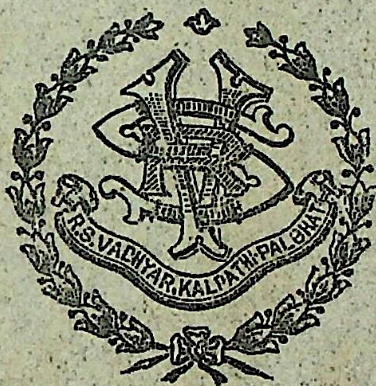
SRI HARSHA'S

NAISHADHA

:: With the Commentary of Mallinatha ::

Part II : SARGAS VII—XII

PUBLISHED BY

...MANYA VADHYAR,

...ELLER & PUBLISHER,

...THI - PALGHAT.

 [*Postage Extra*

SRIHARSHA'S

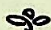
NAISHADHAM

WITH

The Commentary of Mallinatha.

PART : 2. SARGAS : VII - XII.

REVISED AND EDITED WITH FOOT NOTES BY

PANDIT K. L. V. SASTRY,

(Mahopadhyaya & Siromani)

PUBLISHED BY

R. SUBRAHMANYA VADHYAR,

Bookseller and Publisher,

KALPATHI—PALGHAT.

1926.

PRINTERS :
ST. JOSEPH'S INDUSTRIAL SCHOOL PRESS,
TRICHINOPOLY.
1926

॥ श्रीरस्तु ॥

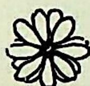
महाकवि श्रीहर्षप्रणीतं

॥ नैषधकाव्यरत्नम् ॥

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथसूरिविरचित-जीवातुसमाख्यव्याख्या सहितम् ।

सप्तमसर्गादारभ्य द्वादशसर्गपर्यन्तम् ।

महोपाध्याय, शिरोमणिबिरुद्भाजा
के. यल्. व्यासरायशास्त्रिणा
संशोधितं टिप्पण्या संयोजितं च ।

पालक्काट् - कल्पात्ति
श्रीगीर्वाणवाणीपुस्तकशालाधिपतिना
आर्. सुब्रह्मण्योपाध्यायेन
प्रकाशितम् ।

१९२६.

PUBLISHERS' NOTE.

Since the publication of the first part (containing 1-6 sargas) of this Kavyaratna, many Sanskrit scholars suggested to us the desirability of publishing this work with Mallinatha's commentary as far as available. Accordingly, we have great pleasure in bringing to the notice of all lovers of Sanskrit, Part 2, (containing 7 to 12 sargas) of this great work with Mallinatha's commentary.

In preparing this edition we had immense help from the three following Mss.: (i) From the Govt. Oriental Mss. Library, Madras; (ii) from the Govt. Oriental Mss. Library, Tirupunithura (Cochin State); (iii) from the Kudalur Mana Library, through the kindness of M. R. Ry. P. Sankaran Nambuidripad Avl.

We owe a deep debt of gratitude to Pandit K. L. V. Sastriar Avl. (Mahopadhyaya & Siromani) whose intense love of Sanskrit Literature and unbounded enthusiasm in the publication of rare and useful Sanskrit works made him take enormous pains in bringing out this clear and analytical edition.

Our hearty thanks are also due to M. R. Ry. K. RAMA PISHAROTY AVL., M.A., M.R.A.S., Principal, the Sanskrit College, Tripunithura for his having kindly undertaken to write the Foreword.

THE PUBLISHERS.

FOREWORD.

It gives me great pleasure to accede to the request of the enterprising Bookseller and Publisher Brahmasri R. SUBRAHMANYA VADHYAR, to write a Foreword to this his edition of Naishadha. The Foreword, I believe, is not the place to write a note on the age of the author or the literary merits of the work; and I may, therefore, content myself with a short note about the edition.

This great Mahakavya of King Sri Harsha is a recognised text book for the senior Kavya students and it is also a very popular one. But yet a handy edition of the text suited to the requirements of the students has long been felt a desideratum. The Calcutta edition, though handy, is badly printed; the Bombay edition, though well got up, is yet unwieldy, while the Madras edition runs only for two sargas. The present edition, therefore, supplies a long felt want; printed on good paper in bold characters, edited by a scholar of repute and priced cheap, the edition cannot but commend itself to the student and the general reader.

While Mr. Vadhyar has thus satisfied the general reader he has not forgotten the critical student. There is one feature about this edition

which deserves to be emphasised—I mean the utilisation of the Malayalee reading in fixing the text. It is a fact but little known outside that Kerala has a wealth of manuscripts in almost every department of Sanskrit Literature, offering a wonderful variety of readings which especially in the field of pure literature and literary criticism are generally superior to those found in the North Indian recensions. Now that Oriental studies are characterised by a keen critical spirit, it is very desirable that our readings also are made available to the student. It is, therefore, a point worthy of note that the Publisher has taken the pains to collate in this edition the local readings also.

It may not be out of place here to convey a request to the Publisher to try to issue in due course a 'Kerala Sanskrit Series' of all standard works, based mainly upon the Malayalee versions. This will be a real service to the critical student and will greatly help to bring out the Kerala contribution to Sanskrit Literature.

SANSKRIT COLLEGE,
Tripunithura,
26-5-1926.

K. RAMA PISHAROTY.

॥ श्रीरस्तु ॥

जीवातुसमाख्याव्याख्यासहितं

॥ नैषधकाव्यरत्नम् ॥

॥ सप्तमः सर्गः ॥

अथ प्रियासादनशीलनादौ मनोरथः पल्लवितश्चिरं यः ।
विलोकनेनैव स राजपुत्र्याः पत्याभुवः पूर्णवदभ्यमानि ॥ १ ॥

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियायामथान्तरानन्दसुधासमुद्रे ।
ततः प्रमोदाश्रुपरम्परायां ममज्जतुस्तस्य दृशौ नृपस्य ॥ २ ॥

अथेति ॥ अथ इन्द्रदूतीगमनानन्तरम् । भुवः पत्या नलेन, "पतिस्समास एव" इति नियमादसमासे घिसंज्ञाभावात् घिकार्याभावः, प्रियाया दमयन्त्याः आसादनं प्राप्तिः, शीलनं परिचितिः, तदादौ विषये आदिशब्दादाश्लेषादिसङ्ग्रहः । यो मनोरथः चिरं चिरात्प्रभृति पल्लवितः सञ्जातपल्लवः, स मनोरथो राजपुत्र्या विलोकनेनैव पूर्णवत् फलितवदभ्यमानि अभिमेने । तथा ननन्देत्यर्थः । मन्यतेः कर्मणि लुङ् ॥ १ ॥

प्रतीति ॥ तस्य नृपस्य दृशौ नेत्रे प्रथमं प्रियायां भैम्यां, तत्रापि प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं ममज्जतुः तामवयवशो ददर्शेत्यर्थः । अथ तदनन्तरं अन्तः अन्तरात्मनि य आनन्दसुधासमुद्रः तस्मिन् ममज्जतुः दर्शनफलमानन्दं अनुबभूवतुरित्यर्थः । करणे कर्तृत्वोपचारः । ततः प्रमोदाश्रुपरम्परायामानन्दबाष्पप्रवाहे ममज्जतुः । अत्र दृग्रूपस्यैकस्याधेयस्य क्रमात्प्रियावयवाद्यनेकाधार-

ब्रह्माद्वयस्यान्वभवत्प्रमोदं रोमाग्र एवाग्रनिरीक्षितेऽस्याः ।
यथौचितीत्थं तदशेषदृष्टावथ स्मराद्वैतमुदं तथासौ ॥ ३ ॥

वेलामतिक्रम्य चिरं मुखेन्दोरालोकपीयूषरसेन तस्याः ।
नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे तुङ्गौ कुचावाश्रयति स्म दृष्टिः ॥४॥

वृत्तित्वकथनात् पर्यायालङ्कारभेदः । "क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि । एकस्मिन्नथ वानेकं पर्यायालङ्कृतिर्द्विधा" ॥ इति लक्षणात् ॥ २ ॥

ब्रह्मेति ॥ असौ नलः, अस्या भैम्याः, रोमाग्र एव रोमाग्रमात्रे अग्रे प्रथमं निरीक्षिते दृष्टे सति यदा ब्रह्मैवाद्वयमद्वितीयं वस्तु तस्य प्रमोदं दृगानन्द-मन्वभवदित्यर्थः । आनन्दस्य ब्रह्माभेदेऽप्युपचाराद्भेदव्यपदेशः । अथाऽग्र-दर्शनानन्तरं तस्य रोम्णः अशेषदृष्टौ कृत्स्नदर्शने सति, द्वयोर्भावो द्विता, द्वितैव द्वैतम् । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । तद्रहितमद्वैतं स्मर एवाद्वैतमद्वितीयं वस्तु तस्य मुदमन्वभवत् । अत्र ब्रह्मानन्दात् स्मरानन्दोऽधिक इति विव-क्षितम् । तथा रोमापि रोमाग्रादधिकं, तत्र यथाल्पदर्शनादल्पानन्दः अधिक-दर्शनादधिकानन्द इति यथा तथा-शब्दार्थः, इत्थमौचितीकारणानुरूपं कार्य-जन्मोचितमेवेत्यर्थः । अत्र ब्रह्मानन्दस्मरानन्दयोरेकस्मिन्नेव क्रमेण वृत्तिकथनात् 'एकस्मिन्नथ वानेकम्' इत्युक्तलक्षणो द्वितीयः पर्यायालङ्कारभेदः ॥ ३ ॥

वेलामिति ॥ नलस्य दृष्टिः तस्या मुखेन्दोरालोको दर्शनं प्रकाशश्च । 'आलोको दर्शनद्योतौ' इत्यमरः । स एव पीयूषममृतं तस्य रसेन स्वादेन, रागाम्बुनिधौ अनुरागसमुद्रे पृथुं महतीं वेलां कालं* मर्यादां च । 'वेला काल-मर्यादयोरपि' इति विश्वः । अतिक्रम्य विवृद्धे प्रवृद्धे सति तुङ्गौ कुचावाश्रयति स्म । मुखलग्ना दृष्टिः रागवशात्कुचयोः पपातेत्यर्थः । अत्र दृष्टि विशेषण-सामान्याच्चन्द्रोदये समुद्रवृद्धौ तन्मज्जनभयादुत्सेधाश्रयजनप्रतीतेः समासोक्ति-रलङ्कारः। तेन चाब्धिमज्जनभयादिवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः॥

---

* कालं=दौत्यसमयरूपवेलातिक्रमसम्भवात् अकालोऽयमस्य रागोत्पत्तेरित्याशयः।

मग्ना सुधायां किमु तन्मुखेन्दोर्लग्ना स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।
चिरेण तन्मध्यममुञ्चतास्य दृष्टिः क्रशीयः स्खलनाद्भियानु ॥ ५ ॥

प्रियाङ्गपान्था कुचयोर्निवृत्य निवृत्य लोला नलदृग्भ्रमन्ती ।
बभ्रौतमां तं मृगनाभिलेपतमस्समासादितदिग्भ्रमेव ॥ ६ ॥

विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे दूतस्य दृक् तस्य खलु स्खलन्ती ।
स्थिरा चिरादास्त तदूरुरम्भा स्तम्भावुपाश्लिष्य करेण गाढम् ॥७॥

मग्नेति ॥ अस्य नलस्य दृष्टिस्तस्या भैम्याः, मुखेन्दोस्सुधायां मग्ना किमु तत्कुचयोरन्तरभ्यन्तरे च लग्ना स्थिता किम् । उभयत्राप्यन्यथा कथं तावान् विलम्ब इति भावः ! किंच क्रशीयः कृशतरं तन्मध्यं कर्म स्खलनाद्भियानु भयेन किम् । चिरेणामुञ्चत । रज्जुसञ्चारिवदिति भावः । उत्प्रेक्षात्रयस्य सजातीयस्य संसृष्टिः ॥ ५ ॥

प्रियेति ॥ प्रियाया अङ्गेषु, पन्थानं गच्छतीति पान्था नित्यपथिका, 'पन्थो ण नित्यम्' इति पथो णप्रत्ययः, पन्थादेशश्च । लोला सतृष्णा नलस्य दृक् दृष्टिः कुचयोर्निवृत्य निवृत्य आवृत्य भ्रमन्ती तयोः कुचयोः मृगनाभिलेपः कस्तूरिकालेपनमेवतमः तेन समासादितः प्राप्तः दिग्भ्रमो यया सेवेत्युत्प्रेक्षा । बभ्रौतमां अतिशयेन बभ्रौ । 'तिङश्च' इति तमप्प्रत्यये 'किमेत्तिङ्' इत्यादिना तिङ्घादामुप्रत्ययः ॥ ६ ॥

विभ्रम्येति ॥ दूतस्य तस्य नलस्य दृक् दृष्टिः तस्याश्चारु नितम्ब एव चक्रं तस्मिन् विभ्रम्य भ्रान्त्वा स्खलन्ती चलन्ती तस्या ऊरू एव रम्भास्तम्भौ करेणांशुना हस्तेन च गाढमुपाश्लिष्य स्थिरा निश्चला सती चिरादास्त उपविष्टा खलु । 'आसेर्लङ्' । अत्र दृष्टिविशेषणसाम्याद्भ्रमणक्रीडाकारिबालकप्रतीतेः समासोक्तिः । तस्याश्चोरुस्तम्भाविति रूपकेण सङ्करः । बालिका हि क्रीडया चिरं चक्रमुद्भ्रान्त्वा स्खलन्ती निकटस्तम्भादिकमवलम्ब्य चरन्ति ॥ ७ ॥

वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं किमु त्वमालिङ्ग्य तन्मयापि ।
उरोनितम्बोरु कुरु प्रसादमितीव सा तत्पदयोः पपात ॥ ८ ॥

दृशोर्यथाकाममथोपहृत्य स प्रेयसीमालिकुलं च तस्याः ।
इदं प्रमोदाद्भुतसंभृतेन महीमहेन्द्रो मनसा जगाद ॥ ९ ॥

पदे विधातुर्यदि मन्मथो वा ममाभिषिच्येत मनोरथो वा ।
तदा घटेतापि न वा तदेतत्प्रतिप्रतीकाद्भुतरूपशिल्पम् ॥ १० ॥

वास इति ॥ हे भैमि, वासः परं वस्त्रमेव नेत्रं आच्छादनं अहं नेत्रं न इति काकुः, नास्मि किमु अस्म्येवेत्यर्थः । 'नेत्रं पथि गुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने' इति विश्वः । तत् तस्मात् नेत्रत्वाविशेषात्त्वं मया अपि, उरश्च नितम्बश्च ऊरू च तेषां समाहारः उरोनितम्बोरु । प्राण्यङ्गत्वाद्द्वन्द्वैकवद्भावः । तदालिङ्ग्याश्लेषय प्रसादमालिङ्गनानुग्रहं कुरु इतीव इति मनीषयेवेत्युत्प्रेक्षा । सा नलदृष्टिस्तस्या भैम्याः पदयोः पपात पदे अपि ददर्शेत्यर्थः ॥ ८ ॥

दृशोरिति ॥ अथ महीमहेन्द्रस्स नलो दृशोः स्वाक्ष्णोः प्रेयसीं भैमीं, तस्या आलिकुलं सखीवर्गं च यथाकाममुपहृत्योपहारीकृत्य यथेच्छं दृष्ट्वेत्यर्थः । प्रमोदाद्भुताभ्यामानन्दविस्मयाभ्यां संभृतेन पूर्णेन मनसा इदं वक्ष्यमाणं जगाद स्वगतमुवाचेत्यर्थः ॥ ९ ॥

पद इति ॥ विधातुः पदे ब्रह्मणः स्थाने, मन्मथो वा मम मनोरथो वा अभिषिच्येत यदि तदा तत्प्रसिद्धं एतत् पुरोवर्ति प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं अद्भुतं रूपशिल्पं आकारनिर्माणं घटेतापि न वा घटेत, तन्मनसापि निर्मातुमशक्यं किमुत ब्रह्मणेत्यर्थः । अत्र भैमीरूपशिल्पस्य प्रसिद्धब्रह्मसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेस्तथा मन्मथाद्यसम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोक्तेश्च, तद्रूपकातिशयोक्तिभेदौ ॥

तरङ्गिणी भूमिभृतः प्रभूता जानामि शृङ्गाररसस्य सेयम् ।
लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन यस्यां तथोच्चैस्तनताघनेन ॥ ११ ॥

अस्यां वपुर्व्यूहविधानविद्यां किं द्योतयामास नवामवाप्ताम् ।
प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा लावण्यसीमा यदिमामुपास्ते ॥ १२ ॥

जम्बालजालात्किमकर्षि जम्बूनद्या न हारिद्रनिभप्रभेयम् ।
अप्यङ्गयुग्मस्य न सङ्गचिह्नमुन्नीयते दन्तुरता यदत्र ॥ १३ ॥

तरङ्गिणीति ॥ सेयं दमयन्ती भूमिभृतो भीमभूभर्तुरेव भूधरादिति श्लिष्टरूपकम् । भुवः प्रभव इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । प्रभूता सम्भूता । शृङ्गाररसस्य तरङ्गिणी नदी जानामि इति वाक्यार्थः कर्म। इति जानामीत्यर्थः । उत्प्रेक्षा । तथाहि—यस्यां भैम्यां तथा तेन प्रकारेण उच्चैःस्तनता उन्नतकुचत्वम् । तया घनेन सान्द्रेण संपूर्णेन यौवनेनेव, उच्चैः तारं स्तनता गर्जता स्तनशब्द इति धातोर्भौवादिकाल्लटः शत्रादेशः । घनेन मेघेन । 'घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तर' इत्यमरः । लावण्यपूरोऽजनि जनितः यौवनेन च लावण्यं वर्धत इति प्रसिद्धम् । मेघवर्धितपूरत्वं तरङ्गिण्यां युक्तमिति भावः । यौवनेन घनेनेति व्यस्तरूपकम् । उच्चैस्तनताघनेनेति शब्दश्लेषः । तदुत्थापिता च भैम्याः शृङ्गारतरङ्गिणीत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ११ ॥

अस्यामिति ॥ अत्र सामर्थ्याद्ब्रह्मणः कर्तुरध्याहारः । ब्रह्मा अवाप्तां लब्धां स्वभ्यस्तां नवामसाधारणीं, वपुर्व्यूहविधानविद्यां शरीरसंस्थानविशेषनिर्माणविज्ञानं अस्यां दमयन्त्यामेव द्योतयामास किम् । नूनं विधातुरात्मनः स्त्रीसृष्टिकौशलप्रकाशनार्थसृष्टिरेवेत्युत्प्रेक्षा । यद्यस्मात्, प्रत्यङ्गसङ्गेन प्रत्यवयवव्याप्त्या, स्फुटं लब्धो भूमा विस्तारो यया सा लावण्यसीमा सौन्दर्यसर्वस्वमिमां दमयन्तीं उपास्ते सेवते अस्यामेव वर्तत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

जम्बालेति ॥ हरिद्रया रक्तं वस्तु हारिद्रं, हरिद्रामहारजताभ्यामञ्वक्तव्यः । तेन सदृशी तन्निभा प्रभा यस्याः सा इयं दमयन्ती जम्बूनद्या मेरु-

सत्येव साम्ये सदृशादशेषात् गुणान्तरेणोच्चकुषे यदङ्गैः ।
अस्यास्ततः स्यात्तुलनापि नाम वस्तुत्वमीषामुपमावमानः ॥ १४ ॥
पुराकृतिस्त्रैणमिमां विधातुमभूद्विधातुः खलु हस्तलेखः ।
येयं भवद्भावि पुरन्ध्रिसृष्टिस्सास्यै यशस्तज्जयजं प्रदातुम् ॥ १५ ॥
भव्यानि हानीरगुरेतदङ्गात् यथा यथार्नांति तथा तथा तैः ।
अस्याधिकस्योपमयोपमाता दाता प्रतिष्ठां खलु तेभ्य एव ॥१६॥

पार्श्ववर्तिवाहिन्या जम्बालजालात्पङ्कराशेर्जाम्बूनदत्वात् । 'निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ' इत्यमरः। नाकर्षि न कृष्टा किम्। सुश्लिष्टाङ्गत्वात् सर्वाङ्गेषु हेमकर्दमेन प्रमृष्टा किमित्यर्थः । कुतः? यद्यस्मात् अत्रास्यां भैम्यां अङ्गयुगमस्य अवयवद्वयस्य सङ्गचिह्नं सन्धानचिह्नम् । दन्तुरता चौन्नत्यमपि "दन्त उन्नत उरच्" नोन्नीयते नाभ्युन्नीयते ॥ १३ ॥

सतीति ॥ यद्यस्मात् अस्या भैम्या अङ्गैः कर्तृभिः साम्ये सत्येव अशेषात्सदृशाच्चन्द्रादेः "पञ्चमीविभक्ते" इति पञ्चमी । गुणान्तरेण केनापि विशेषेणोच्चकृषे समानेषूत्कृष्टैरभावीत्यर्थः । भावे लिट् । तत उन्नतत्वाद्धेतोः तुलना समीकरणमपि स्यान्नाम काकुः स्यात् किं न स्यादेवेत्यर्थः । तथा हि—वस्तु परमार्थतस्तु अमीषामङ्गानामुपमा तुलना तस्या अवमानोऽपमानः उत्कृष्टानामसमानैः सह समतापादनमवमान एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

पुरेति ॥ विधातुः स्रष्टुः, पुराकृतिः पूर्वसृष्टिः तत्र स्त्रैणं स्त्रीसमूहः पूर्वा स्त्रीसृष्टिरित्यर्थः । इमां भैमीं विधातुं स्रष्टुं हस्तलेखः अभूत् खलु । लेखनाभ्यासिभिर्हस्तकौशलार्थमेव यल्लिख्यते स हस्तलेखः तादृशीयमिति निदर्शनानुप्राणिता पूर्वसृष्टिर्भैमीनिर्माणार्थाभ्यासरूपत्वोत्प्रेक्षा । किंच येयं भवन्तीनां भाविनीनां पुरन्ध्रीणां सृष्टिः सा अस्यै भैम्यै तासां पुरन्ध्रीणां जयेन जातं तज्जयजं यशो प्रदातुमिति फलोत्प्रेक्षा ॥ १५ ॥

भव्यानीति ॥ भव्यानि रम्याणि चन्द्राद्युपमानवस्तूनि, एतस्या भैम्या, अङ्गात् मुखादेर्यथा यथा हानीरपकर्षान् "ग्लाम्लाजहातिभ्यो निर्वक्तव्य" इति

नास्पर्शि दृष्टापि विमोहिकेयं दोषैरशेषैः स्वभियेति मन्ये ।
अन्येषु तैराकुलितस्तदस्यां वसत्यसापत्न्यसुखी गुणौघः ॥ १७ ॥

औज्झि प्रियाङ्गैर्घृणयैव रूक्षान्न वारिदुर्गार्णवराटकस्य ।
न कण्टकैरावरणाच्च कान्तिर्धूलीभृता काञ्चनकेतकस्य ॥ १८ ॥

जहातेः स्त्रियां निप्रत्ययः क्तिनोऽपवादः । अगुरगमन्, 'इणो गा लुङि' इति गादेशे 'गाति स्था' इत्यादिना सिचो लुक् । "आत" इति झेर्जुसादेशः । तथा तथा तैश्चन्द्राद्युपमानैरनर्ति हर्षान्नृत्यं कृतमित्यर्थः । नन्वपकर्षे कथं हर्षः । तत्राह—उपमाता कविः "मातेर्मा ङि वा तृन्" । अधिकस्योत्कृष्टस्यास्य भैम्यङ्गस्योपमया उपमानीकरणेन । अथ वा गत्यन्तराभावात् तैरेव तुलनया तेषामेवोपमानीकरणेनेत्यर्थः । तेभ्यश्चन्द्रादिभ्य एव प्रतिष्ठां दाता दास्यति । 'ददातेर्लुट्' । तथा च यथा कथंचित् प्रतिष्ठालङ्कारे उपमेयत्वेन वा, उपमाया-मुपमानत्वेन वा कविप्रसादाच्चन्द्रादीनां पुनः प्रतिष्ठा भविष्यति इत्यनर्तीव्यर्थः ॥

नेति ॥ दृष्टापि विमोहिका दर्शनमात्रेणापि व्यामोहिकेयं दमयन्ती अशेषैर्दोषैः स्वभिया अस्मानपि मोहयिष्यतीत्यात्मीयभयेनैव नास्पर्शि न स्पृष्टेति मन्ये । उत्प्रेक्षा । भीरवो हि भयहेतून् स्प्रष्टुमेव बिभ्यतीति भावः । तत्तस्मात् दोष स्पर्शाभावात् । अन्येषु स्त्र्यन्तरेषु तैर्दोषैराकुलितः पीडितो गुणौघोऽस्यां भैम्या-मसापत्न्येन अकण्टकत्वेन सुखी सन् वसति प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणाना-मित्यपवादोऽस्यामेव दृष्ट इति भावः ॥ १७ ॥

औज्झीति ॥ प्रियाङ्गैर्भैमीगात्रैः वराटकस्य बीजकोशस्य कमलकर्णिकाया इत्यर्थः । 'बीजकोशो वराटकः' इत्यमरः । रूक्षा परुषा कान्तिर्घृणयैव रौक्ष्य-जुगुप्सयैव औज्झि विसृष्टा । उज्झ विसर्गे कर्मणि लुङ् । वारिदुर्गाद्वारिदुर्गस्थत्वात्तु न । किं च काञ्चनकेतकस्य धूलीभिर्भृता पूर्णा कान्तिरौज्झिरजःकीर्णत्वादेवोज्झिता कण्टकैरावरणात्तु न । रौक्ष्यादिदोषदूषितत्वान्न भैमीकायकान्तिसाम्यमर्हति । महती तत्कायकान्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रत्यङ्गमस्यामभिकेन रक्षां कर्तुं मघोनेव निजास्त्रमस्ति ।
वज्रञ्च भूषामणिमूर्तिधारि नियोजितं तत् द्युतिकार्मुकं च ॥ १९

अस्याः सपक्षैकविधोः कचौघः स्थाने मुखस्योपरि वासमाप ।
पक्षस्थतावद्बहुचन्द्रकोऽपि कलापिनां येन जितः कलापः ॥ २० ॥

अस्या यदास्येन पुरस्तिरश्च तिरस्कृतं शीतरुचान्धकारम् ।
स्फुटस्फुरद्भङ्गकचच्छलेन तदेव पश्चादिदमस्ति बद्धम् ॥ २१ ॥

प्रत्यङ्गमिति ॥ अस्यां भैम्याम् । अभिकामयत इत्यभिकेन कामुकेन 'कमनः कामनोऽभिकः' इत्यमरः । "अनुकाभिकाभीकः कमिता" इति निपातनात्साधुः । मघोना इन्द्रेण प्रत्यङ्गं रक्षां कर्तुं नियोजितं नियमितं भूषामणीनां वज्रमणीनां मूर्तिमाकारं धारयतीति तद्धारि निजास्त्रं वज्रं च तेषां मणीनां द्युतय एव कार्मुकं मणिधनुश्चास्तीव इन्द्रनियोगात् भूषामणितत्प्रभाव्याजेन अवरोधरक्षार्थं वज्रायुधं धनुश्च प्रत्यङ्गमावृत्य तिष्ठतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

अथासर्गसमाप्तेर्दमयन्त्याश्चिकुरादिपादनखान्तवर्णनमारभते—**अस्या इत्यादि** ॥ अस्या भैम्याः कचौघः केशपाशः सपक्षः सदृशः सुहृद्भूतश्चैक एव विधुश्चन्द्रो यस्य तस्य सपक्षैकविधोः "तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य" इति वैकल्पिकः पुंवद्भावः । मुखस्योपरि वासं स्थितिमाप, स्थाने युक्तम् । कुतः येन कचौघेन पक्षस्थाः गरुन्निष्ठाः स्ववर्ग्याश्च तावन्तो बहवश्चन्द्रकाः मेचकाः चन्द्राश्च यस्य सोऽपि । 'समौ चन्द्रकमेचकौ' इत्यमरः । चन्द्रपक्षे "शेषाद्विभाषा" इति कप् । कलापिनां बर्हिणां कलापो बर्हं जितः अनेकचन्द्रसहायविजयिनः एकचन्द्रविजयस्तदुपर्यवस्थानं च किं चित्रमित्यर्थः ॥ २० ॥

अस्या इति ॥ अस्या भैम्याः आस्येनैव शीतरुचा मुखचन्द्रेण यदन्धकारं तमः। 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्' इत्यमरः। पुरो अग्रे तिरश्च पार्श्वयोश्च

अस्याः कचानां शिखिनश्च किंनु विधिं कलापौ विमतेरगाताम् ।
तेनायमेभिः किमपूजि पुष्पैरभर्त्सि दत्त्वा स किमर्धचन्द्रम् ॥ २२

केशान्धकारादथ दृश्यफालस्थलार्धचन्द्रास्फुटमष्टमीयम् ।
एतां यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥ २३ ॥

तिरस्कृतं तदन्धकारमेवेदं स्फुटं स्फुरन् भङ्गः कौटिल्य पराजयश्च येषां तेषां कचानां छलेन पश्चाद्बद्धमस्तीत्युत्प्रेक्षा । तिरस्कृतो हि भग्नोत्साहः क्वचित् पृष्ठभागे बद्धस्तिष्ठतीति भावः ॥ २१ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भैम्याः कचानां केशानां शिखिनो बर्हिणश्च कलापौ केशपाशबर्हभारौ । 'कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहते कच' इत्यमरः । विमतेर्मिथो विवादाद्विधिमगातां स्वतारतम्यं प्रष्टुमगमतां किं नु । "इणो गा लुङि" इति गादेशः । तेन विधिना अयं केशपाशः एभिः पुष्पैरिति हस्तेन पुरोवर्तिनिर्देशः अपूजि किम् । महतः पूज्यत्वादिति भावः । स शिखिकलापः अर्धचन्द्रं चन्द्रक गलहस्तं च दत्त्वा अभर्त्सि भर्त्सितः किं महाजनद्वेषिणो नीचस्य शास्यत्वादिति भावः । अर्धचन्द्रस्तु 'चन्द्रके गलहस्ते बाणभेदः' इति विश्वः । शिखिकलापस्य चन्द्रकवत्त्वं केशपाशस्य तत्कुसुमं ब्रह्मदत्तं शाश्वतामिति भावः । अत्रोत्तरोत्प्रेक्षयोः प्रथमोत्प्रेक्षासापेक्षत्वात् सजातीयसङ्करः ॥ २२ ॥

केशेति ॥ केशः केशपाश एवान्धकारस्तस्मात् अथानन्तरं दृश्यो दर्शनार्हः फालस्थलं ललाटभाग एवार्धचन्द्रो यस्यास्सा इयं दमयन्ती अष्टमी । तत्राप्यन्धकारानन्तरदृश्यार्धचन्द्रत्वात् कृष्णाष्टमी शुक्लपक्षे विपर्ययात् स्फुटमित्युत्प्रेक्षायाम् । कुतः यद्यस्मान्मनोभुवा जगज्जयाय एतामासाद्य साधु सिद्धिः जगज्जयसिद्धिः असाधि साधिता । कृष्णाष्टम्यां जैत्रयात्रायां जयसिद्धिरिति ज्योतिर्विदः ।यथाह पितामहः—" जयदा विजिगीषूणां यात्रायामसिताष्टमी । श्रवणेनाथ रोहिण्या जययोगो युता यदि ॥" इति ॥ २३ ॥

पुष्पं धनुः किं मदनस्य दाहे श्यामीभवत्केसरशेषमासीत् ।
व्यधाद्द्विधेशस्तदपि क्रुधा किं भैमीभ्रुवौ येन विधिर्व्यधत्त ॥२४॥

भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेनचापे घनसारभावः ।
निजां यदप्लोषदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यताजि ॥ २५ ॥

स्मारं धनुर्यद्विधुनोज्झितास्या यास्येन भूतेन च लक्ष्मरेखा ।
एतद्भ्रुवौ जन्म तदापयुग्मं लीलाचलत्वोचितवालभावम् ॥ २६ ॥

पुष्पमिति ॥ मदनस्य दाहे दाहकाले, पुष्पमेव धनुः श्यामीभवन्तः केसराः किञ्जल्का एव शेषो यस्य तदासीत् किम् । किंच ईशो हरः तदपि क्रुधा क्रोधेन द्विधा व्यधात् द्वेधा व्यभजत् किम् । येन द्विधा विभक्तेन पुष्पेण विधिर्वेधाः भैम्या भ्रुवौ व्यधत्त असृजदित्युत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

भ्रूभ्यामिति ॥ किंच प्रियाया भैम्याः भ्रूभ्यां भवता भ्रूयुगत्वेन परिणमता मनोभुवश्चापेन घनसारभावो दृढस्थिरांशत्वं कर्पूरत्वं च । 'सारो बले स्थिरांशे च । अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसार' इति चामरः । आपे प्राप्तः । आप्नोतेः कर्मणि लिट् । यद्यस्मात्, निजामप्लोषदशामपेक्ष्य अदाहावस्थात इत्यर्थः । संप्रत्यनेन मनोभूचापेन अधिकवीर्यता अधिकपराक्रमोऽपि आर्जि प्रापि । कर्मणि लुङ् । 'वीर्यं पराक्रमे रेतसी' इति वैजयन्ती । दग्धस्यापि स्मरचापस्य तद्भ्रूभूतस्य पूर्वाभ्यधिकपराक्रमदर्शनान्नूनं घनसारभावः प्राप्त इत्युत्प्रेक्षा ॥ २५

स्मारमिति ॥ यत् स्मरस्येदं स्मारं धनुः । अस्या भैम्या आस्येन भूतेन आस्यभावं गतेन विधुना चन्द्रेणोज्झिता या लक्ष्मरेखा कलङ्करेखा च तद्युग्मं तदुभयं कर्तृ । लीलाचलत्वयोर्विलासचञ्चलत्वयोरुचितो योग्यो वालभावः केशत्वं वबयारभेदाच्छिशुत्वं च यस्मिन् जन्मनि तत्तथोक्तम् । एतस्या भैम्या भ्रुवौ जन्मभ्रूरूपेणोत्पत्तिमाप । एतस्या मुखमकलङ्कचन्द्रः भ्रुवौ च स्मरधनुश्चन्द्रलक्ष्मणोरपरावतार इत्युत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥

इषुत्रयेणैव जगत्रयस्य विनिर्जयात्पुष्पमयाशुगेन ।
शेषा द्विबाणी सफलीकृतेयं प्रियादृगम्भोजपदेऽभिषिच्य ॥ २७॥

सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः स्मरस्य मुष्टिग्रहणार्हमध्या ।
तनोति नः श्रीमदपाङ्गमुक्तां मोहाय या दृष्टिशरौघवृष्टिम् ॥२८॥

आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षिपद्मं प्रान्तद्युतिश्वैत्यजितामृतांशु ।
अस्या इवास्याश्चलदिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम् ॥ २९ ॥

इष्विति ॥ पुष्पमयाशुगेन कामेन कर्त्रा इषुत्रयेण करणेन जगत्त्रयस्य उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठी । विनिर्जयात् शेषा शिष्टा 'त्रिष्वन्यस्मिन्नुपयुक्त' इति वैजयन्त्यां शेषशब्दस्य विशेष्यलिङ्गता । इयं द्विबाणी बाणद्वयं समाहारे द्विगोर्ङीप् । इयमिति हस्तनिर्देशः । प्रियाया दृशोरेवाम्भोजयोः पदे स्थाने अभिषिच्य सफलीकृतेत्युत्प्रेक्षा । कुसुमबाणपरिणतिरेवास्या दृष्टिसृष्टिरन्यथा कथमेतत्सकलयुवलोकक्षोभकत्वमिति भावः ॥ २७ ॥

सेयमिति ॥ मृदुः कोमला मुष्टिग्रहणार्हं हस्तेन ग्राह्यं मध्यमवलग्नं लस्तकं च यस्याःसा सेयं दमयन्ती स्मरस्य कौसुमी कुसुममयी चापयष्टिर्धनुर्दण्ड इत्युत्प्रेक्षा । कुतः येयं नोऽस्माकं मोहाय मूर्च्छनाय श्रीमतः शोभनादपाङ्गान्मुक्तां दृष्टीनामेव शराणामोघस्य वृष्टिं तनोति करोति सा कथं न कामचापयष्टिरिति भावः ॥ २८ ॥

आघूर्णितमिति ॥ आघूर्णितं प्रचलितं पक्ष्मलं पक्ष्मवत् । "सिध्मादिभ्यश्च" इति लच् । प्रान्तद्युतेः कनीनिकाप्रान्तकान्तेः, श्वैत्येन धावल्येन जितामृतांशु अवधीरितचन्द्रं चलत् इन्द्रनीलस्य गोलं मन्डलमिवामला श्यामला तारा स्थूला ताराकनीनिका यस्य तदस्या अक्षिपद्ममस्या अक्षिपद्ममिव असदृशमित्यर्थः । अनन्वयालङ्कारः । 'एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेनानन्वयो मतः' इति लक्षणात् ॥ २९ ॥

कर्णोत्पलेनापि मुखं सनाथं लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन ।
यद्येतदीयेन ततः कृतार्था स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गी ॥ ३० ॥

त्वचः समुत्सार्य दलानि रीत्या मोचात्वचः पञ्चषपाटनानाम् ।
सारैर्गृहीतैर्विधिरुत्पलौघादस्यामभूदीक्षणरूपशिल्पी ॥ ३१ ॥

चकोरनेत्रैणदृगुत्पलानां निमेषयन्त्रेण किमेष कृष्टः ।
सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नैर्विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥ ३२ ॥

कर्णेति ॥ नेत्रद्युत्या नेत्रकान्त्या निर्जितेनैतदीयेन भैम्याः संबन्धिना कर्णोत्पलेनापि सनाथं सहकृतं मुखं लभेत यदि, ततः कृतार्था कुरङ्गी स्वचक्षुषी किं कुरुते कदर्थीकरोतीत्यर्थः । स्वमुखस्य तादृङ्नेत्रसानाथ्यं तावदास्तां तन्नेत्राभिभूतकर्णोत्पलसानाथ्येऽपि तावत्यैव द्युत्या स्वचक्षुषी उपेक्षेत । तदपि दुर्लभमिति भावः ॥ ३० ॥

त्वच इति ॥ विधिर्विधाता मोचात्वचो रम्भात्वचः । 'रम्भा मोचांशुमत्फला' इत्यमरः । पञ्चषड्वा पञ्चषाणि । "संख्ययाव्यय" इत्यादिना बहुव्रीहौ । "बहुव्रीहौ संख्येय" इति समासान्तो डच् । तेषां पाटनानां विदलनानां रीत्या प्रकारेण तावत्पाटयित्वेत्यर्थः । त्वच एव दलानि समुत्सार्य पञ्चषाणि बाह्यावरणान्यपनीयेत्यर्थः । ततो गृहीतैस्तथोत्पलौघाच्च गृहीतैस्सारैः सितासितवर्णैर्लावण्यद्रव्यैः अस्यां दमयन्त्यां ईक्षणरूपशिल्पी अक्षिसौन्दर्यनिर्माता अभूदित्युत्प्रेक्षा ॥ ३१ ॥

चकोरेति ॥ विधातुरेतन्नयने विधातुं प्रयत्नैः कर्तृभिः चकोरनेत्रयोरेणदृशोर्मृगाक्ष्णोः उत्पलानां च सुधोद्गारमयोऽमृतनिष्यन्दमयः । एषोऽग्रेदृश्यमानः सारो रसो निमेषो निमीलनं तेनैव यन्त्रेण निष्पीडनसाधनेन कृष्टः आकृष्टः किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

ऋणीकृता किं हरिणीभिरासीदस्याः सकाशान्नयनद्वयश्रीः ।
भूयोगुणेयं सकला बलाद्यत्ताभ्योऽनयालभ्यत बिभ्यतीभ्यः ॥३३॥

दृशौ किमस्याश्चपलस्वभावे न दूरमाक्रम्य मिथो मिलेताम् ।
न चेत्कुतः स्यादनयोः प्रयाणे विघ्नः श्रवःकूपनिपातभीत्या ॥३४॥

केदारभाजा शिशिरप्रवेशात् पुण्याय मन्ये मृतमुत्पलिन्या ।
जाता यतस्तत्कुसुमेक्षणेयं यतश्च तत्कोरकदृक् चकोरः ॥ ३५ ॥

ऋणीकृतेति ॥ हरिणीभिरस्या दमयन्त्याः उत्तमर्णाया इति भावः । सकाशान्नयनद्वयस्य श्रीः शोभा ऋणीकृता ऋणत्वेन गृहीतासीत् किमित्युत्प्रेक्षा । यद्यस्मात्, अनया भैम्या बिभ्यतीभ्यः त्रस्यन्तीभ्यः, त्रासावस्थायां शोभातिशयः । अतिभीरुणा निःशेषमृणं दीयत इति भावः । ताभ्यो हरिणीभ्यो भूयोगुणा द्वित्रिगुणेयं नयनशोभा सकला निश्शेषा बलादलभ्यत लब्धा ॥ ३३ ॥

दृशाविति ॥ चपलस्वभावे चञ्चलशीले, अस्याः भैम्याः दृशौ दूरमाक्रम्य अम्बुपर्यन्तं गत्वेत्यर्थः । मिथो न मिलेतां न सङ्गच्छेयाताम् । काकुः मिलतेर्लिङि ततस्तामादेशः । किं त्वनयोर्दृशोः प्रयाणे दूरगमने श्रवसी श्रोत्रे एव कूपाविति रूपकम् । तयोर्निपाताद्भीत्या कर्त्र्या विघ्नः कृतो न स्याच्चेत् । अत्र दृशोः कर्णान्तविश्रान्तयोः कूपपातभयहेतुकत्वोत्प्रेक्षा रूपकोज्जीवितेति सङ्करः॥

केदारेति ॥ केदारः क्षेत्रविशेषः* पर्वतविशेषश्च । तं भजतीति तद्भाक् । 'केदारः पर्वते शम्भौ क्षेत्रभेदालवालयोः' इति विश्वः । तयोत्पलिन्या शिशिर-

---

*क्षेत्रविशेषः = अत्र व्रीहिक्षेत्रादिषु जातानामुत्पलिनीनां शिशिरर्तौः प्रवेशो नाशः सुप्रसिद्ध एव । केदाराख्यः पर्वतश्च हिमालयान्तर्गतः । तत्र शिशिरर्तौ निरन्तरहिमप्रवेशात् शैत्यबाधया शरीरं त्यजन्तोऽपि जनाः तस्य पुण्यक्षेत्रत्वात् पुनरुत्कृष्टे कुले जनिं प्रतिपद्यन्त इति भावः ।

नासादसीया तिलपुष्पतूणं जगत्रयन्यस्तशरत्रयस्य ।
श्वासानिलामोदभरानुमेया दधद्द्विबाणीं कुसुमायुधस्य ॥ ३६ ॥

बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्जिहानम् ।
रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठलेखा ॥ ३७ ॥

अस्या मुखेन्दोरधरः सुधाभूर्बिम्बस्य युक्तः प्रतिबिम्ब एषः ।
तस्याथ वा श्रीर्द्रुमभाजि देशे संभाव्यमानास्य तु विद्रुमे सा ॥३८॥

प्रवेशात् शिशिरर्तुप्रवेशाद्धेतोः पुण्याय धर्माय मृतं मन्ये भावे क्तः । मन्य इत्युत्प्रेक्षायाम् । यतो यस्मात् केदारमरणादियं भैमी तस्या उत्पलिन्याः कुसुमे पुष्पे एव ईक्षणे यस्यास्सा जाता । यतश्चकोरश्च तत्कोरकावेव दृशौ यस्य स जातः । केदारक्षेत्रमरणादुत्तमजन्मलाभ इत्यागमः ॥ ३५ ॥

नासेति ॥ अमुष्या इयमदसीया, नासा नासिका, जगत्त्रये न्यस्तं प्रयुक्तं शरत्रयं यस्य तस्य कुसुमायुधस्य सम्बन्धि निश्वासानिलस्य निश्वासमारुतस्य आमोदभरेण सौरभातिशयेन अनुमेयां द्विबाणीं शिष्टं बाणद्वयम् । समाहारे द्विगोर्ङीप् । दधत् तिलपुष्पमेव तूणमिषुधिरित्युत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥

बन्धूकेति ॥ अस्या भैम्याः अधरोष्ठरेखा अनेन मुखेन्दुना सहोज्जिहानमुद्यत् बन्धूकबन्धूभवत् । एतत्पुरोवर्ति बन्धुजीवकुसुमसमीभवत् एतत्पुरोवर्ति स्वमात्मानम् । 'आत्मनि स्वम्' इत्यमरः । रागश्रिया आरुण्यसम्पदा, शैशवयौवनयोरेतत्सम्बन्धिनीं सन्ध्यामाह । अहोरात्रसन्धाववयवसन्धौ भवा सन्ध्या स्वयमेवेति स्वरागसमृद्ध्या कथयति इवेत्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३७ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः भैम्याः एषोऽधरः अधरोष्ठः मुखेन्दोः सुधायाममृते भवत्याविर्भवतीति सुधाभूः, तस्य बिम्बस्य बिम्बफलस्य प्रतिबिम्बस्सदृशो युक्तः । न तु बिम्बफलात् कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्यर्थः । तस्य बिम्बफलस्य श्रीः शोभा, द्रुमभाजि द्रुमवति देशे सम्भाव्यमाना । अस्याधरस्य त्वसौ श्रीः विद्रुमे प्रवाले विगतद्रुमे च, सम्भाव्यत इत्यर्थः । 'विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । विद्रुमश्रीरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जानेऽतिरागादिदमेव बिम्बं बिम्बस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वम् ।
द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां नाम्नि भ्रमोऽभूदनयोर्जनानाम् ॥ ३९ ॥

मध्योपकण्ठावधरोष्ठभागौ भातः किमप्युच्छ्वसितौ यदस्याः ।
तत्स्वप्रसंभोगवितीर्णदन्तदंशेन किं वा न मयापराद्धम् ॥ ४० ॥

विद्या विदर्भेन्द्रसुताधरोष्ठे नृत्यन्ति कत्यन्तरभेदभाजः ।
इतीव रेखाभिरपश्रमस्ताः संख्यातवान् कौतुकवान्विधाता ॥४१॥

संभुज्यमानाद्य यथा निशान्ते स्वप्नेऽनुभूता मधुराधरेयम् ।
असीमलावण्यरदच्छदेयं कथं मयैव प्रतिपद्यते वा ॥ ४२ ॥

जान इति ॥ अतिरागादतिलौहित्याद्धेतोः इदं पुरोवर्त्येव बिम्बं बिम्ब-नामार्हं बिम्बस्य च इतोऽस्मादधरत्वमपकृष्टत्वमोष्ठत्वं च व्यक्तं तदेवाधरनामार्हं प्रतीयत इत्यर्थः । एवं स्थिते द्वयोरनयोरधरबिम्बयोर्नाम्नो विषये विशेषावगमे इदमस्य नामेति निर्धारणे अक्षमाणां असमर्थानां जनानां भ्रमोऽभूत् । जाने जानामीत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

मध्येति ॥ यद्यस्मात्, अस्याः सम्बन्धिनौ मध्यस्याधरमध्यप्रदेशस्य उपकण्ठौ सन्निहितौ अधरोष्ठस्य भागौ तदुभयपार्श्वे इत्यर्थः । किमप्युच्छ्वसितौ किंचिदुच्छूनौ भातः स्फुरतः । तत्तस्मात्, स्वप्नसम्भोगे वितीर्णो दत्तो दन्तदंशो दन्तक्षतं येन तेन मया नापराद्धं किं वा । स्वप्न स्वकृतदन्तक्षतमेतदित्युत्प्रेक्षा॥ ४०

विद्या इति ॥ कौतुकवान् विनोदी विधाता विदर्भेन्द्रसुताया अधरोष्ठे कतिविद्या अन्तरभ्यन्तरे अभेदभाजः भेदरहिताः सत्यः नृत्यन्ति विहरन्ति इति बुभुत्सयेति शेषः इतिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । अपश्रमः श्रमरहितः सन् ताः विद्या रेखाभिः संख्यातवानिव गणितवान् किमित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा वृथा रेखासृष्टिः स्यादिति भावः ॥ ४१ ॥

संभुज्यमानेति ॥ इयं भैमी, अद्य मया निशान्ते निशावसाने अपर-रात्र इत्यर्थः । तत्कालस्वप्नस्य सत्यत्वादिति भावः । स्वप्ने संभुज्यमाना मधुराधरा

यदि प्रसादीकुरुते सुधांशोरेषा सहस्रांशमपि स्मितस्य ।
तत्कौमुदीनां कुरुते तमेव निमित्य देवः सफलं स जन्म ॥ ४३ ॥

चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां दरायतं तत्किरणाद्घनानाम् ।
पुरः परिस्रस्तपृषद्द्वितीयं रदावलिद्वन्द्वति बिन्दुबृन्दम् ॥ ४४ ॥

मनोज्ञाधरा सत्यनुभूता दृष्टा मयैव इत्थमनेन प्रकारेण स्वप्नविकारेणैव असीमलावण्यो रदच्छदो दन्तच्छदो यस्यास्सा सती कथं वा प्रतिपद्यते दृश्यते चित्रमित्यर्थः । स्वप्नदृष्टस्यार्थस्य जागरे सत्यसंवादादाश्चर्यम् ॥ ४२ ॥

यदीति ॥ एषा भैमी, स्मितस्य निजमन्दहासस्य सहस्रांशं सहस्रतमांशमपि । वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत् । सुधांशोः प्रसादीकुरुते यदि दद्याच्चेदित्यर्थः । तत्तर्हि स देवः सुधांशुः कौमुदीनां स्वचन्द्रिकाणां जन्म । तमेव स्मितलेशमेव निमित्य स्वकौमुदीषु निक्षिप्य "डुमिञ् प्रक्षेपणे" इति धातोः समासे क्त्वो ल्यबादेशः । सफलं कुरुते । यथा विन्दुमात्रगङ्गाजलमिश्रणेनान्यजलं सफलं भवति तद्वदिति भावः । अत्र कौमुदीनां संभावनामात्रेण स्मितांशासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ४३ ॥

चन्द्रेति ॥ तस्य चन्द्रस्य किरणाद्रश्मेः चन्द्रकान्तेः, घनानां सान्द्राणां तन्मुखस्य चन्द्राधिकत्वाच्चन्द्रिकाणामपि ततोऽधिकमिति भावः । अत एवाह— चन्द्राधिकस्यैतन्मुखस्य चन्द्रिकाणां सम्बन्धि दरायतमीषद्दीर्घं पुरः परिस्रस्तानि प्रथमं स्रुतानि पृषन्ति विन्दवो यस्य तद्द्वितीयं बिन्दुवृन्दं रदावालिद्वन्द्वति तदिव आचरति "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्" इत्याचारक्विबन्ताल्लट् । प्रथमनिस्सृता विन्दुपङ्क्तिरधरदन्तपङ्क्तिः उत्तरानन्तरजातेत्युत्प्रेक्षा* ॥ ४४ ॥

---

* अयमाशयः—प्रथमनिस्सृतबिन्दूनां सूक्ष्मरूपत्वसाम्येनाधोदन्तपङ्क्तित्वम् । द्वितीयादिबिन्दूनामव्यधानेन निस्सरतां दीर्घरूपत्वसाम्येनोर्ध्वदन्तपङ्क्तित्वं युक्तमेवेति ।

सेयं ममैतद्विरहार्तिमूर्च्छातमीविभातस्य विभाति सन्ध्या ।
महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री द्विजैरमीभिः समुपास्यमाना ॥ ४५ ॥

राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः संबिभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।
उद्वेगरागादिमृजावदाताश्चत्वार एते तदवैमि मुक्ताः ॥ ४६ ॥

सेति ॥ महेन्द्रस्य काष्ठामुत्कर्षं गतोऽनुरागः । अन्यत्र पूर्वदिग्गतो रागो लौहित्यम् । 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यमरः । 'रागोऽनुरागे लौहित्ये' इति विश्वः । तस्य कर्त्री जनयित्री अमीभिर्द्विजैर्दन्तैः विप्रैश्च । 'दन्तविप्राण्डजा द्विजा' इत्यमरः । समुपास्यमाना सेव्यमाना सेयं दमयन्ती मम एतस्या भैम्या, विरहार्त्या वियोगपीडया या मूर्च्छा सैव तमी रजनी । 'रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः । तस्या विभातस्य निर्गमस्य संबन्धिनी सन्ध्या प्रातस्सन्ध्या विभाति । सन्ध्याधर्मसम्बन्धात् सन्ध्यात्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ४५ ॥

अथोच्चैश्चत्वारो ये दन्तास्तान् वर्णयति—**राजाविति** ॥ यत् यस्मात्, इहास्यां द्विजानां दन्तानां विप्राणां च राजौ पङ्क्तौ । उद्वेगं पूगफलम् । 'घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु । फलमुद्वेगम्' इत्यमरः । तस्य रागो रक्तता । आदिशब्दात् खाद्यान्तरलेपसंग्रहः । अन्यत्रोद्वेगो व्यग्रता । रागो विषयाभिलाषः । आदिशब्दाद्द्वेषादिसङ्ग्रहः । तेषामुद्वेगरागादीनां मृजया मार्जनेन । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । अवदाताः शुद्धाः एते चत्वारो राजदन्ताः दन्तानां राजानो दन्तश्रेष्ठाः । "राजदन्तादिषु परम्" इति दन्तशब्दस्योपसर्जनस्य परनिपातः । श्रोत्रियाश्छन्दांस्यधीतवन्तः वेदपारगाः । 'श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ' इत्यमरः । "श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीत" इति निपातः । तेषां विभ्रमं शोभां संबिभ्रति तस्मान्मुक्ताः मौक्तिकानि अपवृत्ताश्च । 'मुक्ता तु मौक्तिके मुक्ताः प्राप्तमुक्ता तु मोचित' इति विश्वः । अवैमि जानामि इति वाक्यार्थः कर्म । उत्प्रेक्षा ॥ ४६ ॥

शिरीषकोशादपि कोमलाया वेधा विधायाङ्गमशेषमस्याः ।
प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारसर्गे समापयद्वाचि मृदुत्वमुद्राम् ॥ ४७ ॥

प्रसूनबाणाद्वयवादिनी सा कापि द्विजेनोपनिषत्पिकेन ।
अस्याः किमास्यद्विजराजतो वा नाधीयते भैक्षभुजा तरुभ्यः ॥

पद्माङ्कसद्मानमवेक्ष्य लक्ष्मीमेकस्य विष्णोः श्रयणात्सपत्नीम् ।
आस्येन्दुमस्या भजते जिताब्जं सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥

शिरीषेति ॥ वेधाः विधाता शिरीषस्य कोशात् कुड्मलादपि कोमलाया अस्या भैम्याः, अशेषमङ्गं विधाय सुकुमारसर्गे कोमलसृष्टौ प्राप्तप्रकर्षो लोके लब्धोत्कर्षः सन् मृदुत्वमुद्रां मार्दवभङ्गीं वाचि भैमीवाण्यां समापयत् समापितवान् । सर्वातिशाय्यस्या वाङ्माधुर्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

नन्वितोऽपि मधुरा कोकिलवाणी, नेत्याह—**प्रसूनेति** ॥ प्रसूनबाणमेवाद्वयमद्वितीयं वस्तु तद्वदतीति तद्वादिनी तत्प्रतिपादिका कापि उपनिषत् पिकवाग्रूपा सा तरुभ्यः सकाशात् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । 'भैक्षं भिक्षा कदम्बकम्' इत्यमरः । भिक्षादिभ्योऽण् । तद्भुजा तद्भोजिना ब्रह्मचारिणो भिक्षाशित्वस्मरणादिति भावः । पिकेन पिकाख्येन द्विजेन पक्षिणा विप्रेण च, अस्या भैम्या आस्यमेव द्विजराजश्चन्द्रो ब्राह्मणोत्तमश्च । ततस्तस्मान्नाधीयते वा किम्? अधीयत एवेत्यर्थः । अस्यामेवाधिक्योपलम्भादिति भावः । उत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

पद्माङ्केति ॥ सरस्वती वाग्देवता एकस्य विष्णोः पत्युरिति शेषः । श्रयणाद्दाश्रयणाद्धेतोः । समान एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति ङीप् नकारश्च, एतस्मादेव निर्देशात् समानशब्दस्य सभावः । तां लक्ष्मीं पद्माङ्कसद्मानं पद्मोत्सङ्गनिकेतनामवेक्ष्य तस्या लक्ष्म्या विजिगीषया जिताब्जं पद्मविजयिनमस्या आस्येन्दुमाननेन्दुं किं भजत इत्युत्प्रेक्षा । दुर्बलोऽपि वैरनिर्यातनार्थी प्रबलमाश्रयत इति भावः। सरस्वत्या विष्णुपत्नीत्वं पुराणप्रसिद्धम् । तथार्चास्वपि दृश्यते यथा पुरुषोत्तमस्य जगन्नाथस्य पार्श्वे लक्ष्मीसरस्वत्यौ तयोस्सुरतवादोपचारश्च ॥

कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः सरस्वती वादयते विपञ्चीम् ।
तदेव वाग्भूय मुखे मृगाक्ष्याः श्रोतुः श्रुतौ याति सुधारसत्वम् ॥

विलोकितास्या मुखमुन्नमय्य किं वेधसेयं सुषमासमाप्तौ ।
धृत्युद्भवा यच्चिबुके चकास्ति निम्ने मनागङ्गुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥

प्रियामुखीभूय सुखी सुधांशुर्वसत्यसौ राहुभयव्ययेन ।
इमां दधाराधरबिम्बलीलां तस्यैव बालं करचक्रवालम् ॥ ५२ ॥

कण्ठ इति ॥ मृगाक्ष्या अस्या भैम्याः कण्ठे वसन्ती नित्यसन्निहिता, चतुरा सरस्वती विपञ्चीं वीणां यद्वादयते वादयति तद्वादनमेव, स वीणाध्वनिरेवेत्यर्थः । मुखे वाग्भूय वाग्भूत्वा । अभूततद्भावे च्विः । "ऊर्यादिच्विडाचश्च" इति गतित्वात् समासे क्त्वो ल्यबादेशः । श्रोतुःश्रुतौ श्रोत्रे सुधारसत्वं याति । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा ॥ ५० ॥

विलोकितेति ॥ इयं दमयन्ती, सुषमायाः परमशोभानिर्माणस्य समाप्तौ वेधसा अस्या मुखमुन्नमय्य विलोकिता । अस्या सौष्ठवपरीक्षार्थमवलोकितमुखी किमित्युत्प्रेक्षा । कुतः? यद्यस्मात्, मनाङ्निम्ने ईषन्नते चिबुके अधरोष्ठाधःस्थमुखावयवे 'ओष्ठस्याधश्चिबुकम्' इति हलायुधः । धृत्युद्भवा निपीड्यग्रहणसम्भवा, अङ्गुलेः यन्त्रणा मुद्रणेव चकास्ति अङ्गुष्ठपदमिव भातीत्यर्थः । अङ्गुष्ठाग्रं चिबुकाग्रे विधाय इतराङ्गुलीभिरधोनिवेशिताभिरुन्नमय्य मुखमपश्यदिवेति भावः ॥ ५१ ॥

प्रियेति ॥ असौ सुधांशुः प्रियामुखीभूय भैमीमुखं भूत्वा राहोर्विधुन्तुदात् भयव्ययेन भयनिवृत्त्या सुखी वसति । तस्य सुधांशोरेव बालं प्रत्यग्रं करचक्रवालं अंशुमण्डलमिमां दृश्यमानां अधरबिम्बलीलां दधार । अधरबिम्बं भूत्वा तिष्ठतीत्युत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ५२ ॥

अस्या मुखस्यास्तु न पूर्णिमास्यं पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमांशुम् ।
भ्रूलक्ष्मखण्डं दधदर्धमिन्दुर्भालस्तृतीयः खलु यस्य भागः ॥५३॥

व्यधत्त धाता मुखपद्ममस्याः सम्राजमम्भोजकुलेऽखिलेऽपि ।
सरोजराजौ सृजतोऽदसीयां नेत्राभिधेयावत एव सेवाम् ॥ ५४ ॥

दिवारजन्यो रविसोमभीते चन्द्राम्बुजे निक्षिपतः स्वलक्ष्मीम् ।
अस्या यदास्ये न तदा तयोः श्रीरेकश्रियेदं तु कदा न कान्तम् ॥

अस्या इति ॥ पूर्णिमायाः पौर्णमास्या आस्यं मुखीभूतं हिमांशुं जित्वा पूर्णस्य समग्रस्य सतः अस्या भैम्या मुखस्य महतो भावो महिमा महत्त्वं नास्तु न स्यात्। काकुः । स्यादेव जेतुर्महिमेत्यर्थः । किं च यस्य मुखस्य तृतीयो भागः तृतीयांशभूतः, भालो ललाटं भ्रूरेव लक्ष्मखण्डः लाञ्छनैकदेशस्तं दधत् दधानः अर्धमिन्दुरर्धेन्दुः खलु । युक्तमर्धचन्द्रात् पूर्णचन्द्रस्य महत्त्वमिति भावः । अत्र मुखस्य पूर्णेन्दुत्वं भालस्यार्धचन्द्रत्वं च क्रमात् पूर्णिमास्यं हिमांशुं भ्रूलक्ष्मखण्डमिति च रूपकाभ्यामनुप्राणितमुत्प्रेक्ष्यत इति रूपकसङ्कीर्णयोरुत्प्रेक्षयोः परस्परमुपकार्योपकारकभावादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५३ ॥

व्यधत्तेति ॥ धाता अस्या मुखमेव पद्मम् । 'वा पुंसि पद्मम्' इति पुंलिङ्गता। सम्राजमिति विशेषणात् । अखिलेऽप्यम्भोजकुले पद्मजाते विषये सम्राजं राजराजं व्यधत्त । अत एव राजराजत्वादेव नेत्राभिधेयौ नेत्रशब्द-वाच्यौ सरोजानां राजानौ सरोजराजौ अमुष्य मुखपद्मस्य सम्बन्धिनीमदसीयां सेवां सृजतः कुरुतः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः । अत्र नेत्राख्यसरोजराजसेव्यत्वेन भैमीमुखपद्मस्य सम्राट्त्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ५४ ॥

दिवेति ॥ चन्द्रश्चाम्बुजं च ते दिवारजन्योर्दिनरात्र्योर्यथासङ्ख्यं रवि-सोमाभ्यां भीते अपहारशङ्किनी सती स्वलक्ष्मीं यदा अस्या भैम्या आस्ये निक्षि-पतस्तदा तयोर्दिवाचन्द्रस्य रात्रावम्बुजस्य च श्रीः शोभा न भवति । इदमस्या

अस्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव जलाच्च तातान्मुकुराच्च मित्रात् ।
अभ्यर्थ्य धत्तः खलु पद्मचन्द्रौ विभूषणं याचितकं कदाचित् ॥

अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना भृङ्गैर्मितामक्षिभिरम्बुकेलौ ।
भैमीं मुखस्य श्रियमम्बुजिन्यो याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ५७

अस्या मुखेनैव विजित्य नित्यस्पर्धी मिलत्कुङ्कुमरोषभासा ।
प्रसह्य चन्द्रः खलु नह्यमानः स्यादेव तिष्ठन् परिवेषपाशः ॥५८॥

आस्यं तु कदा कस्मिन्काले दिवा नक्तं वा एकश्रिया चन्द्राम्बुजयोरन्यतरश्रिया न कान्तं अपि तु सर्वदा कान्तमेव । अत्रोक्तयथासङ्ख्यसङ्कीर्णया भैमीमुखे चन्द्राम्बुजलक्ष्मीनिक्षेपोत्प्रेक्षिताभ्यां कादाचित्कशोभाभ्यां मुखस्य अकादाचित्कश्रीकत्वेन व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ५५ ॥

अस्या इति ॥ पद्मचन्द्रौ यथाक्रमं तातात्जनकात् जलाच्च । मित्रादाकारसाम्यात् सुहृदः मुकुराच्च अस्या मुखश्रियः प्रतिबिम्बमेव याचितकं याच्ञा निर्वृत्तम् । 'याच्ञाप्राप्तं याचितकम्' इत्यमरः । "आप्तमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ" इति कन्प्रत्ययः । विभूषणं कदाचिदभ्यर्थ्य धत्तो दधाते खलु एतदीयमेव सुहृल्लब्धमनयोर्याचितकमाभरणं न स्वाभाविकमित्युत्प्रेक्षा ॥ ५६ ॥

अर्कायेति ॥ पत्ये भर्त्रे, अर्काय तिष्ठमानाः स्वाभिलाषं प्रकाशयन्त्यः कामुक्यस्सत्य इत्यर्थः । "श्लाघह्नुङ्" इत्यादिना चतुर्थी । "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च" इत्यात्मनेपदम् । अम्बुजिन्यः पद्मिन्यः अम्बुकेलौ जलक्रीडाकाले भृङ्गैरेवाक्षिभिर्मितां उपलब्धां मुखस्य श्रियं मुखशोभां विस्तारिताः प्रसारिताः पद्मा एव हस्ता यासां ताः सत्यो भैमीं याचन्ति खलु । स्वरितेत्त्वाद्याचेरुभयपदित्वम् दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् । अत्र पद्मिनीनां भैमीमुखश्रीयाच्ञोत्प्रेक्षया मुखस्य पद्माधिक्यव्यतिरेकः प्रतीयते ॥ ५७ ॥

अस्या इति ॥ नित्यं स्पर्धत इति नित्यस्पर्धी चन्द्रः मिलन्ती व्याप्नुवन्ती कुङ्कुममेव रोषभाः क्रोधप्रभा यस्य तेन । अस्या मुखेनैव विजित्य प्रसह्य

विधोर्विधिर्बिम्बशतानि लोपं लोपं कुहूरात्रिषु मासि मासि ।
अभङ्गुरश्रीकममुं किमस्या मुखेन्दुमस्थापयदेकशेषम् ॥ ५९ ॥

कपोलपत्रान्मकरात्सकेतुर्भ्रूभ्यां जिगीषुर्धनुषा जगन्ति ।
इहावलम्ब्यास्ति रतिं मनोभू रज्यद्द्वयस्यो मधुनाधरेण ॥ ६० ॥

वियोगबाष्पाञ्चितनेत्रपद्मच्छद्मान्वितोत्सर्गपयःप्रसूनौ ।
कर्णौ किमस्या रतितत्पतिभ्यां निवेद्यपूपौ विधिशिल्पमीदृक् ॥

बलात्कृत्य नह्यमानो बध्यमानः तिष्ठन् परिवेष एव पाशो बन्धनप्रग्रहो यस्य स स्यादेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

विधोरिति ॥ विधिर्विधाता विधोश्चन्द्रस्य बिम्बशतानि मासि मासि मासे मासे "पद्दन्" इत्यादिना मासशब्दस्य मासित्ययमादेशः । कुहूरात्रिषु नष्टचन्द्ररात्रिषु लोपं लोपं लुप्त्वा लुप्त्वा आभीक्ष्ण्ये "णमुल् च" इति णमुल्-प्रत्ययः । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । "आभीक्ष्ण्यं पौनः पुन्यम्" इति काशिका । अभङ्गुरश्रीकमनश्वरशोभं, "शेषाद्विभाषा" इति कप् । अमुमस्या मुखेन्दुम् । एकशेषमेकमेव शिष्यमाणं अस्थापयत् स्थापितवान् किमित्युत्प्रेक्षा । व्याकरणे सरूपाणामेकशेषवदिति भावः ॥ ५९ ॥

कपोलेति ॥ मनोभूः कपोलपत्रात् पत्रभङ्गादेव मकराद्धेतोः सकेतुः केतुमान् मकरध्वज इत्यर्थः । भ्रूभ्यामेव धनुषा जगन्ति जिगीषुः जेतुमिच्छुः । अधरेणैव मधुना क्षौद्रेण वसन्तेन च रज्यद्द्वयस्योऽनुरक्तसखः इहास्यां रतिं प्रीतिं स्वदेवीं चावलम्ब्यास्ति । जगज्जिगीषोः कामस्य सर्वापि साधनसम्पत्तिरस्यामेवास्तीत्यर्थः । अत्र पत्रभङ्गादावारोप्यमाणस्य केत्वादेस्तादात्म्येन प्रकृतजगज्जयोपयोगित्वात् परिणामालङ्कारः । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति लक्षणात् ॥ ६० ॥

वियोगेति ॥ ईदृगपूर्वं विधिशिल्पं ब्रह्मनिर्माणं अस्याः कर्णौ वियोगेन हेतुना बाष्पाञ्चितयोरश्रुयुक्तयोः नेत्रपद्मयोः । छद्मेत्यपह्नवभेदः । तेन छद्मनान्विते

इहाविशद्येन पथातिवक्रः शास्त्रौघनिष्यन्दसुधाप्रवाहः ।
सोऽस्याः श्रवःपत्रयुगे प्रणाली रेखेव धावत्यभिकर्णकूपम् ॥ ६२ ॥

अस्या यदष्टादश संविभज्य विद्याः श्रुती दध्रतुरर्धमर्धम् ।
कर्णान्तरुत्कीर्णगभीरलेखः किं तस्य संख्यैव न वा नवाङ्कः॥६३॥

मन्येऽमुना कर्णलतामयेन पाशद्वयेन छिदुरेतरेण ।
एकाकिपाशं वरुणं विजिग्येऽनङ्गीकृताऽऽयासततो रतीशः॥ ६४ ॥

मिलिते उत्सर्गपयःप्रसूने दानोदकमिश्रकुसुमे ययोस्तौ रतितत्पतिभ्यां सम्प्रदाने चतुर्थी । निवेद्यावर्पणीयौ पूपावपूपौ किम् । 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्' इत्यमरः । नैवेद्यसमर्पणेन पुष्पाञ्जलिमुत्सृजन्ती साश्रुनेत्रयोगात्तत्कर्णयोस्तादृक्पुष्पयुक्तरति-स्मरनैवेद्यापूपत्वोत्प्रेक्षया सापह्नवया कर्णान्तविश्रान्तलोचनत्वं वस्तु व्यज्यते ॥

इहेति ॥ अतिवक्रः शास्त्राणामोघः समूहस्तस्य निष्यन्दः सारः स एव सुधाप्रवाहो येन पथा वर्त्मना यया प्रणाल्या इहास्यां भैम्यामविशत् प्रविष्टः, अस्याः श्रवसी पत्रे दले इव श्रवःपत्रे तयोर्युगे युग्मे या रेखा सा वक्रप्रणाली सुधाप्रवाह-पदवीव । 'द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्' इत्यमरः । अभिकर्णकूपं धावति कर्णरन्ध्रमभिगच्छति यथा कुतश्चिन्निसृतं जलं वक्रगत्या कयाचित्प्रणाल्या कञ्चि-न्निम्नदेशं गच्छति तद्वदिति भावः । अत्र कर्णस्य रेखायां सुधाप्रणालीत्व-मुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६२ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः श्रुती कर्णौ अष्टादश विद्याः वेदवेदाङ्गादिकानि वेद्यस्थानानि संविभज्य द्विधाकृत्य यदर्धमर्धं दध्रतुः बिभ्रतुः । कर्णस्यान्तर्गर्भे उत्कीर्ण उत्पादितः गभीरो दूरगतो लेखोऽवयवविन्यासः तस्यार्धस्य सङ्ख्यैव मूर्ता नवसङ्ख्यैव न किम् । यद्वा नवानामङ्को नवाङ्को नवसङ्ख्याचिह्नं वा न भवति किम् । भवत्येवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षा ॥ ६३ ॥

मन्य इति ॥ रतीशो रतिपतिः असुना कर्णलतामयेन कर्णपाशरूपेण छिदुरादितरेण छिदुरेतरेणाभङ्गुरेण । "विदिभिदिच्छिदेः कुरच्" इति कर्म-

आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य जातश्चतुर्दोरुचिरः स्मरोऽपि ।
तच्चापयोः कर्णलते भ्रुवोर्ज्ये वंशत्वगंशौ चिपिटे किमस्याः ॥ ६५

ग्रीवाद्भुतैवावटुशोभितापि प्रसाधिता माणवकेन सेयम् ।
आलिङ्ग्यतामप्यवलम्बमाना सरूपताभागखिलोर्ध्वकाया ॥६६॥

कर्तरि कुरच् । पाशद्वयेन पाशायुधयुग्मेन । 'पाशो बन्धनशस्त्रयोः' इत्यमरः । एकाकी अद्वितीयः पाशो यस्य तमेकाकिपाशम् । वरुणं अनङ्गीकृता परिहृता, आयासततिः प्रयासपरम्परा येन सोऽनायासस्सन् विजिग्ये जिगाय । मन्य इत्युत्प्रेक्षायाम् । "विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम् । अधिकसाधनेनाल्पसाधनः सुजय इति भावः ॥ ६४ ॥

आत्मेति ॥ चतुर्भुजस्य चतुर्बाहोः तातस्य स्वजनकस्य विष्णोरात्मा स्वरूपमेव जातः । "आत्मावै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः । स्मरोऽपि चतुर्दोर्भिः चतुर्बाहुभिः रुचिरः तस्य चतुर्बाहोः स्मरस्य चापयोरस्या भ्रुवोः अस्या एव कर्णौ लतेव वंशस्य त्वक्सारस्य त्वगंशौ त्वग्भागमयौ चिपिटे अनते ऋजू इत्यर्थः । "इनच्पिटच्चिकचि च" इति नेः पिटच् प्रत्यये नेश्चिरादेशः । नासान्तवाचिना तत्वमात्रं लक्ष्यते । ज्ये मौर्व्यौ किम् । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । अत्र स्मरस्य चतुर्भुजत्वं ततो भैमीभ्रुवोस्तच्चापयुगत्वं तत्कर्णयोरेव ज्यात्वं च उत्प्रेक्ष्यते ॥ ६५ ॥

ग्रीवेति ॥ या ग्रीवा वटुना माणवकेन शोभिता अलङ्कृता न भवतीत्य-वटुशोभिता । तथापि माणवकेन वटुना प्रसाधितेति विरोधः । 'अपिर्विरोधे । अवटुशोभिता कृकाटिकालङ्कृता । 'अवटुर्घाटा कृकाटिका' इत्यमरः । माणवकेन विंशतिसरेण मुक्ताहारेण प्रसाधितेत्यविरोधः । 'विंशतिसरो माणवकोऽल्पत्वात्' इति क्षीरस्वामी । 'भवेन्माणवको हारभेदे बाले कुपूरुषे' इत्यभिधेयः । किञ्च, आलिङ्ग्यतामालिङ्गनीयत्वं अवलम्बमानाप्याश्रयन्त्यपि सरूपताभाक् सारूप्य-योगी अखिलोऽन्यून ऊर्ध्वक आलिङ्ग्यत्वम् इति भावप्रधानो निर्देशः ।

कवित्वगानप्रियवादसत्यान्यस्या विधाता न्यधिताधिकण्ठे ।
रेखात्रयन्यासमिषादमीषां वासाय सोऽयं विबभाज सीमाः ॥ ६७

बाहू प्रियाया जयतां मृणालं द्वन्द्वे जयो नाम न विस्मयोऽस्मिन् ।
उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य भग्नस्यालोक्यते निर्व्यथनं यदन्तः ॥ ६८ ॥

यस्यास्सा । 'अङ्कयालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः' इत्यमरः । हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यव-मध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छा मध्यदक्षिणवामगा ॥' इति च । आलिङ्ग्योऽप्यूर्ध्वक इति विरोधः । आलिङ्ग्यतामालिङ्गनीयत्वं ऊर्ध्वक ऊर्ध्वभाग इत्यविरोधः । सेयं ग्रीवाद्भुतैवोक्तविरोधादुक्तलक्षणयोगित्वाच्चेति भावः । अत्र विरोधाभासयोस्संसर्गात् सजातीयसंसृष्टिः ॥ ६६ ॥

कवित्वेति ॥ विधाता अस्या अधिकण्ठं कण्ठे । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-भावः । कवित्वं च गानं च प्रियवादश्च सत्यं च तानि चत्वारि न्यधित निहित-वान् । सोऽयं विधाता अमीषां कवित्वादीनां चतुर्णां वासाय कण्ठे असङ्कीर्ण-स्थितये रेखात्रयन्यासमिषात् कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सती लक्ष्मसम्पत्तिरिति भावः । सीमा मर्यादा विबभाज मध्यरेखात्रयविन्यासेन चतुर्धा विभक्तवान् अविवादायेति भावः । अत्र ग्रीवागतभाग्यरेखात्रये सीमाविभागचिह्नत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६७ ॥

बाहू इति ॥ प्रियाया बाहू मृणालं जयतां नाम । जयतेर्लोटि तस-स्तामादेशः । अस्मिन् द्वन्द्वे युग्मे कलहे च । 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः' इत्यमरः । जयो नाम विस्मयोऽद्भुतो न, किंतु भग्नस्य जितस्यामुष्य मृणालस्य अन्तर्गर्भे अन्तःकरणे च व्यथनस्याभावो निर्व्यथनं अव्यथं छिद्रं च । 'छिद्रं निर्व्यथनं रोकम्' इत्यमरः । अर्थाभावे अव्ययीभावः । यद्विलोक्यते तदुच्चैर्महच्चित्रं भग्नो-ऽप्यव्यथ इति विरोधात् । छिद्रं विलोक्यत इत्यविरोधः । मृणालस्यान्त-श्छिद्रत्वात् । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६८ ॥

अजीयतावर्तशुभंयुनाभ्यां दोर्भ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम् ।
निस्सूत्रमास्ते घनपङ्कमृत्सु मूर्तासु नाकीर्तिषु तन्निमग्नम् ॥ ६९ ॥

रज्यन्नखस्याङ्गुलिपञ्चकस्य मिषादसौ हैङ्गुलपञ्चतूणे ।
हैमैकपुङ्खास्ति विशुद्धपर्वा प्रियाकरे पञ्चशरी स्मरस्य ॥ ७० ॥

अस्याः करस्पर्शनगर्धिऋद्धिर्बालत्वमापत् खलु पल्लवो यः ।
भूयोऽपि नामाधरसाम्यगर्वं कुर्वन् कथं वाऽस्तु स न प्रवालः ॥

अजीयतेति ॥ आवर्तोऽम्भसां भ्रमः स इव शुभंयुः शुभवति नाभिर्यस्यास्सा । तस्या भैम्याः । 'शुभंयुस्तु शुभान्वितः' इत्यमरः । "अहं शुभमोर्युस्" इति शुभमिति मकारान्ताव्ययान्मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः। कोमलाभ्यां मृदुभ्यां दोर्भ्यां भुजाभ्यां मृणालमजीयत किमु मार्दवगुणेन जितं किमित्युत्प्रेक्षा । कुतः घनासु सान्द्रासु पङ्करूपासु मृत्स्वेव मूर्तासु मूर्तिमतीष्वकीर्तिषु तन्मृणालं निमग्नं निस्सूत्रं निर्व्यवस्थं निर्मर्यादं नास्ते किं काकुः । अपराजितत्वे कथमकीर्तिपङ्कपात इति भावः ॥ ६९ ॥

रज्यदिति ॥ रज्यन्तः स्वभावरक्ताः नखा यस्य तस्य । "कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च" । अङ्गुलिपञ्चकस्य मिषात् असौ पुरोवर्तिनी हैमाः सौवर्णाः एके केवला असाधारणाः पुङ्खाः कर्तर्याख्या मूलप्रदेशा यस्यास्सा । 'कर्तरी पुङ्ख' इति यादवः । विशुद्धपर्वा निर्व्रणग्रन्थिः सरलग्रन्थिरित्यर्थः । स्मरस्य पञ्चशरी । शरपञ्चकम् । समाहारे द्विगोर्ङीप् । प्रियाकरे भैमीपाणावेव हिङ्गुलेन रक्तं हैङ्गुलं तस्मिन्नेव पञ्चतूणे अस्ति वर्तत इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७० ॥

अस्या इति ॥ यः पल्लवः किसलयः अस्याः करेण स्पर्शनं गृध्नातीति तद्गर्धनी ऋद्धिः कान्तिर्यस्य स कृतस्पर्धः सन्नित्यर्थः । "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः। बालत्वं शिशुत्वं प्रत्यग्रत्वं मूर्खत्वं चापत् खलु । 'मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्' इत्यमरः । अल्पोऽधिकस्पर्धी मूर्खो भवतीति भावः । भूयोऽपि

अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः ।
इत्याह धाता हरिणेक्षणायां किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम् ॥ ७२ ॥

किं नर्मदाया मम सेयमस्या दृश्याऽभितो बाहुलता मृणाली ।
कुचौ किमुत्तस्थतुरन्तरीये स्मरोष्मशुष्यत्तरवाल्यवारः ॥ ७३ ॥

नाम पुनरपि किल मूर्खत्वं प्राप्स्यतीत्यर्थः । अधरसाम्येन गर्वं कुर्वन् अधर-साम्याभिमानं कुर्वन् स पल्लवः प्रवालः प्रवालशब्दवाच्यः वबयोरभेदात् प्रकर्षेण वालश्च कथं वा नास्तु न स्यात्? स्यादेवेत्यर्थः । अल्पोऽधिकतरस्पर्धी त्वतिमूर्ख इति भावः । अधिकतरश्च करादधरः रतिसर्वस्वत्वात् । तथा चाधर-साम्यं तावदास्ताम् । पल्लवस्य करसाम्यमपि दूरापास्तमित्यर्थः । ततश्च प्रवालशब्दस्य पल्लवप्रवृत्तिनिमित्तमप्येतदेवेति भावः ॥ ७१ ॥

अस्येति ॥ अस्य भवत्करस्य भवत्याः पाणेः सर्गायैव सरोजसृष्टिः मम हस्तलेखो रेखाभ्यास इति विधाता अस्यां हरिणेक्षणायां भैम्यां हस्तलेखीकृतया अभ्यासीकृतया हस्तकृतपद्मरेखीकृतया च तया सरोजसृष्ट्या करणेनाह किम्? भैम्यै कथयति किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ७२ ॥

किमिति ॥ स्मरोष्मणा स्मरसन्तापेन शुष्यत्तरमतिशुष्यत् । वाल्यमेव वाः वारि यस्यास्तस्या अस्या भैम्या एव नर्मदायाः क्रीडाप्रदायाः रेवायाश्च सम्बन्धिनी । 'रेवा तु नर्मदा' इत्यमरः । अभित उभयतो दृश्या सेयं बाहुलता मृणाली बिसलता किम्? अत्र नर्मदाया विधेयप्राधान्यात् मृणाल्याः साक्षात् सम्बन्धात् "अभितः परितः" इत्यादिना द्वितीया नास्ति । कुचावेवान्तरीये अपामन्तस्तटे 'द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीयं यदन्तर्वारिणस्तटम्' इत्यमरः । "सुप् सुपा" इति समासः । "ऋक् पूः" इत्यादिना समासान्तोऽकारः । "द्व्यन्तरुप-सर्गेभ्योऽप ईत्" इतीकारः । उत्तस्थतुरुत्थितौ किम् ऊर्ध्वकर्मत्वात् परस्मैपदं रूपकोज्जीविता उत्प्रेक्षा ॥ ७३ ॥

तालं प्रभु स्यादनुकर्तुमेतावुत्थानसुस्थौ पतितं न तावत् ।
परं च नाश्रित्य तरुं महान्तं कुचौ कृशाङ्ग्याः स्वत एव तुङ्गौ ॥

एतत्कुचस्पर्धितया घटस्य ख्यातस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् ।
तस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी प्रसिद्धनामाजनि कुम्भकारः ॥७५

गुच्छालयस्वच्छतमोदबिन्दुवृन्दाभमुक्ताफलफेनिलाङ्के ।
माणिक्यहारस्य विदर्भसुभ्रूपयोधरे रोहति रोहितश्रीः ॥ ७६ ॥*

तालमिति ॥ तावत् पतितं च्युतं तालफलं कर्तृ उत्थानेन ऊर्ध्वावस्थानेन सुस्थौ सुप्रतिष्ठौ अपतितावित्यर्थः । एतौ कुचौ अनुकर्तुं न प्रभु समर्थं न स्यात् पतिताऽपतितयोः कुतः साम्यमिति भावः । परं पतितं च महान्तमतितुङ्गं तरुमाश्रित्य तुङ्गं सदिति शेषः । स्वत एव तुङ्गौ कृशाङ्ग्याः कुचौ अनुकर्तुं न प्रभु कुतः स्वाभाविकौ यदित्यर्थः । अस्वाभाविकस्वाभाविकौन्नत्ययोः कथं साम्यमिति भावः ॥ ७४ ॥

एतदिति ॥ एतत्कुचस्पर्धितया ख्यातस्य लोके प्रसिद्धस्य घटस्य कुम्भस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वं तत्र तत्र दृष्टान्तत्वं अजनि । किञ्च मणिकादिकारी अलिञ्जरादिमहाभाण्डनिर्माता कुलालः 'अलिञ्जरः स्यान्माणिकः' इत्यमरः । तस्मादेव शिल्पात् घटनिर्माणात् कुम्भकार इत्येव प्रसिद्धनामाजनि महत्संसर्ग इव तत् सङ्घर्षोऽपि ख्यातिकर इति भावः ॥ ७५ ॥

गुच्छेति ॥ गुच्छो हारविशेषः । 'हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छ गुच्छार्थगोस्तनाः' इत्यमरः । सः आलयः येषां तानि स्वच्छतमानि शुद्धानि उदबिन्दुवृन्दस्य जलबिन्दुसन्दोहस्य आभेव आभा येषां तानि, तादृशानि यानि मुक्ता-

---

* अस्य पद्यस्य मल्लिनाथीयव्याख्यानुपलम्भात् सौकर्यार्थमस्माभिरेव व्याख्या सम्पादिता ।

निःशङ्कसङ्कोचितपङ्कजोऽयं अस्यामुदीतो मुखमिन्दुबिम्बः ।
चित्रं तथापि स्तनकोकयुग्मं न स्तोकमप्यञ्चति विप्रयोगम् ॥

आभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीरादीयतेऽसावनयोः क ताभ्यां ।
भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ प्रव्यक्तमुक्ताभरणाविमौ यत् ॥७८॥

कराग्रजाग्रच्छतकोटिरर्थी ययोरिमौ तौ तुलयेत् कुचौ चेत् ।
सर्वं तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु जातं वटीमप्यधुना न लब्धुम् ॥ ७९

फलानि तैः फेनिलः फेनयुक्तः उज्वलतर इति यावत् । "फेनादिलच" इति मत्वर्थे इलच् । अङ्कः मध्यः यस्य तादृशे विदर्भसुभ्रूः भैम्याः पयोधरे कुचे मेघे च माणिक्यहारस्य माणिक्यरत्नमालिकायाः रोहितश्रीः । लोहिता कान्तिः शक्रधनुः शोभा च रोहति प्रादुर्भवति । 'इन्द्रायुधं शक्रधनुः तदेव रुजु-रोहितम् । रोहितो लोहितो रक्तः' इति चामरः । अत्र श्लेषोत्प्रेक्षे ॥ ७६ ॥

निःशङ्केति ॥ निःशङ्कं यथा तथा सङ्कोचितानि मुकुलितानि पङ्कजानि येन सोऽयं मुखमेवेन्दुबिम्बोऽस्यां भैम्यां उदीत उदितस्तथापीन्दूदयेऽपि स्तनावेव कोकौ चक्रवाकौ । 'कोकश्चक्रश्चक्रवाकः' इत्यमरः । तयोर्युग्मं स्तोकं अल्पमपि विप्रयोगं नाञ्चति न गच्छति चित्रं मुखेन्दूदयेऽपि कुचकोकयोरवियोग इति रूपकोत्थापितो विरोधाभास इति सङ्करः ॥ ७७ ॥

आभ्यामिति ॥ आभ्यां कुचाभ्यां इभकुम्भयोः श्रीः शोभा सम्पच्च, आदीयते गृह्यते ताभ्यां इभकुम्भाभ्यां अनयोः कुचयोः असौ श्रीः क्वादीयते न क्वापि इत्यर्थः । यत् यस्मात् तौ इभकुम्भौ भयेन कुचभीत्या गोपायित-मौक्तिकौ अन्तर्गुप्तमुक्ताफलौ । गोपायतेः कर्मणि क्तः । इमौ कुचकुम्भौ प्रव्यक्तं प्रकाशितं मुक्ताभरणं याभ्यां तौ । यथा राज्ञा हृतधनो भयाद्धनशेषं गोपायति राजा तु प्रकाशयति तद्वदित्यर्थः । इभकुम्भश्रिय आदानादखण्डितस्वश्रीकत्वाच्च ताभ्यामप्यधिकौ कुचकुम्भाविति भावः ॥ ७८ ॥

कराग्रेति ॥ कराग्रे हस्तस्याग्रे जाग्रत् प्रकाशमानः शतकोटिः वज्रं तत्सङ्ख्यं धनं च यस्य स महेन्द्रो ययोः कुचयोः कर्मणोरर्थी ताविमौ महेन्द्रा-

स्तनातटे चन्दनपङ्किलेऽस्या जातस्य यावद्युवमानसानाम् ।
हारावलीरत्नमयूखधाराकाराः स्फुरन्ति स्खलनस्य रेखाः ॥ ८० ॥
क्षीणेन मध्येऽपि सतोदरेण यत् प्राप्यते नाक्रमणं वलिभ्यः ।
सर्वाङ्गशुद्धौ तदनङ्गराज्ये विजृम्भितं भीमभुवीह चित्रम् ॥ ८१ ॥

भ्यर्थितौ कुचौ कर्म वटीं क्षुद्रकपर्दिकामपि 'वटः कपर्दे न्यग्रोधः' इति विश्वः । अपचयविवक्षायां स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । 'स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये यदि' इत्यमराभिधानात् । लब्धुं न जातं न शक्तं निःस्वमित्यर्थः । सर्वे श्रीफलं बिल्वफलं कर्तृ । 'बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि' इत्यमरः । तुलयेदात्मनोपचिनुयाच्चेत् तदा उन्मदिष्णु उन्मादि स्यादित्यर्थः । "अलङ्कृञ्" इत्यादिना इष्णुच् । उपमातीते वस्तुनि उपमात्वाभिमानः । तथा धनिकैकलभ्ये वस्तुनि निःस्वस्य लिप्सा चोन्माद एवेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

स्तनेति ॥ चन्दनेन पङ्किले पङ्कवति । "पिच्छादित्वादिलच्" । अस्याः स्तनयोः अतटे प्रपाते । 'प्रपातस्त्वतटो भृगुः' इत्यमरः । जातस्य यावन्ति युवमानसानि तेषां सर्वेषां सम्बन्धिनः साकल्यार्थस्य यावच्छब्दस्य विशेषणसमासः । स्खलनस्य रेखा गमनमार्गा हारावलीरत्नानां मयूखधारा रश्मिपङ्क्तयः एवाकारा यासां ताः सत्यः स्फुरन्ति रत्नमयूखधारासु युवमानसस्खलनरेखाङ्कत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ८० ॥

क्षीणेनेति ॥ इहास्यां भीमभुवि भैम्यां भयङ्करस्थाने च क्षीणेन कृशेन दुर्बलेन च मध्ये अवलग्ने प्रबलशत्रुमध्ये च सता वसतापि उदरेण त्रिवल्यधोभागेन अत एव वलिभ्यः त्रिवलिभ्यः । बवयोरभेदात् बलिभ्यो बलवद्भ्यश्च सकाशात् आक्रमणमभिव्याप्तिरभिभवश्च न प्राप्यते इति यत् तदनाक्रमणं चित्रं, बलिसमीपे दुर्बलस्यानाक्रमणं चित्रमित्यर्थः । किञ्च सर्वेषामङ्गानां करचरणादीनां स्वाम्यमात्यादीनां च शुद्धौ सत्यामनङ्गस्य अङ्गहीनस्य कामस्य च राज्ये विजृम्भितं तदिदमन्यच्चित्रमित्यर्थः । अत्र वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायाद्विरोधाभासः ॥ ८१ ॥

मध्यं तनूकृत्य यदीदमीयं वेधा न दध्यात् कमनीयमंशम् ।
केन स्तनौ संप्रति यौवनेऽस्याः सृजेदनन्यप्रतिमाङ्गदीप्तेः ॥ ८२॥

गौरीव पत्या सुभगा कदाचित् कर्त्रीयमप्यर्धतनूसमस्याम् ।
इतीव मध्ये निदधे विधाता रोमावलीमेचकसूत्रमस्याः ॥ ८३ ॥

रोमावलीरज्जुमुरोजकुम्भौ गम्भीरमासाद्य च नाभिकूपम् ।
मद्दृष्टितृष्णा विरमेद्यदि स्यान्नैषां बतैषा सिचयेन गुप्तिः ॥ ८४ ॥

उन्मूलितालानबिलाभनाभिश्छिन्नस्खलच्छृङ्खलरोमदामा ।
मत्तस्य सेयं मदनद्विपस्य प्रस्वापवप्रोच्चकुचास्तु वास्तु ॥ ८५ ॥

मध्यमिति ॥ वेधा इदमीयमेतदीयं मध्यमवलग्नं तनूकृत्य निर्माणकाले ह्रासयित्वा कमनीयमंशमुद्धृतं भागं न दध्यात् यदि क्वचिन्न स्थापयेद्यदि संप्रति यौवने अनन्यप्रतिमाऽनन्योपमाङ्गदीप्तिर्यस्यास्तस्याः भैम्या स्तनौ केन सृजेद् नूनं उदरोद्धृतसारेण अस्याः स्तनौ निर्मितवानित्युत्प्रेक्षा ॥ ८२ ॥

गौरीति ॥ सुभगा भर्तृवल्लभा इयं दमयन्ती कदाचित् गौरीव पत्या भर्त्रा सह अर्धतनूसमस्याम् अर्धाङ्गसङ्घटनां कर्त्रीं करिष्यतीति मत्वेति शेषः । विधाता अस्या मध्ये अर्धाङ्गमध्ये रोमावलीमेव मेचकसूत्रं सीमानिर्णयार्थं नीलसूत्रं निदध इव निहितवान् किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ८३ ॥

रोमावलीति ॥ मद्दृष्टेस्तृष्णा पिपासाऽपि रोमावलीमेव रज्जु सरोजावेव कुम्भौ तथा गम्भीरं नाभिमेव कूपञ्चासाद्य लब्ध्वा तदा विरमेत् शाम्येत् । अमीभिरुपायैः लावण्यामृतमुद्धृत्य सुष्ठु पीत्वेत्यर्थः । एषां साधनानां एषा सिचयेन वस्त्रेण 'वस्त्रन्तु चिचयः पटः' इति हलायुधः । गुप्तिः च्छादनं न, स्याद्यदि । बतेति खेदे । रूपकालङ्कारः ॥ ८४ ॥

उन्मूलितेति ॥ उन्मूलितं उत्पाटितं आलानं स्तम्भो यस्मात् बिलात् तद्बिलं तदाभा तन्निभा नाभिर्यस्याः सा छिन्नं त्रुटितं स्खलच्छृङ्खलमिव रोमदाम

रोमावलिभ्रूकुसुमैः स्वमौर्वीचापेषुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि ।
व्यस्तैरपि स्थास्नुभिरेतदीयैर्जैत्रः स चित्रं रतिजानिवीरः ॥ ८६*

अस्याः खलु ग्रन्थिनिबद्धकेशमल्लीकदम्बप्रतिबिम्बवेशात् ।
स्मरप्रशस्तीरजताक्षरेयं पृष्ठस्थली हाटकपट्टिकायाम् ॥ ८७ ॥

रोमावलिर्यस्याः सा प्रस्वापस्य वप्रौ निद्राहौं मृत्कूटाविव उच्चौ कुचौ यस्याः सा इयं दमयन्ती मत्तस्य मदनद्विपस्य वास्तु वसतिरस्तु स्यात् । औपम्यगर्भ-विशेषणं रूपकम् ॥ ८५ ॥

रोमावलीति ॥ रतिर्जाया यस्य स रतिजानिः कामः स एव वीरः । जायाया निङ् । मध्ये ललाटे मूर्ध्नि च मध्यललाटमूर्ध्नि । प्राण्यङ्गत्वान् द्वन्द्वे नपुंसकता । तस्मिन् व्यस्तैरसंहितैः स्थास्नुभिः स्थायिभिः । ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः । एतदीयै रोमावली च भ्रुवौ च कुसुमानि च तैरेव स्वस्य मौर्वीचापं इषवश्च तैः जैतैव जैत्रो जयशीलः । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । चित्रं भिन्नदेशस्थैरपि चापादिभिर्विजयत इत्याश्चर्यमित्यर्थः । अत एव विरूपघटना-रूपो विषमालङ्कारः ॥ ८६ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः भैम्याः पृष्ठस्थली कायपश्चाद्भागः । 'पृष्ठं तु चरमं तनोः' इत्यमरः । सैव हाटकपट्टिका हेमफलकं तस्यां ग्रन्थिना बन्धेन निबद्धेषु संयतेषु केशेषु यन्मल्लीकदम्बं मल्लीकुसुमनिकुरुम्बं तत्प्रतिबिम्बस्य वेशात् प्रवेशाद्धेतोः इयं रजताक्षरा रजतमयवर्णा स्मरप्रशस्तिः स्मरवर्णना खलु नैर्मल्यात् पृष्ठफलकप्रतिबिम्बितानि धम्मिल्लमल्लिकाकुसुमानि हेमफलकविन्यस्ता राजती मदनप्रशस्तिवर्णावलीव भातीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८७ ॥

---

* अस्यैव श्लोकस्य पाठान्तरम्—

पुष्पाणि बाणाः कुचमण्डनानि भ्रुवौ धनुर्भालमलंकरिष्णु ।
रोमावली मध्यविभूषणं ज्या तथापि जेता रतिजानिरेतैः ॥

चक्रेण विश्वं यदि मत्स्यकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।
जगज्जिगीषत्यमुना नितम्बद्वयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥ ८८ ॥

रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे गुणञ्च लावण्यजलञ्च बाला ।
तारुण्यमूर्तेः कुचकुम्भकर्तुर्बिभर्ति शङ्के सहकारिचक्रम् ॥ ८९ ॥

अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किञ्चलपत्रपत्रम् ।
नो चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥९०॥

चक्रेणेति ॥ मत्स्यकेतुः कामः सुदर्शनेन सुदर्शनाख्येन सुलभदर्शनेन च पितुः विष्णोः चक्रेण विश्वं जितं वीक्ष्य यदि वीक्ष्य किल अमुना दुर्लभदर्शनेन नितम्बद्वयेन कटीफलकद्वयेनेव चक्रेण जगज्जिगीषति जेतुमिच्छति किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ८८ ॥

रोमावलीति ॥ बाला दमयन्ती तारुण्यमेव मूर्तिः स्वरूपं यस्य तस्य यौवनाख्यस्येत्यर्थः । कुचावेव कुम्भौ तयोः कर्तुः निर्मातुः कुम्भकारस्य रोमावल्येव दण्डः स च नितम्ब एव चक्रञ्च ते गुणः सौन्दर्यादिः तमेव गुणं सूत्रञ्चेति श्लिष्टरूपकम् । लावण्यमेव जलञ्च सहकारिचक्रं सहकारिकारणकलापं बिभर्ति शङ्के । रूपकोत्थापितेयमुत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ८९ ॥

अङ्गेनेति ॥ अस्याः सम्बन्धिना केनाप्यवाच्येनाङ्गेन मदनमन्दिरेणेत्यर्थः । 'चलपत्रपत्रमश्वत्थदलं बोधिद्रुमश्चलदलः' इत्यमरः । विजेतुं गवेष्यते अन्विष्यते किमित्युत्प्रेक्षा । 'मार्गत्यन्विष्यति गवेषयत्यन्विष्यति च' इति मल्लभट्टः । नो चेन्नान्विष्यते चेत् तस्याश्वत्थपत्रस्य कुतः कस्मादन्यस्मात् भयेनेतरच्छदेभ्यः वृक्षान्तरपत्रेभ्यः पञ्चमीविभक्तेः । विशेषादतिशयात् कम्पस्तु अस्तु स्यात् । नान्यत्कम्पकारणं विद्म इत्यर्थः । बलिनान्विष्यमाणो दुर्बलो कम्पत इति च प्रसिद्धम् । अत्र सामुद्रिकाः । अश्वत्थदलसङ्काशं गुह्यं गूढमणिस्थितम् । यस्याः सा सुभगा नारी धन्या पुण्यैरवाप्यते ॥ ९० ॥

भ्रूश्चित्ररेखा च तिलोत्तमास्या नासा च रम्भा च यदूरुसृष्टिः ।
दृष्टा ततः पूरयतीयमेकाऽनेकाप्सरःप्रेक्षणकौतुकानि ॥ ९१ ॥

रम्भापि किं चिह्नयति प्रकाण्डं न चात्मनः स्वेन न चैतदूरू ।
स्वस्यैव येनोपरि सा दधाना पत्त्राणि जागर्त्यनयोर्भ्रमेण ॥ ९२ ॥

विधाय मूर्धानमधश्चरश्चेन्मुश्चेत्तपोभिः स्वमसारभावम् ।
जाड्यञ्च नाञ्चेत् कदली बलीयस्तदा यदि स्यादिदमूरुचारुः ॥

भ्रूरिति ॥ यत् यस्मात् अस्या भैम्या भ्रूश्चित्ररेखा अद्भुतविन्यासा अप्सराश्च नासा नासिका तिलात् तिलकुसुमात् उत्तमा तिलोत्तमा नामाप्सराश्च तथा ऊरुसृष्टिः रम्भा कदली अप्सराश्च । 'रम्भा कदल्यप्सरसोः' इति विश्वः । ततः तस्मात् इयमेकैव दृष्टा सती अनेकासामप्सरसां प्रेक्षणात्कौतुकानि पूरयति तादृशान् मानसोल्लासान् जनयतीत्यर्थः । अत्रैकस्यानेकात्मकताविरोधाभासनात् विरोधाभासालङ्कारः स च श्लेषमूल इति सङ्करः ॥ ९१ ॥

रम्भेति ॥ रम्भा कदल्यपि आत्मनः प्रकाण्डं स्कन्धं स्वेन स्वात्मना स्वयमित्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात् तृतीया । न चिह्नयति किमेतस्या ऊरू च न चिह्नयति किं मिथो व्यत्यासपरिहाराय द्वयोरन्यतरस्यापि चिह्नं न चकार किमित्युत्प्रेक्षा । कुतः येन कारणेन सा रम्भा अनयोरूर्वोर्भ्रमेणोरु-भ्रान्त्येत्यर्थः । स्वस्यैव स्वकीयस्कन्धस्यैव उपरि पत्त्राणि दलानि प्रतिपक्षोपरि-धेयानि साक्षरपत्त्राणि च दधाना जागर्ति । अत्र सौन्दर्ये सङ्घर्षिणी रम्भापि स्वस्मिन्नेव ऊरुभ्रान्त्या पत्त्रावलम्बनकरणात् भ्रान्तिमदलङ्कारः । तन्मूला चोक्तो-त्प्रेक्षेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ९२ ॥

विधायेति ॥ कदली रम्भा तपोभिः तपश्चर्याभिः मूर्धानं अधश्चर-मधोवर्तिनं विधाय शिरोऽबुध्न्योरुत्तराधरभाववैपरीत्यञ्च लब्ध्वेत्यर्थः । स्वं

ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन तस्याः करः पराजीयत वारणीयः ।
युक्तं ह्रिया कुण्डलनच्छलेन गोपायति स्वं मुखपुष्करं सः ॥९४॥

अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे भृगुर्महान् यत्कुचशैलशीली ।
नानारदाह्लादि मुखं श्रितोरुर्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥ ९५ ॥

स्वकीयम् असारभावं निःसारत्वञ्च मुञ्चेचेत् बलीयो जाड्यमेकान्तशैत्यञ्च नाञ्चेत् न गच्छेत् । तदानीम् इदमूरुचारुः अस्या ऊरू इव चारुः शोभना स्याद्यदि स्यादेवेत्यर्थः । अत्र कदल्याः अधःशिरस्त्वादिधर्मासम्बन्धेऽपि सम्बन्ध-सम्भावनया सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद इति सर्वस्वकारः ॥ ९३ ॥

ऊर्विति ॥ तस्याः दमयन्त्याः ऊरुप्रकाण्डयोः ऊरुश्रेष्ठयोः ऊरुस्तम्भयोर्वा द्वितयेन वारणीयो वारणसम्बन्धी करो हस्तः पराजीयत पराजितः स करः ह्रिया स्वं मुखं मुखभूतं पुष्करं अग्रं वक्त्रं पङ्कजञ्च मुखं निःसरणे वक्त्रप्रारम्भो-पाययोरपि । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः' इति विश्वः । कुण्डल-नस्य भुग्नीकरणस्य च्छलेन गोपायति पिधत्ते युक्तं सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ९४ ॥

अस्यामिति ॥ अस्यां दमयन्त्यां मुनीनामपि मोहं भ्रान्तिमासक्ति-मिति यावत् । ऊहे तर्कयामि । उत्प्रेक्षा । कुतः यत् यस्मात् महानधिको भृगु-प्रपातो मुनिविशेषश्च, यस्याः कुचावेव शैलौ शीलयति परिचिनोतीति तच्छीली मुखं नानाप्रकारैः रदैर्दन्तैराह्लादयतीति तत्तथोक्तम् । अन्यत्र नारदमुनिम् आह्लादयतीति नारदाह्लादि, तत् न भवतीति अनारदाह्लादि, तत् नेति नानारदा-ह्लादि, नारदाह्लादि इत्यर्थः । महाभाः महाप्रभः रतसर्गयोग्यः सुरतसम्पादनार्हः । अन्यत्र महाभारतस्य इतिहासस्य सर्गे निर्माणे योग्यः क्षमो व्यासो विस्तारो द्वैपायनश्च श्रिता ऊरू सक्थिनी येन सः श्रितोरुः । 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः । अत्र श्लेषमूलया मुनिमोहोत्प्रेक्षया मुनयोऽप्यस्यां मुह्यन्ति किमुतान्ये इति वस्तु व्यज्यते ॥ ९५ ॥

क्रमोद्गता पीवरताधिजङ्घं वृक्षाधिरूढिं विदुषी किमस्याः ।
अपि भ्रमीभङ्गिभिरावृताङ्गं वासो लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥ ९६ ॥

अरुन्धतीकामपुरन्ध्रिलक्ष्मी जम्भद्विषद्दारनवाम्बिकानाम् ।
चतुर्दशीयं तदिहोचितैव गुल्फद्वयाप्ता यददृश्यसिद्धिः ॥ ९७ ॥

क्रमेति ॥ अस्याः भैम्याः अधिजङ्घं जङ्घयोः विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । क्रमेणानुपूर्व्यात् उद्गता उदिता पीवरता पीनत्वं वृक्षाधिरूढमाश्लेषविशेषं विदुषी किं ज्ञात्वी किम्? "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । किञ्च भ्रमीभङ्गिभिर्वेष्टनविशेषैः आवृताङ्गं आच्छादितगात्रं वासो वस्त्रमपि लतावेष्टितके आलिङ्गनविशेषे प्रवीणं किम्? उभयत्राप्यन्यथा कथम् इत्थमाश्लिष्येदिति भावः । अनयोर्लक्षणमुक्तं रतिरहस्ये—"रमणचरणमेकेनाङ्घ्रिणाक्रम्य भिन्नं श्वसितमपरपादेनाश्रयन्ती तदूरुम् । निजमथभुजमेकं पृष्ठतोऽस्यार्पयन्ती पुनरपरभुजेन प्राञ्चयन्ती तदङ्गम् ॥ तरुमिव कमितारं चुम्बनार्थाधिरूढा यदभिलषितरागात् तच्च वृक्षादिरूढम् । प्रियमनुकृतवल्लीविभ्रमा वेष्टयन्ती द्रुममिव सरलाङ्गीमन्दसीत्का तदीयम् ॥ वदनमुन्चितखेदाकम्पमाचुम्बनार्थं नमयति विनदन्ती तल्लतावेष्टितं स्यात् ।" इति ॥ ९६ ॥

अरुन्धतीति ॥ इयं दमयन्ती अरुन्धती वसिष्ठपत्नी च कामपुरन्ध्री रतिश्च लक्ष्मीः पद्मा च जंम्भद्विषद्दाराः शची च नवाम्बिका ब्राह्मीप्रभृतयो नवमातरश्च यासामदृश्यत्वसिद्धिरस्तीति प्रसिद्धिरिति भावः । तासां त्रयोदशानां चतुर्दशी इयमपि तदन्तःपातिनीत्युत्प्रेक्षा । तत् तस्मात् तदन्तःपातित्वात् इहास्यां दमयन्त्यां गुल्फौ पादग्रन्थी । 'तद्ग्रन्थिघुटिके गुल्फौ' इत्यमरः । तयोर्द्वयेनाप्ता प्राप्ता या च सा अदृश्यसिद्धिश्च यददृश्यसिद्धिः येयं गुल्फयोरदृश्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । सतीति शेषः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्सा उचितैव तत् सम्बन्धिनोऽपि तद्वत् सिद्धिर्युक्तैवेत्यर्थः । गूढगुल्फत्वं स्त्रीलक्षणं तदस्यामस्तीति भावः ॥ ९७ ॥

अस्याः पदौ चारुतया महान्तावपेक्ष्य सौक्ष्म्याल्लवभावभाजः ।
जाता प्रवालस्य महीरुहाणां जानीमहे पल्लवशब्दलब्धिः ॥ ९८ ॥

जगद्वधूमूर्धसु रूपदर्पात् यदेतयाऽधायि पदारविन्दम् ।
तत्सान्द्रसिन्दूरपरागरागैः ध्रुवं प्रवालप्रबलारुणं तत् ॥ ९९ ॥

रुषारुणा सर्वगुणैर्जयन्त्या भैम्याः पदं श्रीः स्म विधेर्वृणीते ।
ध्रुवं स तामच्छलयद्यतः सा भृशारुणैतत्पदभाग्विभाति ॥ १००॥

अस्या इति ॥ चारुतया सौन्दर्यगुणेन महान्तौ अस्याः पदौ पादौ अवेक्ष्य । 'पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सौक्ष्म्यात् तदपेक्षया-ल्पत्वादिति भावः । लवभावभाजोऽल्पत्वभाजी महीरुहाणां प्रवालस्य किसल-यस्य पल्लवशब्दलब्धिः पल्यां लवोऽल्प इति व्युत्पत्त्या पल्लवसंज्ञा प्राप्तिर्जाता जानीमहे इत्युत्प्रेक्षामहे इत्यर्थः । "अस्मदोर्द्वयोश्च" इति विकल्पादेकस्मिन्नेव बहुवचनम् ॥ ९८ ॥

जगदिति ॥ यत् यस्मात्, एतया भैम्या रूपदर्पात् सौन्दर्यगर्वात्, द्वयमुभयं पदारविन्दं द्वेऽपि पदारविन्दे इत्यर्थः । जगद्वधूमूर्धसु अधायि निहितं, धाञः कर्मणि लुङ् । "आतो युक्चिण्कृतोः" इति युगागमः । तत् तस्मात्, तेषु मूर्धसु ये सान्द्राः सिन्दूरपरागरागाः तैः प्रवालाद्विद्रुमादपि प्रबलारुणमधि-कारुणं ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा ॥ ९९ ॥

रुषेति ॥ श्रीः लक्ष्मी रुषा पराजयक्रोधेन अरुणा सती सर्वगुणैर्जयन्त्या आत्मानमतिक्रामन्त्या भैम्याः पदं स्थानं विधेः सकाशात् वृणीते स्म वव्रे । स विधिस्तां श्रियमच्छलयत् प्रतारितवान् ध्रुवं स्थानार्थविवक्षया पदप्रार्थनाया-मङ्घ्रिदानादिति भावः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्म्यङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । यतः सा श्रीरेतत्पदभागे तस्याः भैम्याः अङ्घ्रिभाक् सती शोभा रूपेणेति भावः । भृशारुणा विभाति आरुण्यप्रत्यभिज्ञानात् तदङ्घ्रिरेवैतत्स्थानामिति जानीम इत्यर्थः॥

यानेन तन्व्या जितदन्तिनाथौ पदाब्जराजौ परिशुद्धपार्ष्णी ।
जाने न शुश्रूषयितुं स्वमिच्छू नतेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः ॥ १०१

कर्णाक्षिदन्तच्छदबाहुपाणिपदादिनः स्वाखिलतुल्यजेतुः ।
उद्वेगभागद्वयताभिमानादिहैव वेधा व्यधित द्वितीयम् ॥ १०२ ॥

तुषारनिःशेषितमब्जसर्गं विधातुकामस्य पुनर्विधातुः ।
पञ्चास्विहास्याङ्घ्रिकरेष्वभिख्या भिक्षाऽधुना माधुकरी सदृक्षा ॥

यानेनेति ॥ यानेन गत्या दण्डयात्रया च जितो दन्तिनाथो गजश्रेष्ठो गजपतिश्च याभ्यां तौ परिशुद्धः निर्दोषो वशीकृतश्च पार्ष्णिः पश्चाद्भागः पार्ष्णिग्राहश्च ययोस्तौ तन्व्याः पदाब्जे एव राजानौ पदाब्जराजौ कतरस्य राज्ञः पत्युः परिपन्थिनश्च नतेन मानशान्तये रौद्रशान्तये च नम्रेण मूर्ध्ना स्वमात्मानं सेव्यं शुश्रूषयितुं सेवयितुं इच्छू अभिलाषुकौ न जाने । अत्र पदाब्जराजाविति रूपकस्य श्लेषेणाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ १०१ ॥

कर्णेति ॥ स्वस्या यान्यखिलानि तुल्यानि शष्कुली कमलाद्युपमानवस्तूनि तेषां जेतुः भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावः । कर्णश्चाक्षि च दन्तच्छदश्च बाहुश्च पाणिश्च पदञ्च कर्णाक्षिदन्तच्छदबाहुपाणिपदम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । तदादिर्यस्य तत् आदिशब्दात् कुचादिसङ्ग्रहः । तदादिनोऽवयवजातस्य अद्वयताभिमानात् अद्वितीयत्वगर्वात् उद्वेगभाक् रोषभाक् वेधा इहास्यामेव भैम्यां द्वितीयं कर्णादिकं व्यधित विहितवान् । तदवयवानामप्रतिमतया परस्परमेवौपम्यमासीत् । यथा कर्णस्येतरकर्णेन करस्येतरकरेणेत्यर्थः ॥ १०२ ॥

तुषारेति ॥ तुषारेण निःशेषितं नाशितमब्जसर्गं पद्मसृष्टिं पुनर्विधातुकामस्य स्रष्टुकामस्य विधातुरधुना इहास्यां भैम्यां पञ्चसु आस्यं चाङ्घ्री च करौ च तेषु अधिकरणैतावत्त्वे चेत्येकवद्भावप्रतिषेधः । इहाधिकरणं समानाधारत्वाद्वृत्तिपदार्थः । तस्यैतावत्त्वं पञ्चत्वं अभिख्याभिक्षा शोभा याच्ञा । 'अभिख्या नाम शोभयोः' इत्यमरः । माधुकरी नाम पञ्चभिक्षा तया सदृक्षा सदृशी "दृशेः क्सश्च वक्तव्यः" इति क्सप्रत्ययः । वर्तत इति शेषः । एतदास्यादिपञ्चके यावल्लावण्यं तावत् पद्मेषु नास्तीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

एष्यन्ति यावद्गणनाद्दिगन्तान् नृपाः स्मरार्ताः शरणे प्रवेष्टुम् ।
इमे पदाब्जे विधिनापि सृष्टास्तावत्य एवाङ्गुलयोऽत्र रेखाः ॥

प्रियासखीभूतवतो मुदेदं व्यधाद्विधिः साधुदशत्वमिन्दोः ।
एतत्पदच्छद्मसरागपद्म सौभाग्यभाग्यं कथमन्यथा स्यात् ॥१०५

यशः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखञ्च बिभर्ति पूर्णेन्दु चतुष्टयं या ।
कला चतुःषष्टिरुपैतु वासं तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नास्याम् ॥ ,

सृष्टातिविश्वा विधिनैव तावत्तस्यापि नीतोपरि यौवनेन ।
वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेयमवापिता वाक्पथपारमेव ॥ १०७ ॥

एष्यन्तीति ॥ स्मरार्ता नृपा इमे पदाब्जे शरणे प्रवेष्टुं यावन्ती गणना यस्य तस्मात् यावद्गणनात् यावत्सङ्ख्याकात् दिगन्तात् यावत् सङ्ख्याकेभ्यः दिगन्तेभ्य इत्यर्थः । जातावेकवचनम्, एष्यन्ति अत्रानयोः पदाब्जयोः तावत्य एव तत्सङ्ख्या एवाङ्गुलय एव रेखाः सृष्टाः स्वयंवरार्थमागामिनां राज्ञामपादान-दिक्सङ्ख्यासूचकरेखा इव दशाङ्गुलयः सृष्टा इत्युत्प्रेक्षा ॥ १०४ ॥

प्रियेति ॥ विधिर्विधाता प्रियायाः भैम्याः सखीभूतवतः सुहृद्भूतस्य अभूततद्भावे च्विः भवतेः क्तवतुप्रत्ययश्च । इन्दोरिदं साधुदशत्वं समीचीना-वस्थत्वं सम्यक् दशानां परिपाकं मुदा सन्तोषेण व्यधात् विहितवानित्यर्थः । अन्यथाऽस्येन्दोः एतस्याः पदस्य छद्म च्छलं यस्य तस्य सरागपद्मस्य सौभाग्ये सौन्दर्ये भाग्यं कथं, एतच्चरणशोणसरोजसादृश्यं कथमित्यर्थः ॥ १०५ ॥

यश इति ॥ या सुभ्रूर्यशः कीर्तिः पदाङ्गुष्ठयोर्नखौ मुखञ्चेति पूर्णेन्दु-चतुष्टयं बिभर्ति । तस्यामस्यां सुभ्रुवि सुन्दर्यां कलानां षोडशभागानां विद्यानां च चतुरुत्तरा षष्टिः चतुःषष्टिः वासं निवासं कथं नाम नोपैतु उपैत्येवेत्यर्थः । चन्द्रचतुष्टये प्रतिचन्द्रं षोडशकलत्वाच्चतुःषष्टिकलासम्पत्तिरित्यर्थः । द्वयीनामपि कलानां अभेदाध्यवसायेन अयं निर्देशः ॥ १०६ ॥

सृष्टेति ॥ इयं तावद् विधिनैव अतिविश्वा विश्वमतिक्रान्ता विश्वाति-शायिनीत्यर्थः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः । सृष्टा निर्मिता

इति स चिकुरादारभ्यैतां नखावधि वर्णयन्
हरिणरमणीनेत्रां चित्राम्बुधौ तरदन्तरः ।
हृदयभरणोद्वेलानन्दः सखीवृतभीमजा
नयनविषयीभावे भावं दधार धराधिपः ॥ १०८ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरस्सुतं
श्रीहीरस्सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत्सप्तमः ॥

अथ यौवनेन तस्य विधिकृतातिशयस्याप्युपरि नीता ततोऽप्यतिशयं प्रापितेत्यर्थः । अथ मनोभुवा वैदग्ध्यं प्रागल्भ्यं अध्याप्य वाक्पथस्य वाङ्मार्गस्य पारम्परतीरं अवाङ्मनसगोचरत्वमेवावापिता । अत्र क्रमेणैकस्यानेकधर्मसम्बन्धकथनात् एकस्मिन्नथवानेकमित्युक्तलक्षणपर्यायभेदः ॥ १०७ ॥

इतीति ॥ इतीत्थं स धराधिपो नलो हरिणरमणीनेत्रामेतां भैमीं चिकुरात् केशापाशादारभ्य नखावधि पदाङ्गुष्ठनखान्तं वर्णयंश्चित्राम्बुधौ आश्चर्य-सागरे तरदन्तरः प्लवमानान्तरङ्गस्तथा हृदये भरणात् पूरणात् उद्वेलो निःसीमः आनन्दो यस्य स सन् सखीवृताया भीमजाया भैम्या नयनविषयीभावे दृग्गो-चरत्वे भावमभिप्रायं दधार तस्याः प्रत्यक्षीभवितुमैच्छदित्यर्थः ॥ १०८ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ॥ गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिर्नामास्य कृतः प्रबन्धः तद्भ्रातरि तत्समानकर्तृक इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलचल-
मल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने
सप्तमः सर्गः समाप्तः ।

अष्टमः सर्गः ।

अथाद्भुतेनास्तनिमेषमुद्रमुन्निद्ररोमाणममुं युवानम् ।
दृशा पपुस्ताः सुदृशः समस्ताः सुता च भीमस्य महीमघोनः ॥
कियच्चिरं दैवतभाषितानि निह्नोतुमेनं प्रभवन्तु नाम ।
पलालजालैः पिहितः स्वयं हि प्रकाशमासादयतीक्षुडिम्भः ॥ २ ॥

अथेति ॥ अथ नलप्रादुर्भावानन्तरम् अद्भुतेन दमयन्ती साक्षात्कार-जन्यविस्मयवशेन अस्ता निमेषमुद्रा निमीलनवन्धो यस्य तं निर्निमेषमित्यर्थः । उन्निद्ररोमाणं हृष्टरोमाणमिति च विस्मयानुभावोक्तिः । युवानममुं नलमन्यत्रा-द्भुतेन नलरूपसाक्षात्कारविस्मयेन अस्तनिमेषमुद्राः उन्निद्ररोमाणो युवतय इति परिणामः कार्यः । ता अमी सभासदाः समस्ताः सुदृशः स्त्रियः दृशा पपु रतितृष्णया ददृशुरित्यर्थः । तथा महीमघोनो भूदेवेन्द्रस्य भीमस्य सुता भैमी च पूर्वोक्तविस्मयानुभववती युवतिश्चेति भावः । तं दृशा पपावित्यर्थः । भैम्याः पृथगुपादानं दर्शनस्यानुरागपूर्वकत्वलक्षणविशेषद्योतनार्थः ॥ १ ॥

नन्वयमिन्द्रादिवाक्यातिक्रमेण कथमासां प्रादुरासीदित्यत्रोत्तरमाह—

कियदिति ॥ दैवतभाषितानि आदस्य एवं दूत्यमाचरत्वेवं रूपाणीन्द्रवाक्यानि कियच्चिरं कियन्तं वहुकालमित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया अव्ययविशेषण-त्वात् किमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । 'क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽपि' इति नपुंसकलिङ्गशेषेष्वमरः । एनं नलं निह्नोतुमाच्छादयितुं प्रभवन्तु शक्नुवन्तु नाम न शक्नुवन्तु खल्वित्यर्थः । सम्भावनायां लोट् । तथाहि पलालजालैः व्रीह्यादितृणपूगैः पिहितः संरक्षणार्थमाच्छादितः इक्षुडिम्भः इक्षुप्ररोहः स्वयं स्वत एव प्रकाशं प्रादुर्भावमासादयति इक्ष्वङ्कुरस्येव कामिनोऽप्यतिप्रौढरागस्य दुर्वारो विकार इति भावः । अत्र नलेक्षुडिम्भयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन समान-धर्मनिर्देशाद्दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २ ॥

अपाङ्गमप्याप दृशोर्न रश्मिर्नलस्य भैमीमभिलष्य यावत् ।
स्मराशुगः सुभ्रुवि तावदस्यां प्रत्यङ्गमापुङ्खशिखं ममज्ज ॥ ३ ॥

यदक्रमं विक्रमशक्तिसाम्यादुपाचरद्द्वावपि पञ्चबाणः ।
चक्रे न वैमत्यममुष्य कस्मात् बाणैरनर्द्धार्द्धविभागभाग्भिः ॥ ४ ॥

तस्मिन्नलोऽसाविति साऽन्वरज्यत् क्षणं क्षणं क्वेह स इत्युदास्त ।
पुरः स्म तस्यां वलतेऽस्य चित्तं दूत्यादनेनाथ पुनर्न्यवर्ति ॥ ५ ॥

अपाङ्गमिति ॥ अस्य नलस्य दृशो रश्मिः भैमीमभिलष्य कामयित्वा यावदपाङ्गन्तस्या अपाङ्गदेशमपि नाप भैमीं तु नापेति किमु वक्तव्यं तावदेव स्मराशुगोऽस्यां सुभ्रुवि भैम्यां प्रत्यङ्गम् आपुङ्खशिखं समूलाग्रमित्यर्थः । अभिविधावव्ययीभावः । ममज्जेत्यन्योन्यरागोक्तिः । अत्र दृष्टिपातस्मरपातयोः कारणयोः पौर्वापर्यभङ्गोक्तिरित्यतिशयोक्तिभेदः ॥ ३ ॥

पुनरप्यन्योऽन्यानुरागमेवाह—**यदिति** ॥ पञ्चबाणो विषमेषुः द्वावपि भैमीनलौ अक्रममविद्यमानक्रमं युगपदित्यर्थः । विक्रमेण या शक्तिस्तस्याः साम्यात् साम्यमालम्ब्य ल्यब्लोपे पञ्चमी । उप चरत् उपचचार विषमैः बाणैर्युगपत् उभावप्यवैषम्येण प्रहृतवानिति अमुष्य समौपचरणस्य अर्धार्धशो विभागभाजो न भवन्तीति तथोक्तः विषमसङ्ख्यैः अशक्यसमविभागैरित्यर्थः । बाणैः शरैः कर्तृभिः पञ्चभिरिति भावः । वैमत्यमसम्मतिः कस्मात् कथं न चक्रे कृतं महच्चित्रमिति भावः । अत्र विषमैर्युगपदुभयत्र समप्रहारविरोधस्य स्मरमहिम्ना समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

तस्मिन्निति ॥ सा भैमी तस्मिन् पुंसि असौ नल इति हंसादिमुखश्रुतरूपसंवादान्नल इति मत्वा क्षणं क्षणमल्पकालमत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अन्वरज्यदनुरक्ताभवत् एतेन हर्षः सूचितः । पुरे स नलः क्वेहेत्यसम्भावितमिति मत्वेत्यर्थः । इति नैवोक्तायत्वादप्रयोगः । क्षणमुदास्त उदासीना स्थिता । आसेः कर्तरि लङ् तङ् । एतेन विषादः सूचितः, तथा चात्र भावसन्धिरासी-

कयाचिदालोक्य नलं ललज्जे कयापि तद्भासि हृदा ममज्जे ।
तं कापि मेने स्मरमेव कन्या भेजे मनोभूवशभूयमन्या ॥ ६ ॥

कस्त्वं कुतो वेति न जातु शेकुस्तं प्रष्टुमप्यप्रतिभातिभारात् ।
उत्तस्थुरभ्युत्थितिवाञ्छयेव निजासनान्नैकरसाः कृशाङ्ग्यः ॥ ७ ॥

स्वाच्छन्द्यमानन्दपरम्पराणां भैमी तमालोक्य किमप्यवाप ।
महारयं निर्झरिणीव वारामासाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥ ८ ॥

दित्यर्थः । अथ नलस्य तस्यां भावसन्धिमाह । अस्य नलस्य चेतः पुरः प्रथमं तस्यां दमयन्त्यां वलते स्म चचालेति हर्षोक्तिः । पुनः दूत्यादनेन कर्त्रा नलेन न्यवर्ति नीचकृत्ये स्थितस्य इदमनुचितमिति बलात्कारेण निवर्तितमिति विषादोक्तिः । रागस्तु समग्ररूढ एवानयोरिति भावः ॥ ५ ॥

अथ तत्सखीनामपि तदा शृङ्गारभावा बभूवुरित्याह—**कयेति** ॥ कयाचित्कन्यया नलमालोक्य ललज्जे लज्जितं भावे लिट् । कयापि तद्भासि तल्लावण्ये हृदा ममज्जे हृदि तन्मयत्वं भावितमित्यर्थः । एतेन तत्प्राप्तिसङ्कल्पो गम्यते भावे लिट् । कापि कन्या तं नलं स्मरमेव मेने इति विस्मयोक्तिः । अन्या कन्या मनोभुवो वशभूयं वशत्वंभुवो भाव इति क्यप् । भेजे एतेन औत्सुक्यं गम्यते ॥ ६ ॥

कस्त्वमिति ॥ कृशाङ्ग्यः स्त्रियः एकरसा आनन्दरसपरवशाः सत्य इत्यर्थः । अत एवाप्रतिमाया अप्रतिपत्तेरतिभारादतिमहत्त्वादिति कर्तव्यता मोहातिरेकादित्यर्थः । तं नलं कस्त्वं कुतो वा आगत इति प्रष्टुमपि जातु कदापि न शेकुः । किन्च अभ्युत्थिति वाञ्छया प्रत्युत्थानेच्छयेवोत्तस्थुः निजासनात्तु नोत्तस्थुः, तस्य तेजो विशेषाद्धठान्मनसैवोत्तस्थुः । न तु वपुषा रसपारवश्यादिति भावः ॥ ७ ॥

स्वाच्छन्द्यमिति ॥ भैमी तं नलमालोक्य किमप्यनिर्वाच्यमानन्दपरम्पराणां स्वाच्छन्द्यमुच्छृङ्खलत्वम् । 'स्वच्छन्दो निरवग्रहः' इत्यमरः । निर्झरिणी गिरिनदी धाराधरकेलिकालं मेघविहारकालं वर्षाकालमासाद्य वारां वारिणाम् । 'आपः स्त्रीभूम्नि वार्वारि' इत्यमरः । महारयमिवाप ॥ ८ ॥

तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्रे नास्या दृगस्याङ्गमयास्यदन्यत् ।
नादास्यदस्यै यदि बुद्धिधारां विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेषः ॥

दृशापि सालिङ्गितमङ्गमस्य जग्राह नाग्रावगताङ्गहर्षैः ।
अङ्गान्तरेऽनन्तरमीक्षिते तु निवृत्य सस्मार न पूर्वदृष्टम् ॥ १० ॥

हित्वैकमस्यापघनं विशन्ती तद्दृष्टिरङ्गान्तरभुक्तिसीमाम् ।
चिरं चकारोभयलाभलोभात् स्वभावलोला गतमागतञ्च ॥ ११ ॥

तत्रेति ॥ अस्या भैम्या दृक् दृष्टिरस्य नलस्य यत् अङ्गमग्रे प्रथममपश्यत् तत्रैव मग्ना सती अन्यदस्याङ्गं नायास्यत् नागमिष्यत्, यदि निमेषः पक्ष्मपातः चिराद्विच्छिद्य विच्छिद्य विरमय्य विरमय्य बुद्धिधारां ज्ञानपरम्पराम् अस्यै दृशे नादास्यत् न दद्यात् क्रियातिपत्तौ लृङ् । निमेषकृतबुद्धिविच्छेदादङ्गान्तरप्राप्तिः न तु तृष्णयेति भावः ॥ ९ ॥

दृशेति ॥ सा भैमी दृशा आलिङ्गितं प्राप्तमस्य नलस्याङ्गमङ्गान्तरं अग्रावगताङ्गहर्षैः पूर्वगृहीताङ्गजनितानन्दैः तत्पारवश्येनेत्यर्थः । न जग्राह नाज्ञासीत् । अथ कथञ्चिदनन्तरं अङ्गान्तरे ईक्षिते गृहीते तु निवृत्य पूर्वदृष्टमङ्गं न सस्मार तस्य तस्य लोकोत्तरत्वादिति भावः ॥ १० ॥

हित्वेति ॥ स्वभावलोला अभिमतविषयलाभे किमु वक्तव्यमिति भावः । तद्दृष्टिर्भैमीदृष्टिरस्य नलस्य एकमपघनमवयवम् । अपघनोऽङ्गमित्य-यान्तो निपातः । हित्वा अङ्गान्तरभुक्तिसीमां अवयवान्तरदेशं विशन्ती चिरमुभयोः लाभे लोभाद्गर्धनात् । "उभावुदात्तो नित्यम्" इत्यत्र पृथक्सूत्र-करणादेव नित्यमयजादेशे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणमुभयशब्दस्य वृत्तावप्ययजर्थमिति कैयटः । गतमागतञ्च चकार उभयोरपि तथा रमणीयत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

निरीक्षितञ्चाङ्गमवीक्षितञ्च दृशा पिबन्ती रभसेन तस्य ।
समानमानन्दमियं दधाना विवेद भेदं न विदर्भसुभ्रूः ॥ १२ ॥

सूक्ष्मे घने नैषधकेशपाशे निपत्य निष्यन्दतरीभवद्भ्याम् ।
तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तुमपारि तल्लोचनखञ्जनाभ्याम् ॥१३

भूलोकभर्तुर्मुखपाणिपादपद्मैः परीरम्भमवाप्य तस्य ।
दमस्वसुर्दृष्टिसरोजराजिश्चिरं न तत्याज सबन्धुबन्धम् ॥ १४ ॥

निरीक्षितमिति ॥ इयं विदर्भसुभ्रूर्वैदर्भी तस्य नलस्य सम्बन्धि निरीक्षितं च अवीक्षितं चाङ्गं दृशा रभसेन विबन्ती तृष्णया पश्यन्ती समानमानन्दं दधाला भेदं इदं दृष्टपूर्वमिदमदृष्टपूर्वमिति विवेकं न विवेद । उभे अप्यनवद्यया अपूर्ववदेव प्रीते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

सूक्ष्म इति ॥ सूक्ष्मे तनीयसि घने सान्द्रे दृढे च नैषधस्य नलस्य केशपाशे केशकलापे केशापबन्धने च । 'घनं सान्द्रे दृढे हार्येपाशः पक्ष्यादिबन्धने' इति विश्वः । निपत्य निष्पन्दतरीभवद्भ्यां एकत्र विस्मयादन्यत्र यन्त्रलगनाच्च निश्चलीभवद्भ्यां तस्याः भैम्याः लोचने एव खञ्जनौ नेत्रोपमानपक्षिणौ । 'खञ्जरीटस्तु खञ्जनः' इत्यमरः । ताभ्यां तस्य केशपाशस्य सम्बन्धिनमनुबन्धं तत्र सक्तिं बन्धनञ्च विमोच्य मोचयित्वा गन्तुं नापारि न शेके । पारयतेर्भावे लुङ् श्लिष्टविशेषणं रूपकम् ॥ १३ ॥

भूलोकेति ॥ दमस्वसुर्दृष्टय एव सरोजानि क्रियाभेदाद्बहुत्वं तेषां राजिः भूलोकभर्तुस्तस्य नलस्य मुखं च पाणी च पादौ च मुखपाणिपादम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । तदेव पद्मानि तैः सह परीरम्भमाश्लेषमवाप्य समाना बन्धवः सबन्धवः । "जातिजनपद" इत्यादिना समानशब्दस्य स-भावः । तेषु बन्धमासक्तिं चिरं न तत्याज । स्निग्धा हि बन्धवः चिरमनाश्लिष्य न मुञ्चन्तीति भावः । पद्मत्व-साजात्यात् सबन्धुत्वम् ॥ १४ ॥

तत्कालमानन्दमयी भवन्ती भवत्तरानिर्वचनीयमोहा ।
सा मुक्तसंसारिदशारसाभ्यां द्विस्वादमुल्लासमभुङ्क्त मृष्टम् ॥ १५ ॥

दूते नलश्रीभृति भाविभावा कलङ्किनीयं जनितेति नूनम् ।
न स व्यधान्नैषधकायमायं विधिः स्वयं दूतमिमां प्रतीन्द्रम् ॥ १६

पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्यात् प्रमाणमास्ते यदघेऽपि धावत् ।
तच्चिन्ति चित्तं परमेश्वरस्तु भक्तस्य हृष्यत्करुणो रुणद्धि ॥ १७ ॥

तत्कालमिति ॥ तस्मिन् काले तत्कालं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आनन्दमयी भवन्ती आनन्दात्मिका सती टित्वादुभयत्र ङीप् । तथा च भवत्तरोऽतिशयेन भवन् अनिर्वचनीयो निर्वक्तुमशक्यो मोहः अप्रतिपत्तिर्यस्याः सा आनन्दमग्नेत्यर्थः । सा भैमी विमुक्तसंसारिणोर्दशे अवस्थे तयोर्यौ रसौ स्वादौ ताभ्यां द्वौ स्वादौ यस्य तद्द्विस्वादन्तादृक् स्वादमित्यर्थः । मृष्टं शुद्धमुल्लासं उल्लासतामभुङ्क्त भुक्तवती । "भुजोऽनवन" इति लुङ् तङ् । आनन्दपारवश्यान्नैव किञ्चिद्विवेदेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ भैमी दूतसम्भाषणं विवक्षुर्नलैकबद्धप्राणायाः तस्यास्पदमनौचित्यं द्वाभ्यां परिहरति—**दूत इत्यादि** ॥ नलस्य श्रियमिव श्रियं बिभर्तीति नलश्रीभृत् तत्सदृश इत्यर्थः । निदर्शनालङ्कारः । तस्मिन् दूते भाविभावा भविष्यदनुरागा इयं भैमी कलङ्किनी भग्नव्रता जनिता भविष्यतीति मत्वा जनिधातोर्लुट् । विधिर्विधाता इमां भैमीं प्रति नैषधस्य काय एव माया कपटं यस्य तं नलरूपधारिणं स्वयं साक्षादिन्द्रमेव दूतं न संव्यधात् न कल्पितवान् उक्तदोषपरिहारार्थैवेन्द्रस्य तादृशीं बुद्धिं नाजीजनदित्यर्थः । नूनमिति वितर्के । वस्तुविचारत्वान्नायमुत्प्रेक्षालङ्कारः । दूतभावतिरोहितस्यापि तस्य वस्तुनो नलत्वान्नायं कलङ्क इति भावः ॥ १६ ॥

नन्विन्द्रेऽपि समागते तदनभिलाषेनोक्तदोषावकाशः कुत इत्याशङ्क्य चित्तवृत्तीनां क्षणिकत्वान्न तथा श्रद्धेयमित्याह—**पुण्य इति** ॥ मुनेर्यतेरपि

सालीकदृष्टे मदनोन्मदिष्णुर्यथाप शालीनतया न मौनः ।
तथैव तथ्येऽपि नले न लेभे मुग्धेषु कः सत्यमृषाविवेकः ॥ १८ ॥

व्यर्थीभवद्भावपिधानयत्ना स्वरेण साथ श्लथगद्गदेन ।
सखीजने साध्वससन्नवाचि स्वयं तमूचे नमदाननेन्दुः ॥ १९ ॥

नत्वा शिरोरत्नरुचापि पाद्यं सम्पाद्यमाचारविदातिथिभ्यः ।
प्रियाक्षरालीरसधारयापि वैधी विधेया मधुपर्कतृप्तिः ॥ २० ॥

किमुतान्यस्येति भावः । कस्य मनः पुण्ये स्यात् पुण्य एव प्रमाणं न कस्यापीत्यर्थः । कुतः यद्यस्मादघे पापेऽपि धावदुच्छृङ्खलं प्रवर्तमानं तन्मन एव प्रमाणं निश्चायकमास्ते । किंतु हृष्यत्करुण उद्यत्कृपः परमेश्वर एव तच्चिन्ति पापचिन्तकं भक्तस्य चित्तं रुणद्धि निवारयति । तस्मात् विधिविलसितमेवैतदिन्द्रचेष्टितमिति भावः ॥ १७ ॥

सम्प्रति धार्ष्ट्यदोषं परिहरति—**सेति** ॥ मदनोन्मदिष्णुः उन्मदशीला "अलङ्कृञि" इत्यादिना इष्णुच् । सा भैमी यथा अलीकदृष्टे मिथ्यादृष्टे शालीनतया अधृष्टतया । "शालीनकौलीने अधृष्टाकार्यकारिणि" इति निपातः । मौनं नाप तथैव तथ्येऽपि नले न लेभे । एतत्सत्येऽनुचितमित्याशङ्क्य अर्थान्तरन्यासेन परिहरति । मुग्धेषु मदनोन्मादेषु सत्यमृषा सत्यासत्ययोर्विवेको विवेचना नास्तीत्यर्थः । अत एव न धार्ष्ट्यदोषोऽपीति भावः ॥ १८ ॥

व्यर्थीभवदिति ॥ अथ द्विस्वादभागानन्तरं व्यर्थीभवन् भावपिधाने आकारगोपने यत्नो यस्याः सा गोप्तुमशक्येत्यर्थः । सा भैमी सखीजने साध्वसेन सन्नवाचि कुण्ठितमुखे कुण्ठिते सति अन्यथा सखीमुखेनैव ब्रूयादिति भावः । नमदाननेन्दुर्लज्जा नम्रमुखी सती श्लथगद्गदेन स्खलितेन स्वरेण तं नलं स्वयमूचे कर्तरि लिङ् ब्रुवो वचिः ॥ १९ ॥

अथास्यातिथ्यं चिकीर्षुस्त्रिभिस्तत्कर्तव्यतामाह—**नत्वेत्यादि** ॥ आचारविदा गृहस्थेन अतिथिभ्यो नत्वा पदयोर्निपत्य शिरोरत्नस्य रुचा कान्त्यापि पाद्यं

स्वात्मापि शीलेन तृणं विधेयं देया विहायासनभूर्निजापि ।
आनन्दबाष्पैरपि कल्प्यमम्भः पृच्छा विधेया मधुभिर्वचोभिः ॥
पदोपहारेऽनुपनम्रतापि सम्भाव्यतेऽपां त्वरयापराधः ।
तत्कर्तुमर्हाञ्जलिसञ्जनेन स्वसंभृतिप्राञ्जलतापि तावत् ॥ २२ ॥
पुरा परित्यज्य मयात्यसर्जि स्वमासनं तत्किमिति क्षणन्न ।
अनर्हमप्येतदलङ्क्रियेत प्रयातुमीहा यदि चान्यतोऽपि ॥ २३ ॥

पादार्थजलं "पादाभ्यां च" इति यत्प्रत्ययः । सम्पाद्यं किञ्च प्रियाक्षराल्या प्रियवाक्यकदम्बकेन या रसधारा आनन्दलहरी तयापि वैधा विधिप्राप्तमधुपर्केण या तृप्तिः सा विधेया सम्पाद्या मुख्यानुकल्पोऽप्यनुष्ठेय इति भावः ॥ २० ॥

स्वात्मापीपि ॥ किञ्च शीलेनाचारप्रमाणेन स्वात्मा स्वदेहोऽपि । 'आत्मा जीवधृतौ देहः' इति वैजयन्ती । तृणं विधेयं तृणवदर्पणीयम्, निजापि आसनभूरुपवेशनस्थानं विहाय स्वयं तत उत्थाय देया, आनन्दबाष्पैरप्यम्भः पादोदकं कल्पं, मधुभिर्मधुप्रायैः वचोभिः पृच्छा कुशलप्रश्नः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । भिदादित्वादङ् प्रत्ययः । विधेया कर्तव्या तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता । अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः' इति स्मरणात् । तृणाद्यसम्भवे तत्स्थाने स्वशरीरादिकमपि देयम् । अशक्तस्यानुकल्पेनापि शास्त्रार्थसिद्धिरिति भावः ॥ २१ ॥

पदेति ॥ पदोपहारे पादोपचारप्रस्तावे त्वरया वेगेन आपामुदकानां अनुपनम्रता असन्निहितत्वमपराधः अपचारः सम्भाव्यते अपराधत्वेन गृह्यत इत्यर्थः । तत् तस्मात् अञ्जलिसञ्जनेनाञ्जलिबन्धेन तत्पूर्वकत्वमित्यर्थः । स्वस्यात्मनः संभृत्या सम्भरणेन सन्निधानेन प्राञ्जलता आर्जवं विधेयमिति यावत् सापि तावत्कर्तुमर्हा आतिथ्यक्रियासामर्थ्ये विनयाचरणेनापि तच्चित्तोपार्जनं कर्तव्यम् । अन्यथा प्रत्यवायादिति भावः ॥ २२ ॥

पुरेति ॥ मया स्वमात्मीयम् आसनं पुरा पूर्वं त्वद्दर्शनक्षण एव परित्यज्य तत उत्थायेत्यर्थः । अत्यसर्जि अदायि तदेतदासनमनर्हमत्यश्लाघ्यमपि यदि वा

निवेद्यतां हन्त समापयन्तौ शिरीषकोषम्रदिमाभिमानम् ।
पदौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते ॥ २४ ॥

अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।
त्वदाप्तसङ्केततया कृतार्थां श्रव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥ २५ ॥

तीर्णः किमर्णोनिधिरेव नैष सुरक्षितेऽभूदिह यत्प्रवेशः ।
फलं किमेतस्य तु साहसस्य न तावदद्यापि विनिश्चिनोमि ॥२६॥

अन्यतः कुतः प्रयातुमीहा वा तथापि किमिति क्षणं नालङ्क्रियेत भक्तजनानुकम्पया क्षणमात्रमत्रोपवेष्टव्यमिति भावः ॥ २३ ॥

निवेद्यतामिति ॥ शिरीषकोषस्य म्रदिमाभिमानं मार्दवगर्वं समापयन्तौ निवर्तयन्तौ इमौ पदौ । 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तुच्छदयं निष्कृपं ते मनः (कर्तृ) कियद्दूरं कियच्चिरमित्यर्थः । प्रयासे निधित्सते निधातुमिच्छति । दधातेः सन्नन्ताल्लटि तङ् । "सनिमीमा" इत्यादिना इसादेशः । अत्र "लोपोऽभ्यासस्य" इति अभ्यासलोपः । निवेद्यतां ज्ञाप्यतां वाक्यार्थः (कर्म) । हन्तेत्यनुकम्पायाम् ॥ २४ ॥

अनायीति ॥ अद्य त्वया कतमो देशो वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशामनायि नीतो रिक्तीकृत इत्यर्थः । नयतेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि लुङ् । किञ्च त्वदाप्तसङ्केततया त्वयि लब्धसङ्गतिकतया कृतार्था सफला संज्ञा नामानेन जनेन आत्मना श्रव्यापि श्रोतुमर्हापि न किमिति काकुः । कश्च अचोदयत् कुतः आगतः किञ्च ते नामधेयं तन्निवेदनेनाप्यनुग्राह्योऽयं जन इति भावः ॥ २५ ॥

तीर्ण इति ॥ सुरक्षिते साधुगुप्ते अत्यन्तदुष्प्रवेश इत्यर्थः । इहान्तःपुरे प्रवेशोऽभूदिति यत् एष प्रवेशः अर्णोनिधिरर्णव एव तीर्णो न किम्? अर्णव तरणतुल्यं न किमित्यर्थः । किंतु एतस्य साहसस्य फलं किम् अद्यापि चिरं विमृश्यापीत्यर्थः । तावन्न विनिश्चिनोमि निश्चेतुं न शक्नोमीत्यर्थः । अत्रान्तःपुर-

तव प्रवेशे सुकृतानि हेतुं मन्ये मदक्ष्णोरपि तावदत्र ।
न लक्षितोरक्षिभटैर्यदाभ्यां पीतोऽसि तन्वा जितपुष्पधन्वा ॥ २७

यथाकृतिः काचन ते यथा वा दौवारिकान्धङ्करणी च शक्तिः ।
रुच्योरुचीभिर्जितकाञ्चनीभिस्तथासि पीयूषभुजां सनाभिः ॥ २८

प्रवेशार्णवतरणलक्षणवाक्यार्थयोर्निर्दिष्टसामानाधिकरण्यान्यथाऽनुपपत्त्या तत्तुल्य-मिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थनिष्ठनिदर्शनाभेदः ॥ २६ ॥

तवेति ॥ अथ वा अत्रान्तःपुरे तव प्रवेशे मदक्ष्णोः सुकृतान्यपि तावत् यावदन्योऽपि हेतुः श्रोतव्य इति भावः । हेतुं कारणं मन्ये कुतः यद्यस्मात् तन्वा मूर्त्या, जितपुष्पधन्वा जितकामः त्वं रक्षिभटैरक्षकयोधैर्न लक्षितः अलक्षितः सन् । नञर्थस्य न शब्दस्य "सुप् सुपा" इति समासः । आभ्यां मदक्षिभ्यां पीतोऽतितृष्णया दृष्टोऽसि सुकृतविशेषं विना कथमीदृग्भूतरूपसाक्षात्कार-लाभ इति भावः ॥ २७ ॥

यथेति ॥ यथा यतस्ते तव आकृतिर्मूर्तिः काचन अमानुषीत्यर्थः । यथा वा यतश्च द्वारि नियुक्ता दौवारिकाः तत्र नियुक्त इति ठक् । "द्वारादीनां च" इत्यैजागमः । तेषाम् अन्धी क्रियन्ते अनयेति अन्धङ्करणी दृष्टिप्रतिबन्धिका "आढ्यसुभग" इत्यादिना कृञः करणार्थे ख्युन्प्रत्ययः । "अरुर्द्विषत्" इत्यादिना मुमागमः ख्युन्नन्तत्वात् ङीप् । शक्तिश्च काचनेत्यनुषज्यते । किञ्च जित-काञ्चनीभिर्जितहरिद्राभिः । 'निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी' इत्यमरः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् "नद्यृतश्च" इति कबभावः । टावन्तपाठे जितकनकाभिरित्यर्थः । रुचीभिर्दीप्तिभिः, कृदिकारादक्तिनो वा वक्तव्यः, रोचत इति रुच्यो देदीप्यमानोऽसि "राजसूयसूर्य" इत्यादिना कर्तरि क्यबन्तो निपातः । तथा ततो मूर्तिप्रभावतेजोभिः पीयूषभुजां देवानां समाना नाभिर्मूलं यस्य स सनाभिर्बन्धुरसि कश्चिद्दिव्यपुरुष उत्प्रेक्ष इत्यर्थः । "ज्योतिर्जनपद" इत्यादिना समानशब्दस्य सभावः ॥ २८ ॥

न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्तिर्न वाश्विनेयः स हि नाद्वितीयः ।
चिह्नैः किमन्यैरथवा तवेयं श्रीरेव ताभ्यामधिको विशेषः ॥ २९॥

आलोकतृप्तीकृतलोक ! यस्त्वामसूत पीयूषमयूखमेतम् ।
कः स्पर्धितुं धावति साधु सार्धमुदन्वता नन्वयमन्ववायः ॥३०॥

भूयोऽपि बाला नलसुन्दरं तं मत्वाऽमरं रक्षिजनाक्षिबन्धात् ।
आतिथ्यचाटून्यपदिश्य तत्स्थां श्रियं प्रियस्यास्तुत वस्तुतः सा ॥

नेति ॥ त्वं देवेष्वपीति शेषः । मन्मथः कन्दर्पो नासि । हि यस्मात् स मन्मथः । अस्तिमूर्तिः विद्यमानमूर्तिः न भवतीति नास्तिमूर्तिः अनङ्गः । सुबधिकारे "अस्तिक्षीरादिवचनम्" इति बहुव्रीहौ न-समासः । आश्विनेयोऽश्विनीपुत्रः न । हि यस्मात् सोऽद्वितीय एकाकी न अथ वा अन्यैश्चिह्नैरभिज्ञानैः किम् ? किंतु तवेयं श्रीः शोभैव ताभ्यां द्वाभ्यामधिकोऽसाधारणो विशेषो व्यावर्तकधर्मः । तस्मादन्यः कोऽपि लोकोत्तरस्त्वमिति तत्त्वं किंतु नलश्चेदसि धन्या भवामीति भावः ॥ २९ ॥

आलोकेति ॥ आलोकेन दर्शनेन त्वत्कर्मकेण उद्योतेन च । 'आलोकौ दर्शनोद्योतौ' इत्यमरः । तृप्तीकृतलोक! सन्तर्पितलोकेति सम्बुद्धिः । यः अन्ववायो वंशः एत त्वामेव पीयूषमयूखं चन्द्रमिति रूपकं असूताजनयत् । अत एवोदन्वता उदधिना सार्धम् । "उदन्वानुदधिश्च" इति निपातनात् साधुः। साधु सम्यक् स्पर्धितुं धावति ननु अयमन्ववायः कः उदधितुल्यः ते वंशश्च क इति वक्तव्य इत्यर्थः । रूपकसङ्कीर्णोऽयमुपमालङ्कारः । नन्विति सम्बोधने ॥

इत्थं नलमेव मत्वैतावदुक्त्वा पुनर्नलसदृशमन्यं मत्वाऽन्यथा व्याहरतीत्याह—**भूयोऽपीति** ॥ भूयः पुनरपि सा बाला भैमी तं पुरुषं रक्षिजनस्याक्षिबन्धादन्धीकरणादमानुषत्वाद्धेतोः नलसुन्दरममरं कञ्चिद्देवं मत्वा आतिथ्यान्यतिथ्यर्थानि "अतिथेर्ञ्यः" । चाटूनि प्रियवाक्यानि अपदिश्य व्याजीकृत्य

वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाधिके वस्तुनि मौनिता चेत् ।
खलत्वमल्पीयसि जल्पितेऽपि तदस्तु वन्दिभ्रमभूमितैव ॥ ३२ ॥
कन्दर्प एवेदमविन्दत त्वां पुण्येन मन्ये पुनरन्यजन्म ।
चण्डीशचण्डाक्षिहुताशकुण्डे जुहाव यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ॥ ३३ ॥
शोभायशोभिर्जितशैवशैलं करोषि लज्जागुरुमौलिमैलम् ।
दस्रौ हठात् श्रीहरणादुदस्रौ कन्दर्पमप्युज्झितरूपदर्पम् ॥ ३४ ॥

तस्मिन् पुरुषे तिष्ठतीति तत्स्थां तन्निष्ठां "सुपि स्थः" इति कः । प्रियस्य नलस्य श्रियं शोभां वस्तुतः परमार्थतो दृष्ट्वैव अस्तुत स्तुतवती स्तौतेर्लङि तङ् । अत्रान्यधर्मस्यान्यसम्बन्धासम्भवेन प्रियमिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनाभेदः । न चैवं परपुरुषगुणस्तुतिप्रसङ्गः वस्तुतस्तथात्वेऽपि तस्यास्तथाभिमानाभावादिति ॥

अथ सर्वथापि स्तुतिकरणे कारणमाह—**वागिति** ॥ गुणैरद्भुतैः अधिके स्तुत्यर्हे इत्यर्थः । वस्तुनि विषये मौनिता तूष्णींभावश्चेत् असह्यशल्यं दुःसहशल्यप्रायं वाग्जन्मनो वाक्सत्ताया वैफल्यं स्यात् । अथैतत्परिहारायाह अल्पीयसि जल्पिते अत्यल्पवचनेऽपि भावे क्तः । खलत्वं दौर्जन्यमसहिष्णुत्वं स्यादित्यर्थः । तत्तस्माद्वन्दी स्तुतिपाठकोऽयमिति भ्रमस्य भूमिता विषयित्व-मेवास्तु 'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । अवन्दिषु वन्दिभ्रमः श्रोतृदोषो न वाग्वैफल्यं खलत्वे एव स्तोतृदोषः । प्रत्युत सुगुणस्तुतिस्तस्य गुण एवेति तदङ्गीकरणमिति भावः ॥ ३२ ॥

अथ स्तौति—**कन्दर्प इत्यादि** ॥ कन्दर्प एव पुण्येन सुकृतवशेन इदं त्वां त्वद्रूपमन्यजन्म जन्मान्तरं पुनरविन्दतेति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमीदृग्रूपमिति भावः । किं तत्पुण्यं तदाह चण्डीशस्य हरस्य चण्डं क्रूरमक्षि तृतीयनेत्रं तदेव हुताशस्तस्य कुण्डमग्न्यायतनं तस्मिन्निन्द्रियाणां मन्दिरमिन्द्रि-याणां आश्रयः शरीरमिति यावत् यज्जुहाव तेन पुण्येनेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

शोभेति ॥ किञ्च हठात् प्रसह्य श्रियः सौन्दर्यस्य हरणाद्धेतोः शोभा-यशोभिः सौन्दर्यकीर्तिभिः जितशैवशैलं निर्जितकैलासमैलं इलाया अपत्यम्

अवैमि हंसावलयो वलक्षास्त्वत्कान्तिकीर्तेश्चपलाः पुलाकाः ।
उड्डीय युक्तं पतिताः स्रवन्तीवेशन्तपूरं परितः प्लवन्ते ॥ ३५ ॥

भवत्पदाङ्गुष्ठमपि श्रिता श्रीर्ध्रुवं न लब्धा कुसुमायुधेन ।
जेतुस्तमेतत् खलु चिह्नमस्मिन्नर्धेन्दुरास्ते नखवेषधारि ॥ ३६ ॥

पुरूरवसम् । "तस्येदम्" इत्यण्प्रत्ययः । पर्यवसानाद्विशेषलाभः । लज्जया गुरुमौलिं दुर्भरशिरसङ्करोषि दस्रावश्विनीसुतावुदस्रावुद्गतबाष्पौ करोषि रोदयसीत्यर्थः । कन्दर्पमप्युज्झितरूपदर्पं करोषि कायकान्त्या सर्वानतिशय्य खेलसीत्यर्थः ॥३४॥

अवैमीति ॥ वलक्षा धवलाः बलाका इति क्वचित्पाठः । हंसावलयः तव कान्तिकीर्तेः सौन्दर्यकीर्तेः चपलाः चलिताः पुलाकास्तुच्छधान्यानीत्यवैमि जानामीत्युत्प्रेक्षा । 'स्यात् पुलाकस्तुच्छधान्ये', 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः' इति चामरः । अत एवोड्डीयोत्पत्य पतिताः स्रवन्तीनां निम्नगानां वेशन्तानां पल्वलानां च पूरं प्रवाहं परितः समन्ततः । "अभितः परितः" इत्यादिना द्वितीया । प्लवन्ते इति युक्तं पुलाकानां जलोपरि प्लवनमुचितमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भवदिति ॥ कुसुमायुधेन कामेन भवतः पदाङ्गुष्ठं श्रिता श्रीरपि न लब्धा न प्राप्ता ध्रुवम् ? भवच्छ्रिता श्रीस्तु दूरापास्तेति भावः । तथा हि—तं कामं जेतुः स्मरहरस्य तृन्नन्तत्वात् "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । तज्जेतुरिति समासपाठे तृजन्तेन षष्ठीसमासः साधुश्चायमेव पाठः । तृन्नर्थस्य ताच्छील्यस्यानुपयोगात् रतीशजेतुरिति देशान्तरपाठस्त्वयुक्त एव प्रकृतार्थस्य सर्वनामोपादेयस्य स्वशब्दोपादाने पौनरुक्त्यदोषादिति । हस्तेन निर्दिशन्नाह । एतदर्धेन्दुरूपं चिह्नं अस्मिन्नङ्गुष्ठे नखकैतवेनास्ते खल्वित्यपह्नवभेदः । अर्धेन्दुचिह्नधारणादयमपि कामजेता यद्वा तच्चिह्नधारणात् तस्यापि स्मरस्य जेतेत्युभयथापि कथमेतच्छ्रीलाभः कामदेवस्येति भावः ॥ ३६ ॥

राजा द्विजानामनुमासभिन्नः पूर्णां तनूकृत्य तनुं तपोभिः ।
कुहूषु दृश्येतरतां किमेत्य सायुज्यमाप्नोति भवन्मुखस्य ॥ ३७ ॥

कृत्वा दृशौ ते बहुवर्णचित्रे किं कृष्णसारस्य तयोर्मृगस्य ।
अदूरजाग्रद्विदरप्रणालीरेखामयच्छद्विधिरर्धचन्द्रम् ॥ ३८ ॥

मुग्धः स मोहात् सुभगान्नदेहाद्ददद्भवद्भ्रूरचनाय चापम् ।
भ्रूभङ्गजेयस्तव यन्मनोभूरनेन रूपेण यदा तदाभूत् ॥ ३९ ॥

राजेति ॥ द्विजानां राजा चन्द्रो ब्राह्मणोत्तमश्च अनुमासं प्रतिमासं भिन्नोऽन्यः सन् अर्धेन्दुरन्यथैकस्य प्रतिकुहूषु मुखसायुज्याभावादिति भावः । पूर्णां राकास्विति भावः । तनुं शरीरं तपोभिः प्रत्यहं देवताभ्यः कलासमर्पणरूपैरिति भावः । तनूकृत्य कुहूषु अमावास्यासु दृश्येतरतामदृश्यतामेत्य भवन्मुखस्य सायुज्यमैक्यं प्राप्नोति किमित्युत्प्रेक्षा । यथा कश्चिद्ब्राह्मणः तीव्रेण तपसा ब्रह्मसायुज्यमाप्नोति तद्वदित्यर्थः । अन्यथा कथं कुहूषु न दृश्यत इति भावः ॥ ३७ ॥

कृत्वेति ॥ विधिर्विधाता बहुभिर्वर्णैः सितासितरूपैश्चित्रे सुदृश्ये तल्लक्षणत्वादिति भावः । ते तव दृशौ कृत्वा निर्माय कृष्णसारस्य मृगस्य सम्बन्धिन्योः तयोर्दृशोरदूरे समीपे जाग्रत्या विदरप्रणाल्याः स्फुटनमार्गस्य नेत्रप्रान्तवर्त्यर्धचन्द्ररेखाविशेषस्य छलात् 'विदरः स्फुटनं भिदा' इत्यमरः । अर्धचन्द्रं गलहस्तिकामयच्छत् तत्समकक्षानर्हत्वादिति भावः । अर्धचन्द्रस्तु 'चन्द्रके गलहस्ते वाणभेदेऽपि' इति विश्वः । छलादयच्छदिति सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३८ ॥

मुग्ध इति ॥ भवद्भ्रुवो रचनाय निर्माणाय चापमुपादानत्वेन ददत् ब्रह्मण इति शेषः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः । स मनोभूर्मोहादविमृश्यकारित्वलक्षणात्प्रवृत्तिनिमित्तान्मुग्धो मुग्धशब्दवाच्योऽभूत् सुभगात् सुन्दराद्देहात्तु न । पूर्वं कायः सौन्दर्यमुग्ध इत्युच्यते । सम्प्रति तु मौग्ध्यादित्यर्थः । 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इति विश्वः । कुतः यद्यस्मात् तवानेनेति हस्तनिर्देशः ।

मृगस्य नेत्रद्वितयं त्वदास्ये विधौ विधुत्वानुमितस्य दृश्यम् ।
तस्यैव च त्वत्कचपाशवेशः पुच्छः स्फुरच्चामरगुच्छ एषः ॥ ४० ॥

आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन दृश्यः स्मरो नेति पुराणवाणी ।
तवैव देहं श्रितया श्रियेति नवस्तु वस्तु प्रतिभाति वादः ॥ ४१ ॥

त्वया जगत्युच्चितकान्तिसारे यदिन्दुनाऽशीलि शिलोञ्छवृत्तिः ।
आरोपि तन्माणवकोऽपि मौलौ स यज्वराज्येऽपि महेश्वरेण ॥४२

रूपेण सौन्दर्येण करणेन यदा तदा सर्वदेत्यर्थः । भ्रूभङ्गेण भ्रूक्षेपमात्रेण जेयो जेतुं शक्योऽभूत् । कामस्त्वां रूपेण जेतुमशक्तोऽपि चापेनापि शक्नुयात् । सम्प्रति चापदानादुभयथापि भ्रष्टोऽभूदिति भावः ॥ ३९ ॥

मृगस्येति ॥ त्वदास्ये विधौ त्वन्मुखचन्द्रे दृश्यं दृग्गोचरीभूतं नेत्रद्वितयं विधुत्वेन चन्द्रत्वेनानुमितस्य चन्द्रस्य मृगाविनाभावादिति भावः । मृगस्यैव तदीयमेवेत्यर्थः । किञ्च एषः तव कचपाशवेशः केशपाशसन्निवेशः तस्यैव मृगस्य पुच्छे वालधौ स्फुरच्चामरगुच्छ इत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमनयोरीदृशी शोभेति भावः ॥ ४० ॥

आस्तामिति ॥ स्मरो भवेनेश्वरेणानङ्गीकरणादशरीरीकरणाद्धेतोर्दृश्यो नेति पुराणवाणी पुरातनवादस्तावदास्ताम् । तवैव देहं श्रितया द्वितीयाश्रितातीतेत्यादिना समासः । श्रिया सौन्दर्येण न दृश्य इति नवो नूतनोवादस्तु वस्तु परमार्थः प्रतिभाति तदैतिह्यमात्रमिदं तु प्रत्यक्षमित्यर्थः । अतः पराजयलज्जानिमित्तमस्यादृश्यत्वमित्युत्प्रेक्षा ॥ ४१ ॥

त्वयेति ॥ त्वया जगति उच्चितकान्तिसारे गृहीतलावण्यसर्वस्वे सति इन्दुना शिलोञ्छावेव वृत्तिः जीविका । 'उञ्छो धान्यकणादानं कणिकांशार्जनं शिलम्' इति यादवः । अशीलि शीलितेति यत् तत्तस्माद्धेतोः मनोरपत्यं पुमान् मानवः "तस्यापत्यम्" इत्यण्प्रत्यये णत्वम् । "अपत्ये कुत्सिते मूढे मनारौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य तु मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥" तेन

आदेहदाहं कुसुमायुधस्य विधाय सौन्दर्यकथादरिद्रम् ।
त्वदङ्गशिल्पात्पुनरीश्वरेण चिरेण जाने जगदन्वकम्पि ॥ ४३ ॥

मही कृतार्था यदि मानवोऽसि जितं दिवा यद्यमरेषु कोऽपि ।
कुलं त्वयालङ्कृतमौरगञ्चेन्नाधोऽपि कस्योपरि नागलोकः ॥ ४४ ॥

सेयं न धत्तेऽनुपपत्तिमुच्चैर्मच्चित्तवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने ।
ममौ स भद्रं चुलुके समुद्रस्त्वयात्तगाम्भीर्यमहत्वमुद्रः ॥ ४५ ॥

सोऽल्पो माणवकः । बालोऽपि स इन्दुर्महेश्वरेण महादेवेन महाराजेन च मौलौ शिरसि तथा यज्वराज्ये द्विजराजत्वेऽप्यारोपि आरोपित इत्युत्प्रेक्षा । प्रकृष्टधर्मः कस्मै फलाय न भवतीति भावः । त्रैलोक्याह्लादकश्चन्द्रोऽपि तल्लावण्यलेश एवेति तात्पर्यार्थः ॥ ४२ ॥

आदेहेति ॥ ईश्वरेण शम्भुना कुसुमायुधस्य कामस्य देहदाहादारभ्य आदेहदेहं मर्यादायामव्ययीभावः । जगल्लोकं सौन्दर्यकथादरिद्रं सौन्दर्यवार्ताशून्यं विधाय चिरेण त्वदङ्गस्य शिल्पान्निर्माणात् विश्वं पुनरन्वकम्पि अनुकम्पितं त्वया पुनः सौन्दर्यभरितं कृतमिति जान इत्युत्प्रेक्षा । तव मूर्तिमतः कामात् को भेद इति भावः ॥ ४३ ॥

महीति ॥ मनोरयं मानवो मनुष्योऽसि यदि "तस्येदम्" इत्यण्प्रत्ययः । महीकृतार्था अमरेषु कोऽप्यसि यदि दिवा द्युलोकेन जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितं नपुंसके भावे क्तः । त्वया औरगं कुलं नागकुलमलङ्कृतं चेत् नागोऽसि चेदित्यर्थः । अधः सर्वाधःस्थितोऽपि नागलोकः कस्य लोकस्योपरि न । सर्वस्याप्युपरिवर्तत इत्यर्थः । "उपर्युपरिष्टात्" इति निपातः ॥ ४४ ॥

सेयमिति ॥ त्वयि चिन्त्यमाने स्वरूपतो गुणतश्च विभाव्यमाने सति सेयं विभावयन्ती मच्चित्तवृत्तिः उच्चैर्महतीमनुपपत्तिं न धत्ते समुद्रस्यागस्त्यचुलुके अनुपपन्नता बुद्धिं न करोतीत्यर्थः । तत्र हेतुमुत्प्रेक्षते स समुद्रः त्वया आत्ता गृहीता गाम्भीर्यमहत्वे एव मुद्रा चिह्नं यस्य स सन् । अत एव चुलके मुनि-

संसारसिन्धावनुबिम्बमत्र जागर्ति जाने तव वैरसेनिः ।
बिम्बानुबिम्बौ हि विहाय धातुर्न जातु दृष्टातिसरूपसृष्टिः ॥ ४६

इयत्कृतं केन महीजगत्यामहो महीयः सुकृतं जनेन ।
पादौ यमुद्दिश्य तवापि पद्यारजःसु पद्मस्रजमारभेते ॥ ४७ ॥

ब्रवीति मे किं किमियं न जाने सन्देहदोलामवलम्ब्य संवित् ।
कस्यापि धन्यस्य गृहातिथिस्त्वमलीकसम्भावनयाथवालम् ॥ ४८॥

मुष्टिगर्भे ममौ भद्रं युक्तमित्यर्थः । अन्यथा कथं तथा महतो गम्भीरस्य तस्य मुनिचुलुकितेति भावः । अत्र मानहेतोरात्तेत्यादिविशेषणगत्या निर्देशात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तत्सङ्कीर्णेयमुत्प्रेक्षा भद्रमिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या ॥ ४५ ॥

संसारेति ॥ किञ्चात्रास्मिन् संसारसिन्धौ वैरसेनिः नलस्तवानुबिम्बं जागर्ति स्फुरतीति जाने तर्कयामीत्यर्थः । कुतः हि यस्माद्बिम्बानुबिम्बौ विहाय वर्जयित्वा धातुः अतिसरूपसृष्टिः जातु कदाचिदपि न दृष्टा । अन्यथा कथमेतदत्यन्तसादृश्यमित्यर्थः । भवान् नल एवेति मे प्रतिभातीति भावः ॥ ४६ ॥

इयदिति ॥ महीजगत्यां भूलोके केन जनेन इयदेतावन्महीयो महत्तरं सुकृतं कृतं अहो यं जनमुद्दिश्य तवापि पदौ पद्यारजःसु मार्गधूलिषु पद्मस्रजं पद्ममालाम् आरभेते कुर्वाते अहो यं जनमुद्दिश्यागतस्त्वं स धन्यो वक्तव्य इति तात्पर्यम् ॥ ४७ ॥

ब्रवीतीति ॥ इयं मे सम्वित् बुद्धिः सन्देहमेव दोलामस्मदुद्देशेन वा अन्योद्देशेन वा आगतस्त्वमित्येवंरूपाम् अवलम्ब्य आरुह्य किं किं ब्रवीति किमपि किमपि तर्कयतीत्यर्थः । अतो न जाने न निश्चिनोमि । अथ वा अलीकसम्भावनया मिथ्यावितर्केणाल तत्साध्यं नास्तीत्यर्थः । अत एव गम्यमानः

प्राप्तैव तावत् तव रूपसृष्टं निपीय दृष्टिर्जनुषः फलं मे ।
अपि श्रुती नामृतमाद्रियेतां तयोः प्रसादीकुरुषे गिरश्चेत् ॥ ४९ ॥

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती तदोष्ठबन्धूकधनुर्विसृष्टा ।
कर्णात् प्रसूनाशुगपञ्चबाणी वाणीमिषेणास्य मनो विवेश ॥ ५० ॥

अमज्जदामज्जमसौ सुधासु प्रियं प्रियाया वदनान्निपीय ।
द्विषन्मुखेऽपि स्वदते स्तुतिर्या तन्मिष्टता नेष्टमुखे त्वमेया ॥ ५१ ॥

साधनत्वापेक्षया करणत्वात् तृतीया इति न्यासोद्योतकारः । किंतु कस्य धन्यस्य ममान्यस्य वा गृहातिथिरसि त्वमेवानुकम्पस्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

प्राप्तैवेति ॥ तावन्मे दृष्टिः तव रूपेणाकारेण सृष्टमुत्पादितम् अमृतं निपीय जनुषो जन्मनः फलं प्राप्तैव अथ श्रुती श्रोत्रे अप्यमृतं नाद्रियेतान्न पिबेतां किमिति काकुः पास्यत एवेत्यर्थः । चेद्यदि तयोः श्रुत्योः गिरं वाक्यं प्रसादीकुरुषे किमपि वदसीत्यर्थः । सर्वथा प्रश्नदानं उचितं एवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थं मधुनः क्षौद्रादुत्थमुत्पन्नम् । "आतश्चोपसर्ग" इति कप्रत्ययः । रसं तत्सदृश रसमुद्गिरन्ती स्रवन्ती तस्या ओष्ठ एव बन्धूकं बन्धुजीवकुसुमम् । 'बन्धूको बन्धुजीवः' इत्यमरः । तदेव धनुः तेन विसृष्टा मुक्ता प्रसूनाशुगस्य कुसुमेषोः पञ्चानां बाणानां समाहारः पञ्चबाणी । "तद्धितार्थ" इत्यादिना समाहारे द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदत्वात् "स्त्रियां द्विगोः" इति ङीप् । वाणीमिषेण वाग्व्याजेनास्य कर्णात् कर्णं प्रविश्य ल्यब्लोपे पञ्चमी । अस्य नलस्य मनोविवेश कर्णद्वारा प्रविवेशेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अमज्जदिति ॥ असौ नलः प्रियाया वदनात् प्रियं प्रियवाक्यं निपीय सुधासु आमज्ज मज्जानं धातुमभिव्याप्येत्यर्थः । अभिविधावव्ययीभावः । "अनश्च" इति समासान्तष्टच् । अमज्जदमृतास्वादसुखमन्वभूदित्यर्थः । तथा हि द्विषन्मुखेऽपि तन्मुखतश्चेदित्यर्थः । या स्तुतिः स्वदते स्वादूभवति इष्टमुखे प्रियजन-

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीतां गृह्णन् यथाहर्पतिरर्घ्यपूजाम् ।
तथातिथेयीमथ संप्रतीच्छन्नस्या वयस्यासनमाससाद ॥ ५२ ॥

अयोधि तद्धैर्यमनोभवाभ्यां तामेव भूमीमवलम्ब्य भैमीम् ।
आह स्म यत्र स्मरचापमन्तश्छिन्नं भ्रुवौ तज्जयभङ्गवार्ताम् ॥५३॥

मुखे तु तस्याः स्तुतेर्मिष्टता स्वादुता अमेया अपरिच्छेद्या न किमिति काकुः ? अपि तु परिच्छेत्तुमशक्यैवेत्यर्थः। अत्रेष्टमुखस्तुतेः द्विषन्मुखस्तुत्यप्रेक्षया कैमुत्येन स्वादुत्वोत्कर्षप्रतिपादनादर्थापत्त्यलङ्कारः । तस्य वाक्यभूतस्य आमज्जं सुधा-मज्जनहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति सङ्करः ॥ ५१ ॥

पौरस्त्येति ॥ अथ नलः अह्नः पतिः अहर्पतिः सूर्यः "अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानम्" इति रेफादेशः। यथा जनानां समूहो जनता । ग्रामजनबन्धु-सहायेभ्यस्तल् । तया उपनीतां समर्पिताम् अर्घार्थं जलमर्घ्यं "पादार्घाभ्याञ्च" इति यत्प्रत्ययः । तदेव पूजा तां गृह्णन् स्वीकुर्वन् पुरो भवः पौरस्त्यः । दक्षिणा पश्चात् पुरसस्त्यक् । तं शैलमुदयाद्रिमाससादेति शेषः । तथा अतिथिषु साधु-मातिथेयीं पूजां, पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । सम्प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन् अस्या भैम्या वयसा तुल्या वयस्या सखी नौवयोधर्मेत्यादिना यत्प्रत्ययः । तस्या आसनमाससाद । न तु भैम्याः दूत्यावस्थायामनौचित्यादिति भावः । उपमा-लङ्कारः ॥ ५२ ॥

अयोधीति ॥ तस्य नलस्य धैर्यमनोभवाभ्यां कर्तृभ्यां तां भैमीमेव रणभूमिमिति व्यस्तरूपकम् । अवलम्ब्य प्राप्य अयोधि, भावे लुङ् । यत्र युद्धे युद्धभूमौ वा अन्तर्मध्ये च्छिन्नं भ्रूवौ भैमीभ्रुवावेव स्मरचापं पूर्ववद्रूपकं तयो-र्धैर्यमनोभवयोर्जयभङ्गवार्तामाहस्म स्मरचापभङ्गात् स एव भग्न इति भावः । कथञ्चित्कामं निरुध्य धैर्यमेवावलम्बितवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥

अथ स्मराज्ञामवधीर्य धैर्यादूचे स तद्वागुपवीणितोऽपि ।
विवेकधाराशतधौतमन्तः सतां न कामः कलुषीकरोति ॥ ५४ ॥
हरित्पतीनां सदसः प्रतीहि त्वदीयमेवातिथिमागतं माम् ।
वहन्तमन्तर्गुरुणादरेण प्राणानिव स्वःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥
विरम्यतां भूतवती सपर्या निविश्यतामासनमुज्झितं किम् ।
या दूतता नः फलिना विधेया सैवातिथेयी पृथुरुद्भवित्री ॥५६॥

अथेति ॥ अथ स नलस्तस्या भैम्या वाचा उपवीणितो वीणया उपगीतोऽपि तद्वाग्वीणाकृष्टचित्तोऽपीत्यर्थः । "सत्यापपाश" इत्यादिना वीणाशब्दादुपगाने णिचि कर्मणि क्तः । धैर्याद्धैर्यं विधाय ल्यब्लोपे पञ्चमी । स्मरस्याज्ञामवधीर्य अवज्ञाय ऊचे उवाच । तथा हि विवेकानां धाराशतैर्धौतं क्षालितं सतां विदुषामन्तरन्तःकरणं कामो न कलुषीकरोति न विकर्तुं शक्नोतीत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे स्मरधैर्ययोर्धावितचित्तस्य धैर्यनियमनात्परिसङ्ख्यालङ्कारः । एकस्य वस्तुनो भावादनेकत्रैकदा यदा । एकत्र नियमः सा हि परिसङ्ख्या निगद्यत इति लक्षणात् । तस्योत्तरार्धे सामान्येन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थसरूपोऽर्थान्तरन्यास इति सङ्करः ॥ ५४ ॥

हरिदिति ॥ मां गुरुणा आदरेण अतिप्रयत्नेन स्वःप्रभूणामिन्द्रादीनां व्याहृतार्था वाचो वाचिकानि सन्देशवाक्यानि । 'सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः । "वाचो व्याहृतार्थायाम्" इति ठक् । प्राणानिव तदीयानेवेत्यर्थः । अन्तरन्तरात्मनि वहन्तं हरित्पतीनामिन्द्रादिदिक्पालानां सदस आस्थानादागतं त्वदीयमेवातिथिं प्रतीहि त्वामेवोद्दिश्यागतं विद्धीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

विरम्यतामिति ॥ सपर्या पूजा भूतवती भूतैव भवतेः क्तवतुप्रत्यये ङीप् । विरम्यतामवसीयतां भावे लोट् । निविश्यतां उपविश्यतां किं किमर्थमासनमुज्झितं त्यक्तं फलिना फलवती, फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः । विधेया कर्तव्या नोऽस्माकं या दूतता दूत्यं सैव पृथुर्महती आतिथेयी अतिथिपूजा उद्भवित्री भाविनी ॥ ५६ ॥

कल्याणि! कल्यानि तवाङ्गकानि कच्चित्तमां चित्तमनाविलं ते ।
अलं विलम्बेन गिरं मदीयामाकर्णयाकर्णतटायताक्षि ॥ ५७ ॥

कौमारमारभ्य गणा गुणानां हरन्ति ते दिक्षु धृताधिपत्यान् ।
सुराधिराजं सलिलाधिपञ्च हुताशनञ्चार्यमनन्दनञ्च ॥ ५८ ॥

चरच्चिरं शैशवयौवनीयद्वैराज्यभाजि त्वयि खेदमेति ।
तेषां रुचश्चौरतरेण चित्तं पञ्चेषुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् ॥ ५९ ॥

कल्याणीति ॥ हे कल्याणि! भद्रे! तवाङ्गकानि कोमलान्यङ्गानि कल्यानि पटूनि कच्चित्तमां? कच्चिदिति प्रश्नार्थमव्ययम् । 'कच्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः । तस्मात् "अतिशायने तमबिष्ठनौ" इति तमप् । "किमेत्तिङव्ययघात्" इत्यामुप्रत्ययः । किञ्च ते चित्तमनाविलमकलुषं कच्चित्तमाम्? आकर्णतटात्कर्णतटपर्यन्तं मर्यादायामव्ययीभावः । ततः "सुप्सुपा" इति समासे आकर्णतटायते अक्षिणी यस्याः सेति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्, "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीप् । अम्वार्थनद्योर्ह्रस्वः । हे आकर्णतटायताक्षि! विलम्बेनालं मदीयां गिरमाकर्णय ॥ ५७ ॥

कौमारमिति ॥ हे भैमि! कौमारं तव कुमारवय आरभ्य प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । ते तव गुणानां गणाः दिक्षु धृताधिपत्यान् दिशामधीशान् सुराधिराजं इन्द्रं सलिलाधिपं वरुणञ्च हुताशनं अग्निञ्च अर्यमनन्दनं सूर्यतनयं यमञ्च हरन्ति आकर्षयन्ति ॥ ५८ ॥

चरदिति ॥ शैशवयौवनयोरिदं शैशवयौवनीयं, वृद्धाच्छः, तच्च तत् द्वैराज्यं द्वयो राज्ञोः (कर्म) ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः। तद्भाजि शैशवयौवनाख्यराज्यद्वयाक्रान्तायामित्यर्थः । एतेनास्या वयःसन्धिरुक्तः तस्यां त्वयि चिरं चरद्वर्तमानं तेषां इन्द्रादीनां चित्तं (कर्तृ) रुचः कान्तेश्चौरतरेण विरहितजोहारिणेत्यर्थः । पञ्चेषुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् अपहृतधैर्यधनं सत् खेदमेति द्वैराज्ये प्रजानां चोरबाधा जायत इति भावः । अत्र वयोद्वयद्वैराज्ये पञ्चेषुणा चोरेण

तेषामिदानीं किल केवलं सा हृदि त्वदाशा विलसत्यजस्रम् ।
आशास्तु नासाद्य तनूरुदाराः पूर्वादयः पूर्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥

अनेन सार्धं तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।
प्रेमापि तन्वि! त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापे सुमनःशरस्य ॥

तेषां धैर्यवित्तं हृतमिति रूपकम् । तद्धेतुकत्वात् खेदस्य वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति सङ्करः ॥ ५९ ॥

तेषामिति ॥ इदानीं तेषां इन्द्रादीनां हृदि सा प्रसिद्धा त्वदाशा केवलं त्वय्यतितृष्णा एव आशा दिक् च । 'आशा दिगतितृष्णयोः' इति वैजयन्ती । अजस्रं विलसति किल विजृम्भते खलु । आत्मदाराः स्वभार्याः पूर्वादयः प्राच्यादयः आशा दिशस्तु उदारा दक्षिणा महतीश्च तनूरासाद्य पूर्ववत् हृदि न विलसन्ति । 'उदारो महति ख्याते दक्षिणे दानशौण्डके' इति वैजयन्ती । अपूर्वनायिकानुरक्ते हृदि पूर्वनायिकाश्चतुरा अपि न लगन्ति । तथा महत्यो दिशः परमाणौ हृदि न लगन्तीति च भावः । त्वदाशापरवशास्ते स्वकीयं प्राच्याद्याशापरिपालनाधिकारमपि विस्मृत्य स्थिता इति तात्पर्यार्थः । अत्रोभयोराशयोरेकत्र हृदि प्राप्तौ एकस्या भैम्याशाया एव तन्नियमनात्परिसङ्ख्या यद्यप्येकस्य उभयत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परिसङ्ख्येत्यालङ्कारिकाणां लक्षणं तथापि मीमांसकैरुभयोरेकत्र प्राप्तावेकस्यैव नियमनमित्यङ्गीकाराच्चमत्कारकारित्वाविशेषाच्च उपलक्षणत्वेनोभयाङ्गीकारे को विरोधः? अथ वा एकस्य हृदयस्य आशाद्वयप्राप्तावेकत्रैव नियमनाद्वापि लभ्यत इति सर्वथा परिसङ्ख्या समस्त्येव । स च श्लिष्टशब्दोपात्तयोराशययोरभेदाध्यवसायाच्छलेषभित्तिकाभेदरूपातिशयोक्त्युत्थापितेति सङ्करः ॥ ६० ॥

अनेनेति ॥ हे भैमि, वासवस्य त्वय्यसीमा निरवधिः प्रेमा अनुरागोऽपि तवानेन यौवनेन सार्धम् अच्छिदुरोऽविच्छिन्नः सन् । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । परां कोटिमुत्कर्षमध्यरोहत् । तथा सुमनःशरस्य पुष्पेषोश्चापे गुणो मौर्व्यपि

प्राचीं प्रयाते विरहं दधत्ते तापाच्च रूपाच्च शशाङ्कशङ्की ।
परापराधैर्निदधाति भानौ रुषारुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रुषा कृतं यत्तदेव योऽद्यापि न संवृणोति ।
न वेद रुष्टेऽद्य सहस्रनेत्रे गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥

परामुत्तरां कोटिमटनिमध्यरोहत् । 'अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः' इत्यमरः । अत्र प्रेमगुणयोः प्रकृतयोरेव विशेषणसाम्येनौपम्योपगमात् केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता तयोरेव परां कोटिमिति श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपादतिशयोक्तिमूला यौवनेन सार्धमिति सहार्थसम्बन्धोक्तेः सहोक्तिरित्यनयोः सङ्करः ॥ ६१ ॥

प्राचीमिति ॥ इन्द्रस्ते विरहं दधत् दधानः सन् अत एव प्राचीं दिशं प्रयाते प्राप्ते भानावधिकरणे तापाच्चन्द्रस्यापि विरहितापकारकत्वादिति भावः । रूपाच्च उदयकाले उभयोरपि रक्तत्वादिति भावः । शशाङ्कशङ्की चन्द्र इति भ्रान्त्या परापराधैश्चन्द्रदोषैस्तापादिभिः हेतुभिः रुषारुणं लोचनवृन्दं निदधाति क्रोधाद्दहन्निव अक्षिसहस्रेणापीक्षत इत्यर्थः । क्रोधान्धस्य कुतः सापराधानपराधविवेक इति भावः । अत्र कविसम्मतसादृश्येन भानौ शशाङ्कभ्रमाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ६२ ॥

त्रिनेत्रेति ॥ त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमात्रः । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारण' इत्यमरः । तेन तन्मात्रेण रुषा यत्कृतम् अनङ्गत्वमिति भावः । तदेव यः कामोऽद्यापि न संवृणोति नाच्छादयितुं शक्नोतीत्यर्थः । स कामोऽद्य सहस्रनेत्रे इन्द्रे रुष्टे क्रुद्धे सति कामवस्थां दशाङ्गन्ता गमिष्यति । गमेर्लुट् । न वेद न जाने खलु ? वाक्यार्थः कर्म । "विदो लटो वा" इति मिपो णलादेशः । त्रिनेत्रमास्कन्द्य नष्टः कामः सहस्रनेत्रं कथं जेष्यतीत्यर्थः । कामस्त्वत्कृते निःशङ्कमिन्द्रं दुःखाकरोतीति तात्पर्यार्थः ॥ ६३ ॥

पिकस्य वाङ्मात्रकृताव्यलीकान्न स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।
बालस्य चूडाशशिनोऽपराधान्नाराधनं शीलति शूलिनोऽपि ॥६४॥

तमोमयीकृत्य दिशः परागैः स्मरेषवः शक्रदृशां दिशन्ति ।
कुहूगिरं चञ्चुपुटं द्विजस्य राकारजन्यामपि सत्यवाचम् ॥ ६५ ॥

पिकस्येति ॥ सः प्रभुरिन्द्रः पिकस्य कोकिलस्य वाङ्मात्रकृतात् न तु कामवत् कायकृतादिति भावः । व्यलीकादप्रियान्नन्दने नन्दनाख्ये आनन्दकरेऽपीति गम्यते । वने न नन्दति किमुतान्यत्रेति भावः । किञ्च बालस्य कृशस्य चूडाशशिनोऽपराधात् अपकारात् सन्तापरूपात् किमुत पूर्णेन्दोरिति भावः । शूलिनः शिवस्याप्याराधनं पूजां न शीलति नाचरति । "शीलसमाधौ" इति भौवादिकाल्लट् । इन्द्रो विरहपारवश्यादावश्यकं किमपि कर्म न करोतीत्यर्थः । अत्रानन्दशिवाराधनसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६४ ॥

तमोमयीति ॥ स्मरेषवः कुसुमेषुबाणाः परागैः रजोभिः करणैर्दिशः शक्रदृशां सम्बन्धे तमोमयीकृत्य तत्प्रकृतवचने मयडन्तादभूततद्भावे च्विः । अत एव दिक्तमसोरसम्बन्धे तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । कुहूः कुह्वाख्या गीः कूजितं यस्य । अन्यत्र तु कुहूरमावास्येति गीर्वचनं यस्य । 'कुहूः स्यात् कोकिलालापनष्टेन्दुकलयोरपि' इति विश्वः । तस्य द्विजस्याण्डजस्य कोकिलस्येत्यर्थः । अन्यत्र विप्रस्य 'दन्तविप्राण्डजा द्विजा' इत्यमरः । चञ्चुपुटं मुखं राकारजन्यां पूर्णिमायामपि सत्यवाचं दिशन्त्यादिशन्ति कथयन्तीत्यर्थः । राकायामपि कुह्वामिव तमन्धीकुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र श्लिष्टोपात्तयोर्द्वयोरपि कुह्वोर्द्विजयोश्चाभेदाध्यवसायमुक्त्वा कुहूत्वसत्यवादित्वस्य विरुद्धस्यापि पूर्वोक्तातिशयोक्तिहेतुना सिद्धेर्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं सत् श्लेषातिशयोक्तेर्विरोधैरङ्गैः सङ्कीर्यते । तेन शक्रस्य राकायां कुहूभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यत इत्यूह्यम् ॥ ६५ ॥

शरैः प्रसूनैस्तुदतः स्मरस्य स्मर्तुं स किं नाशनिना करोति ।
अभेद्यमस्याहह ! वर्म न स्यादनङ्गता चेद्गिरिशप्रसादः ॥ ६६ ॥

धृताधृतेस्तस्य भवद्वियोगान्नानार्द्रशय्यारचनाय लूनैः ।
अप्यन्यदारिद्र्यहराः प्रवालैर्जाता दरिद्रास्तरवोऽमराणाम् ॥ ६७ ॥

रवैर्गुणास्फालभवैःस्मरस्य स्वर्णाथकर्णौ बधिरावभूताम् ।
गुरोः शृणोतु स्मरमोहनिद्राप्रबोधदक्षाणि किमक्षराणि ॥ ६८ ॥

शरैरिति ॥ स इन्द्रः प्रसूनैरेव शरैस्तुदत आत्मानं विध्यतः स्मरस्य स्मरमित्यर्थः । "अधिगर्थ" इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । अशनिना वज्रेण स्मर्तुं न करोति किं स्मृतिमात्रशेषं कुर्यादेव । किंतु तस्य स्मरस्य गिरिशस्य प्रसादः प्रसादलब्धमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोपचारः । सेल्लुण्ठश्चैतत् अनङ्गता अभेद्य वर्मेति रूपकम् । न स्याच्चेत् । अहहेत्यद्भुते खेदे वा साङ्गत्वे पुनर्वज्रलक्ष्यलाभादेनं हन्यादेवेत्यर्थः । तथा पीडयत्येनमनङ्गोऽपीति भावः ॥ ६६ ॥

धृतेति ॥ अन्येषां दारिद्र्यं हरन्तीत्यन्यदारिद्र्यहरा अपि । हरतेरनुद्यमनेऽच् । अमराणां तरवः कल्पद्रुमा भवत्या वियोगात् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः । धृताऽधृतिररतिर्येन तस्येन्द्रस्य नानाविधानामार्द्रशय्यानां शिशिरशयनानां रचनाय लूनैः प्रवालैः दरिद्रा रिक्ता जाताः तापस्तु तथापि नापेत इति भावः । सुरद्रुमाणां प्रवालदारिद्र्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

रवैरिति ॥ स्वर्णाथस्य सर्गनाथस्येन्द्रस्य पूर्वपदात् "संज्ञायामग" इति णत्वम् । कर्णौ स्मरस्य गुणास्फालभवैः ज्याघट्टनप्रभवैः रवैः बधिरावभूतां एवं बाधिर्ये सति गुरोर्बृहस्पतेः सकाशात् स्मरमोह एव निद्रा तस्याः प्रबोधे दक्षाण्यक्षराणि विवेकज्ञानोपदेशवाक्यानि शृणोतु शृणुयात् किम् ? न शृणोत्येवेत्यर्थः । त्वद्विरहमोहान्धमेनं बृहस्पतिरपि बोधयितुं न प्रभवतीति भावः ॥ ६८

5

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य कदर्थ्यमाना मुहुरामृणालम् ।
मधौ मधौ नाकनदीनलिन्यो वरं वहन्तां शिशिरेऽनुरागम् ॥६९॥

दमस्वसः सेयमुपैति तृष्णा जिष्णोर्जगत्यग्रिमलेख्यलक्ष्मीम् ।
दृशां यदब्धिस्तव नाम दृष्टित्रिभागलोभार्तिमसौ बिभर्ति ॥७०॥

अग्न्याहिता नित्यमुपासते यां देदीप्यमानां तनुमष्टमूर्तेः ।
आशापतिस्ते दमयन्ति ! सोऽपि स्मरेण दासीभवितुं न्यदेशि ॥

अनङ्गेति ॥ नाकनद्याः स्वर्नद्या नलिन्यो मधौ मधौ वसन्ते वसन्ते तस्येन्द्रस्यानङ्गतापप्रशमाय मुहुरामृणालं मृणालपर्यन्तं, अभिविधावव्ययीभावः । कदर्थाः कुत्सितवस्तूनि, "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" इति कोः कदादेशः । कदर्थाः क्रियमाणाः कदर्थ्यमानाः उत्पीड्यमानाः सत्य इत्यर्थः । तत्करोतीति ण्यन्तात् कर्मणि लटः शानजादेशः। शिशिरेऽनुरागं वरम् । वरमिति मनाक् प्रिये । वहन्तां वासन्तिकोपचाराणां तासां तत्र पूर्वोक्तोपद्रवभयादिति भावः । वहेः स्वरितेत्वादात्मनेपदम् ॥ ६९ ॥

दमेति ॥ हे दमस्वसः ! दमयन्ति ? जिष्णोः शक्रस्य, 'जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः' इत्यमरः । सेयं तृष्णा आशा जगति अग्रेभवमग्रिमं, अग्रादिपश्चाड्डिमज्वक्तव्यः । तच्च तल्लेख्यं च तस्य लक्ष्मीं अग्रगण्यतामुपैति अपूर्वत्वादिति भावः । कुतः यद्यस्माद्दृशामब्धिराकरोऽसाविन्द्रस्तव दृष्टेस्त्रिभागस्तृतीयांशः सङ्ख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वाङ्गीकारात् । तत्र लोभेन तृष्णया आर्तिमाधिम्बिभर्ति नाम धत्ते खलु । तदेतदाढ्यतमस्य कणिकालोभवच्चित्रीयत इत्यर्थः ! तल्लेशलाभ एव स्वदृष्टिसम्पत्तेः फलमित्यभिमानस्तस्येति भावः ॥७०॥

अथ भगवतोऽग्नेरवस्थां वर्णयति—**अग्नीति** ॥ अग्न्याहिता आहिताग्नयः, "वाहिताग्न्यादिषु" इति निष्ठायाः परनिपातः । यां देदीप्यमानां जाज्वल्यमानां दीप्यमानां, दीप्यतेर्यङन्तात् कर्तरि लट् । शानजादेशः । अष्टमूर्तेरीश्वरस्य तनुं नित्यमुपासते हे दमयन्ति ! आशापतिर्दिक्पतिः सोऽग्निरपि स्मरेण कर्त्रा तत्र दासीभवितुं न्यदेशि दासीभवेत्यादिष्ट इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

त्वद्गोचरस्तं खलु पञ्चबाणः करोति सन्ताप्य तथा विनीतम् ।
स्वयं यथास्वादिततप्तभूयः परं न सन्तापयिता स भूयः ॥ ७२ ॥

अदाहि यस्तेन दशार्धबाणः पुरा पुरारेर्नयनालयेन ।
स निर्दहंस्तं भवदक्षिवासी न वैरशुद्धेरधुनाधमर्णः ॥ ७३ ॥

सोमाय कुप्यन्निव विप्रयुक्तः स सोममाचामति हूयमानम् ।
नामापि जागर्ति हि यत्र शत्रोस्तेजस्विनस्तं कतमे सहन्ते ॥ ७४

त्वदिति ॥ पञ्चबाणः कामस्त्वद्गोचरस्त्वामेव लक्षीकृत्य इत्यर्थः । तमग्निं सन्ताप्य तथा तेन प्रकारेण विनीतं शिक्षितं करोति खलु । यथा येन प्रकारेण स्वयं स्वादितं अनुभूतं तप्तभूयं तप्तत्वं येन स सन् । भुवो भावे इति भावे क्यप् । भूयः पुनः परमन्यं न सन्तापयिता न सन्तापयिष्यति स्वयमनुभूतदुःखः स्वात्मदृष्टान्तेन परं तथा न दुःखाकरोतीति भावः ॥ ७२ ॥

अदाहीति ॥ यो दशार्धबाणः पञ्चेषुः पुरा पुरारेर्नयनालयेन नयनाग्रयेण नेत्राग्निना अदाहि दग्धः स पञ्चेषुरधुना भवदक्षिवासी त्वन्नेत्रनिष्ठः सन् तमग्निं निर्दहन् वैरशुद्धेर्वैरनिर्यातनादधमर्णः ऋणी न अनृणोऽभूदित्यर्थः । यो यथा यस्यापकरोति स तस्य तथैव प्रतिकृत्य निर्वैरो भवतीति भावः ॥ ७३ ॥

सोमायेति ॥ विप्रयुक्तस्त्वद्वियुक्तोऽग्निः सोमाय चन्द्राय कुप्यन्निव जिघांसन्निवेत्यर्थः । "क्रुधद्रुह" इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । हूयमानं यज्ञे दीयमानं सोमं सोमरसमाचामति पिबति । तथा हि यत्र पुरुषे शत्रोर्नामापि जागर्ति प्रकाशते तं शत्रुनामधारिणं तेजस्विनः परावमानासहिष्णवः, 'अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि' इति लक्षणात् । कतमे सहन्ते न केऽपीत्यर्थः । तेजस्विनां शत्रुनामाप्यसह्यमिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपार्थान्तरन्यासः ॥ ७४ ॥

शरैरजस्रं कुसुमायुधस्य कदर्थ्यमानस्तव कारणाय ।
अभ्यर्चयद्भिर्विनिवेद्यमानादप्येष मन्ये कुसुमाद्बिभेति ॥ ७५ ॥

स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता संवर्तिका शैवलवल्लिचित्रा ।
चकास्ति चेतोभवपावकस्य धूमाविला कीलपरम्परेव ॥ ७६ ॥

पुत्री सुहृद्येन सरोरुहाणां यत्प्रेयसी चन्दनवासिता दिक् ।
धैर्यं विभुः सोऽपि तवैव हेतोः स्मरप्रतापज्वलने जुहाव ॥ ७७ ॥

तं दह्यमानैरपि मन्मथैधं हस्तैरुपास्ते मलयः प्रवालैः ।
कृच्छ्रेऽप्यसौ नोज्झति तस्य सेवां सदा यदाशामवलम्बते यः ॥

शरैरिति ॥ हे तरुणि! तव कारणाय त्वदर्थे त्वत्कृते, तादर्थ्ये चतुर्थी । कुसुमायुधस्य शरैः कुसुमबाणैरजस्रं कदर्थ्यमानः पीड्यमान एषोऽग्निः अभ्यर्चयद्भिः पूजयद्भिर्विनिवेद्यमानात् समर्प्यमाणादपि कुसुमाद्बिभेति मन्ये । उत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

स्मरेन्धेन इति ॥ तेनाग्निना स्मरेन्धने कामाग्निदाह्ये वक्षसि दत्ता तापशान्तये न्यस्ता शैवलवल्लिभिश्चित्रा कर्बुरा संवर्तिका नवदलम् । 'संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः' इत्यमरः । चेतोभवपावकस्य कामाग्नेर्धूमाविला कीलपरम्परा ज्वालावलिरिव चकास्ति दीप्यते । 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इत्यमरः ॥

अथ यमस्य विरहावस्थां वर्णयति—**पुत्रीति** ॥ येन सरोरुहाणां सुहृत्सूर्यः पुत्री पुत्रवान् एतेनाभिजन उक्तः । चन्दनैर्मलयजैः द्रुमैर्वासिता सुरभिता दिक् दक्षिणा यत्प्रेयसी यस्य प्रियतमा एतेन भोगसम्पत्तिरुक्ता । स विभुर्वैवस्वतोऽपि तवैव हेतोस्त्वन्निमित्तादेव । "षष्ठी हेतुप्रयोग" इति षष्ठी । धैर्यं स्मरस्य प्रतापज्वलने प्रतापाग्नौ जुहाव परवशो वर्तत इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

तमिति ॥ मलयो मलयाद्रिः मन्मथैधं कामाग्नीन्धनम् । 'काष्ठं दार्विन्धनन्त्वेध' इत्यमरः । तं यमं दह्यमानैस्तदङ्गसङ्गात्पञ्चबाणैरपि प्रवालैः

स्मरस्य कीर्त्येव सितीकृतानि तद्दोःप्रतापैरिव तापितानि ।
अङ्गानि धत्ते स भवद्वियोगात् पाण्डूनि चण्डज्वरजर्जराणि ॥

यस्तन्वि ! भर्ता घुसृणेन सायं दिशः समालम्भनकौतुकिन्याः ।
तदा स चेतः प्रजिघाय तुभ्यं यदा गतो नैति निवृत्य पान्थः॥८०

पल्लवैरेव हस्तैरुपास्ते तस्य शीतोपचारमाचरतीति भावः । युक्तश्चैतदित्याह—यो जनः सदा यस्याशां देशम् अनुरागश्चावलम्बते । असौ जनः कृच्छ्रे आपद्यपि तस्य सेवां नोज्झति न त्यजति यो यदुपजीवी तस्य तत्सेवा विपत्स्वपि कर्तुमुचितेत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ७८ ॥

स्मरस्येति ॥ स यमो भवद्वियोगात्पाण्डूनि चण्डेन तीव्रेण ज्वरेण जर्जराणि अत एव क्रमात् स्मरस्य कीर्त्या सितीकृतानि धवलीकृतानीव तस्य स्मरस्य दोःप्रतापैस्तापितानीव स्थितानीत्युभयत्राप्युत्प्रेक्षा । अङ्गानि धत्ते । अत्र यथासङ्ख्योत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ७९ ॥

अथ वरुणस्य विरहं वर्णयति—**य इत्यादि** ॥ हे तन्वि ! कृशाङ्गि ! यो देवः सायं घुसृणेन कुङ्कुमेन समालम्भने अनुलेपने कौतुकिन्याः कुतूहलवत्याः आतपारुण्यात् कुङ्कुमलिप्तवद्भासमानाया इत्यर्थः । दिशः प्रतीच्या भर्ता प्रातः प्राच्या अपि तथात्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं सायङ्ग्रहणम् । स वरुणः तदा तस्मिन् काले तुभ्यश्चेतः प्रजिघाय प्रहितवान् । "हेरचङि" इति कुत्वम् । यदा यस्मिन् काले गतः प्रयातः नित्यं पन्थानं गच्छतीति पान्थो निवृत्य नैति नायाति अपुनरावृत्तिलिङ्गान्नूनं चित्रास्वात्योः प्रहितवानित्युत्प्रेक्षा । "नन्दन्ति न निवर्तन्ते चित्रास्वात्योर्गता नरा" इति वचनात् । अत एवात्र कवेः पान्थशब्दप्रयोगः "पथो ण नित्यम्" इति नित्याध्वगमने पथिन्शब्दात् णप्रत्ययपान्थादेशयोर्विधानात् । अत एव "नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम्" इति काशिकायाम् । तच्चित्तं त्वय्येव सानन्दं विहरति न निवर्तत इति तात्पर्यम् ॥ ८० ॥

तथा न तापाय पयोनिधीनामश्वामुखोत्थः क्षुधितः शिखावान् ।
निजः पतिः संप्रति वारिपोऽपि यथा हृदिस्थः स्मरतापदुःस्थः ॥

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवल्लीस्मृतिस्रजं गुम्फति दुर्विनीता ।
ततो विधत्तेऽधिकमेव तापं तेन श्रिता शैत्यगुणा मृणाली ॥ ८२॥

न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्डखण्डं बभासे हृदि तापभाजि ।
तच्चित्तमग्नैर्मदनस्य बाणैः कृतं शतच्छिद्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

तथेति ॥ तथा क्षुधितः बुभुक्षितः । "वसतिक्षुधोः" इति निष्ठाया-मिडागमः । अश्वामुखोत्थः शिखावान् वडवाग्निः पयोनिधीनां तापाय न भवति यथासौ स्मरदाहेन दुःखं तिष्ठतीति दुःस्थोऽस्वस्थो निजः पतिर्वरुणः हृदि तिष्ठतीति हृदिस्थः स्मर्यमाण एव वारीणि पातीति वारिपो वारिरक्षकोऽपि सन् तापाय भवति तथा साक्षात् कुक्षिस्थोऽपि वडवाग्निर्न तापयतीत्यर्थः । ईदृक् तापासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ८१ ॥

यदिति ॥ तेन वरुणेन श्रिता सन्तापशान्तये सेविता शैत्यमेव गुणो यस्याः सा शैत्यगुणा शीतलैकस्वभावेत्यर्थः । तथापि दुर्विनीता प्रतिकूलचारिणी मृणाली बालमृणालं अल्पत्वविवक्षायां स्त्रीलिङ्गता । 'स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादि-विवक्षापचये यदि' इत्यमरः । "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति ङीप् । यद्यस्मात्तव मृदुबाहू वल्याविव तयोः स्मृतीनां स्रजं मालां गुम्फति रचयति अजस्रं स्मारयतीत्यर्थः । ततस्त्वद्बाहुस्मारकत्वाद्धेतोः प्रत्युत वैपरीत्येन । प्रत्युते-त्युक्तवैपरीत्य इति गणव्याख्यानम् । अधिकं तापमेव विधत्ते वितन्यते एते-नास्य ज्वरावस्थोक्ता । अत्र मृणाल्याः कविसम्मतसादृश्याद्बाहुवल्लीस्मारकत्वोक्तेः स्मरणालङ्कारः । तदुपजीवनेन तस्यास्तापशान्तिहेतोस्तद्विपरीततापकार्योत्पत्ति-कथनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिलक्षणो विषमालङ्कारभेद इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥

न्यस्तमिति ॥ ततस्तदनन्तरमपि तेन वरुणेन तापभाजि हृदये न्यस्तं मृणालदण्डस्य बिसकाण्डस्य खण्डं शकलं तस्य वरुणस्य चित्ते मग्नैर्मदनस्य

इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु मनोभुवोविक्रमकामचारः ।
अमोघमस्त्रं भवतीमवाप्य मदान्धतानर्गलचापलस्य ॥ ८४ ॥

सारोऽथ धारेव सुधारसस्य स्वयंवरः श्वो भविता तवेति ।
सन्तर्पयन्ती दमयन्ति ! तेषां श्रुतिः श्रुती नाकजुषामयासीत् ॥

समं सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः स्वदारनासापथिकैर्मरुद्भिः ।
अनङ्गशौर्यानलतापदुःस्थैरथ प्रतस्थे हरितां मरुद्भिः ॥ ८६ ॥

बाणैः क्षणेन शतं छिद्राणि यस्य तत्तथा कृतमिव प्रतिकूलाचरणरोषाच्छतधा प्रणीतामिव बभासे । उत्प्रेक्षा ॥ ८३ ॥

इतीति ॥ हे भैमि! भवतीमेवामोघमस्त्रम् अवाप्य मदान्धतया अनर्गलचापलस्य उच्छृङ्खलचेष्टितस्य मनोभुवः कामस्य त्रिलोकीतिलकेषु त्रिभुवनभूषणेषु तेष्विन्द्रादिषु विषये इतीत्थं विक्रमस्य कामचारः स्वाच्छन्द्यवृत्तिर्वर्तत इति शेषः ॥ ८४ ॥

सार इति ॥ अथानन्तरसमये हे दमयन्ति! तव स्वयंवरः श्वः परेऽह्नि भविता भविष्यतीति श्रुतिर्वार्ता । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः । सुधारसस्य सारः सारभूता धारेव सन्तर्पयन्ती नाकजुषामिन्द्रादीनां श्रुती श्रोत्रे अयासीत् प्राप सारोत्थेति पाठे सारप्रभवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

समिति ॥ अथ स्वयंवरवार्ताश्रवणानन्तरमनङ्गस्य शौर्यानलेन प्रतापाग्निना यस्तापस्तेन दुःस्थैरस्वस्थैर्हरितां दिशां सम्बन्धिभिर्मरुद्भिर्देवैरिन्द्रादिभिः स्वस्वामिभावसम्बन्धे षष्ठीसमासः । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । "नित्यं सापत्न्यादिषु" इति ङीप् नकारश्च । तद्भवेन दुःखेन तीक्ष्णैर्दुःसहैः स्वदाराणां नासासु पन्थानं गच्छन्तीति पथिकैः पान्थैर्मरुद्भिः समं वायुभिः सह 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः । प्रतस्थे प्रस्थितं भावे लिट् । शच्यादिभिरिन्द्रादिकलत्रैरागामिसापत्न्यदुःखाद्दीर्घमुष्णञ्च निःश्वसितमित्यर्थः । अत्र पवनामरप्रस्थानयोः

अपास्तपाथेयसुधोपयोगैस्त्वच्चुम्बिनैव स्वमनोरथेन ।
क्षुधश्च निर्व्वापयता तृषश्च स्वादीयसाध्वा गमितः सुखं तैः ॥

प्रिया मनोभूशरदावदाहे देवीस्त्वदर्थेन निमज्जयद्भिः ।
सुरेषु सारैः क्रियतेऽधुना तैः पादार्पणानुग्रहभूरियं भूः ॥ ८८ ॥

अलङ्कृतासन्नमहीविभागैरयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम् ।
अवापितो जङ्गमलेख्यलक्ष्मीं निक्षिप्य सन्देशमयाक्षराणि ॥८९॥

कार्यकारणभावात्तदङ्गलक्षणातिशयोक्त्युत्थापितः सहोक्त्यलङ्कारः। सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तितः । कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहोच्यत ॥" इति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

अपास्तेति ॥ पथि साधु पाथेयम् । 'पाथेयं सम्बलं स्मृतम्' इति यादवः। पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । तच्चासौ सुधा च तस्या उपयोगोऽपास्तो यैरिन्द्रादिभिः क्षुधं बुभुक्षां तृषं तृष्णां पिपासां निर्वापयता शमयता स्वादीयसा अमृतादपि स्वादुतरेण त्वच्चुम्बिना भवद्गोचरेण स्वयं मनोरथेनैवाध्वा सुखं गमितो नीतः अमृतमप्युत्सृज्य त्वद्ध्यानमात्रसम्बन्धाः प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

प्रिया इति ॥ त्वमेवार्थः प्रयोजनं तेन निमित्तेन प्रिया दयिताः देवीः शच्यादिदाराः मनोभुवः कामस्य शरा एव दावो दवाग्निस्तस्य दाहे विरहानले निमज्जयद्भिः सद्भिः सुरेषु सारैः श्रेष्ठैरिन्द्रादिभिरधुना इयं भूर्विदर्भदेशः पदार्पणमेवानुग्रहस्तस्य भूः स्थानं क्रियते कुण्डिनोपकण्ठ एव तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

अलंकृतेति ॥ अलङ्कृत आसन्नमहीविभागो भूप्रदेशो यैस्तैः समीपं गतैस्तैरमरैरयं जनः स्वयमित्यर्थः। भवत्यां विषये त्वां प्रतीत्यर्थः । सन्देशमयाक्षराणि सन्देशरूपाणि वाक्यानि निक्षिप्य अर्पयित्वा जङ्गमलेख्यस्य चललेख्यस्य लक्ष्मीमवापितः तेषामहं सन्देशहर इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

एकैकमेते परिरभ्य पीनस्तनोपपीडं त्वयि सन्दिशन्ति ।
त्वं मूर्च्छतान्नः स्मरभिल्लशल्यैर्मुदे विशल्यौषधिवल्लिरेधि ॥ ९० ॥

त्वत्कान्तिमस्माभिरयं पिपासन् मनोरथाश्वासनयैकयैव ।
निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः कियन्ति यावद्भण वासराणि ॥

एकैकमिति ॥ एते देवाः एकैकं प्रत्येकमेवेत्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः। एकं बहुव्रीहिवदिति बहुव्रीहिवद्भावात् सुलोपः क्रियाविशेषणं चैतत् अन्यथैकत्व-नपुंसकत्वानुपपत्तेः केषुचित्पुस्तकेषु प्रत्येकमित्येव पाठः । पीनस्तनयोरुपपीड्य पीनस्तनोपपीडं सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्ष इति णमुल्प्रत्ययः । परिरभ्यालिङ्ग्य सन्दिशन्ति वाचिकं कथयन्ति किमिति स्मर एव भिल्लोऽन्त्यजभेदः । 'मूला-श्लेषादयो भिल्लाः कथ्यन्ते ह्यन्त्यजातयः' इति हलायुधः । तस्य शल्यैः शरै-र्मूर्च्छतां मुह्यतां नोऽस्माकं मुदे त्वं विशल्या उद्धृतशल्या च सा औषधिर्वल्ली विशल्यकरणीलता । एधि भव अस्तेर्लोण्मध्यमैकवचनं घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च इत्येकारः । हुझल्भ्यो हेर्धिः । * "धि च" इति सकारलोपः ॥ ९० ॥

अथ षोडशभिः श्लोकैः सन्देशमेवाह—**त्वदित्यादि** ॥ हे भैमि! त्वत्कान्तिं त्वल्लावण्यामृतं पिपासन् पातुमिच्छन्, पिबतेः सनन्ताल्लटः शत्रादेशः । अयं निजोऽस्मदीयः कटाक्षोऽस्माभिः कियन्ति वासराणि यावत् कियद्दिन-पर्यन्तमित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया अवधौ यावच्छब्दः । एकया मनोरथेन मनोरथप्राप्त्या या आश्वासना तयैव अयं ते मनोरथ इदानीमेव प्राप्स्यत इत्येव-मुपसान्त्वनयैव विप्रलभ्यः प्रतार्यः खलु? भण पथिकैस्तृषित इवेति भावः । अलं कालयापनया दिदृक्षवो वयमनुकम्पनीया इति तात्पर्यार्थः ॥ ९१ ॥

---

* अहो! महामहोपाध्यायस्यापि प्रमादः । न ह्यत्र "धि च" इति सलोपस्यावकाशः । तथा हि—अस् + हि इति स्थिते "घ्वसोरेद्धौ" इत्यादिना-ऽलोन्त्यपरिभाषया सस्य एत्वे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् हेर्धित्वे च कृते अ ए + धि इति जाते "श्नसोः" इत्यादिना अल्लोपे च "एधि" इति रूपं सिद्ध्यतीत्यवधेयम् ।

निजे सृजास्मासु भुजे भजन्त्यावादित्यवर्गे परिवेषवेषम् ।
प्रसीद निर्वापय तापमङ्गैरनङ्गलीलालहरीतुषारैः ॥ ९२ ॥

दयस्व नो घातय नैवमस्माननङ्गचाण्डालशरैरदृश्यैः ।
भिन्ना वरं तीक्ष्णकटाक्षबाणैः प्रेमस्तव प्रेमरसात् पवित्रैः ॥९३॥

त्वदर्थिनः सन्तु परःसहस्राः प्राणास्तु नस्त्वच्चरणप्रसादः ।
विशङ्कसे कैतवनर्तितञ्चेदन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमाणम् ॥ ९४ ॥

निजे इति ॥ हे भैमि ! निजे स्वीये भुजे बाहू आदित्यवर्गे सुरवर्गे सूर्यवर्गे चास्मासु परिवेषस्य वेष्टनस्य सूर्यपरिधेश्च वेषमाकारं भजन्त्यौ सृज कुरु आलिङ्गेत्यर्थः । 'परिवेषो रवेः पार्श्वमण्डले वेष्टने तथा' इत्यजपालः । प्रसीद प्रसन्ना भव अनङ्गलीलालहरीभिर्मदनविहारोर्मिभिः तुषारैः शीतलैरङ्गैः तापं निर्वापय शमय ॥ ९२ ॥

दयस्वेति ॥ हे भैमि ! नोऽस्माकं दयस्व अस्माननुकम्पस्वेत्यर्थः । "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति षष्ठी । अदृश्यैरलक्ष्यैरनङ्ग एव चाण्डालस्तस्य शरैरेवमस्मान् न घातय न मारय । किंतु प्रेमैव रसोऽनुरागो जलं च तस्मात् पवित्रैः शुद्धैस्तव तीक्ष्णैः कटाक्षैरेव बाणैर्भिन्ना विदारिताः सन्तः प्रेमः म्रियामहे । प्रपूर्वादिणो लङुत्तमबहुवचनम् । वरं मनाक् प्रियम् । जीवनासम्भवे वरं चण्डालहस्तमरणात्तीर्थमरणमिति भावः ॥ ९३ ॥

त्वदिति ॥ हे भैमि ! त्वामर्थयन्त इति त्वदर्थिनः त्वत्कामुकाः सहस्रात् परे परःसहस्राः सहस्राधिकसङ्ख्याका इत्यर्थः । 'परःशताद्यास्ते येषां परा सङ्ख्या शतादिकात्' इत्यमरः । पञ्चमीति योगविभागात् समासः राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य सहस्रशब्दस्य परनिपातः । पारस्करादित्वात् सुडागमः । सन्तु, नोऽस्माकं प्राणास्तु त्वच्चरणयोः प्रसादोऽनुग्रहः वयं त्वदेकायत्तजीविता इत्यर्थः । अथ कैतवनर्तितं कपटनाटकं विशङ्कसे चेत् अन्तश्चरो हृदयान्तर्वर्ती पञ्चशरः प्रमाणं काम एवात्र साक्षी सहि महती देवतेति भावः ॥

अस्माकमध्यासितमेतदन्तस्तावद्भवत्या हृदयं चिराय।
बहिस्त्वयालङ्क्रियतामिदानीमुरो मुरं विद्विषतः श्रियेव ॥ ९५ ॥

दयोदयश्चेतसि चेत्तवाभूदलङ्कुरु द्यां विफलो विलम्बः।
भुवः स्वरादेशमथाचरामो भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ ॥ ९६

धिनोति नास्मान् जलजेन पूजा त्वयान्वहं तन्वि! वितन्यमाना।
तव प्रसादाय नते तु मौलौ पूजास्तु नस्त्वत्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ९७

अस्माकमिति ॥ भवत्या पूज्यया। भवतेर्डवतुप्रत्ययः। "उगितश्च" इति ङीप्। त्वयाऽस्माकमेतदन्तर्वर्ति हृदयं स्वान्तं चिराय चिरात्प्रभृति अध्यासितं तावदधिष्ठितमेव। अवधारणे तावच्छब्दः। निरन्तरं चिन्तयेति भावः। किं त्विदानीं बहिर्बाह्यमपि हृदयं वक्षः 'हृदयं वक्षसि स्वान्तम्" इति विश्वः। मुरं मुरस्य विद्विषतो विष्णोरुरो हृदयं द्विषोऽमित्र इति शतृप्रत्ययः। "द्विषः शतुर्वा" इति विकल्पात् "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। श्रियेवालङ्क्रियताम् ॥ ९५ ॥

दयेति ॥ तव चेतसि दयोदयः दयाविर्भावः अभूच्चेत् द्यां स्वर्गमलङ्कुरु। विलम्बो विफल इत्यर्थः। 'शुभस्य शीघ्रम्' इति न्यायादिति भावः। अथाथवा स्वभूमौ स्वजन्मस्थाने भूमौ भूलोके धृतिं सन्तोषं यासि यदि तर्हि भुवो भूमेः स्वरादेशं स्वर्गसंज्ञामाचरामः वयं चात्रैव स्थास्याम इत्यर्थः। स्वाधिष्ठित एव स्वर्ग इति भावः ॥ ९६ ॥

धिनोतीति ॥ हे तन्वि! त्वया अन्वहमनुदिनं वीप्सायामव्ययीभावे अनश्च, नपुंसकादन्यतरस्याम् इति समासान्तः "अहष्टखोरेव" इति टिलोपः। वितन्यमाना क्रियमाणा जलजेन जातावेकवचनम्। जलजैः पूजा अस्मान् न धिनोति न प्रीणयति। किंतु, तव प्रसादाय प्रसादार्थं नते नम्रे मौलौ मूर्ध्नि त्वत्पदपङ्कजाभ्यां नोऽस्माकं पूजा अस्तु। प्रणयापराधेषु त्वत्पादताडनार्थिनो वयमिति भावः ॥ ९७ ॥

स्वर्णैर्वितीर्णैः करवाम वामनेत्रे! भवत्या किमुपासनासु।
अङ्ग! त्वदङ्गानि निपीतपीतादर्पाणि पाणिः खलु याचते नः॥
वयं कलादा इव दुर्विदग्धं त्वद्गौरिमस्पर्धि दहेम हेम।
प्रसूननाराचशरासनेन सहैकवंशप्रभवभ्रु! बभ्रु॥ ९९॥

स्वर्णैरिति॥ हे वामनेत्रे! चारुलोचने! भवत्या त्वया निजोपासनासु पूजासु वितीर्णैः समर्पितैः स्वर्णैः कनककमलादिभिः किं करवाम न किमपीत्यर्थः। यतः स्वर्णाचलवासिनो वयमिति भावः। किंतु, अङ्गेत्यामन्त्रणे निपीतो गृहीतः पीतायाः हरिद्राया दर्पः कान्तिगर्वो यैस्तानि, 'निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी' इत्यमरः। त्वदङ्गानि नोऽस्माकं पाणिर्याचते खलु? पीतदर्पाणीति पुंलिङ्गपाठे पीतानां स्वर्णादिद्रव्याणां दर्पमिति व्याख्येयम्। स्वर्णादुत्कृष्टवस्तुसम्भवे अपकृष्टस्वर्णस्वीकारो न युक्त इति भावः। साधुश्चायमेव पाठः। अन्यथा स्वर्णसञ्चारिणां त्वदङ्गेषु स्वर्णादुत्कर्षे वक्तव्ये हरिद्रामात्रादुत्कर्षोक्त्यनौचित्यादिति॥ ९८॥

वयमिति॥ प्रसूननाराचशरासनेन कामचापेन सह एकवंशप्रभवे एककारणोत्पन्ने अत्यन्ततत्सदृशे इति यावत्। भ्रुवौ यस्याः सा तन्व्रूरित्यूङन्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः। अन्यथा अनूङन्तस्य भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानत्वानदीत्वात् सम्बुद्धावम्बार्थेत्यादिना नदीह्रस्वो न स्यात्। ननु ऊङन्त इत्युक्तं कथमूकारादिति चेत् सत्यम् अप्राणिजातेश्चारज्वादीनामित्यत्र "अलाबूः, कर्कन्धूः" इति भाष्यकारेणोदाहरणादूकारादप्यूङस्त्येवेति ज्ञायते। अत एव वामनः ऊकारादप्यूङ्प्रवृत्तेरिति। तदेतत् सम्यग्विवेचितमस्माभिः कुमारसम्भवसर्गविन्यां विमानना सुभ्रु! कुतः पितुर्गृह इत्यत्र। तस्याः सम्बुद्धिः एकवंशप्रभवभ्रु!*

---

* वस्तुतस्तु 'निरङ्कुशाः कवयः' इति सूत्रेणैवास्य साधुत्ववचनं साधीयः। यतो हि भ्रूशब्दस्य कथञ्चिदूङन्तत्वकल्पनायामपि उवङ्स्थानित्वं कथङ्कारमपह्रियेत? ऊङन्तत्वे यणेव भाव्यमिति किं पाणिन्याज्ञा आहोस्विद्राजाज्ञा?

सुधासरःसु त्वदनङ्गतापः शान्तो न नः किं पुनरप्सरस्सु ।
निर्वाति तु त्वन्ममताक्षरेण सूनाशुगेषोर्मधुशीकरेण ॥ १०० ॥

खण्डः किमु त्वद्गिर एव खण्डः किं शर्करा तत्पथशर्करैव ।
कृशाङ्गि! तद्भङ्गिरसोत्थकच्छतृणन्नु दिक्षु प्रथितं तदिक्षुः ॥१०१

वयं कलाः स्वर्णखण्डान् द्यन्ति खण्डयन्तीति कलादाः स्वर्णकारा इव । 'कलादा रुक्मकारका' इत्यमरः । तव गौरिम्णा सह स्पर्धत इति तत्स्पर्धि अत एव प्रबलविरोधितया दुर्विदग्धमविदग्धं बुद्धिशून्यं च बभ्रु पिङ्गलम् । 'बभ्रु स्यात् पिङ्गले त्रिषु' इत्यमरः । हेम सुवर्णं दद्देम । त्वदङ्गस्पर्धापराधादविदशुद्धे-श्चास्माकं दाह्यस्वर्णसमर्पणात् सर्वानवद्याङ्गसमर्पणमेव सन्तर्पणमिति भावः ॥ ९९

सुधेति ॥ हे भैमि! सुधासरःसु अमृतसरसीषु नोऽस्माकं त्वत्कृता-नङ्गतापो न शान्तः अप्सरःस्वपां सरःसु ऊर्वश्यादिवेश्यासु वा किं पुनः किमुत? किंतु सूनाशुगेषोः कामबाणस्य मधुशीकरेण मकरन्दबिन्दुना तत्सदृशेनेत्यर्थः । तव ममताक्षरेण ममताव्यञ्जकवाक्येन मदीया यूयमित्येवंरूपेण निर्वाति शाम्यति । यद्विरहादयं तापः स तत्सङ्गैकसाध्यो नोपायान्तरसाध्य इत्यर्थः ॥

खण्ड इति ॥ हे कृशाङ्गि! खण्डः खण्डशर्करा त्वद्गिर एव त्वद्वचस एव खण्डः शकलः किमु? 'स्यात्खण्डः शकले चेक्षुविकारमणिदोषयोः' इति विश्वः । तथा शर्करा सिताख्यशर्करा तस्या गिरः पन्थास्तत्पथः तस्मिन् मार्गे शर्करा शिलाशकलप्रचुरमृदेव किम्? 'शर्करा खण्डविकृतावुपला कर्परांशयोः' इत्युभयत्रापि विश्वः । दिक्षु प्रथितं प्रख्यातं इक्षुरिक्ष्वाख्यं तत् तृणं तस्या गिरः त्वद्गिर. भङ्गी भङ्गवान् तरङ्गितो रसः शृङ्गारादिरुदकं च तदुत्थं कच्छे अनूपे-तृणं नु? उत्सेति पाठे रसोत्सो रसप्रवाहः तस्य कच्छतृणं किमित्यर्थः । जल-प्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः । सर्वत्रान्यथा कथं खण्डादी-नामीदृङ्माधुर्यमिति भावः । किंवादयस्तूत्प्रेक्षायां अत्रोत्प्रेक्षात्रयस्य संसृष्ट-त्वात् सजातीयसंसृष्टिः । अत्र द्रव्ये वैशेषिककारः—"मत्स्यन्दिकाः खण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः । यथा यथा हि नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा ॥ धौतत्वा-

ददाम किं ते सुधयाधरेण त्वदास्य एव स्वयमास्यते यतः ।
विधुं विजित्य स्वयमेव भावि त्वदाननं तन्मखभागभोजि ॥ १०२
प्रिये ! वृणीष्वामरभावमस्मदिति त्रपोदश्चि वचो न किन्नः ।
त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥ १०३
अस्माकमस्मान्मदनापमृत्योस्त्राणाय पीयूषरसोऽपि नासौ ।
प्रसीद तस्मादधिकं निजन्तु प्रयच्छ पातुं रदनच्छदन्नः ॥ १०४॥

न्निर्मलत्वाच्च तथा सिततमक्रमात् । वालुकेव भृशं सूक्ष्मा सुस्निग्धा सित-पिङ्गला ॥ मत्स्याण्डाकृतिसादृश्ययोगान्मत्स्यन्दिका स्मृता । स्फटिकोपलखण्डाभः खण्डस्तच्छर्करा समा ॥ शर्करा निर्मला सैव सिता तु सितशर्करा । निर्मलेव सिता सा तु राजराज इतीरिता" ॥ इति ॥ १०१ ॥

किञ्च नेष्टदानेन त्वदाराधने शक्ता वयं किंतु त्वत्करुणैकशरणा इत्याशये-नाह—**ददामेति** ॥ ते तुभ्यं किं ददाम किं वितराम दातव्यं किमपि नास्तीत्यर्थः । अमृतमस्तीति चेत् तवैवास्तीत्याह । कुतः यतो यस्मात् कारणात् सुधया अधरेणाधररूपेण त्वदास्य एव स्वयं साक्षादास्यते स्थीयते, भावे लट् । यज्ञभागोऽस्तीति चेत् सोऽपि ते जयलभ्य इत्याह । त्वदाननं कर्तृ विधुं चन्द्रं स्वयमेव परानपेक्षं विजित्य तस्य विधोर्मखे यागे भागमंशं भोक्तुं शीलमस्येति तद्भोजि भावि भविष्यत् तत्स्थानाधिपत्यादत्र धर्मलाभ इति भावः ॥ १०२ ॥

त्वदायत्तमेवेत्याह—**प्रिय इति** ॥ हे प्रिये ! दमयन्ति ! अस्मदस्मत्तः अमरभावममरत्वं अविनाशित्वं च वृणीष्वेत्येवंरूपं नोऽस्माकं वचः त्रपामुदञ्चतीति त्रपोदञ्चि लज्जावहं न भवति किम् ? भवत्येवेत्यर्थः । कुतः येन कारणेन तव पादावेव पद्मे ते एव शरणं प्रविश्य रक्षकं प्राप्य वयं स्वयमनामयं जिजीविषामो जीवितुमिच्छामः । स्वयं क्षुधितस्यान्नार्थिनस्तद्दातुः क्षुद्भैषज्यप्रतिज्ञावत् परि-हासास्पदमेवेति भावः ॥ १०३ ॥

न चामृतसेविनां वः कुतो मरणप्रसक्तिरिति वाच्यमित्याह—**अस्माक-मिति** ॥ हे दमयन्ति ! अस्मान्मदनादेवापमृत्योः सकाशादस्माकं त्राणाय

प्लुष्टश्चापेन रोपैरपि सह मकरेणात्मभूः केतुनाभू-
द्धत्तां नस्त्वत्प्रसादादथ मनसिजतां मानसोनन्दनः सन् ।
भ्रूभ्यां ते तन्वि! धन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रभल्लः स्मितैस्ता-
दस्तु त्वन्नेत्रचञ्चत्तरशफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः ॥ १०५॥

स्वप्नेन प्रापितायाः प्रतिरजनि तव श्रीषु मग्नः कटाक्षः
श्रोत्रे गीतामृताब्धौ त्वगपि ननु तनूमञ्जरीसौकुमार्ये ।

रक्षणाय असौ पीयूषरसोऽपि नालं किन्तु तस्मात् पीयूषरसादधिकं निजं त्वदीयं रदनच्छदमोष्ठं पातुं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ देहि प्रसीद प्रसन्ना भव ॥ १०४

प्लुष्ट इति ॥ हे तन्वि ! दमयन्ति ! आत्मना स्वयमेव भवतीत्यात्मभूः कामः स्वैः स्वकीयैः चापेन रोपैर्बाणैः, 'पत्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । मकरेणैव केतुना च सह प्लुष्टो दग्धोऽभूत् । स आत्मभूरथेदानीं तव प्रसादाद्धेतोः नो-ऽस्माकं तव च सम्भूयेत्यर्थः । "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" इति युष्मदस्मदो-रेकशेषे परशेषः । मानसो मनःसम्बन्धी नन्दनः पुत्रः आनन्दयिता च सन् । 'नन्दनो हर्षके सुते' इति विश्वः । मनसि जातो मनसिजस्तस्य भावस्तत्ता तां "सप्तम्यां जनेर्डः हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्" इत्यलुक् । धत्तां दधातु तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् । प्लुष्टः दग्ध आत्मभूर्भवत्वस्तु मनसोऽप्यात्म-त्वादित्यर्थः । "आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिषु' इति विश्वः । त्वय्यस्मासु च कामस्तुल्यवृत्तिरस्त्विति भावः । किञ्च ते तव भ्रूभ्यां धन्वी चापवान् भवतु । धन्वन्शब्दाद्व्रीह्यादिपाठादिनिः । तव सितैर्निर्मलैः स्मितै-र्हसितैः जैत्रा भल्ला यस्य सः जित्वरेषुः स्ताद्भवतु अस्तेर्लोटि तेस्तातङादेशः । तव नेत्रे एव चञ्चत्तरावतिचञ्चलौ शफरौ तयोर्युगं तदधीनस्तल्लभ्यो मीनरूपो ध्वज एवाङ्को लाञ्छनं यस्य सोऽस्तु त्वन्नेत्राभ्यां मीनध्वजवानस्त्वित्यर्थः । अत्र यथासङ्ख्यसङ्कीर्णो रूपकालङ्कारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १०५ ॥

स्वप्नेनेति ॥ हे तन्वङ्गि! तनून्यङ्गानि यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः । "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः" इति ङीप् । कृशाङ्गि! प्रतिरजनि रजन्यां रजन्यां,

नासा श्वासाधिवासेऽधरमधुनि रसज्ञा चरित्रेषु चित्तं
तन्नस्तन्वङ्गि! कैश्चिन्न करणहरिणैर्वागुरा लम्भितासि ॥

इति धृतसुरसार्थवाचिकस्रङ्निजरसनातलपत्रहारकस्य ।
सफलय मम दूततां वृणीष्व स्वयमवधार्य दिगीशमेकमेषु ॥ १०७

आनन्दयेन्द्रमथ मन्मथमग्नमग्निं
केलीभिरुद्धर तनूदरि! नूतनाभिः ।

वीप्सायामव्ययीभावः । स्वप्नेन (कर्त्रा) प्रापितायाः स्वप्नदृष्टायाः तव श्रीषु सौन्दर्यलहरीषु नोऽस्माकं कटाक्षो मग्नः गीत एवामृताब्धौ सुधासमुद्रे श्रोत्रे मग्ने, तनूः मूर्तिरेव मञ्जरी कुसुमगुच्छाः तस्याः सौकुमार्ये मार्दवे त्वगपि मग्ना । ननु श्वासाधिवासे निश्वासमारुतसौरभे नासा मग्ना अधरमधुन्यधरामृते रसज्ञा रसना मग्ना चरित्रेषु चेष्टासु चित्तं मग्नं तत् तस्मात् कैश्चित् करणैरिन्द्रियैरेव हरिणैस्त्वं वागुरा मृगबन्धिनी रज्जुः न लम्भिता न प्राप्तासि सर्वैरपि प्रापितेत्यर्थः । अस्माकं सर्वेन्द्रियसम्मोहनं ते रूपशिल्पमिति भावः । अत्र चतुर्थपादार्थस्य पूर्वषड्वाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तच्च करणहरिणैरित्यादिरूपकेण सङ्कीर्यते । पूर्वोक्तमेव वृत्तम् ॥ १०६ ॥

इतीति ॥ इतीत्थं धृता सुरसार्थस्येन्द्रादिवृन्दस्य वाचिकस्रक् सन्देशवाक्यपरम्परा येन तस्य निजस्य रसनातलस्यैव पत्रस्य लेखस्य यो हारकस्तस्य मम दूततां सफलय साफल्यं कुरु एषु मध्ये एकं दिगीशं स्वयमात्मनैवावधार्य निश्चित्य वृणीथाः वृणीष्व । वाचिको व्याख्यातः । अत्र नलदूत्यसाफल्यस्य वरणवाक्यार्थहेतुकत्वात् पूर्ववदलङ्कारः । स च रसनातलपत्रस्य यो हारकस्तस्येति रूपकेण सङ्कीर्यते । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ १०७ ॥

आनन्दयेति ॥ हे तनूदरि! कृशोदरि! नूतनाभिरभिनवाभिः केलीभिः क्रीडाभिः मन्मथमग्नमिन्द्रं आनन्दय; अथवा तादृशमेव अग्निं ताभि-

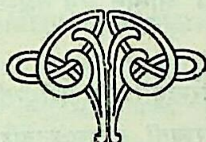
आसादयोदितदयं शमने मनो वा
नो वा यदीत्थमथ तद्वरुणं वृणीथाः ॥ १०८ ॥

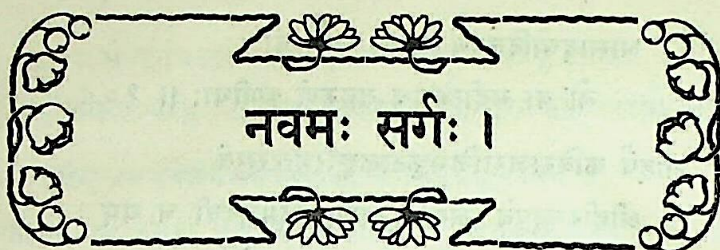
श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्सुतं
श्रीहीरस्सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तस्यागादयमष्टमः कविकुलादृष्टाध्वपान्थे महा-
काव्ये चारुणि वैरसेनिचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

रुद्धर; अथवा शमने यमे उदितदयं जातानुकम्पं मनः आसादय निवेशय। इत्थं नो वा यदि अथ तर्हि मन्मथमग्नं वरुणं वृणीथाः वृणीष्व ॥ १०८ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ॥ कवीनां कुलेन समूहेन अदृष्टे अध्वनि यत्पान्थं नित्यपथिकं तस्मिन् चारुणि शोभने वैरसेनेर्नलस्य चरिते तस्य श्रीहर्षस्य महाकाव्ये निसर्गोज्ज्वलोऽयमष्टमः सर्गः अगात् सम्पूर्ण इति भावः ॥ १०९ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने
अष्टमः सर्गः समाप्तः।

नवमः सर्गः ।

इतीयमक्षिभ्रुवविभ्रमेङ्गितैः स्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुका ।
तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छयाऽशृणोद्दिगीशसन्देशगिरो न गौरवात् ॥ १

तदर्पितामश्रुतवद्विधाय तां दिगीशसन्देशमयीं सरस्वतीम् ।
इदं तमुर्वीतलशीतलद्युतिं जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी ॥ २ ॥

अथ दमयन्तीवृत्तान्तं वक्तुं विततबहुतरदूतवाक्यश्रवणजनितामिन्द्राद्यनुरागशङ्कां तावद्वारयति—**इतीति** ॥ इयं दमयन्ती अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवं द्वन्द्वैकवद्भावः । "अचतुर" इत्यादिना समासान्तादिनिपातनात् साधु । तस्य विभ्रमो विकारः स एव इङ्गितं चेष्टा तैरेव स्फुटां व्यक्तामनिच्छामिन्द्रादिविषयामिति शेषः । तथा विवरीतुं वाचा निषेद्धुं उत्सुका उद्युक्ता सती । 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । निषेधस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् तज्ज्ञानार्थमशृणोदित्यर्थः । किञ्च तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छया नलवागमृतपिपासया चेत्यर्थः । दिगीशसन्देशगिरः अशृणोत् । मात्रपदव्यावर्त्यमाह—गौरवादिति । न तु दिगीशादीनां गौरवात् । अस्मिन् सर्गे वंशस्थवृत्तम् । लक्षणन्तूक्तमादिमसर्गे ॥ १ ॥

तदिति ॥ वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी दमयन्ती तेन नलेनार्पितां प्रयुक्तां दिगीशसन्देशमयीं तद्रूपां सरस्वतीं वाचमश्रुतवद्विधायाश्रुतामिव कृत्वा । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । उर्वीतलशीतलद्युतिं भूलोकचन्द्रं तं नलमिदं वक्ष्यमाणं जगाद गदितवती ॥ २ ॥

मयाङ्ग ! पृष्टः कुलनामनी भवानमू विमुच्यैव किमन्यदुक्तवान् ।
न मह्यमत्रोत्तरधारयस्य किं ह्रियेऽपि सेयं भवतोऽधमर्णता ॥३॥
अदृश्यमाना क्वचिदीक्षिता क्वचिन्ममानुयोगे भवतः सरस्वती ।
क्वचित्प्रकाशां क्वचिदस्फुटार्णसं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम् ॥
गिरः श्रुता एव तव श्रवःसुधाः श्लथा भवन्नाम्नि तु न श्रुतिस्पृहा ।
पिपासुता शान्तिमुपैति वारिणा न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि ॥

मयेति ॥ हे अङ्ग ! भोः श्रीमन् ! मया भवान् कुलनामनी पृष्टः सन् पृच्छतेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः, अप्रधाने दुहादीनामिति वचनात् । किं किमर्थममू कुलनामनी विमुच्य अन्यदुक्तवान् किमप्यसङ्गतमिव प्रलपसीति भावः । तदकथने को दोषस्तत्राह—नेति । अत्र कुलनामप्रश्ने मह्यमुत्तमर्णायै इति शेषः । धारेरुत्तमर्ण इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । धारयतीति धारयः अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारीत्यादिना शप्रत्ययः । उत्तरस्य धारयः तस्य भवतः तव सेयमधमः ऋणेन अधमर्णः । मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषः । तस्य भावस्तत्ता सा ह्रियेऽपि न किम् ? लोके उत्तमर्णेन याच्यमानस्याधमर्णस्य तदप्रदानं लज्जायै भवत्येव भवतस्तु सापि नास्तीति भावः ॥ ३ ॥

अदृश्यमानेति ॥ ममानुयोगे प्रश्ने विषये । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । क्वचित् कुलनामविषये अदृश्यमाना अप्रकाशितेत्यर्थः । क्वचित् कुतः आगतः कस्य त्वमित्यत्र ईक्षिता दृष्टा प्रकाशितार्थेति यावत् ईदृशी भवतः सरस्वती क्वचित् प्रकाशां प्रकाशोदकां क्वचिदस्फुटार्णसं अप्रकाशोदकां सरस्वतीं वाचं सरस्वतीं नदीं च । 'सरस्वती नदीभेदे गोवाग्देवतयोर्गिरि । स्त्रीरत्ने चापगायाञ्च' इति विश्वः । जेतुं मनो यस्याः सा जेतुमनाः । "तुं काममनसोरपि इति मकारलोपः । अत्र नलवाचः सरस्वतीनदीधर्मसम्बन्धात्तज्जिगीषोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । तया चोपमा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः॥

गिर इति ॥ श्रवःसुधाः कर्णामृतानि तव गिरः श्रुता एव किन्तु भवन्नाम्नि विषये श्रुतिस्पृहा श्रवणेच्छा न श्लथा न निवृत्ता । न च सुरसन्देश-

बिभर्ति वंशः कतमस्तमोऽपहं भवादृशं नायकरत्नमीदृशम् ।
तमन्यसामान्यधियावमानितं त्वया महान्तं बहु मन्तुमुत्सहे ॥ ६

इतीरयित्वा विरतां पुनः स तां गिरानुजग्राहतरां नराधिपः ।
विरुत्य विश्रान्तवतीं तपात्यये घनाघनश्चातकमण्डलीमिव ॥ ७ ॥

अये ! ममोदासितमेव जिह्वया द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने ।
गरौ गिरः पल्लवनार्थलाघवे मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता ॥

श्रवणादेव तन्निवृत्तिरित्याह । तथा हि पिपासुता पिपासेत्यर्थः । वारिणा वारिपानेनैव शान्तिमुपैति अधिकादनल्पादपि दुग्धात् क्षीरात् मधुनः क्षौद्राद्वा जातु कदापि न शाम्यति तद्वदत्रापीति दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५ ॥

बिभर्तीति ॥ तमोऽपहं भवादृशमीदृशं नायकरत्नं राजश्रेष्ठं हारमध्यमणिं च । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः । कतमो वंशः कुलं वेणुश्च । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे' इति विश्वः । बिभर्ति ? किमर्थमिति चेत् । अन्यसामान्यधिया पूर्वं सर्वसाधारणबुद्ध्या अवमानितं दृष्टं तथाप्यद्य त्वया महान्तं तमुत्कृष्य माणं वंशं बहु मन्तुं बहुं कर्तुमुत्सहे सर्वोऽपि हि वंशो मान्यैः पुरुषधौरेयैरेव प्रकाशते न स्वरूपत इति भावः । अत्र मध्यमणिरूपार्थान्तरप्रतीतिर्ध्वनिरेव । अत्र वेणोर्मुक्तायोनित्वे प्रमाणम् । 'करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याब्धिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि' इति ॥

इतीति ॥ इतीरयित्वा इत्थं व्याहृत्य विरतां तूष्णींभूतां तां भैमीं स नराधिपः नलः तपात्यये ग्रीष्मान्ते विरुत्य पिपासया आक्रन्द्य विश्रान्तवतीं विरतां चातकानां मण्डलीं समूहं घनाघनो वर्षुकाब्द इव । 'वर्षुकाब्दो घनाघनः' इत्यमरः । पुनर्गिरा वचनेन गर्जितेन चानुजग्राहतरामतिशयेनानुगृहीतवान् । आदरात् प्रत्युवाचेत्यर्थः । "किमेत्तिङ्" इत्यादिना आम्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अये इति ॥ अये! दमयन्ति! न विद्यते अतिप्रयोजनं अधिकप्रयोजनं यस्मिन् तस्मिन् द्वयेऽपि कुलनाम्नोर्युगलेऽपि मम जिह्वया उदासितं

वृथा कथेयं मयि वर्णपद्धतिः कयानुपूर्व्या समकेति केति च ।
क्षमे समक्षव्यवहारमावयोः पदे विधातुं खलु युष्मदस्मदी ॥ ९ ॥
यदि स्वभावान्मम नोज्ज्वलं कुलं ततस्तदुद्भावनमौचिती कुतः ।
अथावदातं तदहो विडम्बना यथा तथा प्रेष्यतयोपसेदुषः ॥१०॥
इति प्रतीत्यैव मयावधीरिते तवापि निर्बन्धरसो न शोभते ।
हरित्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति श्रमो गिरां ते घटते हि संप्रति ॥

माध्यस्थ्येन स्थितं, नपुंसके भावे क्तः । तथा हि पल्लवनं विस्तरणं वृथाशब्द-प्रलपनमिति यावत् । तच्चार्थलाघवञ्च वक्तव्यार्थसङ्कोचनञ्च गिरः वाचः गराविव विषप्रायावुभावित्यर्थः । मितमल्पाक्षरं सारं महार्थञ्च वचो वाक्यं वाग्मिता वक्तृत्वं अन्यथा वाचालता स्यादिति भावः । वाचो ग्मिनिः सामान्येन विशेष-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८ ॥

कुलनामकथनं वृथेत्युक्तं, तत्र नामकथनस्य वैयर्थ्यमाह—**वृथेति** ॥ का वर्णपद्धतिरक्षरपङ्क्तिः । कयानुपूर्व्यानुक्रमेण मयि समकेति । संज्ञात्वेन सङ्केतितेतीयं कथा प्रश्नोक्तिश्च वृथा । किमुतोत्तरमिति भावः । नामरूपापरिज्ञाने कथमावयोर्मिथः संवादस्तत्राह आवयोस्तव मम चेत्यर्थः । त्यदाद्येकशेषे यत्परं तदिति वचनादस्मदः शेषता । अक्ष्णोः समीपे समक्षं सम्मुखेन । समीपार्थेऽव्ययीभावे शरत्प्रभृतित्वात् समासान्तः । व्यवहारं मिथःसंकथां विधातुं युष्मच्चास्मच्च, युष्मदस्मदी पदे त्वमहमित्येतौ शब्दावित्यर्थः । क्षमे समर्थे खलु ॥

अकथने च कारणमाह—**यदीति** ॥ मम कुलं स्वभावादुज्ज्वलं अ-कलङ्कं न यदि, ततस्तर्हि तस्य कुलस्योद्भावनं प्रकटनं कुत औचिती औचित्यं नोचितमित्यर्थः । धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् औचिती व्याख्यातव्या । अथावदात-मुज्ज्वलं तथापि यथा तथा कथञ्चिदपि प्रेष्यतया किङ्करतया उपसेदुषः प्राप्तस्य मम तत् कुलोद्भावनं विडम्बना परिहासः । अहो ॥ १० ॥

इतीति ॥ इतीत्थं प्रतीत्य कुलनामकथनं वृथेति निश्चित्यैव मया-ऽवधीरिते उपेक्षिते सति तवापि निर्बन्धरसो निर्बन्धेच्छा न शोभते । किंतु

तथापि निर्बध्नति ! तेऽथवा स्पृहामिहानुरुन्धे मितया न किं गिरा ।
हिमांशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किं नासि फले ग्रहिग्रहा ॥
महाजनाचारपरम्परेदृशी स्वनाम नामाददते न साधवः ।
अतोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुनर्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥
अदोऽयमालप्य शिखीव शारदो बभूव तूष्णीमहितापकारकः ।
अथास्य रागस्य दधा पदे पदे वचांसि हंसीव विदर्भजाददे ॥१४

सम्प्रति हरित्पतीनामिन्द्रादीनां प्रतिवाचिकं प्रतिसन्देशं प्रत्युत्तरं प्रतीत्यर्थः । ते तव गिरां श्रमः प्रयत्नः वाग्व्यापारो घटते युज्यते हि ॥ ११ ॥

तथापीति ॥ तथापि वैयर्थ्येऽपि निर्बध्नति ! निर्बन्धकारिणि ! बध्नातेः शत्रन्तादुगितश्चेति ङीबन्तात् सम्बुद्धिः । इहार्थे ते तव स्पृहां वाञ्छां मितया गिरा नानुरुन्धे नानुवर्ते किम् ? अनुरोत्स्याम्येवेत्यर्थः । कुलस्वरूपमात्रं कथयामीत्यर्थः । रुधेर्लेटि तङ् । मां हिमांशुवंशस्य करीरं सोमकुलाङ्कुरमेव निशम्य फलं गृह्णातीति फलेग्रहिः सफलः ग्रहः आग्रहो यस्याः सा सफलाभिनिवेशा नासि किम् ? तावता न तुष्यसि किमित्यर्थः । फलेग्रहिरात्मम्भरिश्चेति निपातनात् साधुः ॥ १२ ॥

कुलमुक्तं नाम तु न वाच्यमित्याह—**महाजनेति** ॥ महाजनानां सतां आचारस्य परम्परा सम्प्रदायः ईदृशी । तामेवाह साधवः सन्तः स्वनाम नाददते न गृह्णन्ति नाम । नामेति प्रसिद्धौ—'नामानुकीर्तनं पुंसामात्मनश्च गुरोः स्त्रियाः । दिनमेकं हरत्यायुरिति निषेधादिति भावः । अतो निषेधात् तत् पुनस्तन्नाम तु अभिधातुं नोत्सहे न शक्नोमि । "शकधृष" इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः । तथा हि जनो लोक आचारमुचमाचारत्यजं विगायति किल गर्हते खलु ॥ १३ ॥

अद इति ॥ अहितानामरीणामपकारकः अपकर्ता अन्यत्राहीनां तापकारकोऽतिहिंसाकरः । अयं नलः शरदि भवः शारदः, सन्धिवेलायृतु नक्षत्र-

सुधांशुवंशाभरणं भवानिति श्रुतेऽपि नापैति विशेषसंशयः ।
कियत्सु मौनं वितता कियत्सु वाङ्महत्यहो वञ्चनचातुरी तव ॥

मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते स्वनाम मत्कर्णसुधामकुर्वते ।
परेण पुंसा हि ममापि सङ्कथा कुलाबलाचारसहासनासहा ॥ १६

ल्योऽण् । शिखी केकीव अदः इदं वचनमालप्य व्याहृत्य तूष्णीं बभूव । अथानन्तरमस्य वाक्यस्य सम्बन्धिनि पदे सुप्तिङन्तरूपे पदे विषये रागस्य श्रवणेच्छाया दधातीति दधा धरित्री प्रत्यक्षरं सुधास्रावित्वादविच्छिन्नतृष्णेत्यर्थः । "ददातिदधात्योर्विभाषा" इति दधातेरप्रत्यये श्लाविति द्विर्भावः अजाद्यतष्टाप् । अन्यत्र पदे पदे चरणद्वये अस्य चञ्चूपुटे रागस्य लौहित्यस्य दधा । राजहंसास्तु ते चञ्चूचरणैर्लोहितैः सिता' इत्यमरः । विदर्भजा वैदर्भी हंसीव वचांस्याददे उवाचेत्यर्थः । शरदि निःशब्दाः शिखिनः राजहंसाः शब्दायन्ते तद्वदिति भावः ॥ १४ ॥

सुधांश्विति ॥ भवान् सुधांशुवंशाभरणमिति श्रुतेऽपि विशेषविषये संशयस्तत्रापि क इति सन्देहो नापैति अतो विशेषो वक्तव्य इति भावः । अथावाच्यत्वान्नोच्यते तर्हि कियद्वाच्यं तदेव विविच्यतामित्याह—कियत्स्वर्थेषु मौनं कियत्सु विषयेषु वाग्वितता विस्तृता न किञ्चिदत्र नियामकमस्तीति भावः । किंतु तव वञ्चनचातुरी प्रतारणाचातुर्यं महती । अहो! औचितीवञ्चातुरी व्याख्येया ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं नामकथनं निषिद्धमिति तत्र प्रतिबन्दीं गृह्णाति—**मयापीति** ॥ स्वनाम मम कर्णसुधां कर्णामृतमकुर्वते अश्रावयते इत्यर्थः । ते तुभ्यं मयापि प्रतिवाचिकं प्रतिसन्देशनं न देयं कुतः हि यस्मान्ममापि परेण पुंसा सङ्कथा सम्भाषणं कुलाबलानां कुलाङ्गनानामाचारस्य सहासनं सहवासस्तस्य न सहत इत्यसहा अक्षमा पचाद्यच् । कुलस्त्रीसमाचारविरुद्धेत्यर्थः ॥ १६ ॥

हृदाभिनन्द्य प्रतिबन्द्यनुत्तरः प्रियागिरः सस्मितमाह स स्म ताम् ।
वदामि वामाक्षि ! परेषु मा क्षिप स्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥

करोषि नेमं फलिनं मम श्रमं दिशोऽनुगृह्णासि न कञ्चन प्रभुम् ।
त्वमित्थमर्हासि सुरानुपासितुं रसामृतस्नानपवित्रया गिरा ॥१८॥

सुरेषु सन्देशयसीदृशीं बहुं रसस्रवेण स्तिमितां न भारतीम् ।
मदर्पिता दर्पकतापितेषु या प्रयातु दावार्दितदाववृष्टिताम् ॥ १९ ॥

हृदेति ॥ स नलः प्रियाया गिरो वाक्यानि हृदा हृदयेन अभिनन्द्यानुमोद्य प्रतिबन्द्याः पूर्वश्लोकोक्त्या अनुत्तरः तां प्रियां सस्मितमाह स्म उक्तवान् । लट् स्म इति भूते लट् । हे वामाक्षि ! चारुलोचने ! वदामि मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् । 'मधुभेदो मधु क्षौद्रं माक्षिकादि' इत्यमरः । तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायामित्यण्प्रत्ययः । तदाक्षिपत् निराकुर्वत् तत्सदृशमित्यर्थः । ईदृशं लोकोत्तरं स्वं वचः परेषु परपुरुषेषु मा क्षिप मा निधेहि सत्यं कुलस्त्रीणां परपुरुषसम्भाषणमनुचितमङ्गीकृतं च स्वयं तु न परपुरुष इति भावः ॥ १७ ॥

करोषीति ॥ हे भैमि ! भीमजे ! मम इमं श्रमं सुरकार्यप्रयासं फलिनं 'फलवन्तं फलवान् फलिनः फली' इत्यमरः । फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः । न करोषि कथं, कञ्चनैकमपि दिशः प्रभुं दिगीशं नानुगृह्णासि त्वमित्थं रसो माधुर्यमेवामृतं तत्र स्नानेनावगाहेन पवित्रया पूतया गिरा सुरानुपासितुमर्हसि स्नाताधिकारत्वाद्देवपूजाया इति भावः ॥ १८ ॥

सुरेष्विति ॥ ईदृशीं लोकोत्तरां बहुं प्रभूतां रसस्रवेण रसप्रवाहेन स्तिमितां भरितां भारतीं सुरेषु न सन्देशयसि सन्देशं न करोषि । सन्देशशब्दात् तत्करोतीति ण्यन्ताल्लटि सिप् । या भारती दर्पकेण कन्दर्पेण तापितेषु तेषु मयार्पिता सती दावार्दिता दावाग्निदग्धाऽरण्ये या वृष्टिः तत्तां प्रयातु सन्तापसंहरणात् तत्सदृशी भवेदिति निदर्शनालङ्कारः । 'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इत्यमरः ॥ १९ ॥

यथायथेह त्वदपेक्षयानया निमेषमप्येष जनो विलम्बते ।
रुषा शरव्यीकरणे दिवौकसां तथा तथाद्य त्वरते रतेः पतिः ॥

इयच्चिरस्यावदधन्ति मत्पथे किमिन्द्रनेत्राण्यशनिर्न निर्ममौ ।
धिगस्तु मां सत्वरकार्यमन्थरं स्थितः परप्रेष्यगुणोऽपि यत्र न ॥

इदं निगद्य क्षितिभर्तरि स्थिते तयाऽभ्यधायि स्वगतं विदग्धया ।
अधिस्त्रि तं दूतयतां भुवः स्मरं मनोदधत्या नयनैपुणव्यये ॥२२॥

यथा यथेति ॥ हे भैमि ! एष अयं जनः स्वयमित्यर्थः । यथा यथा यावत् यावदित्यर्थः । इह त्वत्समीपे त्वदपेक्षया त्वदनुरोधेन निमेषमपि विलम्बते रतेःपतिः कामो रुषा दिवौकसां देवानां शरव्यीकरणे लक्ष्यीकरणे तथा तथाद्य त्वरते अतः क्षिप्रमेव प्रतिवाचं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

इयदिति ॥ मत्पथे मदागमनमार्गे इयच्चिरस्य इयच्चिरामित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीयार्थेऽव्ययम् । चिराय चिररात्राय 'चिरस्याद्याश्चिरार्थका' इत्यव्ययेष्वमरः । अवदधन्ति अवहितानि सन्ति । "वा नपुंसकस्य" इति शतुर्नुमागमः । इन्द्रनेत्राणि (कर्म) अशनिर्वज्रो न निर्ममौ किम् ? नूनं, वज्रमयानीत्यर्थः । अन्यथा कथमीदृग्विलम्बनसहत्वमिति भावः । सत्वरकार्ये क्षिप्रकर्तव्ये मन्थरं मन्दं मां धिगस्तु ममेयं निन्दा प्राप्तेत्यर्थः । कुतो यत्र मयि परेषां प्रेष्यः कर्मकरः तस्य यो गुणः क्षिप्रकारित्वलक्षणः सोऽपि न स्थितः । त्वदीयप्रत्युत्तरविलम्बनान्ममेयमदक्षता प्राप्तेत्यहो कष्टं परप्रेष्यभाव इति भावः ॥

इदमिति ॥ क्षितिभर्तरि भूपे इदं निगद्य स्थिते तूष्णींभूते सति, स्त्रीष्वधिस्त्रि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वः । भुवःस्मरं भूलोकमन्मथं तं पुरुषं दूतयतां दूतकृत्ये निषिद्धमत्यतिसुन्दरं एनं दूतं कुर्वतामित्यर्थः । यथा भरतः—'नोज्ज्वलं रूपवन्तं च नार्थवन्तं न चातुरम् । दूतं वापि हि दूतीं वा बुधः कुर्यात्कदाचन' इति । नयनैपुणव्यये नीतिचातुर्यशून्यत्वे मनो दधत्या निदधत्या एते नीतिशून्या इति जानन्त्येवेत्यर्थः । अत एव विदग्धया कुशलया

जलाधिपस्त्वामदिशन्मयि ध्रुवं परेतराजः प्रजिघाय स स्फुटम् ।
मरुत्वतैव प्रहितोऽसि निश्चितं नियोजितश्चोर्ध्वमुखेन तेजसा ॥२३

अथ प्रकाशं निभृतस्मिता सती सतीकुलस्याभरणं किमप्यसौ ।
पुनस्तदाभाषणविभ्रमोन्मुखं मुखं विदर्भाधिपसम्भवादधे ॥ २४ ॥

वृथापरीहास इति प्रगल्भता ननेति च त्वादृशि वाग्विगर्हणा ।
भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादतः प्रदित्सुः प्रतिवाचमस्मि ते ॥२५

दमयन्त्या स्वगतमप्रकाशं यथा तथा आत्मन्येवाभ्यधायि अभिहितं, 'सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम्' इति दक्षरूपके लक्षणात् । अहो बुद्धि-मान्द्यमेषां यदेनं कामं दूत्ये नियुक्तवन्त इति भावः ॥ २२ ॥

स्वगतवाक्यमेवाह—**जलेति** ॥ जलाधिपो वरुणः लडयोरभेदात् जडा-प्रणीश्च मयि विषये मां प्रतीत्यर्थः । त्वामदिशदतिसृष्टवान् ध्रुवम् ? स प्रसिद्धः । परेतराजो यमः प्रेतमुख्यश्च त्वां प्रजिघाय प्रहितवान् स्फुटमसन्दिग्धं मरुतो देवाः तद्वता मरुत्वता इन्द्रेण वातुलेन च । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः । प्रहितोऽसि निश्चितमूर्ध्वमुखेन तेजसा अग्निना स्थूलदृशा च नियोजितः प्रेषितो-ऽसि । ते च प्रेषितवन्तः त्वञ्च प्रेषितः सत्यमेवैतत् निष्फलोऽयमारम्भ इति स्वगतमुवाचेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथेति ॥ अथ स्वगतोक्त्यनन्तरं सतीकुलस्य पतिव्रतावर्गस्य किमप्य-निर्वाच्यमाभरणमलङ्कारभूता असौ विदर्भाधिपसम्भवा वैदर्भी निभृतस्मिता गम्भीरस्मिता सती प्रकाशं यथा तथा पुनस्तेन सहाभाषणमेव विभ्रमो विनोदः तत्रोन्मुखमुत्सुकं मुखमास्यमादधे आबभाषे इत्यर्थः ॥ २४ ॥

वृथेति ॥ भवति पूज्ये त्वादृशि विषये वृथा परीहास इति वाक् उप-सर्गस्य घञ्यतुप्ये बहुलमिति परेर्दीर्घः । प्रगल्भता प्रागल्भ्यं दोषावहेत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोपचारः । ननेति च वागत्यन्तनिषेधोक्तिश्च, आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः । विगर्हणा गर्ह्योक्तिः स्यादित्यर्थः । अनुत्तरात् उत्तराप्रदानात् अवज्ञा

कथं नु तेषां कृपयापि वागसावसावि मानुष्यकलाञ्छने जने ।
स्वभावभक्तिप्रवणं प्रतीश्वराः कया न वाचा मुदमुद्गिरन्ति वा ॥

अहो महेन्द्रस्य कथं मयौचिती सुराङ्गनासङ्गमशोभिताभृतः ।
ह्रदस्य हंसावलिमांसलश्रियो बलाकयेव प्रबला विडम्बना ॥२७॥

पुरःसुरीणां भण केव मानवी न यत्र तास्तत्र तु सापि शोभिका ।
अकाञ्चनेऽकिञ्चननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न श्रियः ॥२८

अनादरदोषो भवति । अतो हेतोस्ते तुभ्यं प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं प्रदित्सुः प्रदातुमिच्छुरस्मि । परमार्थतस्तु प्रत्युत्तरानर्हमेव दाक्षिण्यात्तु वदामीति तात्पर्यम् ॥

कथमिति ॥ तेषामिन्द्रादीनां कृपयापि (कर्त्र्या) मनुष्यस्य भावो मानुष्यकम् । योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । तदेव लाञ्छनं कलङ्को यस्य तस्मिन्निर्दोषजनविषयेऽस्मिन्नित्यर्थः । असौ वागस्मान् वृणीष्वेति वचनं कथमसावि सूता अनुचितमित्यर्थः । सूतेः कर्मणि लुङ् । वा अथवा ईश्वराः स्वामिनः स्वभावभक्तिप्रवणं जनं प्रति कया वाचा मुदं नोद्गिरन्ति भक्तवात्सल्यात् नीचमपि भक्तजनं अत्युच्चयापि वाचा बहु कुर्वन्ति कृपालवः स्वामिन इत्यर्थः । तथा च तद्वचनमुपचारत्वेन गृह्यते । न तु कर्तव्यतयेति भावः ॥ २६ ॥

अहो इति ॥ सुराङ्गनासङ्गमेन शोभत इति तच्छोभि तस्य भावस्तत्ता तां बिभर्तीति तद्भृतो महेन्द्रस्य हंसावल्या मांसला मांसवती सान्द्रतरेति यावत् । सिध्मादित्वाल्लच् । सा श्रीर्यस्य तस्य ह्रदस्य सरसो बलाकयेव मया निमित्तेन प्रबला महती विडम्बना परिहासः कथमौचिती न कथञ्चिदित्यर्थः । अहो सति सुरस्त्रीजने मानुषीमनुसरतो महेन्द्रस्यामृतमप्यवधीर्योदकपानप्रवृत्तिरपि सम्भाव्यत एवेति भावः ॥ २७ ॥

पुर इति ॥ सुरीणां सुरस्त्रीणां, जातेरस्त्रीविषयादित्यादिना ङीप् । पुरोऽग्रे मानवी मानुषी केव न कापि । तुच्छेत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे भण वद । किंतु यत्र लोके ताः सुरस्त्रियो न सन्ति तत्र सा मानव्यपि शोभतः

यथा तथा नाम गिरः किरन्तु ते श्रुती पुनर्मे बधिरे तदक्षरे ।
पृषत्किशोरी कुरुतामसङ्गतां कथं मनोवृत्तिमपि द्विपाधिपे ॥ २९

अदोनिगद्यैव नतास्यया तया श्रुतौ लगित्वाभिहितालिरालपत् ।
प्रविश्य यन्मे हृदयं ह्रियाह तद्विनिर्यदाकर्णय मन्मुखाध्वना ॥ ३०

इति शोभिका शोभमाना, प्रत्ययस्थात् कात्पुर्वस्येतीकारः । अकाञ्चने काञ्चनाभरणरहिते, अकारान्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः । नास्ति किञ्चनास्येत्यकिञ्चनो निस्वः । उच्चावचाकिञ्चनाऽकुतोभयानीति मयूरव्यंसकादिषु निपातनात् तत्पुरुषः । तस्य नायिका भार्या तस्या अङ्के देहे आरकूटस्य रीतिर्विकार आरकूटम् । 'रीतिः स्त्रियामारकूटम्' इत्यमरः । तेनाभरणेन श्रियः शोभा न । किंतु, सुरस्त्रीविहारिणो महेन्द्रस्य मानुषीकामुकत्वं काञ्चनाभरणचुञ्चोरारकूटाभरणस्पृहेव महत् परिहासास्पदमित्यहो कष्टमिति भावः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ॥

यथा तथेति ॥ यथा तथा येन तेन प्रकारेण ते गिरः किरन्तु वर्षन्तु नाम । किंतु, मे मम श्रुती श्रोत्रे पुनस्तदक्षरे तासां गिरां वर्णमात्रेऽपि विषये बधिरे । अश्रुतप्रायं तदित्यर्थः । तथा हि पृषत्किशोरी कुरङ्गयुवतिः । 'पृषच्च पृषतो बिन्दौ कुरङ्गेऽपि च कीर्तितः' इत्यजपालः । द्विपाधिपेऽपि श्रेष्ठगजेऽपि असङ्गतामयुक्तां मनोवृत्तिमभिलाषं कथं कुरुतां कुर्यात् तत्प्रायमिदं नो मनीषितमिति भावः । अत्रापि दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २९ ॥

अद इति ॥ अदः इदं वचो निगद्योक्त्वैव नतास्यया अवनतमुख्या तया दमयन्त्या श्रुतौ श्रोत्रे लगित्वा आसन्ना भूत्वाभिहिता कथिता आलिः सखी आलपत् आलपितवती किमित्यत आह । इयं दमयन्ती ह्रिया लज्जया मे मम हृदयं प्रविश्य यद्वच आह ब्रूते । मम मुखेनैवाध्वना विनिर्यद्विनिर्गच्छत् तद्वचः आकर्णय शृणु ॥ ३० ॥

विभेति चिन्तामपि कर्तुमीदृशीं चिराय चित्तार्पितनैषधेश्वरा ।
मृणालतन्तुच्छिदुरा सतीस्थितिर्लवादपि त्रुट्यति चापलात् किल ॥

ममाशयः स्वप्नदशाज्ञयापि वा नलं विलङ्घ्येतरमस्पृशद्यदि ।
कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी निजैव बुद्धिर्विबुधैर्न पृच्छ्यते ॥

अपि स्वमस्वप्नमसूषुपन्नमी परस्य दाराननवैतुमेव माम् ।
स्वयं दुरध्वार्णवनाविकाः कथं स्पृशन्तु विज्ञाय हृदापि तादृशीम् ॥

विभेतीति ॥ चिराय चिरात्प्रभृति चित्तेऽर्पितः स्थापितो नैषधेश्वरो नलो यया सा स्त्री ईदृशीं परविषयां चिन्तामपि कर्तुं बिभेति कुत इत्यत आह । मृणालस्य तन्तुरिव च्छिदुरा च्छेदशीला, "विदिभिदिच्छिदेः" इत्यादिना कर्मकर्तरि कुरच् । सत्याः पतिव्रतायाः या स्थितिः मर्यादा सा लवादल्पादपि चापलाल्लौल्याद्धेतोः त्रुट्यति किल त्रुटति खलु । वा भ्राशेत्यादिना श्यन्प्रत्ययः ॥

ममेति ॥ अथवा ममाशयश्चित्तवृत्तिः स्वप्नदशायाः स्वप्नावस्थायाः आज्ञयापि वा नलं विलङ्घ्य इतरं पुरुषं यदि अस्पृशत् प्राप्तवान् । तर्हि समस्तस्य साक्षिणी निजा स्वकीया बुद्धिरेव तत्र विषये कुतः पुनर्विबुधैः इन्द्रादिभिः न पृच्छ्यते नानुयुज्यते । सर्वसाक्षिणः स्वयं किं न जानन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अपीति ॥ अमी इन्द्रादयः देवाः अस्वप्नं स्वप्नवर्जितं स्वमात्मानं, मां परस्य दाराननवैतुमज्ञातुमेव असूषुपन् स्वापितवन्तः । स्वापेर्णौ चङि* द्युतिस्वाप्योरिति सम्प्रसारणम् । अन्यथा सर्वज्ञानां तेषां अस्मिन्नेवांशे कथमज्ञानमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—स्वयं दुष्टोऽध्वा दुरध्वः, उपसर्गादध्वन इति समासान्तोऽच् । स एवार्णवस्तस्य नावा तरन्तीति नाविकाः कर्णधाराः सन्तः

---

* अत्र महामहोपाध्यायः प्रष्टव्यः—द्युतिस्वाप्योरित्यनेनाभ्यासमात्रस्य सम्प्रसारणविधानादभ्यासिनि तदप्रवृत्तेः कथमेतद्रूपसिद्धिरिति । तस्मात्, "स्वापेश्चङि" इति सूत्रेणात्र सम्प्रसारणमित्यवधेयम् । यस्य हि द्वित्वात्पूर्वं प्रवृत्तेः सुलभा तद्रूपसिद्धिः ।

अनुग्रहः केवल एष मादृशे मनुष्यजन्मन्यपि यन्मनो जने ।
स चेद्विधेयस्तदमी तमेव मे प्रसद्य भिक्षां वितरीतुमीशताम् ॥

अपि द्रढीयः शृणु मे प्रतिश्रुतं स पीडयेत् पाणिमिमं न चेन्नृपः ।
हुताशनोद्बन्धनवारिवारितां निजायुषस्तत्करवै स्ववैरिताम् ॥ ३५॥

निषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा ।
घनाम्बुना राजपथेऽतिपिच्छिले क्वचिद्बुधैरप्यपथेन गम्यते ॥३६॥

"नौ द्व्यचष्ठन्" इति ठन्प्रत्ययः । कथं तादृशीं मां हृदा विज्ञायापि स्पृशन्तु स्पृशेयुः । स्वयममार्गनिवारकाणां तत्प्रवृत्तिरनर्हेति भावः ॥ ३३ ॥

अनुग्रह इति ॥ मनुष्येषु जन्म यस्य तस्मिन्नपि मादृशे जने यन्मनश्चित्तं वर्तते एष केवलोऽनुग्रह एव किंतु सोऽनुग्रहो विधेयः कर्तव्यश्चेत्तत्तर्हि अमी इन्द्रादयो देवाः प्रसद्य प्रसन्ना भूत्वा मे मह्यं तं नलमेव भिक्षां वितरीतु दातुं, "ऋतो वा" इति दीर्घः । ईशतां ईश्वरा एव भवन्तु । नलसङ्घट्टनेनैवानुग्राह्योऽयं जनो नान्यथा मन्तव्य इति भावः ॥ ३४ ॥

अपीति ॥ हे धीर! द्रढीयः दृढतरं मम प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञामपि शृणु तामेव प्रतिज्ञामाह । स नृपः नलः इमं मदीयं पाणिं न पीडयेत् न गृह्णीयाच्चेत्तर्हि निजस्यायुषः स्वेनात्मना वैरितां शात्रवं हुताशनश्च उद्बन्धनश्च वारि च तैः वारितां निवृत्तिं करवै करवाणि ॥ ३५ ॥

न चात्मनो व्यापादनमयुक्तमित्यत्राह—**निषिद्धमिति** ॥ यत्रापदि यदि सती धर्म्या क्रिया सर्वथा सर्वप्रकारेण नावति न रक्षति । तत्र निषिद्धमप्याचरणीयम् । तथा हि राजपथे राजवीथ्यामपि घनाम्बुना सान्द्रोदकेन मेघजलेनातिपिच्छिले पङ्किले सति बुधैः विद्वद्भिः अपथेनामार्गेणापि क्वचित् प्रदेशे गम्यते । "पथो विभाषा" इति समासान्तः । अपथं नपुंसकम् । सर्वथा स्त्रीणां प्राणत्यागेनापि पातिव्रत्यं रक्षणीयमिति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३६ ॥

स्त्रिया मया वाग्मिषु तेषु शक्यते न जातु सम्यग्विवरीतुमुत्तरम् ।
तदत्र मद्भाषितसूत्रपद्धतौ प्रबन्धृतास्तु प्रतिबन्धृता न ते ॥ ३७॥

निरस्य दूतः स्म तथा विसर्जितः प्रियोक्तिरप्याह कदुष्णमक्षरम् ।
कुतूहलेनेव मुहुः कुहूरवं विडम्ब्य डिम्भेन पिकः प्रकोपितः ॥३८

अहो मनस्त्वामनु तेऽपि तन्वते त्वमप्यमीभ्यो विमुखीति कौतुकं ।
क्व वा निधिर्निर्धनमेति किञ्च तं स वा कवाटं घटयन्निरस्यति ॥

सहाखिलस्त्रीषु वहेऽवहेलया महेन्द्ररागाद्गुरुमादरं त्वयि ।
त्वमीदृशि श्रेयसि संमुखेऽपि तं पराङ्मुखी चन्द्रमुखि न्यवीवृतः॥

स्त्रियेति ॥ वाग्मिषु वावदूकेषु तेष्विन्द्रादिषु विषयेषु स्त्रिया मया उत्तरं सम्यक् यथा भवति तथा विवरीतुं प्रपञ्चयितुं जातु कदाचिदपि न शक्यते तत् तस्मात् कारणात् अत्र मद्भाषितानां वचनानामेव सूत्राणां पद्धतौ मार्गे विषये ते तव प्रवन्धृता प्रवन्धकर्तृत्वमस्तु प्रतिवन्धृता प्रतिबन्धकर्तृत्वं नास्तु । उभयत्रापि तृजन्ताद्बन्धेस्तल् । अस्मिन्निषेधोत्तरे ममानुकूलो भव, न प्रतिकूल इत्यर्थः॥

निरस्येति ॥ स दूतः तथा तेन प्रकारेण निरस्य न्यक्कृत्य विसर्जितः सन् कुतूहलेन हेतुना डिम्भेन शिशुना मुहुः कुहूरवं विडम्ब्य अनुकृत्य प्रकोपितः पिकः कोकिल इव प्रिया उक्तिः वचनं यस्य स तादृशोऽपि कदुष्णं ईषत्परुषं, "कवं चोष्णे" इति कोः कदादेशः । अक्षरं वाक्यमाह ॥ ३८ ॥

अहो इति ॥ ते इन्द्रादयोऽपि त्वामनु त्वामुद्दिश्य मनस्तन्वते कुर्वन्ति अहो आश्चर्यं त्वमपि अमीभ्यो इन्द्रादिभ्यः विमुखी पराङ्मुखीति यत् कौतुकं चित्रमित्यर्थः । किञ्च क्व वा लोके निधिर्निर्धनमेति क्व वा स निर्धनः कदाचिद्दैवयोगादागतमपि तं निधिं वा कवाटं घटयन् निरस्यति द्वारं पिधाय निषेधतीत्यर्थः । ईदृशं वश्चेष्टितमिति दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३९ ॥

सहेति ॥ हे चन्द्रमुखि ! महेन्द्रस्य रागाद्धेतोः । त्वयि गुरुं महान्तमादारमखिलस्त्रीषु विषये अवहेलया अनादरेण सह वहे त्वय्यादरमन्यास्वनादरं

दिवौकसं कामयते न मानवी नवीनमश्रावि तवाननादिदम् ।
कथं न वा दुर्ग्रह दोष एष ते हितेन सम्यग्गुरुणापि शाम्यते ॥

अनुग्रहादेव दिवौककसां नरो निरस्य मानुष्यकमेति दिव्यताम् ।
अयोऽधिकारे स्वरितत्वमिष्यते कुतोऽयसां सिद्धरसस्पृशामपि ॥

च वहामि त्वामेव भाग्यवतीं मन्य इत्यर्थः । वहेः स्वरितेत्वादात्मनेपदं, सहोक्तिरलङ्कारः । ईदृशि श्रेयसि सन्मुखे अभिमुखे सत्यपि त्वं पराङ्मुखी सती, तं पूर्वोक्तमादरं न्यवीवृतः निवर्तितवत्यसि । वृतेर्णौ चङि सिचि रूपम् । उरदित्यकारे सन्वद्भावे चाभ्यासेकारः ॥ ४० ॥

दिवौकसमिति ॥ मानवी मानुषी, दिवौकसं देवं न कामयते नापेक्षत इति इदं नवीनं अश्रुतपूर्वं वचस्तवाननादश्रावि श्रुतं हन्त एष ते तव दुर्ग्रहदोषः सूर्यादिग्रहदोषश्च । 'अथार्कादिनवग्रहाः' इति वैजयन्ती । हितेनाप्तेनानुकूलेन च गुरुणा पित्रादिना, गोष्पतिना च । 'गुरुर्गोष्पतिपित्राद्योः' इत्यमरः । कथं वा सम्यङ्न शाम्यते न निवर्त्यते । शमेर्ण्यन्तात्कर्मणि लट् । गुरुरात्मवतां शास्ता, "किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे केन्द्रस्थाने बृहस्पतौ" इति वचनादपत्यशासने ग्रहान्तरनिरासे च गुर्वोरेवाधिकारादिति भावः । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतिध्वनिरेव न श्लेषः ॥ ४१ ॥

अथ मानुषीं देवा न ग्रहीष्यन्तीति यदि तदपि नेत्याह—**अनुग्रहादिति** ॥ दिवमोको येषां द्यौरोको येषामिति वा पृषोदरादित्वात् साधुः । तेषां दिवौकसां देवानामनुग्रहादेव नरो मानुष्यकं मनुष्यभावं निरस्य योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञिति वुञि यस्येति लोपे प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवान इति प्रकृतिभावादपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति यलोपाभावः । दिव्यतामेति तत्परिग्रहादेवभूयमपि ते भवितेति भावः । तथा हि रसः पारदः । देहधात्वम्बुपारद इति रसशब्दार्थेषु विश्वः । स हि संस्कारबलाल्लोहान्तरसुवर्णीकरणे समर्थः सिद्धरस उच्यते । तत्स्पृशामयसामपि तत्स्पर्शात् स्वर्णीभूतायसामपीत्यर्थः । अयोऽधिकारे अयः प्रस्तावे स्वरितत्वमधिकृतत्वं तेषु परिगणनेति यावत् । स्वरिते-

हरिं परित्यज्य नलाभिलाषुका न लज्जसे वा विदुषिब्रुवा कथम् ।
उपेक्षितेक्षोः करभाच्छमीरतादुरुं वदे त्वां करभोरु ! भो इति ॥

नाधिकार इति वैयाकरणपरिभाषाश्रयणादेवं व्यपदेशः । स्पृशब्दोपतापयोरिति धातोर्दैवादिकात् क्तः । कुत इष्यते नेष्यत एवेत्यर्थः । रसस्पृष्टायसः स्वर्णभाव इव तवापि तत्स्पृष्टाया देवत्वमेव न मानुषत्वमित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः स्पष्टः॥

हरिमिति ॥ हरिमिन्द्रं देवं परित्यज्य नलं नरमभिलाषुका ताच्छील्येनाभिलषन्ती "लषपत" इत्यादिना उकञ् । "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीयायां गम्यादिपाठात् समासः । अत एव विदुषी ज्ञात्री विदेः शतुर्वसुः उगितश्चेति ङीप् । ब्रवीतीति ब्रुवा विदुष्या ब्रुवा विदुषिब्रुवेति कर्मणि षष्ठीसमासः । विदुषीमात्मानं ख्यापयन्ती पण्डितम्मन्येत्यर्थः । "घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः" इति ह्रस्वः । ब्रूञः पचाद्यच् । एतस्मादेव निपातनाद्गुणवच्यादेशयोरभावः । ईदृशी त्वं कथं न लज्जसे मणिं विहाय काचग्रहणवत् कथं न लज्जाकरमित्यर्थः । अत एवाद्य त्वामहमेवं व्याकरिष्यामीत्याह—उपेक्षितेति । उपेक्षितेक्षोः परिहृतेक्षुकाण्डात् शमीरताच्छमीभक्षणलालसात् करभादुष्ट्रात् उरुं मौर्ख्येनाधिकान्त्वाम्भोः ! करभोरु ! हे करभोर्विति सम्बोध्य वदे वक्ष्यामि । भासनादिसूत्रेण ज्ञानार्थे तङ् । न तु करभः करभागविशेषः तद्वदुरू यस्या इति व्युत्पत्त्येत्यर्थः । 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तर उष्ट्रक' इत्युभयत्रापि विश्वः । अथ सम्बोधनार्थकाः— 'स्युः प्याट् पाडङ्ग हे है भोः' इत्यव्ययेष्वमरः । चादिपाठान्निपातसंज्ञायाम् 'ओत्' इति प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिसन्धिः । अनव्ययपक्षेऽपि भवच्छब्दतकारस्य रुत्वादिकार्ये यलोपस्यासिद्धत्वादवादेशनिवृत्तौ भो इत्येव सन्धिः, किन्त्वत्र स्त्रीसम्बोधन स्त्रियाम् "उगितश्च" इति ङीप्प्रत्यये भवतीति सम्बुद्धिः स्यात् । न तु भो इति । करभोर्वित्यत्र करभ इवोरू यस्या इति ऊरूत्तरपदादौपम्य इत्यूङ्प्रत्ययः । करभादुरुः करभोरुः इति पक्षे तु मनुष्यजातिविवक्षायां ब्रह्मबन्धूरित्यादिवत् "ऊङुतः" इत्यूङ्प्रत्यये नदीह्रस्वः । यथाह वामनः मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे इति । अहो कष्टमुष्ट्रचेष्टितवत् त्वच्चेष्टितं हास्यास्पदं जातमिति भावः ॥ ४३ ॥

विहाय हा सर्वसुपर्वनायकं त्वयादृतः किं नरसाधिमभ्रमः ।
मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया वृथैव नासापथधावनश्रमः ॥४४

तपोऽनले जुह्वति सूरयस्तनूर्दिवे फलायान्यजनुर्भविष्णवे ।
करे पुनः कर्षति सैव विह्वला बलादिव त्वां वलसे न बालिशे! ॥

यदि स्वमुद्बन्धुमना विना नलं भवेर्भवन्तीं हरिरन्तरिक्षगाम् ।
दिविस्थितानां प्रथितः पतिस्ततो हरिष्यति न्याय्यमुपेक्षते हि कः ॥

विहायेति ॥ किञ्च हा बत! त्वया सर्वसुपर्वनायकं देवेन्द्रं विहाय नरे मनुष्ये साधिमभ्रमः साधुत्वभ्रान्तिः । पृथ्वादिपाठात् साधोरिमनिच्प्रत्ययः । किं किमर्थं आदृतः अथवा नियतिः केन लङ्घ्यत इत्याशयेनाह—श्वसितस्य धारया निश्वासपरम्परया (कर्त्र्या) मुखं मुखद्वारं विपुलं विमुच्य वृथैव नासापथेन नासारन्ध्रेणातिक्लिष्टेन धावनश्रम आदृतः खल्विति शेषः । तद्वत्तवापि ईदृशी भवितव्यतेति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४४ ॥

तप इति ॥ किञ्च सूरयः सन्तः अन्यस्मिन् जनुषि जन्मान्तरे भविष्णवे भाविन्यै । 'भूष्णुर्भविष्णुर्भविता' इत्यमरः । "भुवश्च" इति इष्णुच् प्रत्ययः । भाषायामपीष्यते । भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावः । दिवे स्वर्गायैव फलाय तनूः शरीराणि तपोऽनले जुह्वति त्यजन्ति । अदभ्यस्तादित्यदादेशः । त्वां पुनः सा प्राणान्तिकतपःसाध्या द्यौरेव विह्वला उत्सुका सती बलाद्बलात्कारादिव करे कर्षति हे बालिशे! मूढे! 'शिशावज्ञे च बालिशः' इत्यमरः । न वलसे न चलसि नेच्छसीत्यर्थः । अहो ते दुर्बुद्धिरिति भावः ॥ ४५ ॥

अथ यदुक्तं नलालाभे हुताशनोद्बन्धनादिना मरिष्यामीति तत्रोत्तरमाह—**यदीत्यादिना** चतुष्टयेन ॥ हे मुग्धे! नलं विना नलालाभे स्वमात्मानमुद्बन्धुं मनो यस्याः सा उद्बन्धुमनाः पाशेन मर्तुकामा । "तुं काममनसोरपि" इति मकारलोपः । भवेर्यदि स्याश्चेत् ततोऽन्तरिक्षगां भवन्तीं दुर्मरणदोषादन्तरिक्षगतां सतीं त्वामिति शेषः । दिविस्थितानामन्तरिक्षगतानां स्वर्गतानां च प्रथितः

निर्वेक्ष्यसे यद्यनले नलोज्झिता सुरे तदस्मिन्महती दयाद्दता ।
चिरादनेनार्थनयापि दुर्लभं स्वयं त्वयैवाङ्ग! यदङ्गमर्प्यते ॥ ४७॥

जितं जितं तत्खलु पाशपाणिना विना नलं वारि यदि प्रवेक्ष्यसि ।
तदा त्वदाख्यान् बहिरप्यसूनसौ पयःपतिर्वक्षसि वक्ष्यतेतराम् ॥

पतिः प्रसिद्धः स्वामी हरिरिन्द्रो हरिष्यति ग्रहीष्यति जन्मान्तरेऽपि त्वां न त्यक्ष्यतीत्यर्थः। तथा हि न्याय्यं न्यायप्राप्तं वस्तु क उपेक्षते न कोऽपीत्यर्थान्तरन्यासः। अस्वामिकद्रव्यस्य राजगामित्वं न्याय्यं इति भावः ॥ ४६ ॥

निर्वेक्ष्यस इति ॥ हे मुग्धे! नलेनोज्झिता सती अनले निर्वेक्ष्यसे यदि जीवितनैःस्पृह्यादग्निं प्रवेक्ष्यसि चेदित्यर्थः। आधारत्वविवक्षया सप्तमी। नेर्विश इत्यात्मनेपदम्। तत् तर्हि अस्मिन्ननले अनलाख्ये सुरेऽपि तदधिष्ठातरि देवे च भूतमात्र इति भावः। महती दया आद्दता कृता स्वीकृतेत्यर्थः। कुतः यद्यस्मादनेनानलेन चिरादर्थनया याच्ञयापि दुर्लभमङ्गं शरीरं अङ्ग! अयि! त्वयैव स्वयं आत्मनैव अर्प्यते दीयते तथा स स्फुटतममेव जीवग्राहं ग्रहीष्यतीति भावः। अत्र नलालाभे जीवितजिहासोरनलग्रहणबुद्धिरूपानर्थोक्तेर्विषमप्रभेदः। विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत्। विरूपघटना चासौ विषमालङ्कृतिस्त्रिधेति लक्षणात् ॥ ४७ ॥

जितमिति ॥ हे मुग्धे! नलं विना वारि प्रवेक्ष्यसि यदि मरणार्थमिति शेषः। अथेदानीं पाशः पाणौ यस्य तेन पाशपाणिना वरुणेन प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः। जितं जितमभीक्ष्णं जितं खलु। भावे क्तः। नित्यवीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः। 'नित्यमाभीक्ष्ण्ये' इति काशिका। तदा वारिप्रवेशकाले असौ पयःपतिर्वरुणोऽपि त्वदाख्यान् त्वन्नामकान्। बहिरप्यसून् बहिर्वर्तिनः प्राणान् वक्षसि वक्ष्यतेतरां वहेः स्वरितेत्वात् लृटि तङि तरप्यामुप्रत्ययः। सोऽपि त्वां जीवग्राहं ग्रहीष्यतीत्यर्थः। अत एव पूर्व एवालङ्कारः ॥

करिष्यसे यद्यत एव दूषणादुपायमन्यं विदुषी स्वमृत्यवे ।
प्रियातिथिः स्वेन गता गृहान् कथं न धर्मराजं चरितार्थयिष्यसि ॥

निषेधवेषो विधिरेष तेऽथवा तवैव युक्ता खलु वाचि वक्रता ।
विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकरः ॥५०

भ्रमामि ते भैमि! सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु निपत्य कत्यदः ।
त्रपामपाकृत्य मनाक् कुरु स्फुटं कृतार्थनीयः कतमः सुरोत्तमः ॥

करिष्यस इति ॥ अथ विदुषी पण्डिता विदग्धा त्वं यदि तु अत एव दूषणादेतस्मादेवोद्बन्धनादिना स्वमृत्यवे स्वमरणाय अन्यमुपायमनशनादिकं करिष्यसे तदा प्रियातिथिरतिथिप्रिया त्वं स्वेन स्वत एव गृहान् धर्मराजगेहं गता सती धर्मराजं वैवस्वतमतिथिसत्तममिति भावः । कथं न चरितार्थयिष्यसि न कृतार्थं करिष्यसि । कर्तव्यमेवेदं कृतयुगधर्मत्वात् स्वयं गत्वार्थिमनोरथ-पूरणस्येति भावः ॥ ४९ ॥

निषेधेति ॥ हे विदग्धे! अथवा तव एषः इन्द्रादिनिषेधो निषेधवेषो निषेधाकारो विधिरङ्गीकार एव । तथा हि वाचि वचने वक्रता वक्रोक्तिचातुरी व्यङ्ग्योक्तिचातुरीति यावत् । सा तवैव युक्ता खलु? कुतः इदं वक्रवाक्यं वञ्चनाचातुर्यं यस्य ध्वनेर्व्यञ्जकवृत्तेर्विजृम्भितं विजृम्भणं, नपुंसके भावे क्तः । विदग्धनारीवदनं सूक्तिचतुरस्त्रीमुखं तदाकरस्तस्य ध्वनेरुत्पत्तिस्थानमित्यर्था-न्तरन्यासः । ततः स्थूणानिखननन्यायेन विधिमेव द्रढयितुमेतन्निषेधनाटिक-मिति निषेधेन विधिरेव व्यज्यत इति भावः ॥ ५० ॥

एवं सुरस्वीकारपक्षमेव सिद्धवत्कृत्य निर्बध्य पृच्छति—**भ्रमामीति** ॥ हे भैमि! ते तव सरस्वती वाक् नदीभेदश्च तस्या रसः शृङ्गारो जलञ्च तस्य प्रवाहस्तस्य चक्रेषु पुटभेदाख्यावर्तेषु वक्रोक्तिरूपेष्वित्यर्थः । वक्रेष्विति पाठे-ऽप्ययमेवार्थः । चक्राणि पुटभेदाः स्युरित्यत्र वक्राणीति पाठस्यापि स्वामिनाङ्गी-कारात् । कति क्रियन्त्यमूनि चक्राणि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा निपत्य

मतः किमैरावतकुम्भकैतवप्रगल्भपीनस्तनदिग्धवस्तव ।
सहस्रनेत्रान्न पृथङ् मते मम त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः ॥ ५२

प्रसीद तस्मिन् दमयन्ति! सन्ततं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैर्जगत्प्रभुः ।
पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्टकैस्तनुं घनामातनुतां स कण्टकैः ॥५३

भ्रमामि मुह्याम्यावर्ते च । अत्र वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायान्निपातनादिक्रियानिर्वाहः । अलं वक्रोक्त्येति तात्पर्यं किन्तु कतमः सुरोत्तमः कृतार्थनीयो वरणीयः एतदेव त्रपां मनागपाकृत्य शिथिलीकृत्य स्फुटं कुरु व्यक्तं ब्रूहीत्यर्थः । नात्र लज्जितव्यं, आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखीभवेदिति न्यायादिति भावः ॥ ५१ ॥

अथैकस्मिन्नेव नामग्राहमनुरागमष्टभिः पृच्छति—**मत इत्यादि** ॥ हे भैमि! ऐरावतकुम्भयोः कैतवेन मिषेणेत्यपह्नवभेदः । प्रगल्भौ कठोरौ पीनौ च स्तनौ यस्यास्तस्याः दिशः प्राच्याः धवः पतिरिन्द्रस्तव मतः सम्मतः किम्? किंशब्दः प्रश्ने । मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः । क्तस्य च वर्तमान इति तद्योगात्तवेति षष्ठी । युक्तश्चैतदित्याह—मम मते मत्पक्षे त्वदङ्गस्य लक्ष्मीं लावण्यसम्पदं अवगाहितुं सम्यग्ग्रहीतुं सहस्रनेत्रात् सहस्राक्षात् पृथगन्योऽपि नेत्यर्थः । पृथग्विनेत्यादिना पक्षे पञ्चमी । क्षमो न । अत्रोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । 'हेतोर्वाक्यार्थहेतुत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् । तस्य पूर्वोक्तापह्नवेन संसृष्टिः ॥ ५२ ॥

प्रसीदेति ॥ हे दमयन्ति! तस्मै इन्द्राय प्रसीद प्रसन्ना भव क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । जगत्प्रभुः स इन्द्रः सन्ततं तनुं निजाङ्गं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैरत एव पुलोमजायाः शच्याः लोचनयोस्तीक्ष्णकण्टकैर्निशितवर्बुरादिद्रुमावयवविशेषैस्तथा व्यथाकरैस्सपत्नीभावैरित्यर्थः । कण्टकैः पुलकैः 'वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च कण्टकः' इति उभयत्रापि वैजयन्ती । घनां सान्द्रां आतनुतां करोतु शच्याः सपत्नी भवेत्यर्थः । अत्र पुलकेषु कण्टकत्वारोपाद्रूपकालङ्कारः ॥ ५३ ॥

अबोधि तत्वं दहनेऽनुरज्यसे स्वयं खलु क्षत्रियगोत्रजन्मनः ।
विना तमोजस्विनमन्यतः कथं मनोरथस्ते वलते विलासिनि ! ५४

त्वयैकपत्न्या तनुतापशङ्कया ततो निवर्त्यं न मनः कथञ्चन ।
हिमोपमा तस्य परीक्षणक्षणे सतीषु वृत्तिः शतशो निरूपिता ॥

स धर्मराजः खलु धर्मशीलया त्वयास्ति चित्तातिथितामवापितः ।
ममापि साधु प्रतिभात्ययं क्रमश्चकास्ति योग्येन हि योग्यसङ्गमः ॥

अबोधीति ॥ हे विलासिनि ! विलसनशीले ! "वौकषलसकत्थस्रम्भ" इति घिनुण्प्रत्ययः । तत्वं त्वन्मनोरथस्वरूपमबोधि बुद्धं, कर्मणि लुङ् । तदेवाह स्वयं त्वमित्यर्थः । दहने जातवेदसि अग्निदेवे अनुरज्यसे अनुरक्तासि खलु । रञ्जेर्दैवादिकात् स्वरितेतः कर्तरि लट् । "अनिदिताम्" इत्यादिना अनुनासिक-लोपः । कुतः क्षत्रियगोत्रे जन्म यस्यास्तस्यास्ते ओजस्विवंशजाया इत्यर्थः । मनोरथः ओजस्विनं तमग्निं विनाऽन्यतोऽन्यत्र सार्वविभक्तिकस्तसिः । कथं वलते प्रवर्तते न कथमपीत्यर्थः । एतेनोभयोरोजस्वित्वेन समागमानुरूप्या-द्दहनानुरागित्वं ते युक्तमिति समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं व्यक्तमेव ॥५४॥

न च दाहाद्भेतव्यमित्याह—**त्वयेति** ॥ एकपत्न्या मुख्यपतिव्रतया अत एव त्वया तनुतापशङ्कया देहदाहसम्भावनया वा ततोऽग्नेर्मनः कथञ्चन कथञ्चिदपि न निवर्त्यं न निवर्तयितव्य वृतेर्ण्यन्तादचो यदिति यत्प्रत्ययः । कुतस्तस्याग्नेः परीक्षणक्षणे अग्निदेवेन पातिव्रत्यपरीक्षावसरे सतीषु विषये हिमे-नोपमा साम्यं यस्यास्सा वृत्तिः । शतशः शतकृत्वो निरूपिता निर्धारिता न तु घुणाक्षरवत् सकृदित्यर्थः । तस्मात् त्वया न भेतव्यं प्रत्युत सैव साध्वी त्वां दग्धुं बिभेतीति भावः । अत्र पूर्ववाक्यस्यैकपत्नीपदार्थहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकमेकं काव्यलिङ्गम्, तस्याप्युत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकञ्चेत्यनयोः सङ्करः ॥ ५५

स इति ॥ अथ वा स प्रसिद्धो धर्मराजो यमः धर्मं शीलयतीति धर्मशीला धर्मचारिणी । शीलिकामिभक्ष्याचारिभ्यो णः । तया त्वया चित्तातिथितां

अजातविच्छेदलवैः स्मरोत्सवैरगस्त्यभासा दिशि निर्मलत्विषि ।
धुतावधिं कालममृत्युशङ्किता निमेषवत्तेन नयस्व केलिभिः ॥ ५७

शिरीषमृद्वी वरुणं किमीहसे पयःप्रकृत्या मृदुवर्गवासवम् ।
विहाय सर्वान् वृणुते स्म किन्न सा निशापि शीतांशुमनेन हेतुना ॥

असेवि यस्त्यक्तदिवा दिवानिशं श्रियः प्रियेणानणुरामणीयकः ।
सहामुना तत्र पयःपयोनिधौ कृशोदरि ! क्रीड यथामनोरथम् ॥

चित्तगोचरत्वमवापितोऽस्ति खलु ? कामितः किमित्यर्थः । खलुशब्दो जिज्ञासायाम् । 'निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु' इत्यमरः । तथा चेद्वरमित्याह—ममाप्ययं क्रमः क्रमणं प्रवृत्तिः साधु यथा तथा प्रतिभाति. परिस्फुरति । तथा हि योग्येन सह योग्यस्य समागमः सम्बन्धश्चकास्ति शोभते, उभयोर्धार्मिकत्वादिति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

अजातेति ॥ हे भैमि ! अगस्त्यभासा निर्मलत्विषि दिशि दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । तेन धर्मराजेन सह । वृद्धो यूनेति ज्ञापकात् सहाप्रयोगेऽपि सहार्थे तृतीया । अविद्यमानं मृत्युशङ्कितं मरणशङ्का यस्याः सा सती अन्तकस्यैवात्मदासत्वादिति भावः । अजातो विच्छेदलवो विघ्नलेशो येषु तैः स्मरोत्सवैः सम्भोगैरेव केलिभिर्विनोदैः धुतोऽवधिरन्तो यस्य तमनन्तकालं निमेषवत् निमेषतुल्यं नयस्व यापय । वरान्तरस्वीकारे दुर्लभमिदं सौभाग्यमिति भावः ॥

शिरीषेति ॥ अथवा शिरीषमृद्वी त्वं पयःप्रकृत्या जलस्वभावेन वरुणशरीरस्य तथात्वात् कारणगुणवशेनेत्यर्थः । मृदुवर्गे वासवमिन्द्रं श्रेष्ठं वरुणमीहसे किमिच्छसि वा तदपि योग्यमेवेति शेषः । तथा हि सा मृदुस्वभावा निशापि अनेनैव मृदुस्वभावत्वेन हेतुना कारणेन । "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इति तृतीया । सर्वांस्तीक्ष्णान् सूर्यादीन् विहाय शीतांशुं न वृणुते स्म किम् ? वृणुत एव । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५८ ॥

असेवीति ॥ हे कृशोदरि ! अनणु महद्रामणीयकं रमणीयत्वं यस्य सोऽतिरमणीयो यः पयःपयोनिधिः त्यक्ता द्यौः येन तेन श्रियः प्रियेण लक्ष्मी-

इति स्फुटं तद्वचसस्तयादरात् सुरस्पृहारोपविडम्बनादपि ।
कराङ्कसुप्तैककपोलकर्णया श्रुतश्च तद्भाषितमश्रुतश्च तत् ॥ ६० ॥
चिरादनध्यायमवाङ्मुखी मुखे ततः स्म सा वासयते दमस्वसः ।
कृतायतश्वासविमोक्षणाथ तं क्षणाद्बभाषे करुणं विचक्षणा ॥ ६१

पतिना दिवा च निशा च दिवानिशं अहोरात्रयोरित्यर्थः । द्वन्द्वैकवद्भावे अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । असेवि सेवितः तत्र पयःपयोनिधौ क्षीराब्धौ अमुना वरुणेन सह यथामनोरथं यथेच्छं क्रीड लक्ष्मीनारायणवदिति भावः ॥ ५९ ॥

इतीति ॥ इतीत्थं स्फुटं स्फुटार्थं तत्पूर्वोक्तं तद्भाषितं नलवाक्यं तद्वचसो नलवचसः आदरात् सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तद्वचनस्यानुरागाच्चेत्यर्थः । सुरेष्विन्द्रादिषु स्पृहाया अभिलाषस्यारोप एव विडम्बनं परिहासः तस्मादपि कारणात् कराङ्के करोत्सङ्गे सुप्तं विश्रान्तमेकं कपोलकर्णं द्वन्द्वादौ श्रुतस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धादेककपोल एककर्णश्च यस्यास्तयेत्यर्थः । तया दमयन्त्या श्रुतमश्रुतञ्च सुरस्पृहारोपरोषात् करतलेनैकं कर्णं पिधाय नलादरादेकेन श्रुतं न तु द्वाभ्यामित्यर्थः । एककपोलरोधस्तु चिन्तावशादिति मन्तव्यम् । अत्रादरविडम्बनयोः श्रुताश्रुताभ्यां हेतुहेतुमद्भावेन यथासङ्ख्यसम्बन्धात् यथासङ्ख्यालङ्कारः ॥ ६० ॥

चिरादिति ॥ ततो नलवाक्यानन्तरं सा दमस्वसा दमयन्ती अवाङ्मुखी चिन्ताभरात् नम्रमुखी सती मुखे वाचि चिराच्चिरमनध्यायं मौनं, अध्यायन्यायेत्यादिना घञन्तो निपातः । "गतिबुद्धि" इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् । वासयते स्म वासितवती, लटि "लट् स्मे" इति भूते लट् । "न पादम्" इत्यादिना वसेर्ण्यन्तात्तस्य परस्मैपदप्रतिषेधात् णिचश्चेत्यात्मनेपदम् । किन्तु विचष्ट इति विचक्षणा वक्त्री सा अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्प्रत्यये टाप् । असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्य इति ख्याञादेशाभावः । कृतमायतश्वासस्य विमोक्षणं विमोचनं यया सा सती दीर्घं निश्वस्येत्यर्थः । मोक्षयतेश्चौरादिकात् ल्युट् । तं नलं क्षणात् क्षणं विलम्ब्येत्यर्थः । करुणं दीनं यथा तथा बभाषे एते मौनश्वासावाङ्मुखत्वादयश्चिन्तानुभावा ज्ञेयाः । ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृदिति लक्षणात् ॥ ६१ ॥

विभिन्दता दुष्कृतिनीं मम श्रुतिं दिगिन्द्रदुर्वाचिकसूचिसञ्चयैः ।
प्रयातजीवामिव मां प्रति स्फुटं कृतं त्वयाप्यन्तकदूततोचितम् ॥

त्वदास्यनिर्यन्मदलीकदुर्यशोमसीमयत्वाल्लिपिरूपभागिव ।
श्रुतिं ममाविश्य भवद्दुरक्षरं सृजत्यदः कीटवदुत्कटा रुजः ॥६३॥

तमालिरूचेऽथ विदर्भजेरिता प्रगाढमौनव्रतयैकया सखी ।
त्रपां समाराधयतीयमन्यया भवन्तमाह* स्म रसज्ञया मया ॥६४

विभिन्दतेति ॥ दुष्कृतिनीं पापिष्ठां पापोक्तिग्राहित्वादिति भावः । मम श्रुतिं श्रोत्रं दिगिन्द्राणामिन्द्रादीनां दुर्वाचिकानि दुष्टसन्देशा एव सूचयस्तासां सञ्चयैः समूहैर्विभिन्दता विदारयता परपुरुषप्रसङ्गत्वादिति भावः । त्वयापि प्रयातो जीवो जीवितं यस्यास्तां प्रेतामिव मां प्रति स्फुटं व्यक्तं यथा तथा अन्तकदूततायाः यमदूतत्वस्योचितं (कर्म) कृतम् । पतिव्रतानां परपुरुषवार्तापि यमयातनाया नातिरिच्यत इति भावः ॥ ६२ ॥

त्वदिति ॥ त्वदास्यान्निर्यत् निर्गच्छत् ममालीकमारोपितत्वान्मिथ्याभूतं दुर्यशो दुःसमज्या तदेव मसी तन्मयत्वाल्लिपिरूपभाक् लिप्यक्षरतां प्राप्तमिव स्थितमदः इदं भवतो दुरक्षरमतः किमित्यादि दुर्वाक्यं कीटवद्दंशादिजन्तुवत् मम श्रुतिं श्रोत्रमाविश्य उत्कटा महत्तराः रुजः व्यथाः सृजति जनयति । रूपकोत्प्रेक्षासङ्कीर्णेयमुपमा ॥ ६३ ॥

तमिति ॥ अथानन्तरं विदर्भजेरिता दमयन्तीचोदिता आलिः सखी तं नलमूचे किमित्यत आह । सौम्य ! इयं सखी भैमी प्रगाढं दृढं मौनव्रतं यस्यास्तया एकया रसज्ञया जिह्वया त्रपां समाराधयति भजते । देवताराधने मौनं

---

* अत्र स्वरसज्ञया मयेति पाठः स्वारसिकः प्रतिभाति ।

तमर्चितुं संवरणस्रजा नृपं स्वयंवरः सम्भविता परेद्यवि ।
ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरैस्तदन्तरायः पुनरेष वासरः ॥ ६५ ॥

तदद्य विश्रम्य दयालुरेधि मे दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ।
नखैः किलाख्यायि विलिख्य पक्षिणा तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥

युक्तमिति भावः । मया मद्रूपया अन्यया रसज्ञया जिह्वया कामाभिज्ञया च भवन्तमाह स्म । अनन्तरवाच्यं लज्जया स्वयं वक्तुमशक्ता मन्मुखेन वक्तीत्यर्थः॥

स्वयमेव दमयन्ती भूत्वाह—**तमित्यादि** ॥ मम संवरणस्रजा तं नृपं नलं अर्चितुमर्चयितुमर्चतेर्भौवादिकात्तुमुन् । परेद्यवि परेऽहनि "सद्यः परुत्" इत्यादिना निपातनात् साधुः । स्वयंवरः सम्भविता सम्भविष्यति । किंतु पुरः सरन्तीति पुरःसराः पुरोगास्तैः पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेरिति टप्रत्ययः । ममासुभिः प्राणैः सह गन्तुं मनो यस्य स गन्तुमनाः प्राणानादाय गन्तुकाम इत्यर्थः । तुं काममनसोरपि इति मकारलोपः । एष वासरः पुनः वासरस्तु तस्य स्वयंवरस्यान्तरायो विघ्नः । दिनमात्रविलम्बोऽपि दुःसह इति भावः । एतेन कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यमुक्तम् ॥ ६५ ॥

ततः किमत आह—**तदिति** ॥ तत्तस्मात् औत्सुक्यादद्य विश्रम्य मे मम दयालुरेधि भव अद्यास्मद्गेहे निवासेन मामनुगृहाणेत्यर्थः । अस्तेर्लोटि सिपि हुझल्भ्यो हेर्धिः, घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येकारः । तन्निवासस्य फलमाह—भवन्तं विलोकत इति भवद्विलोकिनी सती दिनं निनीषामि त्वद्विलोकनेन दिनं नेतुमिच्छामीत्यर्थः । मद्दर्शनात् कथं ते कालयापनमित्याशङ्क्याह—स मत्प्रियो नलः पक्षिणा दूतहंसेन नखैर्विलिख्य तवैव रूपेणाकारेण समः सदृश आख्यायि किल? आख्यातः खलु? ख्यातेः कर्मणि लुङ् । चिणो युगागमः । अतस्त्वद्दर्शनात् दिनं नेष्यामि । सदृशदर्शनादीनां कालविनोदनसाधनत्वाद्वियोगिनां इति प्रागेवोक्तमनुसन्धेयम् ॥ ६६ ॥

दृशोर्द्वयी ते विधिनास्ति वञ्चिता मुखेन्दुलक्ष्मीं तव यन्न वीक्षते ।
असावपि श्वस्तदिमां नलानने विलोक्य साफल्यमुपैतु जन्मनः ॥

ममैव पाणौकरणेऽग्निसाक्षिकं प्रसङ्गसम्पादितमङ्ग! सङ्गतम् ।
न हा सहाधीतिधृतः स्पृहा कथं तवार्यपुत्रीयमजर्यमर्जितुम् ॥ ६८

दिगीश्वरार्थे न कथञ्चन त्वया कदर्थनीयास्मि कृतोऽयमञ्जलिः ।
प्रसद्यतां नाद्य निगाद्यमीदृशं दधे दृशौ बाष्परयास्पदे भृशम् ॥ ६९

अथेह विश्रामे न केवलं ममैव साफल्यं किन्तु तवापीत्याह—**दृशो-रिति** ॥ हे सौम्य! विधिना स्रष्ट्रा ते तव दृशोर्द्वयी वञ्चितास्ति विफलीकृता वर्तते । यत् यस्मात् तव मुखेन्दुलक्ष्मीं न वीक्षते स्वमुखस्य स्वचक्षुषा द्रष्टु-मशक्यत्वादिति भावः । तत्तस्मादसौ ते दृग्द्वय्यपि श्वः परेऽहनि इमां त्वन्मुख-लक्ष्मीं नलानने विलोक्य उभयनिष्ठत्वात् समानधर्मस्येति भावः । जन्मनः साफल्यं उपैतु । अत्र दूते सुरबुद्ध्या दूतनलमुखलक्ष्म्योर्भेदेऽप्यभेदोक्ते-रतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

ममैवेति ॥ किञ्च अङ्ग! भो! मम पाणौकरणे पाणिग्रहण एव "नित्यं हस्ते पाणावुपयमने" इति पाणौ-शब्दस्य गतित्वात् कुगतिप्रादय इति समासः । अग्निसाक्षिकं यथा तथा विवाहाग्निसन्निधावेवेत्यर्थः । प्रसङ्गात् स्वयंवरप्रसङ्गात् सम्पादितं सङ्गतमुभयोरानुरूप्याद्युक्तम् । आर्ययोः श्वशुरयोः पुत्र आर्यपुत्रो भर्ता नलः तदीयमार्यपुत्रीयं, वृद्धाच्छः, न जीर्यतीत्यजर्यं सङ्गतं रामसुग्रीवयोरिव स्थिरसख्यमित्यर्थः । अजर्यं सङ्गतमिति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । अर्जितुं सम्पादयितुं सहाधीतिः सब्रह्मचारिता तां धारयतीति धृत् सारूप्यभृ-दित्यर्थः । धृधातोः क्विप् । तस्य तव स्पृहा कथं नास्ति । हेति विषादे । सर्वथा स्पृहणीया तत्सङ्गतिरित्यर्थः ॥ ६८ ॥

दिगीश्वरेति ॥ किञ्चाहं त्वया दिगीश्वरार्थे कथञ्चनापि कदर्थनीया निर्बन्धनीया नास्मि अयमञ्जलिः कृतः प्रार्थये त्वामित्यर्थः । प्रसद्यतां प्रसन्नेन

वृणे दिगीशानिति का कथा तथा त्वयीति नेक्षे नलभामपीह्या ।
सतीव्रतेऽग्नौ तृणयामि जीवितं स्मरस्तु किं वस्तु तदस्तु भस्म यः॥

न्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः स धर्मचिन्तामणिरुज्झितो यया ।
कपालिकोपानलभस्मनः कृते तदेव भस्म स्वकुले स्तृतं तया ॥७१

भूयतां, भावे लोट् । अद्य ईदृशं दिगीशसन्देशरूपं न निगाद्यं न वाच्यं, स्मृहलोर्ण्यत्, गदमदेत्यादिनानुपसर्गादेव यतो विधानात् । किं बहुना—भृशं बाष्परयास्पदे अश्रुवेगाश्रयौ दृशौ दधे धारयामि रोदिमीत्यर्थः । नैवं दुःखाकर्तुं उचितमिति भावः ॥ ६९ ॥

वृणे इति ॥ किञ्च दिगीशान् वृणे इति का कथा अत्यन्तासम्भावितमित्यर्थः । तथा हि नलस्य भां कान्तिमपि त्वन्निष्ठामिति शेषः । त्वयीति त्वयि परपुरुषे स्थिते इति हेतोः तथेह्या तादृगनुरागेण नेक्षे इह त्वयि या नलभा तां नलभामिति केचित् योजयन्ति । नन्वेवं सुरावधीरणे वलवद्विरोध इत्याशङ्क्याह—सतीव्रते पातिव्रत्ये एवाग्नौ जीवितं तृणयामि तृणीकरोमि जीविताऽस्पृहाणां पतिव्रतानां न कुतश्चिद्भयमिति भावः । स्मरभयन्तु दूरापास्तमित्याह स्मरस्तु तत्प्रसिद्धं किं वस्त्वस्तु कः पदार्थो भवेत् न कोऽपीत्यर्थः । कुतः यः स्मरो भस्म भस्मीभूतः व्रतैकजीविनां सोऽपि तुच्छः किं करिष्यतीत्यर्थः । चारित्रैकपरायणाः सत्यो न किञ्चिद्गणयन्तीति भावः ॥ ७० ॥

न्यवेशीति ॥ हे सौम्य! यो धर्माख्यः चिन्तामणिर्जिनेन देवेन अर्हता रत्नत्रितये जैनपरिभाषया सद्दष्टिज्ञानवृत्ताख्ये रत्नत्रये न्यवेशि निवेशितः सद्दष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेश्वरा विदुरिति तैरुक्तत्वात् । विशेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ् । स धर्मचिन्तामणिः यया स्त्रिया कपाली हरः तत्कोपानलभस्मनस्तद्रूपस्य कामस्य कृते, कृत इति तादर्थ्येऽव्ययम् । उज्झितस्त्यक्तः तया स्त्रिया तदेव भस्म स्वकुले स्तृतं विस्तृतं कामाख्यभस्मान्धतया चरित्रत्यागिन्या स्त्रिया स्वकुलमेव भस्मसात् कृतं भवेदित्यर्थः । अतो नलैकव्रतताया ममाग्रे महेन्द्रादिनामग्रहणमपि न कार्यमिति भावः ॥ ७१ ॥

निपीय पीयूषरसौरसीरसौ गिरः स्वकन्दर्पहुताशनाहुतीः ।
कृतान्तदूतं न तया यथोदितं कृतान्तमेव स्वममन्यतादयम् ॥ ७२

स भिन्नमर्मापि तदार्तिकाकुभिः स्वदूतधर्मान्न विरन्तुमैहत ।
शनैरशंसन्निभृतं विनिश्वसन् विचित्रवाक्चित्रशिखण्डिनन्दनः ॥

दिवोधवस्त्वां यदि कल्पशाखिनं कदापि याचेत निजाङ्गनालयम् ।
कथं भवेरस्य न जीवितेश्वरी न मोघयाच्ञः स हि भीरु! भूरुहः॥

निपीयेति ॥ असौ नलः पीयूषरसस्यामृतरसस्य उरसा निर्मिता औरसीः आत्मजाः सदृशीरित्यर्थः । उरसोऽण् चेत्यण्प्रत्ययः । संज्ञाधिकारादभिधेयनियम इति काशिका । स्वकन्दर्पहुताशनस्य निजकामाग्नेराहुतीरुद्दीपनीर्गिरो भैमीवाक्यानि निपीय स्वमात्मानं तया भैम्या यथोदितं यथोक्तं तदनतिक्रमणेनेत्यर्थः । यथासादृश्य इत्यव्ययीभावः । कृतान्तदूतं नामन्यत किन्त्वदयं निर्दयं यथा तथा* स्वं कृतान्तमेवामन्यत । दूतधर्मत्वात् निर्दाक्षिण्यं वक्ष्यामीत्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

स इति ॥ विचित्रवाक्षु चित्रशिखण्डिनन्दनो बृहस्पतिः । 'जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः' इत्यमरः । स नलस्तस्याः भैम्या आर्त्या, निमित्तेन काकुभिः करुणोक्तिभिर्भिन्नमर्मापि विदीर्णहृदयोऽपि स्वदूतधर्मादकपटभूताद्विरन्तुं नैहत नैच्छत् । किन्तु स्वेच्छाभङ्गान्निभृतं विनिश्वसन् शनैस्त्वरया अशंसदब्रवीत् ॥ ७३ ॥

दिव इति ॥ वक्ष्यमाणविभीषिकानुगुणमामन्त्रयते, हे भीरु! भयशीले! "भियः क्रुक्लुकनौ" इति क्रुप्रत्ययः । ऊङुत इत्यूङ् । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । दिवोधवः स्वर्पतिरिन्द्रः कदापि निजाङ्गनालयं कल्पशाखिनं त्वां याचेत यदि दुह्यादिपाठाद्द्विकर्मकत्वम् । तदा कथमस्येन्द्रस्य जीवितेश्वरी न भवेः भवेरेवेत्यर्थः । कुतः हि यस्मात्स भूरुहः कल्पवृक्षः न मोघयाच्ञः सफलप्रार्थनः ॥

---

* अदयमिति कृतान्तविशेषणमित्यपरे ।

शिखी विधाय त्वदवाप्तिकामनां स्वयं हुतस्वांशहविः स्वमूर्तिषु ।
क्रतुं विधत्ते यदि सार्वकामिकं कथं स मिथ्यास्तु विधिस्तु वैदिकः॥
सदा तदाशामधितिष्ठतः करं वरं प्रदातुं वलिताद्बलादपि ।
मुनेरगस्त्याद्वृणुते स धर्मराड् यदि त्वदाप्तिं भण का तदा गतिः ॥
क्रतोः कृते जाग्रति वेत्ति कः कति प्रभोरपां वेश्मनि कामधेनवः ।
त्वदर्थमेकामपि याचते स चेत् प्रचेतसः पाणिगतैव वर्तसे ॥ ७७
न सन्निधात्री यदि विघ्नसिद्धये पतिव्रता पत्युरनिच्छया शची ।
स एव राजव्रजवैशसात् कुतः परस्परस्पर्द्धिवरः स्वयंवरः ॥७८॥

शिखीति ॥ शिखी अग्निः त्वदवाप्तिकामनां विधाय स्वमूर्तिषु स्वविग्रहेषु आहवनीयादिषु स्वयमेव हुतं स्वांशं स्वदेवताकं हविर्येन सः सार्वकामिकं सर्वकामप्रयोजनकं, प्रयोजनमिति ठक् । क्रतुं विधत्ते यदि तदा स वैदिको वेदावगतो विधिरनुष्ठानं कथं तु मिथ्यास्तु निष्फलः स्यात् । अत्र स्वशब्दत्रयेण क्रमादग्नेरेव कर्तृदेवताहवनीयादिरूपताप्रतिपादनात् कर्मणि प्रमादानवकाशः सूचितः । तस्माद्वेदप्रामाण्यादनलसादसीति सिद्धमिति भावः ॥

सदेति ॥ स धर्मराड्यमः सदा सर्वदा तस्य धर्मराजस्याशां दिशम् । दक्षिणामधितिष्ठतोऽधिवसतः । अत एव वलादपि वरमेव करं वलिं प्रदातुं वलितात् प्रवृत्तादगस्त्यान्मुनेस्त्वदाप्तिं त्वत्प्राप्तिं वृणुते यदि तदा का गतिः । भण । वाक्यार्थः कर्म ॥ ७६ ॥

क्रतोरिति ॥ किञ्च क्रतोः कृते क्रत्वर्थं अपां प्रभोः वरुणस्य वेश्मनि कति कामधेनवो जाग्रति वर्तन्ते को वेत्ति असङ्ख्याकाः सन्तीत्यर्थः । स वरुणस्त्वदर्थं त्वत्सिद्ध्यर्थं तत्रैकामपि गां याचते चेत् । दमयन्तीं देहीति प्रार्थयते चेत् तर्हि प्रचेतसो वरुणस्य पाणिगतैव वर्तसे । तदा कस्त्वां मोचयिष्यतीति भावः ॥ ७७ ॥

नेति ॥ किञ्च पतिव्रता शची पत्युरिन्द्रस्यानिच्छया असम्मत्या कारणेन विघ्नसिद्धये स्वयंवरविघातार्थं सन्निधात्री सन्निहिता न यदि न स्यात् चेत्

निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो मुखस्य रोषात् परुषाणि जल्पतः।
मृधं किमच्छत्रकदण्डताण्डवं भुजाभुजि क्षोणिभुजां दिदृक्षसे॥७९

अपार्थयन् याज्ञिकफूत्कृतिश्रमं ज्वलेद्रुषा चेद्वपुषा तु नानलः।
अलं नलः कर्तुमनग्निसाक्षिको विधिं विवाहे तव सारसाक्षि कम् ॥

पतिंवरायाः कुलजं वरस्य वा यमः कमप्याचरितातिथिं यदि।
कथं न गन्ता विफलीभविष्णुतां स्वयंवरः साध्वि ! समृद्धिमानपि॥

विशसति हिनस्तीति विशसो हिंसकः, पचाद्यच्। तस्य कर्म वैशसं, युवादित्वादण्-प्रत्ययः। राजव्रजस्य राजन्यकस्य वैशसान्मिथो विरोधाद्धेतोः परस्परस्पर्धिनोऽन्योन्यसङ्घर्षिणो वरा वोढारो यस्मिन् स तथोक्तः स्वयंवर एव कुतः कुतस्तरां नलवरणमिति भावः। स्वयंवरे शचीसांनिधानादविघ्नसिद्धिरिति शास्त्रम्। तथा च रघुवंशे—'सांनिध्ययोगात् किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः' इति ॥

निजस्येति ॥ मिथो रोषात् परुषाणि जल्पतो निजस्य मुखस्य वदनस्य वृत्तान्तमजानतां रोषान्ध्यात् स्वोक्तमप्यविजानतां क्षोणिभुजां सम्बन्धि अच्छत्रका आयुधभङ्गेनापनीतच्छत्रा ये दण्डास्तेषां ताण्डवं तदेव मृधं युद्धं दण्डादण्डीत्यर्थः। तथा तेषामपि भङ्गे भुजाभ्यां भुजाभ्यां प्रवृत्तं युद्धं भुजाभुजि युद्धं च गम्यमानार्थत्वात् च-शब्दाप्रयोगः "तत्र तेनेदमिति सरूपे" इति बहुव्रीहाविच् कर्मव्यतीहारे इतीच्प्रत्ययः। तिष्ठद्गुपाठादव्ययीभावसंज्ञा। दिदृक्षसे द्रष्टुमिच्छसि "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यात्मनेपदम् ॥ ७९ ॥

अपार्थयन्निति ॥ हे सारसाक्षि! सरोरुहाक्षि! 'सारसं सरसीरुहम्' इत्यमरः। तव विवाहे अनलोऽग्निः याज्ञिकस्य फूत्कृतिश्रमं याजकफूत्कृतिश्रमं समिन्धनप्रयासमपार्थयन् व्यर्थयन् रुषा रोषेणैव ज्वलेत् वपुषा स्वरूपेण तु न ज्वलेच्चेत् तदा नलः अग्न्यभावादग्निसाक्षिको न भवतीत्यनग्निसाक्षिकस्तं कं विधिमनुष्ठानं कर्तुमलं शक्तः न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ८० ॥

पतिंवराया इति ॥ किञ्च यमोऽन्तकः पतिं वृणीत इति पतिंवरा वधूः। "संज्ञायां भृतॄ" इत्यादिना खच्। अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्। तस्या वरस्य

अपां पतिः स्वामितया परः सुरः स ता निषेधेद्यदि नैषधक्रुधा ।
नलाय लोभायतपाणयेऽपि तत् पिता कथं त्वां वद संप्रदास्यते ॥

इदं महत्तेऽभिहितं हितं मया विहाय मोहं दमयन्ति! चिन्तय ।
सुरेषु विघ्नैकपरेषु को नरः करस्थमप्यर्थमवाप्तुमीश्वरः ॥ ८३ ॥

इमागिरस्तस्य विचिन्त्य चेतसा तथेति संप्रत्ययमाससाद सा ।
निवारितावग्रहनीरनिर्झरी नभोनभस्यत्वमलम्भयद्दृशी ॥ ८४ ॥

वोढुर्वा कुले जातं कुलजं कमपि जनमतिथिमभ्यागतमाचरिता यदि मारयिष्यति चेदित्यर्थः । अनद्यतने लुट् । हे साध्वि समृद्धिमान् सर्वसाधनसम्पन्नोऽपि स्वयं व्रियते अस्मिन्निति स्वयंवरः स्वयंवरकर्म । ग्रहवृदनिश्चिगमश्चेत्यप्रत्ययः । विफलीभविष्णुतां "भुवश्च" इति इष्णुच्प्रत्ययः । कथं न गन्ता गमिष्यत्येवेत्यर्थः । गमेर्लुट् । वृथा नलैकासक्तिहतासीति भावः ॥ ८१ ॥

अपामिति ॥ हे साध्वि! अपांपतिः स प्रसिद्धः परः सुरः स्वामितया अप्पतित्वान्नैषधे नले क्रुधा क्रोधेन ता अपो निषेधेत् प्रतिबध्नीयात् यदि तत्तर्हि लोभेन आयतपाणये प्रसारितहस्तायापि लौल्याज्जलं विना जिघृक्षतेऽपीत्यर्थः । नलाय पिता भीमस्त्वां कथं सम्प्रदास्यते न कथञ्चिदित्यर्थः । वद । वाक्यार्थः कर्म ॥ ८२ ॥

सम्प्रति हितार्थसङ्ग्रहकारिकामाह—**इदमिति** ॥ हे दमयन्ति! मया इदं महद्धितं ते तव तुभ्यं वाभिहितं मोहं मौढ्यं विहाय चिन्तय विमृश । तथा हि सुरेषु विघ्न एवैकःपरं प्रधानं येषां तेषु विघातकेषु सत्सु को नरः करस्थमप्यर्थवस्त्ववाप्तुमीश्वरः शक्तः न कोऽपीत्यर्थान्तरन्यासः । तस्मादलं दुरन्तेन बलवद्विरोधेनेति भावः ॥ ८३ ॥

इमा इति ॥ सा दमयन्ती इमास्तस्य दूतस्य गिरश्चेतसा विचिन्त्य पर्यालोच्य तथेति संप्रत्ययं विश्वासमाससाद । अथ निवारितावग्रहो निष्प्रतिबन्धो नीरनिर्झरो ययोस्ते दृशौ लोचने नभोनभस्यत्वं श्रावणभाद्रपदत्वम् । 'नभाः

स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव तद्विलोचनाभ्यां कुचकुड्मलाशया ।
निपत्य बिन्दू हृदि कज्जलाविलौ मणीव नीलौ तरलौ विलेसतुः ॥

धुता पतत्पुष्पशिलीमुखाशुगैः शुचेस्तदासीत् सरसी रसस्य सा ।
रयाय बद्धादरयाश्रुधारया सनालनीलोत्पललीललोचना ॥ ८६ ॥

श्रावणिकश्च सः, स्युर्नभस्यः प्रोष्ठपदपदा भाद्रपदाः समाः' इत्यमरः । अलम्भयत् प्रापयदित्युपमातिशयोक्ती । तत्र लभेः प्राप्त्यर्थत्वेऽपि तदुपसर्जनगत्यर्थविवक्षायां गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वं गत्युपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वे तु कर्मत्वं नास्त्येव । यथा माघे सितं सितिम्नेत्यत्र । यदाह वामनः—"लभेर्गत्यर्थत्वाण्णिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे" इति । लभेश्चेति नुमागमः ॥ ८४ ॥

स्फुटेति ॥ अथ कज्जलेनाञ्जनेनाविलौ मलिनौ बिन्दू अश्रुबिन्दू तद्विलोचनाभ्यामेव स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव भृङ्गमिथुनमिव कुचकुड्मलयोराशया लौल्येन हृदि वक्षसि निपत्य तरलौ चञ्चलौ हारमध्यगौ नीलौ मणी इव इन्द्रनीलरत्ने इव । ईदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युभयत्रापि प्रगृह्यत्वनिषेधात् सवर्णदीर्घः । विलेसतुः विरेजतुः । अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटीत्येत्त्वाभ्यासलोपौ ॥ ८५ ॥

धुतेति ॥ पतद्भिः पुष्पशिलीमुखाशुगैः पुष्पबाणैर्विशिखैरन्यत्र पतन्तः पुष्पाणि शिलीमुखा अलयश्च येषां तैराशुगैर्वायुभिः । धुता कम्पिता । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ आशुगौ वायुविशिखौ' इति चामरः । रयाय बद्धादरया रययुक्तया अश्रुधारया निमित्तेन सनालनीलोत्पलस्य लीलेव लीला ययोस्ते लोचने यस्याः सा भैमी तदा शुचेः रसस्य शृङ्गारस्य सम्बन्धिनि अन्यत्र शुचेर्ग्रीष्मस्य सम्बन्धिनि कार्श्यादिति भावः । ग्रीष्मशृङ्गारयोः शुचिरित्यभिधानात् रसस्य जलस्य सरसी सर आसीत् । अत्र भैम्याः शृङ्गारसरसीत्वेन ग्रीष्माम्बुसरसीत्वेन च रूपणाद्रूपकालङ्कारः । तस्य श्लेषोपमाभ्यामङ्गाभ्यां सङ्करः स्पष्टः ॥

8

अथोद्भ्रमन्ती रुदती गतक्षमा ससम्भ्रमा लुप्तरतिः स्खलन्मतिः ।
व्यधात्प्रियावाप्तिविघातनिश्चयान्मृदूनि दूना परिदेवितानि सा ॥

त्वरस्व पञ्चेषुहुताशनात्मनस्तनुष्व मद्भस्मचयं यशश्चयम् ।
विधे ! परेहाफलभक्षणव्रती पताद्य तृप्यन्नसुभिर्ममाफलैः ॥ ८८ ॥

भृशं वियोगानलताप्यमान ! किं विलीयसे न त्वमयोमयं यदि ।
स्मरेषुभिर्भेद्य ! न वज्रमप्यसि ब्रवीषि न स्वान्त ! कथं न दीर्यसे ॥

अथेति ॥ अथ स्मरविकारोदयानन्तरं प्रियावाप्तिविघातस्य प्रियप्राप्तिप्रतिबन्धस्य निश्चयात् दूना परितप्ता स्वादय ओदित इत्योदित्वातिदेशात् "ओदितश्च" इति दूङो निष्ठानत्वम् । अत एव सा दमयन्ती उद्भ्रमन्ती उन्माद्यन्ती रुदती अश्रूणि मुञ्चती गतक्षमा नष्टधैर्या ससंभ्रमा सत्वरा लुप्ता रतिर्विषयान्तरस्पृहा यस्याः सा स्खलन्ती मतिस्तत्त्वावधारणशक्तिर्यस्याः सा सती मृदूनि परहृदयद्रावणानि परिदेवितानि विलापवचनानि व्यधात् । अथ प्रियावाप्तिविघातप्रयुक्तचिन्ताविषादानुभावा उद्भ्रमादय इत्यनुसन्धेयम् ॥ ८७ ॥

अत्र त्रयोदशभिः श्लोकैः परिदेवितान्येवाह—**त्वरस्वेत्यादि** ॥ हे पञ्चेषुहुताशन ! कामाग्ने ! त्वरस्व त्वरितो भव । मद्भस्मनाश्चयं राशिमेवात्मनस्ते यशश्चयं यशोराशिं तनुष्व विस्तारय स्त्रीवधख्यातिं सम्पादयेत्यर्थः । हे विधे ! विधातः ! परेषामीहाफलस्य क्रियाफलस्य भक्षणव्रती नियमी सन् न तु तपस्व्यन्तरवद्वन्यफलभक्षणव्रतीत्यर्थः । अद्याफलैर्नलानवाप्त्या निष्फलैर्ममासुभिः प्राणैः तृप्यन् तृप्तः सन् पत पतितो भव । स्त्रीवधपातकी भवेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

भृशमिति ॥ हे भृशं वियोगानलेन तप्यमान ! दह्यमान ! हे स्वान्त ! हृदय ! त्वमयोमयं यदि तर्हि किं न विलीयसे अयोघनस्यापि तापात् विलयनदर्शनादयोमयमपि नासीति भावः । हे स्मरेषुभिर्भेद्य ! अत एव वज्रमपि नासि । वज्रस्य लोहलेख्यत्वाभावादिति भावः । किन्तु कथं न दीर्यसे न विदलसि वज्रादन्यस्य लोहलेख्यत्वादिति भावः । न ब्रवीषीति काकुः । किमिति न ब्रूषे त्वत्स्वरूपमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

विलम्बसे जीवित! किं द्रव द्रुतं ज्वलत्यदस्ते हृदयं निकेतनम् ।
जहासि नाद्यापि मृषा सुखासिकामपूर्वमालस्यमहो तवेदृशम् ॥९०

दृशौ! मृषापातकिनो मनोरथाः कथं पृथू वामपि विप्रलेभिरे ।
प्रियश्रियः प्रेक्षणघाति पातकं स्वमश्रुभिः क्षालयतं शतं समाः ॥

प्रियं न मृत्युं न लभे त्वदीप्सितं तदेव न स्यान्मम यत्त्वमिच्छसि ।
वियोगमेवेच्छ मनः! प्रियेण मे तव प्रसादान्न भवत्यसावपि ॥

विलम्बस इति ॥ हे जीवित! प्राणवायो! किं विलम्बसे द्रुतं द्रव शीघ्रं गच्छ कुतः यतस्ते तव अदो निकेतनं आवासगृहं हृदयं ज्वलति प्रज्वलति । अद्यापीदानीमपि मृषा वृथा सुखासिकां सुखासनं धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः । न जहासि । दह्यमाने गेहे न वस्तव्यमित्यर्थः । तथा तव जीवनस्य ईदृशमालस्यमपूर्वं नूतनमहो ॥ ९० ॥

दृशाविति ॥ हे दृशौ! मृषापातकिनोऽनृतपातकिनो मनोरथा नलदिदृक्षारूपाः पृथू महत्यौ विप्रलम्भानर्हे इत्यर्थः । वां युवामपि कथं विप्रलेभिरे वञ्चयामासुः । साहसिकाः किन्न कुर्युरित्यर्थः । मनोरथा वां विफला इत्यर्थः । किञ्च प्रियश्रियो नलसौन्दर्यस्य प्रेक्षणघाति दर्शनघातकं स्वं स्वकीयं पातकं जन्मान्तरकृतमिति भावः । अश्रुभिः शतं समाः वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । क्षालयतं गुरुपापं गुरुप्रायश्चित्तापनोद्यमित्यर्थः । अहो मे दर्शनाशापि निरस्तेति भावः ॥ ९१ ॥

प्रियमिति ॥ हे मनः! तव ईप्सितमाप्तुमिष्टं प्रियं न लभे तदलाभे ईप्सितं मृत्युं मरणञ्च न लभे तस्मात् त्वं मम यदिच्छसि तन्न स्यादित्यन्वयव्यतिरेकदर्शनादिति भावः । अतो मे प्रियेण वियोगमेवेच्छ तव प्रसादादसौ वियोगो मे मम न भवति नलप्राप्त्यभावे मरणमेव मे शरणमित्यर्थः । अत्र संयोगार्थे वियोगप्रार्थनाद्विचित्रालङ्कारः । "विचित्रं स्वविरुद्धस्य फलस्याप्त्यर्थमुद्यमः" इति लक्षणात् ॥ ९२ ॥

न काकुवाक्यैरतिवाममङ्गजं द्विषत्सु याचे पवनन्तु दक्षिणम् ।
दिशापि मद्भस्म किरत्वयं तया प्रियो यया वैरविधिर्वधावधिः ९३

अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः कियत् सहिष्ये न हि मृत्युरस्ति मे ।
स मां न कान्तः स्फुटमन्तरुज्झिता न तं मनस्तच्च न कायवायवः ॥ ९४

मदुग्रतापव्ययसक्तशीकरः सुराः! स वः केन पपे कृपार्णवः ।
उदेति कोटिर्न मुदे मदुत्तमा किमाशु सङ्कल्पकणश्रमेण वः ॥ ९५

नेति ॥ द्विषत्सु चन्द्रादिवैरिमध्ये अतिवाममतिवक्रमङ्गजं कामं काकुवाक्यैः करुणोक्तिभिः न याचे न प्रार्थये किन्तु दक्षिणं दक्षिणदिग्भवं दाक्षिण्यवन्तं च पवनं याचे, किमिति अयं पवनो यया दिशा प्रियो नलः सञ्चरते तया दिशा तद्दिग्भागेनापि मद्भस्म किरतु क्षिपतु । प्रार्थनायां लोट् । ननु दक्षिणोऽपि शत्रुपक्ष्यः कथमुपकरिष्यति तत्राह—वैरविधिर्वैराचरणं वधावधिर्मरणान्तः मरणान्तानि वैराणीति न्यायादित्यर्थः ॥ ९३ ॥

अमूनीति ॥ गच्छन्ति विपरिवर्तमानान्यमूनि युगानि न क्षणः एकोऽप्ययं क्षणो युगसहस्रायत इत्यर्थः । कियत् सहिष्ये मृत्युर्मरणञ्च मे नास्ति हि स कान्तस्तु अन्तः अन्तरात्मनि मां नोज्झिता नोज्झिष्यति स्फुटं तं कान्तं मनश्च नोज्झिता तत् मनश्च कायवायवः प्राणा नोज्झितारः । हन्त का गतिरिति भावः ॥ ९४ ॥

मदिति ॥ हे सुराः! मदुग्रतापव्यये मदतितीव्रसन्तापशान्तौ सक्ता व्यापृताः शीकरा यस्य स प्रसिद्धो वो युष्माकं कृपार्णवः केन पपे पीतः । अगस्त्येन प्रसिद्धार्णव इवेति भावः । त्वल्लोभेनैव पीत इत्यत्राह । सङ्कल्पकणश्रमेण अभिध्यानलेशप्रयासेन मत्तोऽप्युत्तमा कोटिः स्त्र्यन्तरमित्यर्थः । वो युष्माकं मुदे आशु नोदेति किमु शच्यादिवदिति भावः । तस्मादनुकम्पनीये जने विपरीताचरणमनुचितमिति तात्पर्यार्थः ॥ ९५ ॥

ममैव वाहर्दिवमश्रुदुर्दिनः प्रसह्य वर्षासु ऋतौ प्रसञ्जिते ।
कथं नु शृण्वन्तु सुषुप्य देवता भवत्वरण्ये रुदितं न मे गिरः ॥

इयं न ते नैषध! दृक्पथातिथिस्त्वदेकतानस्य जनस्य यातना ।
ह्रदे ह्रदे हा न कियद्गवेषितः स वेधसागोपि खगोऽपि वक्ति यः ॥

ममापि किं नो दयसे दयाधन! त्वदङ्घ्रिमग्नं यदि वेत्थ मे मनः ।
निमज्जयन् सन्तमसे पराशयं विधिस्तु वाच्यः क तवागसः कथा ॥

अथ मदीयमार्तघोषं देवा नाकर्णयन्तीत्यत्राह—**ममैवेति** ॥ वा अथवा अह्नि च दिवा च अहर्दिवमहरहरित्यर्थः । ममैवाश्रुदुर्दिनैरश्रुवर्षैरित्यर्थः । प्रसह्य बलाद्वर्षासु ऋतौ वर्षर्तौ 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा' इत्यमरः । ऋत्यक इति प्रकृतिभावः । प्रसञ्जिते प्रवर्तिते सति देवताः सुष्ठु सुप्त्वा सुषुप्य । वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् सुविदुर्भ्यः सुपिसूतिसमा इति षत्वम् । मे गिरः कथं नु शृण्वन्तु सुषुप्तस्य तदयोगादत एव मे गिरः कथमरण्येरुदितम् । क्षेप इति समासः । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् । न भवतु । विधेयप्राधान्यादेकवचनम् । सम्भावनायां लोट् । निष्फलं वचनमरण्यरुदित-प्रायमित्यर्थः । वर्षासु भगवतो हरेः स्वापादन्यत्रापि देवतात्वसामान्यादारोप्य-व्यपदेशः । अत्र तत्कालस्य वर्षात्वेन देवतानां स्वापेन चासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिद्वयं, तथा तद्गिरामरण्यरुदितासम्भवेन सादृश्याक्षेपान्निदर्शनाभेदः तेन सङ्कीर्णः ॥ ९६ ॥

इयमिति ॥ हे नैषध ! इयं त्वदेकतानस्य त्वत्परस्य 'एकतानोऽनन्य-वृत्तिः' इत्यमरः । जनस्य स्वस्यैवेत्यर्थः । यातना तीव्रवेदना ते तव दृक्पथातिथिर्न दृग्गोचरो न, देशविप्रकर्षादिति भावः । किञ्च यः खगो हंसो वक्ति नलाय मद्यातानां निवेदयेत् स खगोऽपि वेधसा अगोपि क्वापि गुप्तः । कुतः ह्रदे ह्रदे सर्वेषु जलाशयेष्वित्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । कियन्न गवेषितो नान्विष्टः । हा बतेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

ममापीति ॥ दयाधन! कृपानिधे ! मम मनस्त्वदङ्घ्रिमग्नं त्वच्चरण-शरणं वेत्थ यदि वेत्सि चेत्, विदो लटो वा' इति सिपः स्थलादेशः । ममापि

कथावशेषं तव सा कृते गतेत्युपैष्यति श्रोत्रपथं कथं न ते ।
दयाणुना मां समनुग्रहीष्यसे तदापि तावद्यदि नाथ! नाधुना ॥

ममादरीदं विदरीतुमान्तरं तदर्थिकल्पद्रुम! किञ्चिदर्थये ।
भिदां हृदि द्वारमवाप्य मैव मे हृतासुभिः प्राणसमः समङ्गमः ॥

किं नो दयसे ममापि किं नानुकम्पसे, "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति षष्ठी । अथवा परस्याशयं हृदयं सन्तमसे महामोहान्धकारे । 'विष्वक्सन्तमसम्' इत्यमरः । "अवसमन्धेभ्यस्तमसः" इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । निमज्जयन् विधिस्तु वाच्य उपालभ्यः तवागसोऽपराधस्य कथा क्व । विधिना व्यामोहितो मामिमां न वेत्थ न तु निर्दयत्वादित्यर्थः ॥ ९८ ॥

कथेति ॥ हे नाथ! तव कृते त्वदर्थं सा दमयन्ती कथैवावशेषोऽवसानं तं गतेति ते तव श्रोत्रपथं कथं नोपैष्यति उपैष्यत्येवेत्यर्थः । तदापि तच्छ्रवणकालेऽपि दयाणुना कृपालेशेन मां समनुग्रहीष्यसे तावदनुग्रहीष्यस्येवेत्यर्थः । ग्रहो लिटीतीटो दीर्घः । अधुना न यदि न चेत् मास्तु पश्चादनुशोचनमपि महानुग्रह इति भावः ॥ ९९ ॥

ममेति ॥ हे नाथ! ममेदमान्तरं हृदयं विदरीतुं, "वृतो वा" इति दीर्घः । आदरि आदरवत् तत्तस्माद्विदारणाद्धेतोः हे अर्थिकल्पद्रुम! किञ्चिदर्थये याचे किमिति प्राणसमः प्राणतुल्यः त्वं हृदि भिदां भेदमेव । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । द्वारमवाप्य मार्गं लब्ध्वा मे मम हृतैस्त्वदप्राप्त्या विफलैरसुभिः सममेव मागमः मानिर्गच्छ । गमेर्लुङ् । पुषादीत्यादिना च्लेरङादेशः । न माङ्योग इत्यडागमाभावः । प्राणोत्क्रमणकाले त्वया जन्मान्तरेऽपि त्वत्प्राप्तिकामाया मे हृदयान्नापयातव्यम् । "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय! सदा तद्भावभावितः" इति भगवद्वचनादिति भावः ॥ १०० ॥

इति प्रियाकाकुभिरुन्मिषन् भृशं दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतः ।
नृपं स योगेऽपि वियोगमन्मथः क्षणं तमुद्भ्रान्तमजीजनत् पुनः ॥

महेन्द्रदूत्यादि समस्तमात्मनस्ततः स विस्मृत्य मनोरथस्थितैः ।
क्रिया प्रियाया ललितैः करम्बिता विकल्पयन्नित्थमलीकमालपत् ॥

अयि ! प्रिये ! कस्य कृते विलप्यते विलिप्यते हा मुखमश्रुबिन्दुभिः ।
पुरस्त्वयालोकि नमन्नयन्न किं तिरश्चलल्लोचनलीलया नलः ॥१०३

चकास्ति विन्दुच्युतकातिचातुरी घनास्रुबिन्दुस्रुतिकैतवात्तव ।
मसारसाराक्षि ! ससारमात्मना तनोषि संसारमसंशयं यतः १०४

इतीति ॥ दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतो निरुद्धः स वियोगमन्मथो विप्रलम्भश्शृङ्गारः । इतीत्थं प्रियायाः काकुभिः करुणोक्तिभिः उन्मिषन्नुद्बुद्धः सन् तं नृपं योगे सन्निधाने सत्यपि क्षणं पुनरुद्भ्रान्तं उद्भ्रान्तचित्तमुन्मत्तचित्तमिति यावत् । अजीजनदकार्षीदित्यर्थः । उन्मत्तचित्तविभ्रमः सन्निधिविप्रयोगः सर्वथा विकरोतीति भावः ॥ १०१ ॥

अथोन्मादानुभावः प्रलापः प्रवृत्त इत्याह—**महेन्द्रेति** ॥ तत उन्मादोदयानन्तरं स नल आत्मनो महेन्द्रदूत्यादि समस्तं सर्वकृत्यं विस्मृत्य मनोरथस्थितैः सङ्कल्पविकल्पितैर्ललितैर्विलासैः करम्बिता मिश्रिताः प्रियायाः क्रियाः शृङ्गारचेष्टा विकल्पयन्नालोचयन्नित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेणालीकमबुद्धिपूर्वकमालपत् ॥ १०२ ॥

अथ प्रलापमेवाष्टादशभिराह—**अयीत्यादि** ॥ अयि प्रिये ! भैमि ! कस्य कृते कं प्रति विलप्यते । भावे लट् । मुखं अश्रुबिन्दुभिर्विलिप्यते प्रदुष्यते । कर्मणि लट् । हेति खेदे । पुरोऽग्रे नमन् प्रणमन् अयं नलस्त्वया तिरश्चलतः तिर्यक् प्रसरतो लोचनस्य लीलया विलासेन साचीकृतदृष्ट्येत्यर्थः । नालोकि न दृष्टः किम्? अपरोक्षे परोक्षवदुपालम्भो न युक्त इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

चकास्तीति ॥ मसारसाराविन्द्रनीलमणिश्रेष्ठौ ताविवाक्षिणी यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः । हे मसारसाराक्षि ! घनाश्रुबिन्दुस्रुतेः सान्द्राश्रुबिन्दुच्युतेः

अपास्तपाथोरुहि शायितं करे करोषि लीलानलिनं किमाननम् ।
तनोषि हारं कियदश्रुणःस्रवैरदोषनिर्वासितभूषणे हृदि ॥ १०५॥

दृशोरमङ्गल्यमिदं मिलज्जलं करेण तावत् परिमार्जयामि ते ।
अथापराधं भवदङ्घ्रिपङ्कजद्वयीरजोभिः सममात्ममौलिना ॥ १०६

मम त्वदच्छाङ्घ्रिनखामृतद्युतेः किरीटमाणिक्यमयूखमञ्जरी ।
उपासनामस्य करोतु रोहिणी त्यजत्यजाकारणरोषणे! रुषम् ॥

कैतवात्तव बिन्दोरनुस्वारस्य च्युतमेव च्युतकं बिन्दुच्युतकं विचित्रवाक्यभेदः तत्रातिचातुरी चकास्ति भाति ततस्तच्चातुर्यादेव संसारं भवं संसारशब्दञ्चात्मना स्वसामर्थ्येन च ससारं सारवन्तं च्युतानुस्वारञ्च तनोषि असंशयं संशयो नास्तीत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । त्वया मे संसारसाफल्यमिति भावः । अत्र कैतवशब्देनाश्रुबिन्दुच्युतेस्ताद्रूप्यापह्नवेन वर्णात्मकबिन्दुच्युतकत्वारोपादपह्नवभेदः तदुपजीवनेन ससारमिति श्लिष्टपदोपात्तप्रागुक्तार्थद्वयाभेदाध्यवसायेन बिन्दुच्युतकाख्याकाव्यकरणोत्प्रेक्षणात् श्लेषमूला सापह्नवोत्प्रेक्षा सा चासंशयमिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्येति ॥ १०४ ॥

अपास्तेति ॥ हे प्रिये! किं किमित्यपास्तं त्यक्तं पाथोरुट लीलापयोरुहं येन तस्मिन् करे शायितं स्थापितमारोपितमाननमेव लीलानलिनं करोषि लीलाकमलपरिहारेण करकपोलकरणे किं कारणमित्यर्थः । अदोषाण्येव निर्वासितानि परित्यक्तानि भूषणानि येन तस्मिन् हृदि अश्रुणः स्रवैरश्रुधाराभिरेव हारं कियत्तनोषि किमर्थं रोदिषीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

दृशोरिति ॥ इदं ते दृशोरक्ष्णोर्मिलद्यदुच्छमानं अमङ्गल्यममङ्गलकारि जलमश्रु तावत् करेण परिमार्जयामि परिमार्ज्मि मृजेश्चौरादिकाल्लट् । अथाश्रु मार्जनानन्तरं अपराधमात्मवञ्चनदोषं भवदङ्घ्रिपङ्कजद्वयीरजोभिः समं त्वच्चरणकमलरेणुभिः सहेति सहोक्त्यलङ्कारः । आत्मनो मौलिना मुकुटेन प्रणामेनेत्यर्थः । परिमार्जयामि ॥ १०६ ॥

ममेति ॥ हे अकारणमेव रोषणे! कोपने! "क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च" इति युच्प्रत्ययः रोहिणी लोहितवर्णा, वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति ङीप् नकारश्च ।

तनोषि मानं मयि चेन्मनागपि त्वयि श्रये तद्बहुमानमानतः ।
विनम्य वक्रं यदि वर्तसे कियन्नमामि ते चण्डि! तदा पदावधि ॥

प्रभुत्वभूम्नानुगृहाण वा नवा प्रणाममात्राधिगमेऽपि कः श्रमः ।
क्व याचतां कल्पलतासि मां प्रति क्व दृष्टिदाने तव बद्धमुष्टिता ॥

स्मरेषुबाधां सहसे मृदुः कथं हृदि द्रढीयःकुचसंवृते तव ।
निपत्य वैसारिणकेतनस्य वा व्रजन्ति बाणा विमुखोत्पतिष्णुताम् ॥

मम किरीटमाणिक्यमयूखानां मञ्जरी सैव रोहिणी चन्द्रप्रिया सैव तारा अस्य पुरःस्थितस्य तवाच्छाङ्घ्रिनखस्यैवामृतद्युतेश्चन्द्रस्योपासनां करोतु रोहिण्याश्चन्द्रसेवौचित्यादिति भावः । रुषं रोषं त्यज त्यज अभीक्ष्णन्त्यजेत्यर्थः । "नित्यवीप्सयोः" इति नित्यार्थे द्विर्भावः । नित्यमभीक्ष्णम् । प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनामिति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ १०७ ॥

तनोषीति ॥ हे चण्डि ! अतिकोपने ! मनागीषदपि मानं मयि रोषमपि तनोषि चेत् । तत्तर्हि त्वयि विषये आनतः सन् बहुमानं श्रये सन्मानं कुर्वे प्रतिकोपाशक्तेरिति भावः । अतिकोपं चेति गम्यते । किञ्च वक्रं कियत् किञ्चिद्विनम्य विनमय्येत्यर्थः । अन्तर्भावितो णिजर्थः । वर्तसे तदा ते पदावधि पादपर्यन्तं नमामि पूर्वोक्त एवाभिप्रायः ॥ १०८ ॥

प्रभुत्वेति ॥ हे भैमि! प्रभुत्वभूम्ना प्रभुत्वप्रयुक्तगौरवेणानुगृहाण वा न वा किन्तु प्रणाममात्रस्याधिगमे स्वीकारेऽपि कः श्रमः को भार इत्यर्थः । अथ सोऽपि माभूत् दर्शनमात्रेणापि किं नानुगृह्णासीत्याह — क्वेति याचतामर्थिनां कल्पलतासि क्व? त्वं क्वेत्यर्थः । असीति त्वमर्थवाक्यालङ्करणयोर्युष्मदर्थानुवादेऽपीति गणव्याख्यानात् । मां प्रति दृष्टिदाने बद्धमुष्टिता लुब्धता क्व । 'स्याद्बद्धमुष्टिः कृपणे कृपाणादिषु चेष्यत' इति विश्वः । विरूपघटनारूपो विषमालङ्कारः ॥१०९

स्मरेति ॥ हे भैमि! मृदुः मृद्वङ्गी त्वं स्मरेषुबाधां कामबाणव्यथां कथं सहसे । अथवा विसरतीति विसारी स एव वैसारिणो मत्स्यः "विसारिणो

स्मितस्य संभावय सृक्कणा कणान् विधेहि लीलाचलमञ्चलं भ्रुवोः।
अपाङ्गरथ्यापथिकीञ्च हेलया प्रसह्य सन्धेहि दृशं ममोपरि ॥

समापय प्रावृषमश्रुविप्रुषां स्मितेन विश्राणय कौमुदीमुदः ।
दृशावितः खेलतु खञ्जनद्वयी विकाशिपङ्केरुहमस्तु ते मुखम् ॥

सुधारसोद्वेलनकेलिमक्षरस्रजा सृजान्तर्मम कर्णकूपयोः ।
दृशौ मदीये मदिराक्षि ! कारय स्मितश्रिया पायसपारणाविधिम् ॥

मत्स्ये" इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । तत्केतनस्य कामस्य वाणाः द्रढीयोभ्यां दृढतराभ्यां कुचाभ्यां संवृते तव हृदि निपत्य विमुखाः कुचप्रतिहत्या पराङ्मुखाः । अत एवोत्पतिष्णवः उत्पतनशीलाः, अलङ्कृञित्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः । तत्तां व्रजन्ति वा, अन्यथा कथमुपेक्षस इति भावः ॥ ११० ॥

स्मितस्येति ॥ स्मितस्य कणान्मन्दहासलेशान् सृक्कणा ओष्ठप्रान्तेन । 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी' इत्यमरः। सम्भावय सम्मानय भ्रुवोरञ्चलमन्तं लीलया चलं चञ्चलं विधेहि तथा अपाङ्गरथ्या कटाक्षमार्गः । तत्र पन्थानं गच्छतीति पथिकीं सञ्चारिणीं "पथः ष्कन्" इति ष्कन्प्रत्यये "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीप् । दृशं ममोपर्युपरिष्टात्, षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति षष्ठी । हेलया प्रसह्य बलात् सन्धेहि प्रसारयेत्यर्थः । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येकारः ॥ १११ ॥

समापयेति ॥ किञ्चाश्रुविप्रुषां प्रावृषं वर्षर्तुं वृष्टिमित्यर्थः । समापय मा रोदीरित्यर्थः । प्रावृट्समाप्तेः फलमाह—स्मितेन मन्दहासेन कौमुदीमुदो विश्राणय वितर । श्रणदान इति चौरादिकाल्लोट् । दृशावेव खञ्जनद्वयी खञ्जनपक्षियुगमितो मयि खेलतु प्रसरतु ते मुखं विकासि पङ्केरुहमस्तु प्रसन्नं भवत्वित्यर्थः ॥ ११२ ॥

सुधेति ॥ हे मदिराक्षि ! मदकराक्षि ! इषिमदीत्यादिना औणादिकः किरच्प्रत्ययः । अक्षरस्रजा वर्णावल्या वाग्गुम्फेन कर्णकूपयोरन्तः सुधारसस्योद्वेलनकेलिमुन्मज्जनलीलां सृज । आलपेत्यर्थः । किञ्च मदीये दृशौ स्मितश्रिया

ममासनार्धे भव मण्डनं नन प्रिये! मदुत्सङ्गविभूषणं भव ।
भ्रमाद्भ्रमादालपमङ्ग! मृष्यतां विना ममोरः कतरत्तवासनम् ॥
अधीतपञ्चाशुगवाणवञ्चने! स्थिता मदन्तर्बहिरेषि चेदुरः ।
स्मराशुगेभ्यो हृदयं बिभेतु न प्रविश्य तत्त्वन्मयसंपुटे मम ॥
परिष्वजस्वानवकाशबाणता स्मरस्य लग्ने हृदयद्वयेऽस्तु नौ ।
दृढा मम त्वत्कुचयोः कठोरयोरुरस्तटीयं परिचारिकोचिता ११६

करणेन पायसपारणाविधिं पायसभोजनविधिमपि कारय । 'परमान्नन्तु पायसम्' इत्यमरः । "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इति विकल्पादणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ११३ ॥

ममेति ॥ हे प्रिये! ममासनार्धे मण्डनं भव । तत्रोपविशेत्यर्थः । नन । अत्यनुचितमेतदित्यर्थः । किंतु मदुत्सङ्गविभूषण भव अङ्कमारोहेत्यर्थः । तदपि नेत्याह—भ्रमाद्भ्रमादालपं भ्रमादालपं भ्रमादालपमित्यर्थः । लपेर्लङ् । अङ्ग! भो! मृष्यतां क्षम्यतां किंतु ममोरो वक्षो विना तवासनं कतरत् किमस्ति । चापले द्वे भवत इति वक्तव्यमिति ननेत्यादौ चापले द्विर्भावः । चापलं संभ्रमान्निवृत्तिः सम्भ्रमश्चानौचित्यभयादिति । अत्र भैम्याः क्रमेणाधारवृत्तिकथनात्पर्यायालङ्कारः । 'एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्यायः' इति सर्वस्वकारलक्षणात् ॥ ११४ ॥

किञ्चोरःस्थलाद्यवस्थानेषु ममापि कामादभयमित्याह—**अधीतेति** ॥ अधीता अभ्यस्ता पञ्चाशुगस्य पञ्चेषोर्वाणानां वञ्चना प्रतारणाविद्या यया सा तथोक्ता तस्याः सम्बुद्धिः । प्रायेण मनस्विनां लज्जावशंवदतया मदनवञ्चनताच्छील्यादित्थं सम्बोध्यते स्वहृदयप्राणसामर्थ्यसूचनार्थं हे भैमि! त्वं मदन्तर्ममाभ्यन्तरे स्थिता अवस्थिता । अथ बहिरुरश्चैषि प्राप्नोषि चेत् तर्हि मम हृदयं (कर्तृ) त्वन्मयं त्वदात्मके संपुटे पेटिकायां प्रविश्य स्मराशुगेभ्यः स्मरशरेभ्यो न बिभेतु । त्वया गुप्तस्य मे कुतः कामान्नभयमित्यर्थः ॥ ११५ ॥

परिष्वजस्वेति ॥ हे प्रिये! परिष्वजस्व आलिङ्ग । तथा सति लग्ने मिथोघटिते नौ आवयोर्हृदयद्वये स्मरस्यानवकाशा नीरन्ध्रत्वान्निरवकाशा बाणा

*शुभाष्टवर्गास्त्वदनङ्गजन्मनस्तवाधरेऽलिख्यत यत्र लेखया ।
मदीयदन्तक्षतराजिरञ्जनैः स भूर्जतामर्जतु बिम्बपाटलः ॥११७॥

तवाधराय स्पृहयामि यन्मधुस्रवैः श्रवःसाक्षिकमाक्षिका गिरः ।
अधित्यकासु स्तनयोस्तनोतु ते ममेन्दुरेखाभ्युदयाद्भुतं नखः ॥

यस्य तस्य भावस्तत्ता अस्तु । इत्थमालिङ्गनं स्मरशरप्रवेशानवकाशकारकमिति भावः । किञ्च दृढा कठोरा ममेयमुरस्तटी कठोरयोस्त्वत्कुचयोः परिचारिका उचिता युक्ता । समानगुणयोः सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः । अत्र समालङ्कारः । "सा समालङ्कृतिर्योगे वस्तुनोरनुरूपयोः" इति लक्षणात् ॥ ११६ ॥

शुभेति ॥ यत्र यस्मिन् तवाधरे रेखया रेखाभिरित्यर्थः । जातावेक-वचनम् । त्वदनङ्गजन्मनः त्वदीयमन्मथोदयस्य सम्बन्धी शुभाष्टवर्गः शुभ-सूचकाष्टवर्गो ज्योतिश्शास्त्रप्रसिद्धः अलिख्यत रेखारूपेण लिखितः । रेखारूपस्यैव शुभावेदकत्वात् बिन्दुरूपस्य वैपरीत्याच्चेति भावः । मदीयदन्तक्षतानां राज्या रञ्जनैः विम्बवत् विम्बफलवत् पाटलः सोऽधरः भूर्जतां भूर्जपत्रत्वं अर्जतु भजतु । अर्जेर्भौवादिकाल्लोट् । अत्राधररेखाणामष्टवर्गरेखात्वमधरस्य भूर्जपत्रत्वं चोत्प्रेक्ष्यते । तेन च कामोदयस्य शुभोदर्कत्वं व्यज्यते । जन्मकालग्रहाधीन-भाविशुभावेदको रेखाविन्दुलेख्यश्चक्रविशेषोद्धार्यो ग्रहसन्निवेशविशेषोऽष्टवर्गः ॥

तवेति ॥ किञ्च तवाधराय स्पृहयामि । अधरं पातुमिच्छामीत्यर्थः । स्पृहेरीप्सित इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । कुत इति चेत्—यस्याधरस्य मधुस्रवैः

---

* अयं श्लोकः कैश्चिज्जीवातुव्याख्यानुपलम्भात् परित्यक्तः । परन्तु मल्लिनाथे नायं व्याख्यातस्तर्क्यते । यतो हि अयि प्रिये कस्येत्यादिश्लोकव्याख्याने (१०२) "अथ प्रलापमेवाष्टादशभिराह"-ति तेनोक्तम् । अस्य श्लोकस्य परित्यागे तन्न सङ्गच्छेत, नलप्रलापपराणां श्लोकानामष्टादशानामसम्भवात् । अत एव मद्रपुरस्थराजकीयग्रन्थागारात् तत्रभवद्भिः एस्. कुप्पस्वामिशास्त्रमहाभागैः प्रेषिते पुस्तके श्लोकस्यास्य व्याख्यानमुपलभ्यमानमुपपद्यते ।

न वर्तसे मन्मथनाटिका कथं प्रकाशरोमावलिसूत्रधारिणी ।
तवाङ्गहारे रुचिमेति नायकः शिखामणिश्च द्विजराड्विदूषकः ॥
गिरानुकम्पस्व दयस्व चुम्बनैः प्रसीद शुश्रूषयितुं मया कुचौ ।
निशेव चान्द्रस्य करोत्करस्य यन्ममत्वमेकासि नलस्य जीवितम् ॥

माक्षिकद्रवैः तव गिरो वचनानि श्रवसी श्रोत्रे साक्षिणी यस्य तच्छ्रवस्साक्षिकं माक्षिकं यासु ताः । श्रोत्रपेया इति भावः । भवन्तीति शेषः । किञ्च ते स्तनयोरधित्यकासूर्ध्वभागेषु 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । "उपाधिभ्यान्त्यकन्नासन्नारूढयोः" इति त्यकन्प्रत्ययः । एतेन स्तनयोरद्रिरूपणं गम्यते । मम नखः इन्दुरेखाभ्युदयाद्भुतं चन्द्रकलोदयचित्रं तनोतु । कुच-कुम्भयोर्नखक्षतञ्च कर्तुमिच्छामीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

नेति ॥ हे भैमि ! त्वं मन्मथेन कविना कृता नाटिका रूपकविशेषो मन्मथनाटिका सती कथं न वर्तसे, वर्तस एवेत्युत्प्रेक्षा । मन्मथोद्दीपनेति च प्रतीयते । उभयं श्लिष्टविशेषणैरुपपादयति प्रकाशं स्फुटं रोमावलिः सूत्रमिव रोमावलिसूत्रं तद्धारिणी अन्यत्र सूत्रधारः कथाप्रस्तावकः तद्वती सूत्रधारिणी तव अङ्गहारे मुक्ताहारे नायको मध्यमाणिक्यं रुचिं शोभामेति अन्यत्र नायकः कथानायकोऽङ्गहारे अङ्गविक्षेपे रुचिं प्रीतिमेति । शिखामणिः शिरोरत्नञ्च द्विज-राजश्चन्द्रस्य विशेषेण दूषको निन्दको विदूषकस्ततोऽपि रमणीय इत्यर्थः । अन्यत्र द्विजराट् ब्राह्मणो विदूषको नायकस्य हास्यप्रायोनर्मसचिवः शिखामणि-रादरणीय इत्यर्थः । एवं सूत्रधारादियोगात् कथं न नाटिकासीत्यर्थः । अन्यत्र यौवनालङ्कारादियुक्ता कथं न मन्मथोद्दीपनेत्यर्थः । आलम्बनगुणश्चैव तच्चेष्टा तदलङ्कृतिः । 'तटस्थश्चेति विज्ञेयश्चतुर्धोद्दीपनक्रमः' इति लक्षणात् ॥ ११९ ॥

गिरा इति ॥ गिरा सम्भाषणेनानुकम्पस्व चुम्बनैर्दयस्व दयां कुरु मया कुचौ शुश्रूषयितुं प्रसीद । अन्यथा कथमहं जीवेयमित्याशयेनाह—यत् यस्मात् चान्द्रस्य करोत्करस्य किरणसमूहस्य निशेव नलस्य मम त्वमेका जीवितमसि चन्द्रस्य दिवापि जीवनसम्भवात् करग्रहणं तस्य निशैकशरणत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥

मुनिर्यथात्मानमथ प्रबोधवान् प्रकाशयन्तं स्वमसावबुध्यत ।
अपि प्रपन्नां प्रकृतिं विलोक्य तामवाप्तसंस्कारतयाऽसृजद्गिरः ॥

अये ! मयात्मा किमनिह्नुतीकृतः किमत्र मन्ता स तु मां शतक्रतुः ।
पुरः स्वभक्त्याथ नमन् ह्रियाविलो विलोकिताहे न तदिङ्गितान्यपि ॥

स्वनाम यन्नाम मुधाभ्यधामहं महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्झितम् ।
हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः ॥ १२३॥

मुनिरिति ॥ अथैवं भ्रान्त्यनन्तरमसौ नलो मुनिर्यथा मुनिरिव प्रबोधवानुत्पन्नतत्वावबोधः सन्नात्मानं स्वं स्वरूपं प्रकाशयन्तं सन्तमबुध्यत नलरूपता प्रकाशितेत्यबुद्धेत्यर्थः । अथ प्रपन्नां प्राप्तां तां प्रकृतिं स्वभावं विलोक्यापि ज्ञात्वापि अवाप्तः उद्बुद्धः संस्कारो निजदूतत्वस्मारकवासना येन तस्य भावस्तत्ता तया गिरो दूत्यानुगुणान्येव वाक्यान्यसृजदवोचदित्यर्थः । यथा मुनिर्योगलब्धात्मतत्वावबोधोऽपि वासनावशात् बाह्यमनुसन्धत्ते तथा नलोऽपि प्रकटितात्मा पुनः संस्कारवशात् दूत्यमेवानुसरन्नुवाचेत्यर्थः ॥ १२१ ॥

अये इति ॥ अये ! इति विषादे । 'अये विषादे क्रोधे च' इति विश्वः । मया आत्मा स्वरूपं किं किमर्थमनिह्नुतीकृतः प्रकाशितः, अत्रात्मप्रकाशने स शतक्रतुरिन्द्रस्तु मां किं मन्ता मंस्यते । अथ पुरोऽग्रे स्वभक्त्या नमन् प्रणमन् ह्रिया आविलः कलुषः सन् तस्येन्द्रस्येङ्गितानि चेष्टितान्यपि न विलोकिताहे न विलोकयिष्यामि । लुटीट् । तन्मुखमवलोकितुमपि नोत्सहे इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

स्वेति ॥ यद्यस्मात् मुधा वृथैव स्वनाम अभ्यधान्नाम ? अवोचं खलु ? तन्महदेतन्महेन्द्रकार्यमुज्झितं त्यक्तम् । अहो हनूमदाद्यैः दूतपथो यशसा सितीकृतो धवलीकृतो मया पुनर्द्विषां हसैर्हासैः, "स्वनहसोर्वा" इत्यप्प्रत्ययः । सितीकृतो धवलीकृतः । यशोवद्धासस्यापि धवलत्वादिति भावः । विश्वेश्वरीये तु हासस्य धावल्येऽपि शत्रुहासस्य मालिन्यापादकत्वादित्याशयेन मेचकीकृतमिति

धियात्मनस्तावदचारु नाचरं परस्तु यद्वेद स तद्वदिष्यति ।
जनावनायोद्यमिनं जनार्दनं क्षये जगज्जीवपिबं वदन् शिवम् ॥

स्फुटत्यदः किं हृदयं त्रपाभरात् यदस्य शुद्धिर्विबुधैर्विबुध्यताम् ।
विदन्तु ते तत्त्वमिदं तु दन्तुरञ्जनानने कः करमर्पयिष्यति १२५

मम श्रमश्चेतनयानया फली बलीयसाऽलोपि च सैव वेधसा ।
न वस्तु दैवस्वरसाद्विनश्वरं सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुमीश्वरः ॥ १२६॥

व्याख्यातम् । 'सितौ धवलमेचकौ" इत्यमरः । अत्र हनूमद्ग्रहणं पूर्वकल्पाभिप्रायमन्यथा कृतत्रेतावर्तिपुरुषयोः पौर्वापर्यविरोधादिति ॥ १२३ ॥

धियेति ॥ अथवा तावदात्मनो धिया बुद्धिपूर्वकमित्यर्थः । अचार्वसाधु नाचरं एवं स्थिते परोऽन्यो जनो यदचारु वदिष्यति तत्तु जनानामवनाय रक्षणायोद्यमिनमुद्योगिनं विष्णुमिति शेषः । जनानामर्दयतीत्यर्दनं संहर्तारम् । नन्द्यादित्वात् ल्युट्प्रत्ययः । अथ क्षये कल्पान्ते जगज्जीवानां पिबतीति पिबं संहर्तारं रुद्रमिति शेषः । पाघ्रादिना शप्रत्ययः । शिवं शान्तं वदन्, शिवमशिवमशिवं शिवञ्च वदन्नित्यर्थः । स पर एव वेद अनर्गलो लोकस्तावदास्तां ममानपराधित्वमन्तर्यामिसाक्षिकमिति भावः ॥ १२४ ॥

स्फुटतीति ॥ अदो हृदयं त्रपाभराल्लज्जातिभारात् स्फुटति किम्? स्फुटिष्यति किम्? "आशंसायां भूतवच्च" इति चकारादाशंसायां भविष्यदर्थे वर्तमानवत्प्रत्ययः । यद्यस्मात् स्फुटनादस्य हृदयस्य शुद्धिर्विबुधैर्देवैर्विबुध्यतां ज्ञायताम् । अतः स्फुटनमाशास्यमित्यर्थः । परन्तु ते विबुधास्तत्वं हृदयशुद्धिं विदन्तु तथापि दन्तुरमतिविषमन्तदेवाह जनानने कः करं अर्पयिष्यति न कोऽपीत्यर्थः । कथञ्चिद्देवताप्रत्यायनेऽपि जनप्रत्यायनं दुष्करमिति तात्पर्यार्थः ॥

ममेति ॥ मम श्रमो दूत्यप्रयासः अनया चेतनया स्वरूपनिगूहनबुद्ध्या फली सफलः स्यात् बलीयसा बलवत्तरेण वेधसा दैवेन सा चेतनैवालोपि नाशिता च । तथा हि दैवस्य स्वरसात् स्वेच्छातो विनश्वरं वस्त्वर्थं सुरेश्वरः

इति स्वयं मोहमयोर्मिनिर्मितं प्रकाशनं शोचति नैषधे निजम् ।
तथा व्यथामग्नतदुद्दिधीर्षया दयालुरागाल्लघु हेमहंसराट् ॥ १२७

नलं स तत्पक्षरवोर्ध्ववीक्षिणं स एष पक्षीति भणन्तमभ्यधात् ।
नयादयैनामति मा निराशतामसून् विहातेयमतःपरं परम् ॥१२८

सुरेषु पश्यन्निजसापराधताभियत्प्रयस्यापि तदर्थसिद्धये ।
न कुटसाक्षीभवनोचितो भवान् सतां हि चेतः शुचितात्मसाक्षिका ॥

शक्रोऽपि प्रतिकर्तुं नेश्वरो न शक्त इत्यर्थान्तरन्यासः । ईदृशी भवितव्यतेति भावः ॥ १२६ ॥

इतीति ॥ इतीत्थं नैषधे नले मोहमयोर्मिणा अज्ञानविलसितेन निर्मितं निजमात्मीयं स्वयं प्रकाशनं स्वस्वरूपप्रकटिनं प्रति शोचति व्यथमाने सति दयालुर्हेमहंसराट् सुवर्णराजहंसः तथा व्यथामग्नस्य तस्य नलस्योद्दिधीर्षया उद्धर्तुमिच्छया, धरतेरुत्पूर्वात् सन्नन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप् । लघु क्षिप्रमागादागतः ॥ १२७ ॥

नलमिति ॥ स राजहंसः तस्य हंसस्य पक्षरवेण निमित्तेनोर्ध्वं वीक्षत इति वीक्षिणं तथा एष स सर्वोपकारी पक्षीति भणन्तमेव नलमभ्यधात् अभिहितवान् हे अदय! निर्दय! एनां दमयन्तीमतिनिराशतां नैराश्यं मा नय प्रापय । कुतः अतः परमियं परं केवलमसून् प्राणान् विहाता विहास्यति । जहातेर्लुट् । तदेतत्प्राणत्राणकाङ्क्षिणा त्वया नैवमाशाच्छेदः कार्य इत्यर्थः ॥१२८

सुरेष्विति ॥ हे नल! भवान् तदर्थस्य सुरकार्यस्य सिद्धये इयदेतावत् प्रयस्याप्यायस्यापि, यसु प्रयत्न इति धातोः समासे क्त्वो ल्यबादेशः । सुरेषु विषये निजां सापराधतामेव पश्यन् उत्प्रेक्षमाणः सन् कूटसाक्षीभवनस्य कपटसाक्षीभावस्य । अभूततद्भावे च्विः । उचितो न अनपराधिन्यात्मन्यपराधोत्प्रेक्षित्वमेव कूटसाक्षित्वं तत्ते अनुचितमित्यर्थः । तथा हि सतां चेतःशुचिता चित्तशुद्धिः आत्मसाक्षिका स्वप्रमाणिका हि । स्वयं प्रमितेऽर्थे किं विचारणयेत्यर्थः ॥

इतीरिणापृच्छ्य नलं विदर्भजामपि प्रयातेन खगेन सान्त्वितः ।
मृदुर्बभाषे भगिनीं दमस्य स प्रणम्य चित्तेन हरित्पतीन्नृपः ॥१३०

ददेऽपि तुभ्यं कियतीः कदर्थनाः सुरेषु रागप्रसवावकेशिनीः ।
अदम्भदूत्येन भजन्तु वा दयां दिशन्तु वा दण्डममी ममागसा ॥

अयोगजामन्वभवं न वेदनां हिताय मेऽभूदियमुन्मदिष्णुता ।
उदेति दोषादपि दोषलाघवं कृशत्वमज्ञानवशादिवैनसः ॥ १३२ ॥

इतीति ॥ इतीरिणा इत्थंवादिना नलं विदर्भजामपि भैमीं चापृच्छ्यामन्त्र्य प्रयातेन प्रयाणप्रवृत्तेन खगेन हंसेन सान्त्वितो बोधितः स नृपश्चित्तेन हरित्पतीनिन्द्रादीन् प्रणम्य मृदुरार्द्रचित्तः सन् दमस्य भगिनीं दमयन्तीं बभाषे ॥

दद इति ॥ हे प्रिये ! सुरेषु विषये रागप्रसवे अनुरागजनने अवकेशिनीः वन्ध्या असमर्था इत्यर्थः । 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः । कियतीरियत्तारहिता इत्यर्थः । कदर्थनाः कुत्सनाः । अश्लीलप्रयोगानिति यावत् । तुभ्यं केवलं प्रियार्हायै इति भावः । ददेऽपि ददाम्यपि अतिगर्हितमाचरामीत्यर्थः । अपिर्गर्हायाम् । 'अपिः सम्भावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चय' इति विश्वः । किञ्चैवं सति अमी देवाः अदम्भेनाकपटेन दूत्येन दूतकर्मणा । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' इत्यमरः । दयां वा भजन्तु आगसा अपराधेन मम दण्डं दण्डनं वा दिशन्तु इतःपरमिमां तु न कदर्थयामीति भावः ॥ १३१ ॥

अयोगजामिति ॥ इयमुन्मदिष्णुता उन्मत्तता । "अलङ्कृञ्" इत्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः । मे हितायोपकारायाभूत् । कुतः अयोगजां वियोगोत्थां वेदनां नान्वभवम् । तथा हि अज्ञानवशात् अज्ञानबलादेनसः पापस्य कृशत्वं ज्ञानकृतापेक्षयाल्पत्वमिव दोषादुन्माददोषादपि दोषस्य वियोगः दुःखस्य लाघवमल्पत्वमुदेति तस्माद्दोषोऽपि कदाचिदुपकरोतीति भावः ॥ १३२ ॥

तवेत्ययोगस्मरपावकोऽपि मे कदर्थनात्यर्थतयागमद्दयाम् ।
प्रकाशमुन्माद्य यदद्य कारयन्मयात्मनो मामनुकम्पते स्म सः ॥

अमी समीहैकपरास्तवामराः स्वकिङ्करं मामपि कर्तुमीशिषे ।
विचार्यकार्यं सृज मा विधान्मुधाकृतानुतापस्त्वयि पार्ष्णिविग्रहम् ॥

उदासितेनेव मयेदमुद्यसे भिया न तेभ्यः स्मरतानवान्नवा ।
हितं यदि स्यान्मदसुव्ययेन ते तदा तव प्रेमणि शुद्धिलब्धये ॥

तवेति ॥ हे प्रिये ! इतीत्थं तव कदर्थनानां मदीयाप्रियोक्तिरूपकुत्सनानामत्यर्थतया अत्याधिक्येन हेतुना मे मम सम्बन्धी अयोगे यः स्मरपावकः कामाग्निः सोऽपि दयामगमत् दयालुरभूदित्यर्थः । यद्यस्मादद्य स कामाग्निः (प्रयोजककर्ता) उन्माद्य मामुन्मत्तं कृत्वा मया प्रयोज्येन आत्मनो मत्स्वरूपस्य प्रकाश प्रकाशनं कारयन् त्वामनुकम्पते स्म । तस्मात् कामाग्नेरपि दयोत्पन्नेत्युत्प्रेक्षा । किं बहुना उन्मादप्रसादात् उभावप्यावां कृतार्थौ स्वः इति तात्पर्यार्थः ॥ १३३ ॥

अमी इति ॥ अमी अमरास्तव समीहायां त्वत्कृतानुरागे एकपरा एकाग्रास्ते च त्वामपेक्षन्ते इत्यर्थः । त्वञ्च मामपि स्वकिङ्करं निजदासं कर्तुं ईशिषे शक्नोषि अपि-शब्दात्तानपीत्यर्थः । ईशः से इतीडागमः । किन्तु विचार्य विमृश्य कार्यं सृज उत्पादय । कुतः अनुतापः पश्चात्तापः कृतः सन् त्वयि पार्ष्णि विग्रहं पार्ष्णिग्राहकृत्यं मुधा माविधात् माकार्षीत् । अविमृश्यकरणात्पश्चात्तापस्ते माभूदित्यर्थः । विपूर्वाद्दधातेर्लुङि न माङ्योग इत्यडभावः ॥ १३४ ॥

एतच्च माध्यस्थ्येनैवोच्यते न तु पक्षपातेनेत्याह—**उदासितेनेति** ॥ उदासितेनौदासीन्येन माध्यस्थ्येनैवेत्यर्थः भावे क्तः कर्तरि वा । उदासितेन मध्यस्थेनैव मया इदं पूर्वोक्तमुद्यसे । वदेः कर्मणि लटि यकि, वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् । तेभ्यः सुरेभ्यो भिया वा स्मरतानवात् कामप्रयुक्तकार्श्याद्वा न । युवादित्वादण्प्रत्ययः । तस्माद्विमृश्य कुर्विति भावः । अथ विमृश्यैव कुर्वे

इतीरितैर्नैषधसूनृतामृतैर्विदर्भजन्मा भृशमुल्ललास सा ।
ऋतोरधिश्रीः शिशिरानुजन्मनः पिकस्वरैर्दूरविकस्वरैर्यथा ॥ १३६

नलं तदावेत्य तमाशये निजे घृणां विगानञ्च मुमोच भीमजा ।
जुगुप्समाना हि मनो द्रुतं तदा सतीधिया दैवतदूतधावि सा ॥

मनोभुवस्ते भविनां मनः पिता निमज्जयन्नेनसि तन्न लज्जसे ।
अमुद्रि सत्पुत्रकथा त्वयेति सा स्थिता सती मन्मथनिन्दिनी धिया॥

त्वद्वरणमेवेति निश्चयस्तत्राह मदसुव्ययेन मत्प्राणसमर्पणेन ते तव हितं पथ्यं प्रियं यदि स्यात् । तदा मत्प्राणसमर्पणमिति शेषः । तव प्रेमणि विषये शुद्धिलब्धये आनृण्यलाभाय भवति । त्वत्कृतानुरागोपकारस्य प्राणसमर्पणमेव प्रत्युपकार इति भावः ॥ १३५ ॥

इतीति ॥ इतीत्थमीरितैरभिहितैर्नैषधस्य नलस्य सूनृतैः सत्यप्रियवाक्यैरेवामृतैः सा विदर्भजन्मा वैदर्भी शिशिरमनु जन्म यस्य तस्य शिशिरानुजन्मनः शिशिरानन्तरभाविनः ऋतोर्वसन्ततोरधिका श्रीर्दूरविकस्वरैरतिश्राव्यैः पिकस्वरैर्यथा कोकिलकूजितैरिव भृशमुल्ललास जहर्ष । अत्र सूनृतानामुपमानभूतकोकिलालापवत्तादात्विकत्वेनातिश्राव्यत्वद्योतनार्थं वसन्तस्य शिशिरानुजन्मत्वेन व्यपदेशः ॥ १३६ ॥

नलमिति ॥ तदा नलस्य स्वरूपगोपनकाले दैवतदूते धावति प्रवर्तत इति दैवतदूतधावि यथा तथा द्रुतं मनः सतीधिया पतिव्रतात्वाभिमानेन हेतुना जुगुप्समाना बीभत्समाना भीमजा तदा नलस्य स्वरूपकथनकाले तं दूतं नलमवेत्य बुद्ध्वा निजे आशये घृणां परपुरुष इति जुगुप्सां विगानमात्मनिन्दां च मुमोच ॥ १३७ ॥

मनोभुव इति ॥ हे मन्मथ! मनोभुवो मनोजन्यस्य ते भविनां संसारिणां मनः पिता, तत् पितरं मनः एनसि एवं दुश्चिन्तापापे निमज्जयन्न

प्रसूनमित्येव तदङ्गवर्णना न सा विशेषात् कतमत्तदित्यभूत् ।
तदा कदम्बं निरवर्णि रोमभिर्मुदश्रुणा प्रावृषि हर्षमागतैः ॥१३९॥

मयैव संबोध्य नलं व्यलापि यत् स्वमाह मद्बुद्धमिदं विमृश्य तत् ।
असाविति भ्रान्तिमसाद्दमस्वसुः स्वभाषितस्वोद्भ्रमविभ्रमक्रमः ॥

लज्जसे त्वया एवं पितृद्रोहिणा सत्पुत्राणां कथा पितृभक्तताख्यातिरमुद्रि मुद्रिता निवारिता इत्येवं सा भैमी धियान्तःकरणेन मन्मथनिन्दिनी सती स्थिता । तूष्णीं स्थिता सती कथञ्चित् किञ्चिदुवाचेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

प्रसूनमिति ॥ सा प्रसिद्धा तदङ्गवर्णना भैमीशरीरस्तुतिः प्रसूनं सामान्यतः पुष्पमेवाभूत् । किन्तु तत्प्रसूनं कतमत् किं जातीयमिति विशेषात् विशेषोल्लेखान्नाभूत् । तत्काले मुदश्रुणा प्रावृषि वर्षासु आनन्दबाष्पवर्षे सतीत्यर्थः । हर्षे विकासमागतैः प्रावृषेण्यत्वात् कदम्बकुसुमविकासस्येति भावः । लोमभिः लोमव्याजेनेत्यर्थः । कदम्बं कदम्बकुसुमामिति निरवर्णि निरीक्षि प्रत्यक्षेणैवालक्षीत्यर्थः । 'निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । तदा पुलकितं तदङ्गं बालकदम्बकल्पमासीदित्यर्थः । एतच्च "स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवै स्वर्यमित्यष्टौ सात्विकाः परिकीर्तिता" इत्युक्तसकलसात्विकोपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् । तदङ्गस्य कदम्बाभेदोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ १३९ ॥

मयेति ॥ मया नलमेव सम्बोध्य व्यलापीति यत् तदिदं मद्विलपितं विमृश्यालोच्यासौ नलः मद्बुद्धं स्वसम्बोधनलिङ्गेन मया ज्ञातमेव स्वमात्मनमाह— 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वम्' इत्यमरः । अनया ज्ञातस्य मे किं गोपनेनेति मत्वा नलोऽहमिति कथितवानित्यर्थः । आहेति भूते णलन्तभ्रमादिति वामनः । अत्र तु वर्तमानसामीप्याद्वा गतिरिति । दमस्वसुः या भ्रान्तिस्तां भ्रान्तिं असौ स नलः स्वेन भाषितः कथितः स्वोद्भ्रमविभ्रमाणां स्वोन्मादविलसितानां क्रमः अये प्रिये इत्यादि श्लोकोक्तप्रकारो येन स सन् असात् असासीत् अछेदीदित्यर्थः । स्यतेर्लुङि विभाषा घ्राधेट्शाच्छास इति वा सिचो लुक् । उन्मादादात्मप्रकाशनमिति नलवाक्यादेवावगमात्तु स्वेन ज्ञात्वा दूतभ्रान्तिर्निवृत्तेत्यर्थः ॥ १४० ॥

विदर्भराजप्रभवा ततः परं त्रपासखी वक्तुमलं न सा नलम् ।
पुरस्तमूचेऽभिमुखं यदत्रपा ममज्ज तेनैव महाह्रदे ह्रियः ॥१४१॥

यदापवार्यापि न दातुमुत्तरं शशाक सख्याः श्रवसि प्रियाय सा ।
विहस्य सख्येव तमब्रवीत्तदा ह्रियाधुना मौनधना भवत्प्रिया ॥

पदातिथेयाँल्लिखितस्य ते स्वयं वितन्वती लोचननिर्झरानियम् ।
जगाद यां सैव मुखान्मम त्वया प्रसूनबाणोपनिषन्निशम्यताम् ॥

असंशयं स त्वयि हंस एव मां शशंस न त्वद्विरहाप्तसंशयाम् ।
क चन्द्रवंशस्य वतंस! मद्वधान्नृशंसता संभविनी भवादृशे॥१४४

विदर्भेति ॥ सा विदर्भराजप्रभवा वैदर्भी ततः परं नलोऽयमिति ज्ञानानन्तरं त्रपायाः सखी लज्जिता सती नलं वक्तुं साक्षात् सम्भाषितुं नालं न शशाक। कुतः पुरः पूर्वमत्रपा निस्त्रपा सती तं नलमभिमुखं यथा तथा ऊच इति यत् तेनैव हेतुना ह्रियो महाह्रदे महति लज्जाह्रद इत्यर्थः । घटस्य स्वरूपमितिवत् कथञ्चिद्भेदनिर्देशः । ममज्ज मग्ना ॥ १४१ ॥

यदेति ॥ सा भैमी, यदा अपवार्य व्यवधायापि सख्याः श्रवसि श्रोत्रे प्रियायोत्तरं दातुं न शशाक तदा सख्येव विहस्य तं नलमब्रवीत् । किमिति अधुना भवत्प्रिया भैमी ह्रिया मौनधना बद्धमौना न तु वैराग्याद्द्वेषाद्वेति भावः ॥

पदेति ॥ इयं भवत्प्रिया लिखितस्य चित्रगतस्य ते पदयोरातिथेयाननतिथिषु साधून् पाद्यभूतानित्यर्थः । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । लोचननिर्झरान् बाष्पपूरान्वितन्वती यां प्रसूनबाणोपनिषद कामरहस्यं जगाद त्वदागमात् प्रागिति शेषः । सैव प्रसूनबाणोपनिषन्मम मुखात् त्वया स्वयं निशम्यतां श्रूयताम् ॥ १४२ ॥

असंशयमिति ॥ हे चन्द्रवंशस्य वतंसावतंस! "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इत्यकारलोपः । स हंसः त्वद्विरहेणाप्तसंशयां प्राप्तप्राणसन्देहां मां त्वयि विषये न शशंसैव असंशयम् । अन्यथा भवादृशे त्वद्विधे "त्यदादिषु"

जितस्त्वयास्येन विधुः स्मरः श्रिया कृतप्रतिज्ञौ मम तौ वधे कुतः।
तवेति कृत्वा यदि तज्जितं मया न मोघसङ्कल्पधराः किलामराः ॥

निजांशुनिर्दग्धमदङ्गभस्मभिर्मुधा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनोन्मृजाम् ।
त्वदास्यतां यास्यति तावतापि किं वधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥

इत्यादिना कञ्प्रत्ययः । आ सर्वनाम्न इत्याकारादेशः । मद्वधाद्धेतोर्नृशंसता घातुकत्वं स्त्रीवधपातकित्वमिति यावत् । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः । क सम्भविनी सम्भवति न क्वापि सम्भवितेत्यर्थः । सज्जनस्य दयानिधेस्तव नेदृक्कार्यं युक्तमिति भावः ॥ १४४ ॥

जित इति ॥ विधुश्चन्द्रस्त्वया आस्येन जितः । स्मरः श्रिया सौन्दर्येण जितः । कुतः कारणात् तौ विधुस्मरौ मम वधे कृतप्रतिज्ञौ त्वयि जेतरि स्थिते निरपराधां मां किमिति मारयत इत्यर्थः । अथ तवेति त्वदीयेति कृत्वा यदि तत्तर्हि मया जितं त्वां विना जीवनाभावात् मरणमेव मे प्रियमित्यर्थः । सेत्स्यति चैतदित्याह—अमरा मोघसङ्कल्पस्य धरन्तीति धराः, पचाद्यच्, न किल । सत्यसङ्कल्पाः खलु देवाः, देवौ च विधुस्मराविति भावः । अत्र नलापकारासमर्थयोर्विधुस्मरयोस्तदीयजनापकारकथनात् प्रत्यनीकालङ्कारः । "बलिनः प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुष्करे । यस्तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकं तदुच्यते" इति लक्षणात् ॥ १४५ ॥

निजेति ॥ विधुश्चन्द्रः निजैरंशुभिः निर्दग्धस्य मदङ्गस्य मच्छरीरस्य भस्मभिर्लाञ्छनोन्मृजां स्वकलङ्कपरिमार्जनं, षिद्भिदादिभ्योऽङ् । मुधा वृथैव वाञ्छति नलमुखसाम्यार्थमिति शेषः । तथा हि—हे प्रिय! वधूवधेन मद्वधपातकेनैव पुनः कलङ्कितः सन् तावतापि मदङ्गभस्मनोन्मार्जनेनापि त्वदास्यतां तत्तुल्यतामित्यर्थः । यास्यति प्राप्स्यति किम्? न यास्यत्येवेत्यर्थः । अत्र विधोर्नलास्यसाम्याय भैम्यङ्गभस्मभिः स्वकलङ्कमार्जनाद्वधूवधकलङ्कप्राप्तिकथनादनर्थोत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ १४६ ॥

प्रसीद यच्छ स्वशरान् मनोभुवे स हन्तु मां तैर्धृतकौसुमाशुगः ।
त्वदेकचित्ताहमसून् विमुञ्चती त्वमेव भूत्वा तृणवज्जयामि तम् ॥

श्रुतिः सुराणां गुणगायनी यदि त्वदङ्घ्रिमग्नस्य जनस्य किं ततः ।
स्तवे रवेरप्सु कृताप्लवैः कृते न मुद्वती जातु भवेत् कुमुद्वती ॥

कथासु शिष्ये वरमद्य न ध्रिये ममावगन्तासि न भावमन्यथा ।
त्वदर्थमुक्तासुतयाशु नाथ मां प्रतीहि जीवाभ्यधिक! त्वदेकिकाम् ॥

प्रसीदेति ॥ हे प्रिय! प्रसीद स्वशरान्मनोभुवे कामाय यच्छ देहि। पाघ्रादिना दाणो यच्छादेशः । स कामो धृतकौसुमाशुगः त्यक्तकुसुमबाणस्तैस्त्वच्छरैर्मां हन्तु हिनस्तु । तस्योपयोगमाह अहं त्वय्येकस्मिंश्चित्तं यस्याः सा सती असून् प्राणान् विमुञ्चती त्यजन्ती, "आच्छिनद्योर्नुम्" इति विकल्पान्नुगभावः । अत एव त्वमेव भूत्वा, 'यं यं वापि स्मरन् भावम्' इत्यादिगीताप्रामाण्यादिति भावः । तं कामं तृणवत्तृणतुल्यं जयामि जेष्यामीत्यर्थः । आशंसायां वर्तमानवत्प्रत्ययः ॥ १४७ ॥

ननु श्रुतयोऽपि देवानेव गायन्ति किमिति तत्तेषु वेदवेद्येषु विगानमत आह—**श्रुतिरिति** ॥ श्रुतिर्वेदोऽपि सुराणां गुणगायनी गुणस्तोत्र्येव यदि, कर्तरि ल्युट्, टित्वात् ङीप् । त्वदङ्घ्रौ मग्नस्य त्वच्चरणैकशरणस्य जनस्य स्वस्येत्यर्थः । ततः किं तैर्देवैः कोऽर्थ इत्यर्थः । तथा हि अप्सु कृताप्लवैः कृतावगाहैः जनैः रवेरर्कस्य स्तवे स्तोत्रे कृते सति कुमुदान्यस्यां सन्तीति कुमुद्वती कुमुदिनी, कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् टिलोपे ङीप् । जातु कदापि मुदस्यास्तीति मुद्वती मोदवती विकासवती न भवेत् कथमपीति शेषः । दृष्टान्तालङ्कारो व्यक्तः । लक्षणन्तूक्तम् ॥ १४८ ॥

कथास्विति ॥ हे नाथ! कथासु शिष्ये कथामात्रशेषा भवामि मरिष्यामीत्यर्थः । शिष्ल असर्वोपयोग इति धातोर्दैवादिकात् प्राप्तकाले कर्तरि लट् । वरं मनाक् प्रियं अद्य न ध्रिये न स्थास्ये न जीविष्यामीत्यर्थः । धृङ् अवस्थाने

महेन्द्रहेतेरपि रक्षणं भयाद्यदर्थिसाधारणमस्त्रभृद्व्रतम् ।
प्रसूनबाणादपि मामरक्षतः क्षतं तदुच्चैरवकीर्णिनस्तव ॥ १५० ॥

तवास्मि मां घातुकमप्युपेक्षसे मृषामरं हामरगौरवात् स्मरम् ।
अवेहि चण्डालमनङ्गमङ्ग! तं स्वकाण्डकारस्य मधोः सखा हि सः॥

इति धातोस्तौदादिकात् प्राप्तकाले कर्तरि लट्। "रिङ्शयग्लिक्षु" इति रिङा-देशः। अन्यथा जीवेन परीक्षणे मम भावमाशयं नावगन्तासि नावगमिष्यसि, गमेर्लुटि सिप्। त्वदर्थं तुभ्यं मुक्तासुतया त्यक्तप्राणतया आशु मां हे जीवा-भ्यधिक! अत एव त्वमेवैको मुख्यो यस्यास्तां त्वदेकिकां त्वदेकशरणामित्यर्थः। शैषिके कपि कात्पूर्वस्येकारः। प्रतीहि जानीहि ॥ १४९ ॥

महेन्द्रेति ॥ महेन्द्रहेतेर्वज्रायुधादपि यद्भयं तस्माद्रक्षणं, "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इति क्रमादुभयत्रापादानत्वात् पञ्चमी। अर्थिष्वर्थिमात्रेषु साधारण-मस्त्रभृतां व्रतं प्रसूनमेव बाणो यस्य स कुसुमबाणः कामस्तस्मादपि मां त्रिय-मिति भावः। अरक्षतः अत एवावकीर्णिनः क्षतव्रतस्य। 'अवकीर्णी क्षतव्रत' इत्यमरः। तव तदुच्चैर्महत् व्रतं क्षतं सर्वाभयदानव्रतिनस्ते पुष्पभृतः स्त्र्युपेक्षणे महत्कष्टमापन्नमित्यर्थः ॥ १५० ॥

तवेति ॥ तवास्मि त्वदीयाहमस्मि शरणागतत्राणं विहितमिति भावः। एवं सति मां घातुकं शरणागतस्त्रीहन्तारमपीत्यर्थः। लषपतेत्यादिना उकञ्, न लोकेत्यादिना कर्मणि षष्ठीनिषेधात् द्वितीया। अत एव मृषामरमलीकामरं स्मरममरामिति गौरवादुपेक्षसे हा कष्टम्? किं तु अङ्ग! भोस्तमनङ्गं चण्डाल-मवेहि। कुतः हि यस्मात्सोऽनङ्गः स्वकाण्डकारस्य स्वेषुकारस्य मधोर्वसन्तस्य पुष्पकरत्वात् स्वस्य पुष्पाशुगत्वाच्चेति भावः। 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाण' इत्यमरः। सखा हि इषुकारस्य चण्डालविशेषत्वात् तत्संसर्गिणोऽपि चण्डाला एवेत्यर्थः ॥

लघौ लघावेव पुरः परे बुधैर्विधेयमुत्तेजनमात्मतेजसः ।
तृणे तृणेढि ज्वलनः खलु ज्वलन् क्रमात् करीषद्रुमकाण्डमण्डलम् ॥

सुरापराधस्तव वा कियानयं स्वयंवरायामनुकम्प्रता मयि ।
गिरापि वक्ष्यन्ति मुखेषु तर्पणादिदं न देवा मुखलज्जयैव ते ॥

व्रजन्तु ते तेऽपि वरं स्वयंवरं प्रसाद्य तानेव मया वरिष्यसे ।
न सर्वथा तानपि न स्पृशेद्दया न तेऽपि तावन्मदनस्त्वमेव वा ॥

लघाविति ॥ बुधैस्तज्ज्ञैः पुरः पूर्वं लघौ लघावेव लघुप्रकारेऽल्पप्रकार एव । प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः । परे शत्रौ पूर्वादिभ्यो विकल्पात् सर्वनामाभावः । आत्मतेजसः स्वप्रतापस्योत्तेजनं उद्दीपनं विधेयम्; तथा हि ज्वलनोऽग्निः स नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः । तृणे ज्वलन् क्रमात्करीषाः शुष्कगोमयाः, 'गोविट्गोमयमस्त्रियां तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री' इत्यमरः । तेषां द्रुमकाण्डानां वृक्षस्कन्धानाञ्च मण्डलं समूहं तृणेढि हिनस्ति दहति खल्वित्यर्थः । तृहि हिंसायां लट् रुधादिभ्यः श्नम् तृणह इम् गुणढत्वादिकार्यम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १५२ ॥

सुरेति ॥ तव स्वयमेव वृणोतीति स्वयंवरा, पचाद्यच् । तस्यां मयि अनुकम्प्रता अनुकम्पित्वं, "नमिकम्पि" इत्यादिना ताच्छील्ये रप्रत्ययः । भावार्थे तल्प्रत्ययः । अयं कियान् सुरापराधः तत्प्रेषितस्यापि मया वृतत्वात्तेकोऽपराध इत्यर्थः । अथापराद्धृत्वेऽपि मखेषु तर्पणात् प्रीणनात् देवास्ते मुखलज्जयैव मुखदाक्षिण्येनैव इदमपराद्धृत्वं गिरापि न वक्ष्यन्ति । अपिशब्दान्मनसापि न स्मरिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १५३ ॥

व्रजन्त्विति ॥ अथवा हे नल ! ते देवा अपि ते तव सम्बन्धिनं स्वयंवरं व्रजन्तु वरं साध्वेवैतदित्यर्थः । कुतः मया तानेव प्रसाद्य प्रसन्नान् कृत्वा वरिष्यसे । न च ते दुराधर्षा इत्याह सर्वथा तान् देवानपि दया न स्पृशेदिति न । किं तु स्पृशेदेवेत्यर्थः । सम्भवस्य निषेधनिवर्तने द्वौ

इतीयमालेख्यगतेऽपि वीक्षिते त्वयि स्मरव्रीडसमस्ययाऽनया ।
पदे पदे मौनमयान्तरीपिणी प्रवर्तिता सारघसारसारणी ॥ १५५

चण्डालस्ते विषमविशिखः स्पृश्यते दृश्यते न
ख्यातोऽनङ्गस्त्वयि निजभिया किन्तु कृत्ताङ्गुलीकः ।
कृत्वा मित्रं मधुमधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा
सख्याः प्राणान् हरति हरितस्त्वद्यशस्तज्जुषन्ताम् ॥

नञ्प्रतिषेधौ स्तः । तेऽपि तावन्मदनस्त्वमेव वा न । लोके त्वां मदनं च विना न कोऽपि निष्कृप इति भावः ॥ १५४ ॥

इतीति ॥ हे सौम्य! आलेख्यगते चित्रगतेऽपि त्वयि वीक्षिते सति स्मरव्रीडयोः समस्यया समष्ट्या अनया भैम्या पदे पदे वचने वचने स्थाने स्थाने अन्तर्गता आपोऽस्येत्यन्तरीपमन्तस्तटं, 'द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम्' इत्यमरः । "ऋक्पूः" इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदितीकारः । मौनमयं मौनरूपमन्तरीपं यस्याः सा मौनान्तरीपोद्गतेत्यर्थः । सर्वधन्वीतिवदिन्नन्तो बहुव्रीहिः अट्कुप्वाङित्यादिना णत्वम् । इतीयं उक्तरूपा सारघसारस्य मधुसारस्य सारणी स्वल्पनदी । 'सारणी स्वल्पसरित्' इति विश्वः । प्रवर्तिता चित्रगतस्य तवाग्रे एवं मधुवर्षिणी वागुक्तेत्यर्थः । अत्र विषयस्य वाचोऽनुपादानेन विषयिण्याः सारघसारण्या एवोपनिबन्धात्तयोर्भेदेऽप्यभेदोक्तेश्चातिशयोक्तिभेदः ॥ १५५ ॥

चण्डाल इति ॥ हे नल! विषमविशिखः कामस्ते तव सम्बन्धी चण्डालः, वध्यांश्च हन्युः सततं यथा शास्त्रं नृपाज्ञयेति स्मरणात् । मादृङ्मरणार्थमेव त्वया भृतः कोऽपि चण्डाल इत्यर्थः । अत एव न दृश्यते न स्पृश्यते च एकत्रानङ्गत्वादन्यत्र शास्त्रनिषेधाच्चेति भावः । किं च निजभिया स्वीयापराधदण्डभयेन त्वयि विषये त्वामुद्दिश्य कृताङ्गुलीकः । अपराधेऽपि त्राणार्थं छिन्नाङ्गुलीकः । "नद्यृतश्च" इति कप् । पद्यमङ्गुलिविच्छेद उरोविन्यस्त-

अथ भीमभुवैव रहोऽभिहितां नतमौलिरपत्रपया स निजाम् ।
अमरैः सह राजसमाजगतिं जगतीपतिरभ्युपगम्य ययौ ॥ १५७

श्वस्तस्याः प्रियमाप्तुमुद्धुरधियो धाराः सृजन्त्या रया-
न्नम्रोन्नम्रकपोलपालिपुलकैर्वेतस्वतीरश्रुणः ।
चत्वारः प्रहराः स्मरार्तिभिरभूत् सा यत् क्षपा दुःक्षपा
तत्तस्यां कृपयाखिलेव विधिना रात्रिस्त्रियामा कृता ॥ १५८॥

मक्षरम् । तन्नामकरणं चेति दास्यमेतच्चतुष्टयमिति दासचिह्नत्वादिति भावः । अत एवाङ्गुलिविहीनत्वादनङ्गः ख्यातः किं नु? अतः किमत आह—मधुं वसन्तमपि मित्रं कृत्वा सहायश्च कश्चन सम्पाद्येत्यर्थः । अन्तरन्तःकरणमेव अधिवनस्थानमरण्यदेशं चरित्वा भ्रान्त्वा सख्याः स्वसख्या भैम्याः प्राणान् हरति तत्स्त्रीजन्यं त्वयशो दुर्यश इत्यर्थः । हरितो दिशो जुषन्तां सेवन्तां दिगन्तविश्रान्तमस्त्वित्यर्थः । अत्र कामस्य चण्डालधर्मयोगयचण्डालत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । मन्दाक्रान्तावृत्तमुक्तम् ॥ १५६ ॥

अथेति ॥ अथ भैमीवाक्यश्रवणानन्तर जगतीपतिर्नलः भीमभुवैव भैम्यैव रहो रहस्यभिहितां निजामात्मीयाममरैः सह राजसमाजस्य राजसभाया गतिं प्राप्तिमपत्रपया स्ववरणलज्जया नतमौलिर्नम्रमुखः सन् अभ्युपगम्याङ्गीकृत्य ययौ । तोटकवृत्तम् । इह तोटकमम्बुधिसैः कथितमिति लक्षणात् ॥ १५७ ॥

श्व इति ॥ श्वः परेऽहनि प्रियं नलं आप्तुमुद्धुरधियः सन्नद्धबुद्धेः अत एव रयात् प्रवाहवेगान्नम्राश्चोन्नम्राश्च दन्तुरा इत्यर्थः । तैः कपोलपाल्योर्गण्डभित्त्योः पुलकैरोमाञ्चैर्वेतस्वतीः वेतसलतावतीः, कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् । मादुपधायाश्चेत्यादिना मकारस्य वकारः । अश्रुणो धारा आनन्दबाष्पप्रवाहान् सृजन्त्या जनयन्त्यास्तस्या भैम्याः यत् यस्मात् कारणात् चत्वारः प्रहरा अपि चतुर्याममात्रापीत्यर्थः । सा क्षपा स्मरार्तिभिः स्मरपीडाभिर्दुःक्षपा दुरतिवाहाभूत् तत् तस्मादस्यां भैम्यां कृपया कृपयैवेत्यर्थः । विधिना वेधसा अखिलैव सर्वापि रात्रिस्त्रियामा यामत्रयवत्येव कृता । सत्यमिति शेषः । गम्योत्प्रेक्षा ॥ १५८ ॥

तदखिलमिह भूतं भूत्यगत्या जगत्याः
पतिरभिलपति स्म स्वात्मदूतत्वतत्वम् ।
त्रिभुवनजनयावद्वृत्तवृत्तान्तसाक्षात्-
कृतिकृतिषु निरस्तानन्दमिन्द्रादिषु द्राक् ॥ १५९ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्सुतं
श्रीहीरस्सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
संदृब्धार्णववर्णनस्य नवमस्तस्य व्यरंसीन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥१६०

तदिति ॥ जगत्याः पृथिव्याः पतिर्नलः इह दमयन्तीसमक्षं भूतं वृत्तं तदखिलं स्वात्मनः स्वस्य दूतत्वं तत्वं दूतस्वरूपं त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवन, तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः । द्विगुरेकवचनं पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वम् । तस्मिन् जनानां यावन्तो वृत्ता यावद्वृत्तं यावदवधारण इत्यव्ययीभावः । यावद्वृत्तश्च ते वृत्तान्तश्च तेषां साक्षात्कृतौ साक्षात्करणे कृतिषु कुशलेष्विन्द्रादिषु विषये द्राक् सपदि निरस्तानन्दं तेषामिष्टविघाताद्विहतसन्तोषं यथा तथा भूतगत्या सत्यभङ्ग्या । 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इत्यमरः । अभिलपति स्म कथितवान् । मालिनीवृत्तम् । "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति लक्षणात् ॥ १५९ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ सन्दृब्धं ग्रथितमर्णववर्णनमर्णववर्णनाख्यप्रबन्धो येन तस्येत्यर्थः । 'ग्रथितं ग्रन्थितं दृब्धम्' इत्यमरः ॥ १६० ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने
नवमः सर्गः समाप्तः ।

दशमः सर्गः ।

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शास्त्रेषु च दृष्टपाराः ।
स्वयंवरं शम्बरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥

नाभूदभूमिः स्मरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।
नास्थादपन्था धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपद्व्रजत्सु ॥ २ ॥

अथ स्वयंवरवृत्तान्तं वर्णयति—**रथैरित्यादि** ॥ अथ नलप्रयाणानन्तरं कुलजाः कुलीनाः शस्त्रेषु शस्त्रविद्यासु शास्त्रेषु त्रय्यादिषु च दृष्टं पारं यैस्ते दृष्टपाराः पारदृश्वानः शम्बरवैरिणः कामस्य कायव्यूहस्य शरीरसंस्थानस्य श्रीरिव श्रीः शोभा येषां ते कन्दर्पकल्पा इत्यर्थः । श्रिया सम्पदा जितो यक्षराजः कुबेरः यैस्ते कुमारा राजकुमाराः कन्या वरयते रूपमित्याद्युक्तसमग्रगुणसम्पन्नाः इत्यर्थः । रथैः साधनैः स्वयं व्रियतेऽस्मिन्निति स्वयंवरस्तम् । ऋदोरप् । स्वयंवरभुवं आयुः आयाताः । आङ् पूर्वाद्यातेर्लङि लङः शाकटायनस्यैवेति वैकल्पिको झेर्जुसादेशः ॥ १ ॥

नेति ॥ कुलजः कोऽपीति शेषः । स्मरसायकानामभूमिरविषयो नाभूत् तथा अगन्ता स्वयंवराप्रयाता च नासीत् । किञ्च राज्ञां व्रजेषु युगपद्व्रजत्सु सत्सु धरणेः कणोऽपि भूलेशोऽप्यपन्था अपथं, "पथो विभाषा" इति विकल्पात् समासान्ताभावः । नास्थात् न स्थितः, गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् । अत्र राज्ञां कार्त्स्न्येन स्मरेषुविषयत्वगन्तृत्वाभ्यां भूमेः पथित्वेन चासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ २ ॥

योग्यैर्व्रजद्भिर्नृपजां वरीतुं वीरैरनर्हैः प्रसभेन हर्तुम् ।
द्रष्टुं परैस्ताननुरोद्धुमन्यैः स्वमात्रशेषाः ककुभो बभूवुः ॥ ३ ॥

लोकैरशेषैरवनिश्रियन्तामुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे ।
स्ववर्तितत्तज्जनयन्त्रणार्तिविश्रान्तिमापुः ककुभां विभागाः ॥ ४ ॥

तलं यथेयुर्न तिला विकीर्णाः सैन्यैस्तथा राजपथा बभूवुः ।
भैमीं स लब्धामिव तत्र मेने यः प्राप भूभृद्भवितुं पुरस्तात् ॥ ५ ॥

योग्यैरिति ॥ योग्यैः रूपयौवनादिना सम्बन्धार्हैः नृपजां भैमीं वरीतुम् । "वृतो वा" इति दीर्घः । अनर्हैः किन्तु वीरैः प्रसभेन बलेन हर्तुं परैः कैश्चिन्निःस्पृहैः केवलं द्रष्टुमेव अन्यैस्तु तान् राजन्यादीननुरोद्धुमुपासितुं व्रजद्भिः करणैस्तद्रूजनेनेत्यर्थः । ककुभो दिशः स्वमात्रशेषाः स्वरूपमात्रावशिष्टाः बभूवुः । अत्रापि ककुभां स्वमात्रशेषत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-भेदः ॥ ३ ॥

लोकैरिति ॥ अवनिश्रियं भूलोकलक्ष्मीं तां भैमीमुद्दिश्याभिसन्धाय दिश्यैर्दिक्षु भवैः, दिगादिभ्यो यत् । अशेषैर्लोकैर्जनैः प्रयाणे विहिते सति ककुभां विभागाः प्रदेशाः स्ववर्तिनां स्वनिष्ठानां तेषां तेषां जनानां यन्त्रणया सम्बन्धेनार्तेः पीडायाः विश्रान्तिं विरतिमापुः । तद्वदलक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा गम्या ॥

तलमिति ॥ यथा विकीर्णा उपरि क्षिप्तास्तिलास्तलं भूतलं नेयुः नाप्नुयुः सैन्यैः सैनिकैः । 'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमरः। सेनाया वेति ण्यप्रत्ययः। राजपथा राजमार्गास्तथा तिलमात्रावकाशरहिता बभूवुः । तादृक्सम्बन्धासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धस्योक्तेरतिशयोक्तिभेदः । किञ्च तत्र समवाये यो भूभृद्राजा पुरस्ताद्भवितुं प्राप प्राप्तः स राजा भैमीं लब्धामिव मेने । यदि पूर्वगतो भवेयं तर्हि स्वयं भैमीं लप्स्य इत्यभिमानादहंपूर्विकया सर्वे समाजग्मुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

नृपः पुरःस्थैः प्रतिरुद्धवर्त्मा पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः ।
यन्त्रस्थसिद्धार्थपदाभिषेकं लब्ध्वाप्यसिद्धार्थममन्यत स्वम् ॥ ६ ॥

राज्ञां पथि स्त्यानतयानुपूर्वीविलङ्घनाशक्तिविलम्बभाजाम् ।
आह्वानसंज्ञानमिवाग्रकम्पैर्दधुर्विदर्भेन्द्रपुरीपताकाः ॥ ७ ॥

प्राग्भूय कर्कोटक आचकर्ष सकम्बलं नागबलं यदुच्चैः ।
भुवस्तले कुण्डिनगामिराज्ञां तद्वासुकेश्चाश्वतरोऽन्वगच्छत् ॥ ८ ॥

नृप इति ॥ पुरःस्थैर्जनैः प्रतिरुद्धवर्त्मा निरुद्धमार्गः पश्चात्तनैः पश्चाद्भवैः पृष्ठत आगतैरित्यर्थः । सायं चिरमित्यादिना ट्युप्रत्ययस्तुडागमश्च । नुद्यमानः प्रेर्यमाणः कश्चन नृपः यन्त्रस्थस्य तैलाकर्षणयन्त्रलग्नस्य सिद्धार्थस्य सर्षपस्य पदे स्थाने अभिषेकं लब्ध्वापि सर्षपत्वं प्राप्यापीत्यर्थः । स्वमात्मानमसिद्धार्थमसर्षपममन्यतेति विरोधः । अपिशब्दो विरोधद्योतनार्थः । असिद्धार्थं सिद्धिरहितममन्यतेत्यविरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । अत्र संमर्दे यन्त्रस्थसर्षपवद्विशीर्णस्य मे कुतोऽर्थसिद्धिरित्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

राज्ञामिति ॥ विदर्भेन्द्रपुरी कुण्डिनपुरं तस्यां पताकाः अग्रकम्पैः स्वाग्रचलनैः पथि मार्गे स्त्यानतया संहततया सैन्यसङ्कीर्णतयेत्यर्थः । संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति स्त्यायतेर्निष्ठानत्वम् । आनुपूर्वीविलङ्घनाशक्त्या क्रमचङ्क्रमणाशक्त्या विलम्बभाजां राज्ञामाह्वानसंज्ञानमाकारणचेष्टां दधुरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥

प्रागिति ॥ भुवस्तले भूपृष्ठे कुण्डिनगामिनाम् । श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसङ्ख्यानात् द्वितीयासमासः । राज्ञां सम्बन्धि सकम्बलं सप्रावारमुच्चैर्महद्यन्नागबलं गजबलं (कर्म) कर्क इति पदच्छेदः । अटतीत्यटकः शीघ्रं गन्ता । बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकः क्युन्प्रत्ययः । कर्कः श्वेताश्वः । 'पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्कः' इत्यमरः । जातावेकवचनम् । प्राग्भूय अग्रसरो भूत्वा प्रागिति च्व्यन्तस्य गतित्वाद्गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । आचकर्ष आकृष्टवान् । अश्वपूर्वं गजा गच्छन्तीति प्रसिद्धम् । तन्नागबलमश्वतरो गर्दभादश्वायामुत्पन्नो

आगच्छदुर्वीन्द्रचमूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता मुखश्रीः ।
विस्पष्टमाचष्ट दिशां जनेषु रूपं पतित्यागदशानुरूपम् ॥ ९ ॥

आखण्डलो दण्डधरः कृशानुः पाशीति नाथैः ककुभां चतुर्भिः ।
भैम्येव बद्धा स्वगुणेन कृष्टैर्ययेे तदुद्वाहरसान्न शेषैः ॥ १० ॥

वेसराख्यो वाहनविशेषः । वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्व इति तरप्प्रत्ययः । तस्य तनुत्वमन्यपितृकतेति काशिका । सोऽन्वगच्छत् अत्रापि जातावेकवचनम् । अग्रतोऽश्वास्ततो गजास्ततोऽश्वतरा जग्मुरित्यर्थः । अन्यत्र भुवस्तले रसातले वासुकेर्वासुकिमहानागस्य सम्बन्धि कुण्डिनगामिनः सकम्बलं कम्बलाख्यनागेन्द्रसहितम् । 'कम्बलो नागराजः स्यात् सास्नाप्रावारयोरपि' इत्युभयत्रापि विश्वः । यदुच्चैर्नागबलमहिसैन्यं 'ग्रहाश्राहिगजे नागाः' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । कर्कोटको नाम नागविशेषः । प्राग्भूयाचकर्ष तं नागबलमश्वतरो नाम नागविशेषोऽन्वगच्छत् । 'अश्वतरो वेसरे च नागराजान्तरेऽपि च' इत्युभयत्रापि विश्वः । कम्बलकर्कोटकाश्वतरादियुक्तो वासुकिश्च सबल आगत इत्यर्थः । अत्राभयोः कपिनागबलयोः प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ८ ॥

आगच्छदिति ॥ आगच्छतामुर्वीन्द्राणां राज्ञाञ्चमूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डरिता धूसरीकृता दिशां मुखश्रीः पतित्यागदशानुरूपं भर्तृप्रवासावस्थोचितरूपं प्रोषिते मलिना कृशेत्युक्ताकारं जनेषु विषये विस्पष्टमाचष्ट जनेभ्यः प्रकटीचकारेत्यर्थः । अत्रान्यधर्मस्यान्यत्रासम्भवाद्दिशां प्रोषितभर्तृकारूपमिव रूपमिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धाख्यो निदर्शनाभेदः । हरिद्वधूनामिति देशान्तरपाठे रूपकं व्यक्तम् ॥ ९ ॥

अथेन्द्रादिलोकपालवृत्तान्तमाह—**आखण्डल इति** ॥ आखण्डल इन्द्रः दण्डधरो यमः, कृशानुरग्निः पाशी वरुण इति प्रसिद्धैः चतुर्भिः ककुभां नाथैः भैम्याः स्वगुणेन स्वसौन्दर्यगुणेनैव गुणरज्ज्वेति श्लिष्टरूपकं बद्धाकृष्टैरिवेत्युत्प्रेक्षा । तदुद्वाहरसाद्भैमीपरिणयरागादेव ययेे कुण्डिनं प्रति यातम् । यातेर्भावे लिट् । शेषैरवशिष्टैः नैर्ऋतादिभिः षड्भिर्न ययेे ॥ १० ॥

मन्त्रैः पुरं भीमपुरोहितस्य तद्बद्धरक्षं विशति क्व रक्षः ।
तत्रोद्यमं दिक्पतिराततान यातुं ततो जातु न यातुधानः ॥ ११ ॥

कर्तुं शशाकाभिमुखं न भैम्या मृगं दृगम्भोरुहनिर्जितं यत् ।
तस्या विवाहाय ययौ विदर्भान् तद्वाहनस्तेन न गन्धवाहः ॥ १२

जातौ न वित्ते न गुणे न कामः सौन्दर्य एव प्रवणः स वामः ।
स्वच्छस्वशैलेक्षितकुत्सवेरस्तां प्रत्यगान्न स्त्रितरां कुबेरः ॥ १३ ॥

अथ षड्भिर्नैर्ऋताद्यनागमने कारणमाह—**मन्त्रैरित्यादि** ॥ भीमस्य भीमभूपतेः पुरोहितस्य मन्त्रैः रक्षोघ्नमन्त्रैर्बद्धरक्षं कृतरक्षं तत् पुरं कुण्डिनपुरं रक्षो राक्षसः क्व विशति न क्वापीत्यर्थः । ततो रक्षाबन्धाद्धेतोः यातुधानो दिक्पतिर्नैर्ऋतः जातु कदापि तत्र पुरं यातुं गन्तुमुद्यमं नाततान न चकार ॥

कर्तुमिति ॥ गन्धवाहो वायुः भैम्या दृगम्भोरुहाभ्यां नयनारविन्दाभ्यां निर्जितं मृगं स्ववाहनमृगमभिमुखीकर्तुं न शशाकेति यत् तेनाशक्तत्वेन तद्वाहनो मृगवाहनः सन् तस्या भैम्या विवाहाय विदर्भान् जनपदान् न ययौ वाहनं विना गन्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

ननु श्रुतवित्तादिसम्पन्नः कुबेरः किमिति न यातस्तत्राह—**जातावित्ति** ॥ कामो जातावभिजने न प्रवणो न तत्परः वित्ते धने च न प्रवणः गुणे श्रुतशीलादौ च न प्रवणः, किन्तु सौन्दर्य एव प्रवणः । कुतः? स कामो वामः वक्रः उक्तविपरीत इत्यर्थः । अत एव भणन्ति—कन्या वरयते रूपमिति ! तस्मात् स्वच्छे स्फटिकमयत्वाद्बिम्बग्राहिणि स्वशैले कैलासे ईक्षिता कुत्सा गर्हा यस्य तद्वेरं शरीरं यस्य सः सम्यगवगतस्वकौरूप्य इत्यर्थः । स कुबेरः स्त्रितरामुत्कृष्टस्त्रीं त्रैलोक्यसुन्दरीमित्यर्थः । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति घादिपरो ह्रस्वः । तां दमयन्तीं प्रति नागात् कौरूप्यलज्जया न गत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भैमीविवाहं सहतेऽस्य कस्मादर्धं तनुर्या गिरिजा स्वभर्तुः ।
तेन व्रजन्त्या विदधे विदर्भानीशानयानाय तयान्तरायः ॥ १४ ॥

स्वयम्वरं भीमनरेन्द्रजाया दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ।
प्रयातु भारं स निवेश्य कस्मिन्नहिर्महीगौरवसासहिः कः ॥१५॥

ययौ विमृश्योर्ध्वदिशः पतिर्न स्वयंवरं वीक्षितधर्मशास्त्रः ।
व्यलोकि लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा समं विवाहः क्व पितामहेन ॥

भैमीति ॥ गिरिजा पार्वती स्वभर्तुरीश्वरस्य भैमीविवाहं कस्मात् सहते न कस्मादपीत्यर्थः । असहने कारणमाह—या भर्तुरर्द्धं तनुः समांशपरत्वान्नपुंसकत्वं, 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इत्यमरः । भर्तुरर्धाङ्गभूता कथं सापत्न्यं सहत इति भावः । तेनासहनेन निमित्तेन विदर्भान् जनपदान् व्रजन्त्या तया देव्या ईशानस्येश्वरस्य यानाय प्रयाणाय अन्तरायो विघ्नो विदधे विहितः । अचलत्यर्धे कथमर्धान्तरं चलेत् चलने वा शरीरं विशीर्येत निष्क्रियं वा स्यात् । तस्मादीशानदिक्पालो नायात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वयम्वरमिति ॥ दिशः पतिर्दिक्पालः शेषः शेषाहिः भीमनरेन्द्रजाया भैम्याः स्वयंवरं न प्रविवेश । कुतः स शेषो भारं भूभारं कस्मिन्निवेश्य निधाय प्रयातु न कस्मिन्नपीत्यर्थः । तथा हि महीगौरवं महीभारं सासहिर्भृशं सोढा । 'सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ' इति किकिनौ तयोर्लिङ्वद्भावात् "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया । अन्योऽहिः सर्पः कोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

ययाविति ॥ वीक्षितं सम्यक परिशीलितं धर्मशास्त्रं येन स ऊर्ध्वदिशः पतिर्ब्रह्मा विमृश्यायुक्तमिति निश्चित्येव स्वयंवरं न ययौ । तथा हि पितामहेन ब्रह्मणा पितुः पित्रा च समं विवाहः । 'पितामहो विरिञ्चिः स्यात्तातस्तु जनकोऽपि च' इति विश्वः । लोके क्व व्यलोकि दृष्टः? श्रुतिषु वेदेषु स्मृतौ धर्मशास्त्रे वा क्व श्रुतः? न क्वापीत्यर्थः । असपिण्डां यवीयसीं इति स्मरणादिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

भैमीनिरस्तं स्वमवेत्य दूत्या मुखात् किलेन्द्रप्रमुखा दिगीशाः ।
स्पन्दे मुखेन्दौ च वितत्य मान्द्यं चित्तस्य ते राजसमाजमीयुः ॥

नलभ्रमेणापि भजेत भैमी कदाचिदस्मानिति शेषिताशा ।
अभून्महेन्द्रादिचतुष्टयी सा चतुर्नली काचिदलीकरूपा ॥ १८ ॥

प्रयस्यतान्तद्भवितुं सुराणां दृष्टेन पृष्टेन परस्परेण ।
तद्द्वैतसिद्धिर्न बतानुमेने स्वाभाविकात् कृत्रिममन्यदेव ॥ १९ ॥

भैमीति ॥ अथ पूर्वोक्ताश्चत्वार एव इन्द्रप्रमुखा दिगीशा दूत्याः स्वप्रेषितदूतिकाया मुखात् स्वमात्मानं भैम्यानिरस्तं परिहृतमवेत्य ज्ञात्वा चित्तस्य मान्द्यं विषादजाड्यं स्पन्दे गत्यां मुखेन्दौ च वितत्य प्रकाश्य विषादात् मन्दगतयो विवर्णमुखाश्च भूत्वेत्यर्थः। एतेन सानुभावो विषाद उक्तः। राजसमाजमीयुः किल ॥ १७ ॥

अथोपायान्तरवैफल्यादिन्द्रादयः तां वञ्चयित्वा ग्रहीतुं प्रवृत्ता इत्याह—**नलेति** ॥ अथ राजसभाप्राप्त्यनन्तरं सा महेन्द्रादीनां चतुष्टयी भैमी कदाचित् कस्याञ्चिद्वेलायां नल इति भ्रमेण भ्रान्त्याप्यस्मान् भजेत वृणीतेत्येव शेषिताशा एतावन्मात्रावशेषितमनोरथा सती । उपायान्तरोपरमादिति भावः । अलीकरूपा काल्पनिकस्वरूपा अत एव काचिदनिर्वाच्या चतुर्नली नलचतुष्टय्यभूत् । चत्वारोऽपि नलरूपं दधुरित्यर्थः । तद्धितार्थेत्यादिना समाहारद्विगावकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रियां द्विगोरिति ङीप् ॥ १८ ॥

प्रयस्यतामिति ॥ असः स भवितुं तद्भवितुं नलीभवितुं तच्छब्दात् अभूततद्भावे च्विः । प्रयस्यतां प्रयतमानानां यस्यतेः दैवादिकाल्लटः शत्रादेशः । सुराणां सम्बन्धिनि द्वयोर्भावो द्विता, द्वितैव द्वैतं, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । तस्य नलस्य द्वैतं तत्सिद्धिर्द्वितीयनलत्वसिद्धिः । तदत्यन्तसारूप्यसिद्धिरिति यावत् । सा दृष्टेन पृष्टेन सादृश्येन नलवदहं स्थित इति पुनः पुनः पृष्टेन

पूर्णेन्दुमास्यं विदधुः पुनस्ते पुनर्मुखीचक्रुरनिद्रमब्जम् ।
स्ववक्त्रमादर्शतलेऽथ दर्शं दर्शं बभञ्जुर्न तथातिमञ्जु ॥ २० ॥

तेषां तथा लब्धुमनीश्वराणां श्रियं निजास्येन नलाननस्य ।
नालं तरीतुं पुनरुक्तिदोषं बर्हिर्मुखानामनलाननत्वम् ॥ २१ ॥

परस्परेण नानुमेने । अतिप्रयासेनापि नलतुलां नारोहन्निवेत्यर्थः । बतेति खेदे । तथा हि स्वाभाविकात् स्वभावसिद्धाद्रूपात् क्रियया निर्वृत्तं कृत्रिमं कृतकं रूपं ड्वितः क्त्रिः, "त्रेर्मम्नित्यम्" इति क्त्रिमप् च । अन्यद्विलक्षणमेव हीनमेवेत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १९ ॥

पूर्णेन्दुमिति ॥ ते देवाः पुनः पूर्णेन्दुं पूर्णचन्द्रमेवास्यं विदधुः आस्यं चक्रुः । तथा पुनरनिद्रं विकचमब्जं पद्मं मुखीचक्रुः । नलमुखसाम्यलाभाय पुनश्चन्द्रेण पद्मेन च मुखानि निर्ममुरित्यर्थः । अथानन्तरं स्ववक्त्रमादर्शतले दर्पणान्तर्दर्शं दर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनःपुनर्दृष्ट्वेत्यर्थः । आभीक्ष्ण्ये णमुल् द्विर्वचनं च । तथा नलमुखवदतिमञ्जु अतिसुन्दरं नेति बभञ्जुर्भग्नं चक्रुः निनिन्दुरित्यर्थः । अत्र पूर्णेन्द्वादिकारणसामान्येऽपि विवक्षितकार्यानुत्पत्तिकथनाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः । "तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यत" इति लक्षणात् ॥ २० ॥

तेषामिति ॥ तथा तेन प्रकारेण निजास्येन प्रयोज्येन नलाननस्य श्रियं लब्धुं लम्भयितुमिति णिजर्थो ग्राह्यः । यद्वा निजास्येन साधनेन तां श्रियं लब्धुं प्राप्नुमनीश्वराणां बर्हिर्मुखानामग्निर्वक्त्राणां, "अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । 'बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजः, बर्हिश्शुष्मा कृष्णवर्त्मा' इति चामरः । तेषामिन्द्रादीनां सम्बन्धि नलस्याननमिव आननं येषां ते नलानना इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः । ते न भवन्तीत्यनलाननाः तेषां भावः तत्त्वं तादृङ्मुखरहितत्वं (कर्तृ) अन्यत्र, अनलोऽग्निरेवाननं येषामित्यनलपदपूर्वपदो बहुव्रीहिः, तेषां भावस्तत्त्वमग्न्येकमुखत्वं (कर्तृ) पुनरुक्तिरेव दोषः तं तरीतुं अतिलङ्घितुं नालं न समर्थम् । नलाननत्वोद्योगेऽपि पूर्वसिद्धमनलाननत्वमेवावशिष्टम् । न तु नलाननत्व-

प्रियावियोगक्वथितात् किमैलाच्चन्द्राद्गृहीतैर्ग्रहपीडिताच्च ।
ध्मातात्भवेन स्मरतोऽपि सारैः स्वङ्कल्पयन्ति स्म नलानुकल्पम् ॥

नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तैर्भैमीति भूपान् विधिराहृतास्यै ।
स्पर्धां दिगीशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत् ॥

सम्भावनापीत्यर्थः । दूरेऽप्यनलाननत्वगोर्भेदेऽपि श्रियैकपदोपादानमहिम्नैकत्वा-भिमानात्पौनरुक्त्यव्यपदेशः । अत्र नलाननश्रीलिप्सूनां तेषां न केवलं तदलाभः प्रत्युत दुस्तरतरपुनरुक्तिदोषरूपानर्थोत्पत्तिश्चेति द्वितीयो विषमप्रभेदः । यत्रा-नर्थस्य वा भवेदिति लक्षणात् ॥ २१ ॥

प्रियेति ॥ ते देवाः प्रियावियोगेनोर्वशीविरहाग्निना क्वथितात् दग्धा-दैलादिलात्मजात्पुरूरवसः कर्पूरादेरिवेति भावः । तथा ग्रहपीडिताद्राहुनिष्पीडिता-च्चन्द्राच्च यन्त्रनिष्पीडितात्तिलसर्षपादेरिवेति भावः । भवेन हरेण ध्मातात् मुख-मारुतसन्धुक्षिताग्निदग्धात् स्मरतोऽपि कामाच्च खदिरकाष्ठादेरिवेति भावः । गृहीतैरुपात्तैः सारैः साधनैः स्वमात्मानं नलस्यानुकल्पं कल्पयन्ति स्म किमित्यु-त्प्रेक्षा । अन्यथा तदनुकल्पतापि कुत इति भावः । मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः' इत्यमरः ॥ २२ ॥

नलस्येति ॥ विधिर्ब्रह्मा नलस्य तैर्भूपैः सह इयत् अन्तरं तारतम्यं इयं भैमी पश्यत्विति हेतोः एतान् भूपानाहृत आहृतवान् । हरतेर्लुङि तङ् ह्रस्वादङ्गात् इति सिज्लोपः । किञ्च दिगीशानपि स्पर्धां कारयित्वा दिगीशैरपि नलेन सह मत्सरङ्कारयित्वेत्यर्थः । हृक्रोरन्यतरस्यामिति विकल्पादणिकर्तुः कर्मत्वम् । तस्य नलस्यैव तेभ्य इन्द्रादिभ्योऽपि पञ्चमीविभक्त इति पञ्चमी । प्रथिमानमाधिक्यमस्यै भैम्यै आख्यदाख्यातवान् । ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्ति-ख्यातिभ्योऽङिति च्लेरङादेशः । त्रैलोक्यातिशायि लावण्यमस्येति भैमीं प्रत्या-यितुमेव ब्रह्मा स्वयम्वरव्याजेन त्रिलोकीमेकत्राचकर्षेत्युत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥

सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यैर्नलं विनाऽभूद्धृतदिव्यरत्नैः ।
भामाङ्गणप्राघुणिके चतुर्भिर्देवद्रुमैर्द्यौरिव पारिजाते ॥ २४ ॥

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषाभस्मोपलेहस्फुटगौरदेहः ।
फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमानप्रसीदजीवाद्यनुजीविवादः ॥ २५ ॥

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत् क्षणादवापे सुरभूमिपालैः ।
तत्कालमालम्भि न केन यूना स्मरेषुपक्षानिलतूललीला ॥ २६ ॥

सभेति ॥ सभा सा राजसभा नलश्रियो यमकैः पुनरुक्ताकारैस्तद्रूपधारिभिरित्यर्थः । धृतानि दिव्यानि रत्नानि यैस्तैः रत्नाभरणभूषितैरित्यर्थः । यमाद्यैर्नलं विना तदा नलस्यानागमनात्तेन विनाभूतैरित्यर्थः । अत एव चतुर्भिर्यमाद्यैर्देवैः पारिजाते पारिजाताख्ये देवद्रुमे भामायाः सत्यभामायाः अङ्गणस्य चत्वरस्य प्राघुणिके अतिथौ सति तया उपहृते सतीत्यर्थः । 'आदेशिकः प्राघुणिक आगन्तुरतिथिः स्मृतः' इति हलायुधः । धृतरत्नैश्चतुर्भिर्देवद्रुमैर्मन्दारादिभिः, 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्' इत्यमरः । द्यौः स्वर्ग एवाभूत् अभादित्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्रेति ॥ ईशभूषा ईश्वराभरणभूतः अत एव भस्मन उपलेहेनोपलेपेन तदङ्गरागभस्मसङ्क्रमणेन स्फुटगौरदेहः शुभ्राङ्गः वासुकिः फणीन्द्रवृन्दैः सर्पराजगणैः प्रणिगद्यमानो व्याह्रियमाणः, नेर्गदनदेत्यादिना णत्वम् । प्रसीदजीवौ प्रसीदजीवशब्दावादिर्यस्य सोऽनुजीविवादः सेवकजनोक्तिः यस्य स सन् आदिशब्दाज्जयादिशब्दसङ्ग्रहः तत्र स्वयंवरे आगमदागतः ॥ २५ ॥

द्वीपान्तरेभ्य इति ॥ तत् पुटभेदनं कुण्डिनपुरं द्वीपान्तरेभ्यः, अपादाने पञ्चमी । सुराश्च भूमिपालाश्च तैः क्षणादवापे अवाप्तम् । तथा हि तस्मिन्काले तत्कालमत्यन्तसंयोगे द्वितीया । केन यूना स्मरेषूणां पक्षानिलेन तूलस्य कार्पासादेर्लीला नालम्भि नालाभि । चिण्भावकर्मणोरिति लभेः कर्मणि लुङि चिण् । "विभाषा चिण्णमुलोः" इत्युपसृष्टाद्वैभाषिको नुमागमः । अत्रा-

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्यया कुण्डिननाकनाथः ।
प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यैरुपाचरच्चारु स राजचक्रम् ॥ २७ ॥

चतुःसमुद्रीपरिखे नृपाणामन्तःपुरे वासितकीर्तिदारे ।
औदार्यदाक्षिण्यदयादमानां चतुष्टयीरक्षणसौविदल्ला ॥ २८ ॥

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षवृत्तेष्वपि तेषु तेषु ।
जिज्ञासितस्वेप्सितलाभलिङ्गं स्वल्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः ॥

खिलयूनां कामुकत्वेन कुण्डिनप्राप्तिसमर्थनात् कारणेन विना कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । स च तूललीलेति निदर्शनासङ्कीर्णः ॥ २६ ॥

रम्येष्विति ॥ सः कुण्डिननाकनाथः कुण्डिनेन्द्रो भीमः राजचक्रं राजमण्डलं रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन निवासनेन सपर्यया अर्घ्यपाद्यादिपूजया तथा प्रियोक्तिः प्रियवचनं दानं गन्धमाल्यताम्बूलादिसमर्पणं आदरो बहूकरणं नम्रता विनयाचरणमेवमाद्यैरुपचारैराद्यशब्दाद्भोजनादिसंविधानसङ्ग्रहः । चारु सम्यगुपाचरत् उपचरितवान् ॥ २७ ॥

युक्तं चैतदित्याह—**चतुरिति** ॥ चतुःसमुद्रैव परिखा वलयं यस्य तस्मिन् वासिताः स्थापिताः कीर्तय एव दाराः कलत्राणि यस्मिन् तस्मिन् नृपाणां राज्ञामन्तःपुरे भूवलयरूप इति शेषः । औदार्यं त्यागः दाक्षिण्य परचित्तानुवर्तनं दया कृपा दम इन्द्रिययमनं तेषां चतुष्टय्येव रक्षणे सौविदल्ला कञ्चुकिनी । 'सौविदल्लाः कञ्चुकिनः' इत्यमरः । औदार्यादिगुणविहीनस्य कुतः कीर्तिरिति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ २८ ॥

अभ्यागतैरिति ॥ अभ्यागतैर्नृपैः कुण्डिनवासवस्य कुण्डिनेन्द्रस्य भीमस्य सम्बन्धिषु परोक्षवृत्तेषु गूढनिष्पन्नेष्वपि तेषु तेषूपचारेषु जिज्ञासितो ज्ञातुमिष्टः प्रयत्नान्वेषणीयमित्यर्थः । जानातेः सनन्तात् कर्मणि क्तः । कुतः स्वेप्सितलाभस्य भैमीलाभस्य लिङ्गं गमकभूतः स्वल्पोऽपि विशेषो नावापि न लब्धः सर्वत्र समं व्यक्तञ्चोपचरणाद्गूढोपचारविशेषेणापि दुरूहस्तदभिप्राय इत्यर्थः ॥

अङ्के विदर्भेन्द्रपुरस्य शङ्के न सम्ममौ नैष तथा समाजः ।
यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा जगद्वा जठरे मुरारेः ॥ ३० ॥
पुरे पथिद्वारगृहाणि तत्र चित्रीकृतान्युत्सववाञ्छयैव ।
नभोऽपि किर्मीरमकारि तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिः ॥ ३१ ॥
विलासवैदग्ध्यविभूषणश्रीस्तेषां तथाभूत् परिचारकेऽपि ।
अज्ञासिषुः स्त्रीशिशुबालिशास्तं यथागतं नायकमेव कञ्चित् ॥ ३२ ॥
अस्वेदगात्राश्चलचामरौघैरमीलनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः ।
अम्लानमाला विपुलातपत्रैर्देवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः ॥ ३३ ॥

अङ्क इति ॥ विदर्भेन्द्रपुरस्य कुण्डिनपुरस्याङ्के अभ्यन्तरे एष समाजो राजसङ्घोऽगस्त्यहस्ते पयोराशिर्यथा मुरारेः जठरे जगद्वा यथा तथा न सम्ममौ न, किन्तु तथैव सम्ममावित्यर्थः । शङ्क इत्युत्प्रेक्षायाम् । मुनिहस्तहरिकुक्ष्यौ-पम्येन अल्पेऽपि पुरे समाजस्य महतः सम्मानोत्प्रेक्षणादुपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः । तेनाधाराधेययोरनानुरूप्यलक्षणाधिकालङ्कारस्तन्महत्वमत्यद्भुतं वस्तु च व्यज्यते ॥

पुर इति ॥ तत्र पुरे उत्सववाञ्छया पन्थानो द्वाराणि गृहाणि च तान्येव चित्रीकृतानि तेषामभ्यागतानां महीभुजामाभरणप्रभाभिः नभोऽपि किर्मीरं चित्रमकारि । अपिशब्दात् पथिद्वारगृहाणि च किर्मीरितानीत्यर्थः । 'चित्रकिर्मीरकल्माषः शबलैताश्च कर्बुर' इत्यमरः । अत्र समृद्धिमद्वस्तुवर्णना-दुदात्तालङ्कारः ॥ ३१ ॥

विलासेति ॥ तेषां राज्ञां परिचारके कर्मकरेऽपि विलासानां शृङ्गार-चेष्टानां वैदग्ध्यस्य चातुर्यस्य विभूषणानां च श्रीः सम्पत्तिः तथाभूत् यथा स्त्रियः शिशवो बालिशाः अज्ञाश्च । 'शिशावज्ञे च बालिश' इत्यमरः । तं परिचारिका-मागतं कञ्चिन्नायकं राजानमेव अज्ञासिषुरमंसत विवेकिनस्तु तत्वत एव जानन्तीति भावः । राजभृत्याश्च राजकल्पा इति राज्ञामैश्वर्योक्तेरतिशयोक्तिः ॥

अथ श्लोकद्वयेन राज्ञां देवानां च भेदो दुर्लभ इत्याह—**अस्वेदेत्यादि ॥** चलचामराणामोघैरस्वेदानि गात्राणि येषां ते तथोक्ताः वस्तुनि वस्तुनि प्रतिवस्तु,

अन्योन्यभाषानवबोधभीतेः संस्कृत्रिमाभिर्व्यवहारवत्सु ।
दिग्भ्यः समेतेषु नरेषु वाग्भिः सौवर्गवर्गो न नरैरचिह्नि ॥ ३४॥

ते तत्र भैम्याश्चरितानि चित्रे चित्राणि पौरैः पुरि लेखितानि ।
निरीक्ष्य निन्युर्दिवसं निशाञ्च तत्स्वप्नसम्भोगकलाविलासैः ॥३५

वीप्सायामव्ययीभावः । चित्रैरद्भुतैः, 'विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम्' इत्यमरः । मीलि मीलिका । गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्यये टाप् । तद्रहितान्यनिमिषाणि, यद्वा न मीलन्तीत्यमीलानि, पचाद्यच् । तानि नेत्राणि येषां ते तथोक्ता अनिमिषदृष्टय इत्यर्थः । तथा विपुलैरातपत्रैर्निर्मित्तैरम्लानमाला देवा इन्द्रादयः नृदेवा राजानश्च भिदां भेदं, षिद्भिदादिभ्योऽङ् । न भेजुः देवपक्षे सर्वत्र उपलक्षणे तृतीया ; राजपक्षे हेतौ तृतीया । तेषां स्वेदाद्यभावस्य स्वाभाविकत्वात् अत्र स्वेदगात्रादिपदार्थानां विशेषणगत्या देवनृदेवभेदाभावहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३३ ॥

अन्योन्येति ॥ दिग्भ्यः समेतेषु समागतेषु नरेषु मनुष्येषु अन्योन्येषां भाषाणां अनवबोधेन निमित्तन भीतेः सङ्कोचात् संस्कारेण निर्वृत्ताः संस्कृत्रिमाः, ड्वितः क्त्रिः, त्रेर्मम्नित्यमिति मप्, ताभिर्वाग्भिः व्यवहारोऽभिवदनव्यापारः तद्वत्सु देवभाषयैव भाषमाणेष्वित्यर्थः । सुष्ठु अर्ज्यत इति स्वर्गः, कर्मणि घञिति स्वामी । तत्रभवाः सौवर्गाः, भवार्थेऽण्प्रत्ययः । न य्वाभ्यामित्यादिना ऐजागमः । तेषां वर्गः नरैः कुण्डिनगामिभिस्तटस्थजनैः नाचिह्नि देवत्वेन नाज्ञायि । चिह्नवच्छब्दात् तत्करोतीति ण्यन्तात् कर्मणि लुङि णाविष्ठवद्भावात् "विन्मतोर्लुक्" इति मतुपो लुक् । भेदेऽप्यभेदलक्षणातिशयोक्तिः ॥ ३४ ॥

त इति ॥ ते सर्वे नृपास्तत्र तस्यां पुरि कुण्डिने पौरैः चित्रे आलेख्ये लेखितानि चित्राण्याश्चर्याणि, 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः । भैम्याश्चरितानि निरीक्ष्य दिवसं निन्युः । तस्याः सम्बन्धिभिः स्वप्ने याः सम्भोगकलाः सुरतचेष्टास्ता एव विलासा विनोदास्तैर्निशाञ्च निन्युः । एतेन जागरावस्थोक्ता ॥

सा विभ्रमं स्वप्नगतापि तस्यां निशि स्वलाभस्य ददे यदेभ्यः ।
तदर्थिनां भूमिभुजां वदान्या सती सती पूरयति स्म कामम् ॥
वैदर्भदूतानुनयोपहूतैः शृङ्गारभङ्गीष्वनुभाववत्सु ।
स्वयंवरस्थानजनाश्रयस्तैर्दिने परत्रालमकारि वीरैः ॥ ३७ ॥
भूषाभिरुच्चैरपि संस्कृतेयं वीक्ष्याकृतप्राकृतबुद्धिमेव ।
प्रसूनबाणे विबुधाधिनाथस्तेनाथ साशोभि सभा नलेन ॥ ३८ ॥

सेति ॥ सा भैमी तस्यां निशि स्वयंवरात्पूर्वरात्रौ स्वप्नगतापि अपि-स्सम्भावनायां जागरे तु सम्भावितत्वादिति भावः । एभ्यो राजभ्यः स्वलाभस्य स्वप्राप्तेर्विभ्रमं भ्रान्तिमलीकसङ्गतिमित्यर्थः । ददेऽददादिति यत्तत्स्मादात्म-दानाद्धेतोर्वदान्या, दात्री सती पतिव्रता च सती भवन्ती । स्वप्राप्तिदानाद्वदान्या प्राप्तेर्मिथ्यात्वात्पतिव्रता च सतीत्यर्थः । अर्थिनां भूमिभुजां कामं मनोरथं पूरयति स्म । एवं स्वकामुकानेकलोकोत्तरयुवसमुदायेऽपि सा नलैकजीवितैव सती स्थितेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वैदर्भेति ॥ परत्र दिने परेऽहनि वैदर्भस्य भीमनृपतेर्दूतैरनुनयेन प्रार्थनेनोपहूतैः शृङ्गारभङ्गीषु रतिभावविजृम्भणेषु येऽनुभावाः कटाक्षविक्षेपादय-स्तद्वत्सु । शृङ्गारभङ्गीष्वनुभाववद्भिरिति पाठे शृङ्गारचेष्टाः प्रकाशयद्भिरित्यर्थः । तैर्दिगन्तागतैर्वीरैः स्वयंवरस्थानभूतो जनाश्रयो मण्डपः । 'मण्डपोऽस्त्री जना-श्रयः' इत्यमरः । अलमकारि अलङ्कृतम् । स्वयंवरस्थानं प्राप्तमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भूषेति ॥ विबुधाधिनाथः सुराधीश इन्द्रो य नलं वीक्ष्य भूषाभिर्भूषणै-रतिशयेन संस्कृतेऽलङ्कृतेऽपि, "सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे" इति सुडागमः । प्रसूनबाणे मन्मथे प्राकृतबुद्धिं पृथग्जनबुद्धिमेव । 'प्राकृतस्तु पृथग्जनः' इत्यमरः । अकृत कृतवान्, न तु सुन्दरबुद्धिमित्यर्थः । कृञः कर्तरि लुङि तङ् । ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अथ राजागमनानन्तरं तेन नलेन सा सभा अशोभि । शोभां गमिता अलङ्कृतेत्यर्थः । शोभयतेः कर्मणि लुङ् ॥ ३८ ॥

धृताङ्गरागे कलितद्युशोभां तस्मिन् सभां चुम्बति राजचन्द्रे ।
गता बताक्ष्णोर्विषयं विलङ्घ्य क्व क्षत्रनक्षत्रकुलस्य लक्ष्मीः ॥ ३९

प्राग्दृष्टयः क्षोणिभुजाममुष्मिन्नाश्चर्यपर्युत्सुकिता निपेतुः ।
अनन्तरं दन्तुरितभ्रुवान्तु नितान्तमीर्ष्याकलुषा दृगंशाः ॥ ४० ॥

सुधांशुरेष प्रथमो भुवीति स्मरो द्वितीयः किमसावितीमम् ।
दस्रस्तृतीयोऽयमिति क्षितीशाः स्तुतिच्छलान्मत्सरिणो निनिन्दुः ॥

धृतेति ॥ धृतोऽङ्गरागोऽनुलेपनमेवाङ्गरागो बिम्बरक्तता येन तस्मिन् प्रकृते राजचन्द्रे नले कलितद्युशोभां प्राप्ताकाशलक्ष्मीं सभां चुम्बति प्रविशति सति क्षत्राणि क्षत्रिया एव नक्षत्राणि तत्कुलस्य लक्ष्मीः कान्तिः अक्ष्णोर्विषयं विलङ्घ्य दृष्टिपथमतीत्य क्व गता । बतेत्याश्चर्ये । चन्द्रोदये नक्षत्रकुलमिव नलोदये सर्वं क्षत्रकुलं निष्प्रभं जातमित्यर्थः । द्युशोभेत्यत्र शोभेव शोभेति सादृश्याक्षेपात् निदर्शना तया सहाङ्गाङ्गिभावेन रूपकस्य सङ्करः ॥ ३९ ॥

प्रागिति ॥ प्राक् पूर्वममुष्मिन्नले क्षोणिभुजां राज्ञां दृष्टयः पूर्णदृष्टयः आश्चर्येण विस्मयपारवश्येन पर्युत्सुकिताः उत्कण्ठिताः सत्यो निपेतुरनन्तरं तु दन्तुरितभ्रुवां द्वेषाद्विषमितभ्रुवां तेषां दृगन्ताः कोणदृष्टयः ते च ते नितान्तमीर्ष्यया कलुषाः सन्तो निपेतुः अत्रौत्सुक्येर्ष्याप्रयुक्तानां पूर्णापूर्णदृष्टीनां द्वयीनां क्रमेणैकस्मिन्नले निपतनोक्तेर्द्वितीयः पर्यायभेदः । एकमनेकस्मिन् अनेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्याय इति सूत्रणात्तथौत्सुक्येर्ष्यालक्षणविस्मयद्वेषसञ्चारिभावनिबन्धनाद्भावालङ्कारः प्रेयोऽपरपर्याय इति द्वयोः संसृष्टिः ॥ ४० ॥

सुधांशुरिति ॥ मत्सरिणः परशुभद्वेषिणः क्षितीशाः भुवीति सर्वशेषः भुवि भूतले एषः प्रथमः सुधांशुः मुख्यचन्द्रः किम् ? इति, असौ द्वितीयः स्मरः किम् ? इति, अयं तृतीयो दस्र आश्विनेयः किं ? इति च दस्रयोर्द्वित्वेऽप्येकत्वविवक्षया एकवचनं चन्द्रैकत्वेऽपि द्वित्वविवक्षायां द्वौ चन्द्राविवितिवदविरुद्धम् । पुष्पवद्दारादि-

आद्यं विधोर्जन्म स एष भूमौ द्वैतं युवासौ रतिवल्लभस्य ।
नासत्ययोर्मूर्तिरियं तृतीया इति स्तुतस्तैः किल मत्सरैः सः ॥ ४२

इहेदृशः सन्ति कतीति दुष्टैर्दृष्टान्तितालीकनलावली तैः ।
आत्मापकर्षे किल मत्सराणां द्विषः परस्पर्धनया समाधिः ॥४३॥

गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये दोषान्तरोक्तिः खलु तत्खलत्वम् ।
रूपेण तत्संसददूषितस्य सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य ॥ ४४ ॥

शब्दवन्नियतवचनत्वाभावात् । इतीमं नलं स्तुतिछलान्निनिन्दुः । असमानसमीकरणेन स्तुतिर्लोकोत्तरस्य निन्दैवेति भावः । चन्द्रत्वाद्युत्प्रेक्षात्रयस्य संसृष्टिः ॥

आद्यमिति ॥ स एष नलो भूमौ भूतले विधोरिन्दोराद्यं जन्म प्रथमावतार इत्यर्थः । युवासौ रतिवल्लभस्य कामस्य द्वैतं द्वित्वं द्वितीयकाम इत्यर्थः । नासत्ययोरश्विनोस्तृतीया मूर्तिरित्यर्थः । इति इत्थं स नलो मत्सरैः मत्सरवद्भिः 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषस्तद्वत्कृपणयोरपि' इत्यमरः । अर्श आदिभ्योऽजिति मत्वर्थीयोऽकारः । कैश्चित् स्तुतः किल ? स्तुतः खलु ? पूर्वश्लोकेन पुनरुक्तमपि कविलोभात् स्थितं सर्वं पूर्ववत् ॥ ४२ ॥

इहेति ॥ दुष्टैः खलैस्तैर्नृपैः इह सभायामीदृशः कति कियन्तोऽपि सन्तीति कथयित्वेत्यर्थः । इतिनैवोक्तार्थत्वादप्रयोगः । अलीकनलावली इन्द्रवरुणयमानलात्मकमायानलपङ्क्तिः दृष्टान्तिता दृष्टान्तीकृता निदर्श्य साधारण्यापादनाददूषन्नित्यर्थः । तथा हि मत्सराणां मत्सरिणाम् आत्मनोऽपकर्षे दैन्ये सति द्विषः प्रतिपक्षस्य परेण पुरुषान्तरेण स्पर्धनया सङ्घर्षणया कोट्यन्तरसाधारण्यापादनेनेत्यर्थः । स्पर्धेर्ण्यन्ताद्युच् । समाधिः किल ? आत्मापकर्षपरिहारः खल्वित्यर्थः । एतादृशाः कति न सन्तीति समानकोट्यन्तरोद्घाटनेन दूषयित्वा तुष्यन्तीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

गुणेनेति ॥ केनापि गुणेनानवद्ये अगर्ह्ये सर्वगुणसम्पन्न इत्यर्थः । अवद्यपण्येत्यादिना निपातनात्साधुः । जने दोषान्तरस्योक्तिः यस्य कस्यचित्

नलानसत्यानवदत्स सत्यः कृतोपवेशान् सविधे सुरेशान् ।
नोभाविलाभूः किमु दर्पकश्च भवन्ति नासत्ययुजौ भवन्तः ॥ ४५

अमी तमाहुः स्म यदत्र मध्ये कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम् ।
अदर्पकाः स्म सविधे स्थितास्ते नासत्यतां नापि बिभर्ति कश्चित् ॥

तन्निष्ठानवद्यधर्मस्य दोषत्वेनोद्घाटनमित्यर्थः । तदेव तत्खलत्वं तस्य वक्तुर्दुष्टत्वं खलु ? कुतः यद्यस्माद्रूपेण सौन्दर्येण तस्यां संसदि तया संसदा वा अदूषितस्य प्रत्युत स्तुतस्यैवेति भावः । तस्य तलस्य सम्बन्धि नरत्वं मनुष्यत्व सुरैरिन्द्रादिभिरदूषि दोषत्वेनोद्घाटितमतोऽन्यद्वक्तुमशक्ता इत्यर्थः । दूषयतेः कर्मणि लुङ् । सामान्येनोक्तस्य खलत्वस्य नरत्वदूषणेन समर्थनाद्विशेषेण-सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

नलानिति ॥ सत्यः स नलो यथार्थनलः असत्यान्नलानलीकभूतान् सविधे समीपे कृतोपवेशानुपविष्टान् सुरेशानिन्द्रादीनवदत् । किमिति हे धन्याः ! भवन्तः असत्यौ सत्यरहितौ न भवत इति नासत्यावश्विनौ, 'नासत्यावश्विनौ दस्रौ' इत्यमरः । "नभ्राण्नपात्" इत्यादिना निपातनान्नञो नलोपाभावः । ताभ्यां युज्येते इति तद्युजौ तद्युक्तौ, सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । उभाविलाया-मिलादेव्यां भवतीतीलाभूरैलः पुरूरवाः । क्विप् । दर्पकः कामश्च न भवन्ति किमिति प्रश्नः । शेषे प्रथम इति प्रथमपुरुषः । चत्वारो यूयमश्विनौ पुरूरवाः कामश्च न भवथ किमित्यपृच्छदित्यर्थः । तेषु निजरूपदर्शनादन्येषामिव स्वस्यापि विस्मयावेशाच्च इत्थमप्राक्षीदिति भावः ॥ ४५ ॥

अमी इति ॥ अथामी देवास्तं नलमाहुः स्म ऊचुः । "लट् स्मे" इति भूते लट् । उत्तरश्लोके तेभ्यः परान्नः परिकल्पयस्वेति वक्ष्यते । तत्र हेतुमाह— यदिति । यद्यस्मात्कारणात् ये वयं ते तव सविधे समीपे स्थिताः । अत्रैतेषु चतुर्षु मध्ये कस्यापि इलायां बुधकलत्रे इलादेव्यां भूमौ चोत्पत्तिर्नाभूत् । अत्र न कोऽप्यैलः पुरूरवा इत्यर्थः । अत्र न कोऽपि भौमः । किन्तु दिव्य इत्यर्था-न्तरम् । 'इलाकलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचिते' इति विश्वः । दर्पयतीति

तेभ्यः परान्नः परिकल्पयस्व श्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।
अस्मिन् समाजे वहुषु भ्रमन्ती भैमी किलास्मासु घटिष्यतेऽसौ ॥

असाम यन्नाम तवेह रूपं स्वेनाधिगत्य श्रितमुग्धभावाः ।
तन्नो धिगाशापतितान्नरेन्द्र ! धिक् चेदमस्मद्विबुधत्वमस्तु ॥ ४८॥

दर्पकः कन्दर्पः । 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः । दृप्यतेर्ण्यन्तादण्प्रत्ययः । ततोऽन्ये अदर्पकाः स्मः । तदन्यार्थे नञ्समासः । न कोऽप्यत्र काम इत्यर्थः । दृप्यन्तीति दर्पका दृप्ताः, अण्यन्तात् ण्वुल्प्रत्ययः । ततोऽन्ये—अदर्पका दर्पशून्या इत्यर्थान्तरं पूर्ववत्समासः । किञ्च कश्चिन्नासत्यताम् अश्वितां न बिभर्ति न कोऽप्यत्र नासत्य इत्यर्थः । 'नासत्यावश्विनौ दस्रौ' इत्यमरः । नासत्यतां सत्यतां च न बिबर्ति । किन्त्वसत्यनला वयमित्यर्थान्तरम् ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति ॥ पूर्वश्लोकस्थस्य यच्छब्दस्यापेक्षया तदो व्यवहारः । तत् तस्मादिलाभवनाद्यभावात् श्रिया सौन्दर्येण विदूरीकृतकामदेवान् अधरीकृतमन्मथान्नोऽस्मान् तेभ्य ऐलादिभ्यः परानन्यान् परिकल्पयस्व निश्चिनुष्व । अन्यच्च हे सौम्य ! श्रिया विदूरीकृतकामदेवान्नोऽस्मांस्तेभ्यः परानुत्कृष्टान् देवान् विद्धि । अस्तु किमर्थमागतास्तत्राहुः असौ भैमी अस्मिन् समाजे राजसङ्घे वहुषु मध्ये भ्रमन्ती पर्यटन्ती अस्मासु घटिष्यते सेत्स्यतीति तथा वहुष्वस्मासु नलरूपेष्विति भावः । अत एव भ्रमन्ती को वा नल इति भ्राम्यन्ती अस्मासु घटिष्यते सङ्गंस्यते । किलेति सम्भावनायाम् । इत्याशयेनेति शेषः । अत्रार्थद्वयस्यापि विवक्षितत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ४७ ॥

असामेति ॥ हे नरेन्द्र! यद्यस्मात्तव नाम रूपञ्च स्वेनात्मनाधिगत्य ज्ञात्वापि श्रितमुग्धभावाः स्वीकृतमूढभावाः सन्तः इह स्वयंवरे असाम भवाम वसामेति यावत् । अस्तेर्लोट् । तत्तस्मादाशापतितान् स्त्रीतृष्णामग्नान्नोऽस्मान् धिक् । इदमस्माकं विबुधत्वं विपश्चित्वञ्च धिगस्तु । अन्यच्च यत्तव रूपमधिगत्य त्वद्वेषं धारयित्वा श्रितमुग्धभावा लब्धसौन्दर्याः सन्तः । 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः'

सा वागवाज्ञायितमां नलेन तेषामनाशङ्कितवाक्छलेन ।
स्त्रीरत्नलाभोचितयत्नमग्नमेनं न हि स्म प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ४९

यः स्पर्द्धया येन निजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह तदुन्नतत्वम् ।
कः स्पर्धितुः स्वाभिहितस्वहानेः स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्यात् ॥

इति विश्वः । असाम नाम दीप्यामहे खलु । असगतिदीप्त्यादानेष्विति धातो-र्लोट् । तत्तस्मान्नोऽस्माकम् आशापतितां दिक्पतितां धिक् । 'आशातृष्णा-दिशोरपि' इति विश्वः । इदमस्मद्विबुधत्वञ्च धिक् । तुच्छव्यापारादिति भावः । 'विबुधः पण्डिते देवे' इति विश्वः । पूर्व एवालङ्कारः ॥ ४८ ॥

सेति ॥ अनाशङ्कितवाक्छलेन अनाकलितवाक्कपटेन नलेन तेषां देवानां सा वाक् पूर्वोक्ता व्याजोक्तिः अवाज्ञायितमामतिशयेनावज्ञाता पुरःस्फूर्तिक एवार्थो गृहीतो न तु तात्त्विक इत्यर्थः । जानातेरवपूर्वात्कर्मणि लुङि तङि तिङव्ययघादामुप्रत्ययः । कुतः हि यस्मात् स्त्रीरत्नलाभे य उचितयत्नो योग्य-व्यापारो देवतानुध्यानादिः तत्र मग्नमासक्तमेनं नलं प्रति किञ्चित्किमप्यन्यन्न प्रतिभाति स्म न स्फुरति स्म । व्यासङ्गो हि महान्विवेकप्रतिबन्धक इति भावः॥

नन्वसमानस्य वृथामत्सरिणः परस्योपेक्षणे कथं स्वपरतारतम्याभि-व्यक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—**य इति** ॥ योऽपकृष्टो येनोत्कृष्टेन सह स्पर्धया सङ्घर्षणेन निजप्रतिष्ठामुत्कर्षं लिप्सुः लब्धुमिच्छुः, लभेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । सः स्पर्धमान एव तस्योत्कृष्टपुरुषस्य उन्नतत्वमुत्कृष्टत्वमाह—ब्रवीति तच्चेष्टयैव तयोस्तारतम्यं स्फुटीभवतीत्यर्थः । तथा हि कः प्रेक्षावान् स्वेनैवाभिहिता स्वहानिः स्वापकर्षो यस्य तस्य स्पर्धितुर्बहुलां भूयसीमवहेलामवज्ञां न कुर्यात् कुर्यादेवेत्यर्थः । व्रीडात्रमाननावज्ञावहेलनमसूर्क्षणमित्यत्रावहेलति क्षीर-स्वामी । स्थाने युक्तम् । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानम्' इत्यमरः । इन्द्रादिदुश्चेष्टया नलस्य महानुत्कर्ष एव आसीदिति भावः ॥ ५० ॥

गीर्देवतागीतयशःप्रशस्तिः श्रिया तटित्वल्ललिताभिनेता ।
मुदा तदावैक्षत केशवस्तं स्वयंवराडम्बरमम्बरस्थः ॥ ५१ ॥
अष्टौ तदाष्टासु हरित्सु दृष्टीः सदोदिदृक्षुर्निदिदेश देवः ।
लैङ्गीमदृष्ट्वापि शिरः श्रियं यो दृष्टौ मृषावादितकेतकीकः ॥ ५२॥
एकेन पर्यक्षिपदात्मनाद्रिं चक्षुर्मुरारेरभवत् परेण ।
तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषैर्दिशोदशालोकत लोकपूर्णाः ॥ ५३ ॥

गीरिति ॥ तदा तस्मिन् काले केशवो विष्णुः गीर्देवतया वाग्देवतया गीता यशःप्रशस्तिः कीर्तिप्रबन्धो यस्य सः श्रिया लक्ष्मीदेव्या तडित्वतः सविद्युतो मेघस्य ललितस्य विलासस्य अभिनेतानुकर्ता सन् अम्बरस्थः तं स्वयंवरस्याडम्बरं संरम्भं मुदा हर्षेणैक्षत किमुतान्य इति भावः ॥ ५१ ॥

अष्टाविति ॥ तदा तस्मिन्काले सदः स्वयंवरसभां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः गत इति शेषः । देवश्चतुर्मुखोऽष्टासु हरित्सु दिक्षु अष्टौ दृष्टीर्निदिदेश प्रेरयामास अष्टदिगागतजनतावलोकनार्थमित्यर्थः । यो देवो लैङ्गीं ज्योतिर्लिङ्गसम्बन्धिनीं शिरःश्रियं लिङ्गस्योत्तरावधिमित्यर्थः । अदृष्ट्वापि दृष्टौ लिङ्गशिरोदर्शनविषये मृषा वदतीति मृषावादिनी सा कृता मृषावादिता मृषावादीकृतेत्यर्थः । मृषावादि-शब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । पुंवद्भावटिलोपाद्यर्थं णाविष्ठवद्भावोप-सङ्ख्यानाट्टिलोपः । तथा कृता केतकी येन स कूटसाक्षीकृतकेतकीकुसुम इत्यर्थः । "नद्यृतश्च" इति कप्समासान्तः । पुरा किल ब्रह्मा ज्योतिर्लिङ्गस्य शिरोदेश-मदृष्ट्वाप्यद्राक्षमित्युक्त्वा तत्र शिवशिरःपतितं केतकीकुसुमं कूटसाक्षीञ्चकारेति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया । तथा च शिवशिरःपारमिव स्वयंवरागतजनता-सागरपारमपि अष्टाभिर्दृष्टिभिः पश्यन्नपि नापश्यदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

एकेनेति ॥ द्वादशात्मानो रूपाणि यस्य स द्वादशात्मा सूर्य एकेन आत्मना रूपेणाद्रिं मेरुं पर्यक्षिपत् प्रदक्षिणीकृतवान् परेणात्मना मुरारेर्विष्णो-श्चक्षुर्दक्षिणमभवत् शेषैरवशिष्टैर्दशभिस्तैरात्मभिस्तु लोकपूर्णाः जनसम्पूर्णाः दश दिशो आलोकत आलोकितवान् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणं दैवतहर्म्यमद्रिं पदैश्च कुर्वन्नपि शर्वरीशः ।
द्रष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्या न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम् ॥ ५४ ॥

विलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः ।
जनाम्बुधौ तत्र निजाननानि वितेनुरम्भोरुहकाननानि ॥ ५५ ॥

न यक्षलक्षैः किमलक्षि नो सा सिद्धैः किमध्यासि सभाप्तशोभा ।
सा किन्नरैः किं न रसादसेवि नादर्शि हर्षेण महर्षिभिश्च ॥ ५६ ॥

प्रदक्षिणमिति ॥ शर्वरीशश्चन्द्रोदेवतानां हर्म्यं वासगृहम्, अद्रिं मेरुं पदैः प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि महेन्द्रानुजस्योपेन्द्रस्य विष्णोर्दृष्टिमूर्त्या नेत्ररूपेण द्रष्टा सन् तस्य स्वयवरस्य दर्शनविघ्नेन यस्तापस्तं न प्राप । चन्द्रस्य स्वयमनागतत्वेऽपि तत्र विष्णोरागतत्वात्तद्वामाक्षिरूपेणाद्राक्षीदेवेति कुतस्तस्य दर्शनक्लेश इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विलोकमाना इति ॥ रसेन रागेणोत्का उन्मनसः उत्सुकाः सत्यः, उत्क उन्मना इति निपातनमभिधानं च । तात्कालिकीं तत्कालभवां वरलोकलक्ष्मीं परिणेतृजनशोभां विलोकमाना आलोकमाना अप्सरसस्तत्र जनाम्बुधौ स्वःस्थालेकिकजनार्णवे भूमिष्ठैरयोगात् । निजाननानि स्वमुखानि अम्भोरुहकाननानि वितेनुः दधुः तदन्तर्गतानि तन्मुखानि पद्मानीव रेजुरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

नेति ॥ तदा आप्तशोभा लब्धकान्तिः सा सभा यक्षाणां लक्षैः शतसहस्रैर्नालक्षि नादर्शि किम्? सिद्धैर्वा नाध्यासि नाध्यासिता किम्? किन्नरैः रसाद्रागान्नासेवि न सेविता किम्? महर्षिभिः हर्षेण नादर्शि च न दृष्टा किम्? सेवाध्यासने अपि मुख्यासम्भवात्सदृशन्यायेन दर्शने पर्यवसिते । तथा च सर्वैरदर्शीत्यर्थः । सर्वत्र कर्मणि लुङ् ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरश्लाघत तामनेकशाखत्रयीभूरुहराजिभाजा ।
क्लेशं विना कण्ठपथेन यस्य दैवी दिवः प्राग्भुवमागमद्वाक् ॥५७॥

प्राशंसि संसद् गुरुणापि चार्वी चार्वाकतासर्वविदूषकेण ।
आस्थानपट्टं रसनां यदीयां जानामि वाचामधिदेवतायाः ॥ ५८ ॥

नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि वचःस्रगाचार्यकवित्कविर्यः ।
दैतेयनीतेः पथि सार्थवाहः काव्यः स काव्येन सभामभाणीत् ॥

वाल्मीकिरिति ॥ तां सभां वाल्मीकिर्मुनिरश्लाघत अस्तुत प्राक् प्रथममनेकाः शाखाः काठककालापादिवेदविभागाः वृक्षावयवविशेषाश्च यस्याः सा अनेकशाखा, 'शाखा वेदप्रभेदेषु बाहौ पार्श्वद्रुमाङ्गयोः' इति वैजयन्ती । सा च सा त्रयी त्रिवेदी च सैव भूरुहराजिस्तरुपङ्क्तिः तां भजतीति तद्भाक्, भजो ण्विः। तेन, तद्भाजा पथिकविश्रामवृक्षवतेत्यर्थः यस्य कण्ठ एव पन्थास्तेन कण्ठपथेन वाग्देवी छन्दोमयी सरस्वती क्लेशं विना अनायासेन दिवो द्युलोकात् भुवं भूलोकमागमदागता । येन छन्दोबद्धा सरस्वती प्रथममनायासेन भूलोकमवतारिता तेनादिकविनापि स्तुतेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्राशंसीति ॥ चार्वी चारुः रम्या । वोतो गुणवचनादिति वैकल्पिकी ङीप् । संसत्सभा चार्वाकतया चार्वाकसिद्धान्तितया हेतुना सर्वविदूषकेण गुरुणा बृहस्पतिनापि प्राशंसि प्रशंसिता किमुतान्यैरिति भावः । यदीयां रसनां जिह्वां वाचामधिदेवतायाः सरस्वत्या आस्थानपट्टमास्थानपीठं सिंहासनं जानामि । 'शासनान्तरपीठयोः पट्टम्' इति विश्वः । सर्वविदूषकेण वाचस्पतिनापि स्तूयत इति सभाशोभायाः परमोत्कर्ष इति भावः ॥ ५८ ॥

नाकेऽपीति ॥ यः काव्यः अतिशयेन दीव्यन्त्यो दीव्यत्तमाः देदीप्यमानाः, तसिलादिष्वा कृत्वसुच इति पुंवद्भावः । ता दिव्यवाचः संस्कृतवाचो यस्मिन्नाके स्वर्गेऽपि वचःस्रजां वाग्गुम्फनानाम् आचार्यकमाचार्यत्वं, योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । तद्वित्कवितामार्गोपदेष्टा कविः स्वयं कवयिता च, दित्या

अमेलयद्भीमनृपः परं न नाकर्षदेतान् दमनस्वसैव ।
इदं विधातापि विचित्य यूनः स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ६० ॥

एकाकिभावेन पुरा पुरारिर्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।
तद्भीसमाधानममुष्य कायनिकायलीलाः किममी युवानः ॥ ६१ ॥

अपत्यानि पुमांसो दैतेया दैत्याः, दितिशब्दात् कृदिकारङीषन्तात् स्त्रीभ्यो ढक् । अन्यथा दित्यदित्येत्यादिना ण्यप्रत्ययस्य पूर्वविप्रतिषेधेन ढगपवादकत्वात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषात्वनित्येति गतिः । भाष्यवार्तिकयोरनुरक्तत्वादसाधुरिति केचित् । परेत्वभियुक्तप्रयोगादभिधानिकप्रसिद्धेश्च तन्नाद्रियन्ते । तेषां नीतेः पथि दैत्यनीतिमार्गे सार्थं वहतीति सार्थवाहोऽग्रणीः । कर्मण्यण् । स काव्यः कवेरपत्यं शुक्रः, कुर्वादिभ्यो ण्यः । तां सभां काव्येन प्रबन्धेनाभाणीदवर्णयत् । 'काव्यं ग्रन्थे ग्रहे काव्य' इति विश्वः ॥ ५९ ॥

अथ षड्भिस्तत्काव्यमेवाह—**अमेलयदित्यादि** ॥ एतान् यूनो युवजनान् भीमनृप एव नामेलयत् न मेलितवान् । तथा दमनस्वसा दमयन्त्येव नाकर्षत्स्वगुणेनेति शेषः । किन्तु विधातापि विचित्य एकत्र सङ्गृह्येदं पुरोवर्ति युवरूपस्वशिल्पसर्वस्वं स्वनिर्माणकौशलसम्पदं नोऽस्माकमदर्शयत् राज्ञः प्रयत्नात् भैमीसौन्दर्यसम्पदा ब्रह्मणः स्वनिर्माणकौशलप्रकाशनव्यसनाच्चेदं युवमेलनं नत्वेकैकस्मादित्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

एकाकीति ॥ यः पुरारिः पुरा एकाकिभावेनासहायत्वेन हेतुना पञ्चशरं स्मरं पञ्चानां भावः पञ्चता पाञ्चभौतिकस्य शरीरस्य पञ्चधा विशरणं मरणमिति यावत् तां निनाय, अमी युवानः अमुष्य कामस्य सम्बन्धिन्यास्तस्मात् पुरारेर्भियः समाधानं निवारणं निवारका इत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोपचारः । कायनिकायलीला शरीरसमूहविलासास्तद्भेदाः किमिति यावत् । एकाकिनं कामं हरः संहरिष्यतीति भयादनेकधा परिणताः कामकायव्यूहा इमे इत्युत्प्रेक्षा । सर्वे कामकल्पा इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

पूर्णेन्दुबिम्बाननुमासभिन्नानस्थापयत् क्वापि निधाय वेधाः ।
तैरेव शिल्पी निरमादमीषां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥६२॥

मुधार्पितं मूर्धसु रत्नमेतैर्यन्नाम तानि स्वयमेत एव ।
स्वतः प्रकाशे परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम् ॥६३॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।
न शक्ष्यतो लक्षयितुं विमिश्रं दस्रौ सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥६४॥

पूर्णेति ॥ शिल्पी निर्माणकुशलो वेधाः अनुमासं मासि मासि भिन्नान् नानाभूतान् पूर्णेन्दुबिम्बान् संसारस्यानादित्वादसङ्ख्यानिति भावः । क्वापि निधाय निक्षिप्यास्थापयत् स्थापितवान् चिरमरक्षदित्यर्थः । अथ तैः पूर्णेन्दुबिम्बैरेवामीषां यूनां लावण्यमयानि मुखानि निरमात् निर्मितवानिति मन्ये । उत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

मुधेति ॥ एभिर्नृपैर्मूर्धसु मौलिषु रत्नं मुधार्पितं शिरोमणिर्वृथा धृतः इत्यर्थः । कुतः यद्यस्मादेते स्वयमेव तानि रत्नानि नाम खलु तथोत्कृष्टा इत्यर्थः । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । किं रत्नधारणेनेति वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायेन वैयर्थ्योक्तिः । तथा हि स्वतः प्रकाशे स्वयंप्रकाशे परमात्मैव बोधस्तस्मिन् स्वरूपचैतन्ये विषये स्फुरणार्थं प्रकाशनार्थं बोधान्तरं नार्थ्यं नापेक्ष्यम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ॥ दस्रावश्विनावुच्चैर्महदिदं सुन्दरवृन्दं रमणीयवर्गं मुदा कौतुकेन प्रवेक्ष्यतोऽन्तः प्रविष्टौ भविष्यतश्चेत् तत्तर्हि विमिश्रं मिलितमेकाकारतयानभिव्यक्तम् । इतरेतरमन्योन्यं वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं प्रविविक्ततया ग्रहीतुं न शक्ष्यतः शक्तौ न भविष्यतः । अत्र दस्रयोः सौन्दर्यगुणसाम्येन सुन्दरवृन्दैकतापत्त्या सामान्यालङ्कारः । "सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता" इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

स्थितैरियद्भिर्युवभिर्विदग्धैर्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।
एकाम्बुबिन्दुव्ययमम्बुराशेः पूर्णस्य कः शंसति शोषदोषम् ॥ ६५

इति स्तुवन् हुङ्कृतिवर्गणाभिर्गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ।
ओङ्कारभूम्ना पठतैव वेदान् महर्षिवृन्देन तथान्वमानि ॥ ६६ ॥

न्यवीविशत्तानथ राजसिंहान् सिंहासनौघेषु विदर्भराजः ।
शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभिरशोभि कार्तस्वरभूधरस्य ॥ ६७ ॥

विचिन्त्य नानाभुवनागतांस्तानमर्त्यसङ्कीर्त्यचरित्रगोत्रान् ।
कथ्याः कथङ्कारममी सुतायामिति व्यषादि क्षितिपेन तेन ॥६८॥

स्थितैरिति ॥ विदग्धैः प्रगल्भैरदग्धैश्च स्थितैरियद्भिरेतावद्भिर्युवभिः परिपूर्णस्येति शेषः । जगतः कामे दग्धेऽपि का क्षतिः न्यूनता न कापीत्यर्थः । तथा हि पूर्णस्याम्बुराशेरेकाम्बुबिन्दुव्ययं कः शोष एव दोषस्तं शंसति न कोऽपि दोषत्वेन शंसतीत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६५ ॥

इतीति ॥ इतीत्थं स्तुवन् स काव्यो गायतैव गन्धर्ववर्गेण हुङ्कृतीनां वर्गणाः पुनःपुनरुच्चारणानीत्यर्थः । ताभिरन्वमानि अनुमतः कर्मणि लुङ् । तथा वेदान् पठतैव महर्षिवृन्देन ॐकारभूम्ना प्रणवभूयस्त्वेनान्वमानि अत्र गानार्थैः हुङ्कारैः वेदपाठार्थैः ॐकारैश्च काव्यवाक्यानुमतिः कृतैवेत्युत्प्रेक्षा । 'ॐमित्यनुमतौ प्रोक्तं प्रणवे चाप्युपक्रमे' इति विश्वः ॥ ६६ ॥

न्यवीविशदिति ॥ अथ विदर्भराजो भीमस्तान् राज्ञः सिंहानिव राजसिंहान् राजश्रेष्ठान् सिंहासनौघेषु न्यवीविशत् उपवेशयामास । विशेर्णौ च लुङि चङ् । यत्र येषु सिंहासनेष्वेभी राजसिंहैः कार्तस्वरभूधरस्य हेमाद्रेः शृङ्गेषु त्रिदशैरिवाशोभि शोभितम् । भावे लुङ् ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति ॥ तेन क्षितिपेन भीमेन नानाभुवनेभ्य आगतांस्तान् यूनो मर्त्यैः सङ्कीर्त्यानि कीर्तयितुं शक्यानि चरित्राणि गोत्राणि कुलानि नामानि

श्रद्धालुसङ्कल्पितकल्पनायां कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः ।
तदाकुलोऽसौ कुलदैवतस्य स्मृतिं ततान क्षणमेकतानः ॥ ६९ ॥

तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः सरस्वतीं सस्मितमाह स स्म ।
स्वयंवरे राजकगोत्रवृत्तवक्त्रीमिह त्वां करवाणि वाणि ! ॥ ७० ॥

कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च राज्ञां जानासि नानाभुवनागतानाम् ।
एषामतस्त्वं भव वावदूका मूकायितुं कः समयस्तवायम् ॥ ७१ ॥

च येषां ते न भवन्तीति तथोक्तास्तांस्तथाविधान्विचिन्त्यामी युवानः सुतायां विषये कथङ्कारं कथम् ? अन्यथैवं कथमित्यादिना णमुल् । कथ्याः कथनीयाः, अचो यत्, इति हेतोर्व्यषादि विषण्णेन अभावि । भावे लुङ् । प्राक्सिताड्व्यवायेऽपि सदिरप्रतेरिति षत्वम् ॥ ६८ ॥

श्रद्धालिविति ॥ अथ विषादानन्तरमाकुलोऽसौ भीमः तथा श्रद्धालूनां स्पृहिगृह्दीत्यादिना आलुच् प्रत्ययः । सङ्कल्पितकल्पनायामीप्सितार्थसम्पादने कल्पद्रुमस्य कुलदैवतस्य रथाङ्गपाणेः कृष्णस्य स्मृतिं क्षणमेकतानोऽनन्यवृत्तिः सन् ततान । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यमरः ॥ ६९ ॥

तदिति ॥ तस्य भीमस्य चिन्तनानन्तरं स्मरणानन्तरमेव स देवो हरिः । सरस्वतीं सस्मितमाह स्म अभ्यभाषे । लट् स्म इति भूते लट् । किमिति हे वाणि ! अहं त्वां स्वयम्वरे राज्ञां समूहो राजकं, गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ् । तस्य गोत्राणां नाम्नां कुलानां वृत्तानां चरित्राणाञ्च वक्त्रीमाख्यात्रीं करवाणि । प्रैषार्थे लोट् ॥ ७० ॥

कुलमिति ॥ हे वाणि ! नानाभुवनागतानां राज्ञां कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च जानासि । अतः कारणात् त्वमेषां वावदूका वक्त्री वंशवीर्यादिगुणतो वर्णयित्री भव । 'वावदूकस्तु वक्तरि' इत्यमरः । यजजपेत्यत्र वदेश्चेति वार्तिकेन वदेर्यङ्लुगन्तादूकः इति स्वामी । तथा हि तव मूकायितुं मूकवदाचरितुं तूष्णीं स्थातुं

जगत्त्रयीपण्डितमण्डितैषा सभा न भूता न च भाविनी वा ।
राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन सङ्ख्यावतः श्रावय वाङ्मुखानि ॥ ७२ ॥

इतीरिता तच्चरणात् परागं गीर्वाणचूडामणिमृष्टशेषम् ।
तस्य प्रसादेन सहाज्ञया सा वादाय मूर्ध्नादरिणी बभार ॥७३॥

मध्येसभं सावततार बाला गन्धर्वविद्यामयकण्ठनाला ।
त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा साहित्यनिर्वर्तितदृक्तरङ्गा ॥ ७४ ॥

मूकशब्दादाचारार्थे क्यङन्तात् कालसमयवेलासु तुमुन् । अयं कः समयः को वावसरः वाग्मिनाम् अवसरे तूर्ष्णीभावो न युक्त इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ७१ ॥

वागवसरत्वमेवाह—**जगदिति** ॥ जगत्त्रय्यां ये पण्डिताः वाचस्पत्यादयः तैरशेषैर्मण्डितैषा सभा न भूता न च भाविनी वा न प्रवृत्ता न च भविष्यतीत्यर्थः । अतो राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन गुणप्रकाशनछलेन सङ्ख्यावतः पण्डितान् वाङ्मुखान्युपन्यासान्, 'सङ्ख्यावान् पण्डितः कविरिति उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्' इति चामरः । श्रावय । पण्डितमण्डली हि विदुषां विजृम्भणस्थानं, तत्रापि तूर्ष्णीभावे वाग्वैफल्यमयोग्यता च स्यादिति भावः ॥ ७२ ॥

इतीति ॥ इतीरिता आज्ञप्तासौ वाणी तस्य हरेश्चरणाद्गीर्वाणानां देवानां चूडामणिभिः किरीटैः मृष्टस्य शेषं परागं तस्य हरेः आज्ञयैव प्रसादेन अनुग्रहेण सहादाय मूर्ध्ना आदरिणी आदरवती सती बभार ॥ ७३ ॥

मध्येसभमिति ॥ सा वाणी मध्ये सभाया मध्येसभं, "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः, अवततार । कीदृशी बाला युवतिर्गन्धर्वविद्या गानविद्या तन्मयस्तद्विकारः कण्ठनाली यस्याः सा त्रयीमयीभूतास्त्रिवेदविकारीभूता वलीविभङ्गा त्रिवलीपर्वाणि यस्याः सा साहित्येन कवित्वेन निर्वर्तिता निष्पादिता दृशो दृष्टयः तरङ्गा इव यस्याः सा ॥ ७४ ॥

आसीदथर्वा त्रिबलित्रिवेदीमूलाद्विनिर्गत्य वितायमाना ।
नानाभिचारोचितमेचकश्रीः श्रुतिर्यदीयोदररोमरेखा ॥ ७५ ॥

शिक्षैव साक्षाच्चरितं यदीयं कल्पश्रिया कल्पविधिर्यदीयः ।
यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपैर्निरुक्तविद्या खलु पर्यणंसीत् ॥७६॥

जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं छन्दोभुजद्वन्द्वमभूद्यदीयम् ।
श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णु पर्वद्वयीसन्धिसुचिह्नमध्यम् ॥७७॥

अथ चतुर्दशश्लोक्या वाग्देवीमेव वर्णयति—**आसीदिति** ॥ अथर्वा श्रुतिरथर्ववेदः तिस्रो वलयः त्रिवलिः, 'त्रिवलिप्रसिद्धिः संज्ञा चेत्' इति वामनः। तद्रूपा त्रिवेदी सैव मूलं तस्माद्विनिर्गत्य वितायमाना वितन्यमाना तनोतेर्यकीत्यनुनासिकस्य विकल्पादात्वम् । अथर्वणस्तु त्रय्युद्धारः इति प्रसिद्धिः । नानाविधानामभिचाराणां हिंसाकर्मणामुचिता मेचकश्रीः कृष्णकान्तिर्यस्याः सा । अन्यत्र अनाभिचारः नञ्समासः, स न भवतीति नानाभिचारः पुनरपि नञ्समासः नाभिप्राप्तिरित्यर्थः । तस्य उचिता सा च सा मेचका श्रीर्यस्याः सा तथोक्ता यदीया यस्याः सम्बन्धिनी उदरे रोमरेखा रोमराजिरासीत् ॥ ७५ ॥

शिक्षेति ॥ शिक्षाग्रन्थ एव साक्षात्स्वयमेव यदीयं चरितमभूत्परोपदेशरूपत्वादिति भावः । यदीय आकल्पविधिः प्रसाधनविधिः कल्पश्रिया कर्मकाण्डभूतया कल्पसूत्रलक्ष्म्या निर्वृत्त इति शेषः । निरुक्तविद्यैव यस्याः समस्तार्थानां सर्वपदार्थानां निरुक्तिरूपैर्निर्वचनभङ्गिभिः पर्यणंसीत् खलु तद्रूपेण परिणतासीदित्यर्थः । णमेर्लुङि अस्तिसेचोऽपृक्त इतीडागमः यमरमनमातांसक्चेति सगिडागमौ, इट ईटीति सलोपः । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वम् ॥

जात्येति ॥ जात्या मात्रावृत्तरूपेण वृत्तेन वर्णवृत्तरूपेण च भिद्यमानं द्विधाभूतं तथा श्लोकार्धे विश्रान्तिमयीभविष्णु विश्रान्तिरूपतामापन्नं छन्दश्छन्दोग्रन्थः पर्वणोः कूर्परपूर्वोत्तरभागयोः द्वयी तस्याः सन्धिस्तेन सुचिह्नं सुव्यक्तं मध्यं कूर्परस्थानं यस्य तद्यदीयं भुजद्वन्द्वमभूत् द्विविधं छन्दो भुजयुगत्वेन श्लोकार्धविश्रान्तिः कूर्परत्वेन पर्यणंसीदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

असंशयं सा गुणदीर्घभावकृतां दधाना विततिं यदीया ।
विधायिका शब्दपरम्पराणां किञ्चारचि व्याकरणेन काञ्ची ॥

स्थितैव कण्ठे परिणम्य हारलता बभूवोदिततारवृत्ता ।
ज्योतिर्मयी यद्भजनाय विद्या मध्येऽङ्गमङ्केन भृता विशङ्के ॥ ७९॥

अवैमि वादिप्रतिवादिगाढस्वपक्षरागेण विराजमाने ।
तौ पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदौ भूतवती यदीयौ ॥ ८० ॥

असंशयमिति ॥ किञ्च गुणस्य सूत्रस्य दीर्घभावेन दैर्घ्येण कृतां विततिं विस्तारं दधाना अन्यत्र गुणश्च दीर्घश्च भावप्रत्ययश्च कृत्प्रत्ययश्च तेषां विततिं दधानेति विपरिणामः। शब्दपरम्पराणां शिञ्जितपरम्पराणां विधायिका जनयित्री अन्यत्र सुप्तिङन्तशब्दपरम्पराणां विधायकेन साधकेनेति विपरिणामः। सा प्रसिद्धा यदीया काञ्ची व्याकरणेनारचि रचिता असंशयमित्यर्थः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ ७८ ॥

स्थितेति ॥ कण्ठे वाचि अन्यत्र ग्रीवायां स्थिता उदिता उक्तास्तारा अश्वित्यादयो येषु तानि वृत्तानि पद्यानि यस्यां सा अन्यत्र उदिततारा निर्जित-शुद्धमौक्तिका सा च सा वृत्ता वर्तुला च तथोक्ता। 'तारोमुक्तादिसंशुद्धौ तरले शुद्धमौक्तिके। वृत्तं पद्ये चरे त्रिषु' इति च क्रमाद्विश्वामरौ। अङ्गानां शिक्षादीनां अन्यत्र करादीनां मध्ये मध्येऽङ्गं, "पारे मध्ये" इत्यादिनाव्ययीभावः। अङ्केन एकद्व्यादिसङ्ख्याचिह्नेन भृता पूर्णा अन्यत्र अङ्केन क्रोडेनोरसा भृता भरते-र्बिभर्तेश्च कर्मणि क्तः। 'अङ्कः क्रोधेऽन्तिके चिह्ने' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती। ज्योतिर्मयी नक्षत्रप्रधाना अन्यत्र भास्वती, 'ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालादृक्पुत्रार्धे-ऽध्वरात्मसु' इति च वैजयन्ती। विद्या ज्योतिर्विद्यैव परिणम्य विकृत्य यद्भजनाय यस्याः सेवनाय हारलता बभूव विशङ्के इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

अवैमीति ॥ वादिप्रतिवादिनोर्गाढेन निबिडेन स्वपक्षे रागेणाभिनिवेशेन अन्यत्रान्तःपार्श्वरक्तत्वेन विराजमाने पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे यदीयौ तौ प्रसिद्धौ

ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदभेदा द्विधा विधाय स्थितयात्मदेहम् ।
चक्रे पराच्छादनचारु यस्या मीमांसया मांसलमूरुयुग्मम् ॥८१॥

उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।
आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः ॥८२

रदच्छदौ ओष्ठौ भूतवती बभूवतुः, भवतेः क्तवतुप्रत्ययः । अवैमि उत्प्रेक्षे ते अत्र ओष्ठावपि वादिनावभिवादनव्यापारवन्तौ रागवन्तौ पूर्वोत्तरीभूतौ चेति द्रष्टव्यम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मेति ॥ पराच्छादनचारूत्कृष्टवसनाभिरामं मांसमस्यास्तीति मांसलं पीवरं सिध्मादित्वादिलच् । यस्या ऊरुयुग्मं परेषां प्रतिवादिनामाच्छादनेन तिरस्करणेन चारु शोभनमात्मदेहं स्वस्वरूपं चार्विति विशेषणान्नपुंसकं ग्राह्यम् । 'कायो देहः क्लीबपुंसोः' इत्यमरः । ब्रह्मैवार्थः प्रतिपाद्यार्थो यस्य सः, शेषाद्विभाषा इति कप् । भावप्रधानो निर्देशः । ब्रह्मार्थकर्मार्थकत्वाभ्यां यो वेदस्य भेदो द्वैविध्यं तस्माद्धेतो द्विधा विधया पूर्वोत्तरमीमांसारूपेण द्विविधं कृत्वा स्थितया प्रतिष्ठितया मीमांसया द्वैविध्यया चक्रे कृतम् । गम्योत्प्रेक्षा ॥ ८१ ॥

उद्देशेति ॥ यस्या दशनानां द्वयोर्मालयोः समाहारो द्विमाली आवन्तो वेति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् । तामेव आकलितां गुम्फितां मुक्तैव मुक्तिका मुक्ताशब्दात् स्वार्थे कप्रत्यये केऽण इति ह्रस्वे तस्य भाषितपुंस्काच्चेति कात्पूर्वस्येत्वम् । तां मुक्तावलीमित्यर्थः । उद्देशो नामतः कीर्तनं तस्य पर्वण्यवसरेऽपि व्यावर्तकं लक्षणं तत्पर्वण्यपीत्यर्थः । द्विधोदितैः द्विवारमुक्तैरित्यर्थः । अन्यत्र लक्षणे सामुद्रिकलक्षणे द्विधोदितैर्द्वैगुण्येनोक्तैरित्यर्थः । उभयषोडशदशनत्वस्य भाग्यलक्षणत्वादिति भावः । षोडशभिः पदार्थैः प्रमाणादिनिग्रहस्थानान्तैरुपलक्षितां मुक्तिं कामयन्त इति मुक्तिकामाः मुमुक्षवः शीलिकामिभक्षाचरिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । तैराकलितामभ्यस्तां प्रमाणादिसूत्रेण पदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगम इत्युक्तत्वादिति भावः । तां प्रसिद्धां प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य पश्चादीक्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्य इत्यान्वीक्षिकी तर्कविद्या, प्रयोजनमिति

तर्का रदा यद्वदनस्य तर्क्यां वादेऽस्य शक्तिः क तथान्यथा तैः ।
पत्रं क दातुं गुणशालिपूगं क वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम् ॥८३॥
सपल्लवं व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावादुभयीभविष्णु ।
तन्मत्स्यपद्माद्युपलक्ष्यमाणं यत्पाणियुग्मं ववृते पुराणम् ॥ ८४ ॥

ठञ् । तां प्रतीमो जानीमः, प्रतिपूर्वादिणो लट् । द्विरावृत्तषोडशपदोदितताद्दग्-दन्तपङ्क्तियुगलत्वेन परिणतेत्युत्प्रेक्षार्थः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारा-दान्वीक्षिक्येव तथा परिणतेत्युक्तम् । दशनद्विमालीमेवाकलितां मुक्तिकामिति श्लिष्टपदोपात्तेन रूपकेणोक्तोत्प्रेक्षायाः सङ्करः ॥ ८२ ॥

पुनर्दन्तानेव तर्कत्वेनापि उत्प्रेक्षते—**तर्का इति** ॥ यद्वदनस्य सम्बन्धिनो रदा दन्ताः, 'रदना दशना दन्ता रदाः' इत्यमरः । तर्का ऊहाख्याः प्रमाणानुग्राहकज्ञानविशेषाः तन्मयास्तर्क्या उत्प्रेक्ष्याः । अन्यत्र तर्कवत् कर्कशा इत्यर्थः । तथा हि अस्य वदनस्य तैस्तथाभूतैर्विना वादे कथायामभिवदनव्यापारे च तथा तादृशी शक्तिः क । पत्रं पत्रिकां दातुं पत्रालम्बनं कर्तुं अन्यत्र ताम्बूलीदलादिकं दातुं खण्डयितुं शक्तिः क । यतेः ददातेश्च तुमुन् । तदा गुणशालिनां प्रतिभादिगुणवतां वावदूकानां पूगं वृन्दं वादतो वादेन खण्डयितुं भङ्क्तुं अन्यत्र वेति छेदः अदतो भक्षयतः गुणशालिरसाढ्यं पूगं पूगीफलं, 'पूगः क्रमुकवृन्दयोः' इत्यमरः । खण्डयितुं शकलयितुं प्रभुत्वं सामर्थ्यं क ? श्लेषप्रतिभोत्थापितेयं दन्तानां तर्कपरिणतित्वेनोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ८३ ॥

सपल्लवमिति ॥ व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावात् प्रणीतत्वादुभयीभविष्णु द्विगुणीभावुकम् । "भुवश्च" इतीष्णुच् । यद्यप्यष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः । तथापि—पुराणं वैष्णवं चक्रे यस्तं वन्दे पराशरमित्यादि प्रसिद्धेरेवमुक्तम् । तत्प्रसिद्धं मत्स्यपद्मपुराणादिसंज्ञाभिरादिशब्दात् कूर्मस्कान्दादिसङ्ग्रहः । अन्यत्र मत्स्यपद्मादिरेखाभिरादिशब्दात् ध्वजकलशादिसङ्ग्रहः । उपलक्ष्यमाणमङ्कितमित्यर्थः । सपल्लवं सविस्तारं, 'पल्लवं त्वस्त्री प्रकोष्ठे चापि विस्तृतौ' इति वैजयन्ती । अन्यत्र सह सदृशं पल्लवेन सपल्लवम्, "अव्ययं

आकल्पविच्छेदविवर्जितो यः स धर्मशास्त्रव्रज एव यस्याः ।
पश्यामि मूर्धा श्रुतिमूलशाली कण्ठे स्थितः कस्य मुदे न वृत्तः ॥

भ्रुवौ दलाभ्यां प्रणवस्य यस्यास्तद्बिन्दुना भालतमालपत्रम् ।
तदर्धचन्द्रेण विधिर्विपञ्चीनिक्वाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये ॥ ८६ ॥

द्विकुण्डली वृत्तसमाप्तलिप्याः कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनाम् ।
कैश्यं मसीनां स्मितभाः कठिन्याः काये यदीये निरमायि सारैः॥

विभक्ति" इत्यादिना सहशब्दस्य गुणीभूतसादृश्यार्थेऽव्ययीभावः । अव्ययीभावे चाकाल इति सहशब्दस्य सभावः । 'सह सादृश्यसाकल्ययौगपद्यसमृद्धिषु' इति विश्वः । पुराणं पद्मादि यस्याः पाणियुग्मं वव्रते पाणिपद्मत्वेन परिणतमित्यर्थः । उत्प्रेक्षा ॥ ८४ ॥

आकल्पेति ॥ आकल्पं कल्पान्तपर्यन्तं विच्छेदेन विवर्जितः अविच्छिन्नसम्प्रदाय इत्यर्थः । अन्यत्र प्रसाधनविच्छेदरहितो नित्यभूषित इत्यर्थः । श्रुतिर्वेद एव । मूलं मूलप्रमाणं तेनान्यत्र श्रुतिमूलाभ्यां श्रोत्रप्रान्ताभ्यां च शालत इति तथोक्तः । 'वेदे श्रवसि च श्रुतिः' इत्यमरः । कण्ठस्थितो मुखस्थः अन्यत्र गलस्थः यो धर्मशास्त्राणां मन्वादिस्मृतीनां व्रजः स एव यस्या देव्याः मूर्धा वृत्तः संवृत्तः परिणत इत्यर्थः । अन्यत्र वर्तुलः कस्य मुदे न? सर्वस्यापि स्यादेवेत्यर्थः । पश्यामि उत्प्रेक्षे ॥ ८५ ॥

अथोङ्काराक्षरस्य नागरलिप्यर्धाक्षरभेदमाश्रित्योत्प्रेक्षते—**भ्रुवाविति** ॥ विधिर्ब्रह्मा प्रणवस्योङ्कारस्य दलाभ्यामुभयप्रान्तरेखाभ्यां यस्या देव्याः भ्रुवौ तथा तस्य प्रणवस्य बिन्दुना बिन्द्वाकाररेखया भाले तमालपत्रं तिलकं तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः । तथा तस्य प्रणवस्यार्धचन्द्रेणार्धचन्द्राकाररेखया विपञ्च्यास्तन्निक्वाणनाया वीणाया वादनस्य कोणधनुः कोणभूतं धनुराकारं साधनञ्च । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः । प्रणिन्ये निर्ममे "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम् । उत्प्रेक्षा ॥ ८६ ॥

द्विकुण्डलीति ॥ यदीये काये देहे द्वयोः कुण्डलयोः समाहारो द्विकुण्डली कर्णकुण्डलद्वयं वृत्ताया वर्तुलायाः समाप्तिलिप्या अवसानरेखाया

या सोमसिद्धान्तमयाननेव शून्यात्मतावादमयोदरेव ।
विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव साकारतासिद्धमयाखिलेव ॥ ८८ ॥

भीमस्तयागद्यत मोदितुं ते वेला किलेयं तदलं विषद्य ।
मया निगाद्यं जगतीपतीनां गोत्रं चरित्रं च यथावदेषाम् ॥८९॥

विन्दुद्वयरूपायाः सारैः सारांशैर्निरमायि निर्मिता । माङो लुङि "आतो युक् चिण्कृतोः" इति युगागमः । कराङ्गुली कराङ्गुल्यः जातावेकवचनम् । काञ्चन-लेखनीनां स्वर्णकणिकानां सारैस्तथा केशानां समूहः कैश्यं, केशाश्वाभ्यां यञ्चान्य-तरस्याम्" इति यञ्प्रत्ययः । मसीनां सारैस्तथा स्मितभा मन्दहासकान्तिः कठिन्याः घटिकायाः, 'घटिकायान्तु कठिनी' इति विश्वः । सारैर्निरमायी-त्युत्प्रेक्षा ॥ ८७ ॥

येति ॥ या देवी सोमसिद्धान्तः कापालिकदर्शनं सोमस्येन्दोः सिद्धान्तः अखण्डरूपश्च तन्मयाननेव स्थिता तथा शून्यस्यैवात्मतावादो माध्यमिकदर्शन-मथ च शुन्यात्मता निस्स्वरूपता तद्वादो नास्तिवादस्तन्मयमुदरं यस्याः सेव नासिकोदरेत्यादिना विकल्पादनीकारः । निराकारविज्ञानमात्रवादी बाह्यापलापी योगाचारस्तन्मतं विज्ञानसामस्त्यम् । अथ विशिष्टज्ञानसम्पत्तिश्च तन्मयमन्तरङ्गं यस्याः सेव । साकारज्ञानवादी सौत्रान्तिकः ज्ञानानां नीलपीताद्याकारता साका-रता तत्सिद्धिस्तन्मतमथ शोभनाकारतासम्पत्तिश्च तन्मयाः अखिलाः सर्वावयवा यस्याः सेव स्थितेति सर्वत्रोत्प्रेक्षा ॥ ८८ ॥

भीम इति ॥ अथ तया देव्या भीमो भीमभूपतिरगद्यत निरुक्तः किमिति हे राजन्! इयन्ते तव मोदितुं वेला किल? समयः खलु? काल-समयवेलासु तुमुन् । तत्तस्माद्विषद्य खेदित्वालं विषादो न कर्तव्य इत्यर्थः । "अलङ्खल्वोः" इत्यादिना क्त्वाप्रत्ययः । कुतः येषां जगतीपतीनां गोत्रं कुलं नाम च, 'गोत्रं नाम्नि कुलेऽपि च' इति विश्वः । चरित्रञ्च मया निगाद्यं वक्तव्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः । ऋहलोर्ण्यत्, गदमदेत्यादिसूत्रे अनुपसर्ग एव यतो विधानात् ॥ ८९ ॥

अविन्दतासौ मकरन्दलीलां मन्दाकिनी यच्चरणारविन्दे ।
अत्रावतीर्णा गुणवर्णनाय राज्ञां तदाज्ञावशगास्मि कापि ॥ ९० ॥

तत्कालवेद्यैः शकुनस्वराद्यैराप्तामवाप्तां नृपतिः प्रतीत्य ।
तां लोकपालैकधुरीण एष तस्यै सपर्यामुचितां दिदेश ॥ ९१ ॥

दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहलसिद्धविद्याम् ।
ततः क्षितीशः स निजां तनूजां मध्येमहाराजकमाजुहाव ॥ ९२ ॥

दासीषु नासीरचरीषु जातं स्फीतं क्रमेणालिषु वीक्षितासु ।
स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथाद्भुताब्धिमुद्वेलयन्तीमवलोककानाम् ॥ ९३ ॥

कात्वं किमर्थमागता चेत्याकाङ्क्षायामाह—**अविन्दतेति** ॥ असौ प्रसिद्धा मन्दाकिनी यस्य पुंसश्चरणारविन्दे मकरन्दलीलां कन्दलिकां अविन्दत तस्य पुंसः आज्ञया वशगा वशवर्तिनी कापि या काचिदहं, किं विशेषचिन्तयेति भावः । राज्ञां गुणवर्णनायात्र स्वयम्वरसभायामवतीर्णास्मि ॥ ९० ॥

तत्कालेति ॥ लोकपालैरिन्द्रादिभिः सहैकधुरं वहतीत्येकधुरीणः समानस्कन्धः, "एकधुराल्लुक् च" इति खप्रत्ययः । एष नृपतिर्भीमः तत्काले वेद्यैर्वेदितुं शक्यैः शकुनः पक्षिस्वरश्चन्द्रादिनाडिकाभेदः आद्यशब्दादक्षिस्पन्दादिसङ्ग्रहः । तैरुपायैरवाप्तां तां वाग्देवीमाप्तां हितां प्रतीत्य निश्चित्य तस्यै उचितां सपर्यां पूजां दिदेश समर्पयामास ॥ ९१ ॥

दिगिति ॥ ततो देवीपूजानन्तरं सः क्षितीशः भीमो दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहले आकर्षणकर्मणि सिद्धविद्यां सिद्धमन्त्रममोघवृत्तिमित्यर्थः । निजान्तनूजां महतो राजकस्य राजसमूहस्य मध्ये मध्येमहाराजकमाजुहाव आहूतवान्, ह्वयतेर्लिटि अभ्यस्तस्य चेति द्विर्भावात्प्राक्सम्प्रसारणे रूपसिद्धिः ॥ ९२ ॥

अथ षोडशश्लोक्या दमयन्तीं वर्णयति—**दासीष्वित्यादि** ॥ कीदृशीं नासीरे चरन्तीति नासीरचरीष्वग्रेसरीषु, चरेष्टः, टित्वात् ङीप् । दासीषु परि-

स्निग्धत्वमायाजललेपलोपसयत्नरत्नांशुमृजांशुकामाम् ।
नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्तिस्वच्छायसच्छायनिजालिजालाम् ॥ ९४ ॥
विलेपनामोदमुदागतेन तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।
रतीशदूतेन मधुव्रतेन कर्णे रहः किञ्चिदिवोच्यमानाम् ॥ ९५ ॥

चारिकासु वीक्षितासु सतीषु जातमुत्पन्नं क्रमेणालिषु सखीषु वीक्षितासु स्फीतं प्रवृद्धं स्फायः स्फी निष्ठायामिति स्फीभावः । रूपोत्थं सौन्दर्यजन्यं अवलोककानां द्रष्टॄणां अद्भुताब्धिमाश्चर्यसमुद्रं स्वाङ्गेषु वीक्षितेषु सत्सूद्वेलयन्तीं उद्वेलं कुर्वन्तीं वेलामतिलङ्घयन्तीमित्यर्थः । उद्वेलशब्दात् तत्करोतीति ण्यन्ताच्छतरि ङीप् । अत्रैकस्मिन्नद्भुताब्धौ क्रमेणानेकेषाञ्जातत्वस्फीतत्वोद्वेलत्वानां वृत्तिकथनात् पर्यायालङ्कारभेदः । एकस्मिन्ननेकमनेकस्मिन्नेकमिति लक्षणात् ॥ ९३ ॥

स्निग्धत्वेति ॥ पुनः स्निग्धत्वं मासृण्यगुणः मायाजलं जलगर्भताख्यो दोषः लेपो रागाख्यो दोषः, 'रागत्रासश्च बिन्दुश्च रेखा च जलगर्भता । सर्वरत्नेष्वमी पञ्च दोषाः साधारणा मताः' इति वाग्भटः । तयोरभावो लोपः । ताभ्यां सयत्नानि उपलक्षणमेतत् गुणसम्पत्तिदोषविरहाभ्यां शुद्धानीत्यर्थः । यती प्रयत्न इति धातोः क्तः श्वीदितो निष्ठायामितीट् प्रतिषेधः । तेषां रत्नानां अंशुमृजा किरणप्रसादः सैवांशुकाभा वस्त्रप्रभा यस्यास्तां पुनः नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्तिस्वच्छायमाभरणवज्रप्रभाम्बुगतस्वप्रतिबिम्बं, विभाषा सेनेत्यादिना छायाशब्दस्य नपुंसकत्वं, तेन सच्छायं सवर्णं निजालिजालं स्वसखीकुलं यस्यास्तां अत्र भूषामणिप्रभाझरमग्ने सखीजने स्वप्रतिबिम्बत्वोत्प्रेक्षया तासामपि तत्समानसौन्दर्यं वस्तु व्यजते ॥ ९४ ॥

विलेपनेति ॥ विलेपनस्याङ्गरागस्यामोदे सौरभे मुदा प्रीत्यागतेन तथा तस्याः कर्णपूरोत्पलं सर्पतीति तत्सर्पिणा तद्गन्धाकृष्टेन च रतीशदूतेन तदुद्दीपकेनेत्यर्थः । मधुव्रतेन कर्णे किञ्चिद्रहो रहस्यं उच्यमानामिव कामदेवसन्दिष्टं किमप्युपदिश्यमानामिव स्थितामुत्प्रेक्षा । तया च तस्यास्तदा किलकिञ्चितादिशृङ्गारचेष्टाविर्भावो व्यज्यते ॥ ९५ ॥

विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां मल्लाजिकौतूहलमीक्षमाणाम् ।
स्मरस्वचापभ्रमचालिते नु भ्रुवौ विलासाद्वलिते वहन्तीम् ॥ ९६

सामोदपुष्पाशुगवासिताङ्गीं किशोरशाखाग्रशयालिमालाम् ।
वसन्तलक्ष्मीमिव राजभिस्तैः कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥९७॥

पीतावदातारुणनीलभासां देहोपदेहात् किरणैर्मणीनाम् ।
गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमैणनाभीविलेपान् पुनरुक्तयन्तीम् ॥ ९८ ॥

विरोधीति ॥ पुनर्विरोधिवर्णानां नानावर्णानामाभरणाश्मनां भूषणमणीनां या भासः तासां मल्लाजिकौतूहलं मल्लयुद्धकौतुकं परस्पराक्रमणसंरम्भम् ईक्षमाणां पुनर्विलासाद्वलिते स्त्रीस्वभावाल्लीलाचलिते तत्रोत्प्रेक्षा स्मरेण स्वचापभ्रमाच्चालिते नु आदातुं कम्पिते इव स्थिते इत्यर्थः । कम्पने चलिः इति मित्वेऽपि ज्वलह्वलह्मलचलानामनुपसर्गाद्वेति विकल्पनाद्ध्रस्वाभावः । एवम्भूते भ्रुवौ वहन्तीम् ॥ ९६ ॥

सामोदेति ॥ पुनः सामोदं सहर्षं यथा तथा पुष्पाशुगेन कामेन वासितमावासीकृतमङ्गं वपुर्यस्यास्तां जगत्त्रयजिगीषोः कामस्यामोघसाधनत्वान्नित्याधिष्ठिताङ्गीमित्यर्थः । वासशब्दात् तत्करोतीति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । अन्यत्र गन्धवत्कुसुमवायुसुरभीकृताङ्गीम् । 'आमोदो हर्षगन्धयोराशुगौ वायुविशिखौ' इति विश्वामरौ । पुनः किशोरशाखाः कोमलाङ्गुल्योऽग्रशया अग्रपाणयो यासां ताः आलिमालाः सखीपङ्क्तयः यस्यास्तां, 'पञ्चशाखः शयः पाणिः' इत्यमरः । अन्यत्र किशोरशाखानां बाललतानाम् अग्रेषु शेरत इति तच्छया अधिकरणे शेतेरित्यच्प्रत्ययः । ता अलिमाला भृङ्गश्रेणयः यस्यां तां तैरभ्यागतै राजभिः कल्पद्रुमैरपि सर्वाभिलाषपूरकैरपीति भावः । वसन्तलक्ष्मीमिवाभिलष्यमाणां यथा सर्वाभिलाषपूरकैरपि कल्पवृक्षैर्वसन्तलक्ष्मीरपेक्ष्यते तद्वद्राजभिरपीति सात्विकोक्तिः ॥ ९७ ॥

पीतेति ॥ पुनः पीता अवदातास्सिता अरुणा नीलाश्च भासो येषां तेषां मणीनां किरणैर्देहस्योपदेहादुपलेपनात् क्रमेण गोरोचनादिचतुष्टयानुलेपान्

स्मरं प्रसूनेन शरासनेन जेतारमश्रद्दधतीं नलस्य ।
तस्मै स्वभूषादृषदंशुशिल्पं बलद्विषः कार्मुकमर्पयन्तीम् ॥ ९९ ॥
विभूषणेभ्यो वरमंशुकेषु ततो वरं सान्द्रमणिप्रभासु ।
सम्यक् पुनः क्वापि न राजकस्य पातुं दृशा धातृकृतावकाशाम् ॥
प्राक् पुष्पवर्षैर्वियतः पतद्भिर्द्रष्टुं न दत्तामथ तद्द्विरेफैः ।
तद्भीतिभुग्नेन ततोमुखेन विधेरहो वाञ्छितविघ्नयत्नः ॥ १०१ ॥

पुनरुक्तयन्तीं सावर्ण्यात्पुनरुक्तान् कुर्वन्तीं एणनाभिः कस्तूरी, अत्र गोरोचनाद्यनुलेपचतुष्टयस्य यथासङ्ख्यसम्बन्धेन पीतादिमणिकिरणैकतापत्तिकथनाद्यथासङ्ख्यसङ्कीर्णः सामान्यालङ्कारः । लक्षणमुक्तम् ॥ ९८ ॥

स्मरमिति ॥ प्रसूनेन शरासनेन पुष्परूपचापेन नलस्य जेतारं स्मरं काममश्रद्दधतीमविश्वसतीमत एव तस्मै स्मराय स्वभूषादृषदंशूनां निजाभरणमणिकिरणानां शिल्पं निर्माणं निर्मितमित्यर्थः । बलद्विषः कार्मुकमिन्द्रचापमर्पयन्तीं वीरधौरेयो नलः पुष्पचापदुर्जय इति मत्वा जयाय स्वाभरणमणिकिरणकल्पितमैन्द्रं धनुः द्रढीयस्तस्मै दधानामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्य इति ॥ विभूषणेभ्यो वरं प्रथमं विभूषणेष्वासज्य ततोऽधिकं यथा तथांशुकेषु ततो वरमधिकं सान्द्रमणिप्रभासु सक्तयेति शेषः । राजकस्य राजसमूहस्य, गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ्प्रत्ययः । दृशा दृष्ट्या सम्यक् पातुं पुनः स्थैर्येण द्रष्टुं धात्रा कृतावकाशां न भवन्तीमुत्तरोत्तरविषयाकृष्टा पूर्वपूर्वविस्मारणी राजकदृष्टिर्न क्वापि क्षणमवस्थितेत्यर्थः । तदङ्गसङ्गस्त्वद्यापि दवीयानिति भावः । अत्र विभूषणानामुत्तरोत्कर्षद्वारेण राजकदृष्टेः क्रमेण विभूषणाद्यनेकाधारसम्बन्धोक्तेः सारालङ्कारः । तत्सङ्कीर्णः पर्यायभेदश्च । उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः ॥ १०० ॥

प्रागिति ॥ पुनः प्राक् प्रथमं वियतोऽम्बरात्पतद्भिः पुष्पवर्षैरथ तद्द्विरेफैः पुष्पाकृष्टभृङ्गैस्ततोऽनन्तरं तद्भीतिभुग्नेन भृङ्गभयनम्रेण मुखेन च द्रष्टुं

एतद्वरं स्यामिति राजकेन मनोरथातिथ्यमवापिताय ।
सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात्कर्पूरकस्तूरिकयोः प्रवाहम् ॥१०२॥

स्मितेच्छुदन्तच्छदकम्पकिञ्चिद्दिगम्बरीभूतरदांशुवृन्दैः ।
आनन्दितोर्वीन्द्रमुखारविन्दैर्मुदं नुदन्तीं हृदि कौमुदीनाम् ॥१०३

प्रत्यङ्गभूषाच्छमणिच्छलेन यल्लग्नतन्निश्चललोकनेत्राम् ।
हाराग्रजाग्रद्गुरुडाश्मरश्मिपीनाभनाभीकुहरान्धकारम् ॥ १०४ ॥

न दत्तामेतैः प्रतिबद्धदर्शनामित्यर्थः । राजकस्येति शेषः । तथाहो आश्चर्यं विधेर्दैवस्य वाञ्छितविघ्नयत्नो वाञ्छितार्थविघातव्यसनितेत्यर्थान्तरन्यासः । तत्र चैकस्या राजदृष्टेः क्रमेण भैमीदर्शनप्रतिवन्धकपुष्पवृष्ट्याद्यनेकाधारसम्बन्धोत्थेन पर्यायेण सङ्करः ॥ १०१ ॥

एतदिति ॥ पुरा राजकेन राजसमूहेन वरं श्रेष्ठं सखीमुखं स्यां तदात्मकं भवेयं, प्रार्थनायां लिङ् । इति मनोरथस्यातिथ्यमतिथित्वं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । अवापिताय प्रापिताय एतन्मुखत्वे भैमीदृष्टिगोचरत्वसिद्धेरिति भावः । सखीमुखायापाङ्गात्कर्पूरस्य कस्तूर्येव कस्तूरिका, स्वार्थे कः केऽण इति ईकारस्य ह्रस्वः । तस्याश्च प्रवाहमुत्सृजतीं प्रवर्तयन्तीं सखीमुखमेव वीक्षमाणामित्यर्थः । आच्छिनद्योर्नुमिति विकल्पान्नुमभावः । दृष्टीनां सितासितत्वेनेत्थं निर्देशः । अत एव विषयनिगरणेन विषयिमात्रोपनिबन्धाद्भेदे अभेदरूपातिशयोक्त्यलङ्कारः ॥ १०२ ॥

स्मितेति ॥ पुनरानन्दितानि उर्वीन्द्रमुखारविन्दानि यैस्तैः, अत एव स्मितेच्छोः स्मितोद्युक्तस्य दन्तच्छदस्य अधरस्य कम्पेन किञ्चिद्दिगम्बरीभूतैरीषत् प्रकाशीभूतैर्यद्वा दिशामम्बरीभूतैर्दिग्व्यापकैः रदांशूनां दन्तकान्तीनां वृन्दैः कौमुदीनां मुदं हृदि नुदन्तीं कौमुदीमधुरमन्दहासामित्यर्थः ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गेति ॥ पुनः प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं ये भूषाच्छमणयः तेषां छलेन येष्वङ्गेषु लग्नानि तेष्वङ्गेषु निश्चलानि हर्षपारवश्यादिति भावः । तयोः खञ्जकुब्ज-

तद्गौरसारस्मितविस्मितेन्दुप्रभाशिरःकम्परुचोऽभिनेतुम् ।
विपाण्डुतामण्डितचामरालीनानामरालीकृतलास्यलीलाम् ॥१०५॥
तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानाम् ।
स्वयं धृतामप्सरसां प्रसादं ह्रियं हृदोमण्डनमर्पयन्तीम् ॥१०६॥
तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं रुचा कचानाञ्च नभो जयन्तीम् ।
आकण्ठमक्ष्णोर्द्वितयं मधूनि महीभृतः कस्य नभोजयन्तीम् ॥

त्समासः । तानि लोकनेत्राणि यस्यास्तामिवेति सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । पुनः हाराग्रे जाग्रतः प्रकाशमानस्य गरुडाश्मनो गरुत्मद्रत्नस्य रश्मिभिः पीनाभं सान्द्रप्रभं नाभीकुहरान्धकारं यस्यास्तां अत्र मरकतच्छायस्यान्धकारैः साम्योक्तेः सामान्यालङ्कारः ॥ १०४ ॥

तदिति ॥ पुनस्तस्या भैम्याः गौरसारस्मितेन विशदोत्कृष्टमन्दहासेन विस्मिताया विस्मयाविष्टाया इन्दुप्रभायाश्चन्द्रिकायाः शिरः कम्परुचोऽभिनेतुमनुकर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । विपाण्डुतामण्डिता धावल्यशोभिताश्चामराल्यश्चामरपङ्क्तय एव नानामराल्यो राजहंस्यस्ताभिः कृता लास्यलीला नृत्यचेष्टा यस्यास्तां निजमन्दहासजनितविस्मयकम्प्यमानचन्द्रिकाशिरश्चारुचामरचयवीज्यमानामित्यर्थः ॥

तदङ्गेति ॥ सैवाङ्गं काव्यार्थतया शरीरं यासान्तास्तदङ्गास्तद्विषया इत्यर्थः । शब्दार्थौ मूर्तिराख्याताविति लक्षणात् । तासाम्भोगावलीनां प्रबन्धविशेषाणां गायन्यो गायिकाः, कर्तरि ल्युट् ङीप् । तासां मध्ये गानमध्ये निरुक्तिक्रमेषु निष्कृष्टोच्चारणप्रकारेषु कुण्ठितानां लुप्तप्रतिभानामप्सरसां स्वयं धृतां हृदः स्वान्तस्य वक्षसश्च मण्डनमलङ्कारभूतां ह्रियं लज्जामेव प्रसादं परितोषिकमर्पयन्तीं प्रयच्छन्तीं तद्दोषज्ञानेन ताः अपि ह्रेपयन्तीमित्यर्थः । गायकेभ्यः स्वधृतवस्त्रालङ्कारादिकं प्रीत्या प्रयच्छन्तीम् । अत्र तु ह्रीदानमेव तद्दानमित्युत्प्रेक्षा ह्रियोऽपि स्वयं धृतत्वादलङ्कारत्वात् तद्विषयत्वाच्चेति भावः ॥ १०६ ॥

तारा इति पुनः रदानां दन्तानां रुचा कान्त्या तारा नक्षत्राणि वदनस्य रुचा चन्द्रं कचानां केशानां रुचा नभश्च जयन्तीम् अत एव कस्य महीभृतो-

अलङ्कृताङ्गाद्भुतकेवलाङ्गीं स्तवाधिकाध्यक्षनिवेद्यलक्ष्मीम् ।
इमां विमानेन सभां विशन्तीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः ॥१०८॥

आसीदसौ तत्र न कोऽपि भूपस्तन्मूर्तिरूपोद्भवदद्भुतस्य ।
उल्लेसुरङ्गानि मुदा न यस्य विनिद्ररोमाङ्कुरदन्तुराणि ॥ १०९ ॥

अङ्गुष्ठमूर्ध्ना च निपीडिताग्रा मध्येन भागेन च मध्यमायाः ।
आस्फोटि भैमीमवलोक्य तत्र न तर्जनी केन जनेन नाम ॥११०

ऽक्ष्णोर्द्वितयं मधूनि क्षौद्राणि आकण्ठमागल नभोजयन्तीं सर्वस्यापि भोजयन्तीमित्यर्थः । नञर्थस्य न-शब्दस्य सुप्सुपेति समासः । गतिबुद्धीत्यादिना अणि कर्तुरक्षिद्वितयस्य कर्मत्वम् । "निगलनचरणार्थेभ्यश्च" इति परस्मैपदम् । सकलराजलोकलोचनासेचनकमासीदित्यर्थः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गं तच्च संसृष्टाभिस्तारायुपमाभिः सङ्कीर्यते । तस्य न भोजयन्तीं न भोजयन्तीमिति यमकेन संसृष्टिः ॥ १०७ ॥

अलंकृतेति ॥ अथाह्वानानन्तरं अलङ्कृताङ्गेभ्योऽद्भुतानि केवलान्यनलङ्कृतानि अङ्गानि यस्यास्तां, अनेन माधुर्यगुण उक्तः, अभूषणेऽपि रम्यत्वं माधुर्यमिति लक्षणात् । स्तवादधिकाः स्तोतुमशक्याः अध्यक्षनिवेद्या प्रत्यक्षगम्याः लक्ष्म्यः शोभाः यस्यास्तामिति बहुवचनान्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः । अन्यथैकवचनान्तलक्ष्मीशब्दस्य उरःप्रभृतिकत्वात् कप्रसङ्गः शैषिकस्तु वैभाषिकः । विमानेन शिविकया सभां विशन्तीं इमां भैमीं राजराजिरपाङ्गैः पपौ अत्यादरेण सविलासमद्राक्षीदित्यर्थः ॥ १०८ ॥

अथ राज्ञामद्भुतचेष्टां वर्णयति—**आसीदिति** ॥ तत्र सभायां असावीदृशो भूपः कोऽपि नासीत् तस्या भैम्या मूर्तिरूपेणाङ्गसौन्दर्येणोद्भवन्नद्भुतरसो यस्य तस्य भूपस्याङ्गानि मुदा विनिद्रैरुदितैः रोमाङ्कुरैः पुलकैः दन्तुराणि विषमाणि सन्ति नोल्लेसुः नोल्लसितानि सर्वस्याप्यङ्गानि उल्लेसुरेवेत्यर्थः ॥

अङ्गुष्ठेति ॥ तत्र सभायां भैमीमवलोक्याङ्गुष्ठस्य मूर्ध्ना अग्रेण तथा मध्यमाया मध्याङ्गुलेर्मध्येन भागेन च निपीडितमग्रं यस्याः सा तर्जनी केन

अस्मिन् समाजे मनुजेश्वरेण तां खञ्जनाक्षीमवलोक्य केन ।
पुनःपुनर्लोलितमौलिना न भ्रुवोरुदक्षेपितरां द्वयी वा ॥ १११ ॥

स्वयम्वरस्याजिरमाजिहानां विभाव्य भैमीमथ भूमिनाथैः ।
इदं मुदा विह्वलचित्तभावादवादि खण्डाक्षरजिह्मजिह्वम् ॥ ११२

रम्भादिलोभात् कृतकर्मभिर्भूः शून्यैव माभूत् सुरभूमिपान्थैः ।
इत्येतयालोपि दिवोऽपि पुंसा वैमत्यमत्यप्सरसा रसायाम् ॥ ११३

नाम जनेन नास्फोटि न व्यभेदि न व्यभाजीति यावत् । स्फुट भेदने इति धातोश्चौरादिकात् कर्मणि लुङ् सर्वेणाप्यद्भुताऽनुभावस्फोटिका कृतैवेत्यर्थः ॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन् समाजे सभायां खञ्जनस्येवाक्षिणी यस्यास्तां भैमीमवलोक्य लोलितमौलिना आश्चर्यात् कम्पितकिरीटेन केन मनुजेश्वरेण राज्ञा भ्रुवोर्द्वयी भ्रूद्वयं वा पुनः पुनर्नोदक्षेपितरां सर्वेणातिशयेनोत्क्षिप्तैवेत्यर्थः । क्षिपेः कर्मणि लुङि किमेत्तिङव्ययघादाम्वप्रत्ययः । अत्र शिरःकम्पभ्रूविकारावद्भुतावनुभावावुक्तौ ॥ १११ ॥

अथ राज्ञां वागारम्भाः प्रवृत्ता इत्याह—**स्वयम्वरस्येति** ॥ अथास्मिन्नेव स्वयम्वरस्याजिरं स्वयम्वरदेशमाजिहानां प्राप्नुवन्तीं, हाङः कर्तरि शानच् । भैमीं विभाव्य निर्वर्ण्य भूमिनाथै राजभिः मुदा हर्षेण हेतुना विह्वलचित्तभावात् व्यग्रचित्तत्वाद्धेतोरिदं वक्ष्यमाणं खण्डाक्षरमर्धोक्तवर्णं जिह्मजिह्वं कुण्ठजिह्वं यथा तथा अवादि उक्तं वदेः कर्मणि लुङ् ॥ ११२ ॥

अथ विंशतिश्लोक्या वागारम्भानेव वर्णयति—**रम्भेत्यादि** ॥ रम्भादिष्वप्सरःसु लोभात् कृतं कर्म यागादियैस्तैः सुरभूमिपान्थैः स्वर्लोकपथिकैः, "पथो ण नित्यम्" इति णप्रत्ययः । भूरेव शून्या माभूदिति हेतोः अप्सरसोऽतिक्रान्तया अत्यप्सरसा एतया भैम्या दिवोऽपि पुंसां देवानामपि रसायां भूलोके वैमत्यं वैराग्यमलोपि लुप्तमिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । लुपेः कर्मणि लुङ् । अत्यप्सरसः भैम्याः सौन्दर्यात् स्वर्लोकमतिशेते भूलोक इति

रूपं यदाकर्ण्य जनाननेभ्यस्तत्तद्दिगन्ताद्वयमागमामः ।
सौन्दर्यसारादनुभूयमानादस्यास्तदस्माद्बहुना कनीयः ॥ ११४ ॥

रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य क्व नाम जागर्ति महानुदन्वान् ।
कस्मादुदस्थादियमन्यथा श्रीर्लावण्यवैदग्ध्यनिधिःपयोधेः ॥११५॥

साक्षात्सुधांशुर्मुखमेव भैम्या दिवः स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः ।
एतद्भ्रुवौ मुख्यमनङ्गचापं पुष्पं पुनस्तद्गुणमात्रवृत्त्या ॥ ११६ ॥

भावः । अत्रान्त्यपादे मत्यमत्यमप्सरसारसेति व्यञ्जनयुग्मावृत्त्या छेकानुप्रासः, अन्यत्र वृत्त्यनुप्रासः तयोः पूर्वोक्तोत्प्रेक्षयोश्च संसृष्टिः ॥ ११३ ॥

रूपमिति ॥ वयं जनाननेभ्यः अस्याः सम्बन्धि यद्रूपं सौन्दर्यमाकर्ण्य स स चासौ दिगन्तश्च वीप्सायां द्विर्भावः । तस्मादागमाम आगताः स्मः, गमेर्लुङि च्लेरङादेशः । तद्रूपमस्मादनुभूयमानात् सौन्दर्यसारात्, पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी । बहुना भूम्ना प्रथिम्ना, भावप्रधानो निर्देशः । कनीयोऽल्पीयः, "युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्" इति विकल्पात्कन्नादेशः ॥ ११४ ॥

रसस्येति ॥ शृङ्गार इति श्रुतस्य प्रसिद्धस्य रसस्य शृङ्गाररसस्येत्यर्थः । तस्य सम्बन्धी महानुदन्वानुदधिः, उदन्वानुदधिश्चेति निपातनात्साधुः । क्व नाम जागर्ति कुत्रापि किल प्रकाशत इति विकल्पः सर्वदा क्वचिदस्त्येवेत्युत्प्रेक्षा । कुतः अन्यथा शृङ्गारार्णवाभावे लावण्यवैदग्ध्ययोः सौन्दर्यप्रावीण्ययोर्निधिरियं पुरोवर्तिनी श्रीर्लक्ष्मीः कस्मात्पयोधेरुदस्थात् पयोध्यन्तरस्य तस्याः श्रिय इवास्याः श्रियो जनने सामर्थ्याभावादिति भावः । अत्रेयं श्रीरिति विषयनिगरणेन विषयिमात्रनिबन्धनाद्भेदेऽप्यभेदरूपातिशयोक्तिरेतन्मूला च पूर्वोक्तशृङ्गारसागरसद्भावोत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ११५ ॥

भैमीमुखे द्युमुखे च चन्द्रव्यवहारं दृष्ट्वा तस्य चन्द्रस्यैकत्वप्रसिद्धिविरोधात् तथा भैमीभ्रुवोः पुष्पे चानङ्गचापव्यवहारस्य पुष्पचापप्रसिद्धिविरोधाच्च गौणमुख्यभावेन तत्समाधित्सया भैमीमुख एव मुख्यत्वमुत्प्रेक्षते—**साक्षादिति** ॥

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदत्या ताटङ्कयुग्मं स्मरधन्विने किम् ।
सव्यापसव्यं विशिखा विसृष्टास्तेनैतयोर्यान्ति किमन्तरेण ॥११७

तनोत्यकीर्तिं कुसुमायुधस्य सैषा बतेन्दीवरकर्णपूरौ ।
यतः श्रवःकुण्डलिकापराद्धशरं खलः ख्यापयिता तमाभ्याम् ॥

भैम्या मुखमेव साक्षात्सुधांशुः मुख्यचन्द्रो दिवोऽन्तरिक्षस्य मुखन्तु लाक्षणिको लक्षणागम्यो लाञ्छनिकश्च शैषिकष्ठक् । शशाङ्कश्चन्द्रः शशाङ्कत्वादेव लाक्षणिकत्वमिति भावः । स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । तया एतस्या भ्रुवावेव मुखमिव मुख्यं प्रधानमभिधेयमित्यर्थः । अमोघत्वादिति भावः । शाखादिभ्यो य इति इवार्थे यप्रत्ययः । मुखे भवं च, शरीरावयवाद्यत् । अनङ्गचापं पुष्पं पुनः पुष्पन्तु तस्य मुखस्य भ्रूचापस्य गुण उद्दीपकत्वादिस्तन्मात्रवृत्त्या तत्सादृश्यादित्यर्थः । ज्यामात्रयोगेन च 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुखतन्तुषु' इति वैजयन्ती । अत्रापि स्फुटमित्यनुषङ्गादुत्प्रेक्षेति द्वयोर्निरपेक्षत्वात् संसृष्टिः ॥ ११६ ॥

लक्ष्येति ॥ सुदत्या भैम्या ताटङ्कयोः कर्णवेष्टनयोर्युग्मं स्मर एव धन्वी व्रीह्यादित्वादिनिः । तस्मै तादर्थ्ये चतुर्थी । लक्ष्ये शरव्यभूते कुण्डलावेव कुण्डलिके चक्रे सती धृतं किम् । ताटङ्कयुग्ममेव शरव्यचक्रत्वेन धृतवती किमित्युत्प्रेक्षा । अत एव तेन स्मरधन्विनां सव्यमपसव्यञ्च यथा तथा विसृष्टा विमुक्ता विशिखा बाणास्तयोः शरव्यचक्रयोरन्तरेणैव यान्ति प्रसरन्ति किमित्युत्प्रेक्षा । तस्याः पूर्वोत्प्रेक्षासापेक्षत्वात् सङ्करः । सव्यसाचिनो धानुष्काः शरव्यद्वये शरान् मुञ्चन्तीति भावः ॥ ११७ ॥

तनोतीति ॥ सैषा भैमी इन्दीवरकर्णपूरावेव कुसुमाशुगस्याकीर्तिमपकीर्तिं तनोति ताभ्यां तस्याकीर्तिं जनयतीत्यर्थः । आयुर्घृतमितिवत्कार्यकारणयोरभेदोपचारः कारणेन्दीवरगुणादकीर्तिश्च कालिमेति भावः । बतेति खेदे । कुतस्तयोस्तत्कारणत्वं तदाह—यतः खलः कश्चिद्दोषान्वेषी दुर्जन आभ्यामिन्दीवरकर्णपूराभ्यां इमावेव निदर्श्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तं कुसुमशरं

रजःपदं षट्पदकीटजुष्टं हित्वात्मनः पुष्पमयं पुराणम् ।
अद्यात्मभूराद्रियतां स भैम्या भ्रूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टि चापम् ॥११९

पद्मान् हिमे प्रावृषि खञ्जरीटान् क्षिप्नुर्यमादाय विधिः क्वचित्तान् ।
सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्णाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ १२० ॥

एतद्दृशोरम्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गौ जनः पृच्छतु तद्गुणज्ञौ ।
इतीव धात्रा कृततारकालिस्त्रीपुंसमाध्यस्थ्यमिवाक्षियुग्मे ॥१२१॥

श्रवसोः कर्णयोः कुण्डलिके ताटङ्कौ ते कुण्डलिके लक्ष्ये चक्रे ताभ्यामपराद्धशरं च्युतसायकं, 'अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः' इत्यमरः । ख्यापयिता ख्यापयिष्यति कर्तरि लुट् । इन्दीवरयोरपि कामशरत्वात् कुण्डलिकावहिर्भागे लग्नत्वाच्च दृष्टान्तेनैवास्यापराद्धपृषत्कत्वदोषोद्घाटनसौकर्यात्तयोरकीर्तिकारणत्वोत्प्रेक्षेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

रज इति ॥ अद्य स आत्मभूः कामः रजसां पदं स्थानं धूलीधूसरमित्यर्थः । षट्पदैरेव कीटैः क्रिमिभिः जुष्टं सेवितं दष्टमित्यर्थः । पुराणं जीर्णं पुष्पमयमात्मनश्चापं हित्वा त्यक्त्वान्तर्मध्ये धृतमुष्टि मुष्टिपिहितत्वाददृश्यमध्यमित्यर्थः । भैम्या भ्रूयुग्ममेव चापमाद्रियताम् अङ्गीकरोतु अमोघत्वादिति भावः॥

पद्मानिति ॥ विधिः स्रष्टा यं स्तरं पद्मखञ्जरीटगतं मृष्टांशमादाय तान्निःसारान् पद्मान् हिमे हेमन्ततौं खञ्जरीटान् खञ्जनपक्षिणः प्रावृषि वर्षतौं क्वचित् क्वापि क्षिप्नुः क्षेप्ता क्षिप्तवानित्यर्थः । त्रसिगृधीत्यादिना क्नुप्रत्ययः न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । तेन सारेण प्रतिवर्षं प्रतिवत्सरमेतदीयं दृष्टिद्वयं उच्चैः पुष्णातीत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमीदृशी शोभेति भावः ॥

एतदिति ॥ जन उभयतारतम्यजिज्ञासुः लोक एतद्दृशोर्भैमीदृष्ट्योरम्बुरुहैः सह विशेषं तारतम्यं तद्गुणज्ञावम्बुरुहरसज्ञौ भृङ्गौ भृङ्गी च भृङ्गश्च भृङ्गौ पृच्छतु, पृच्छेर्दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् । इतीव इति मत्वेव धात्रा इहै-

व्यधत्त सौधौ रतिकामयोस्तद्भक्तं वयोऽस्या हृदि वासभाजोः ।
तदग्रजाग्रत्पृथुशातकुम्भकुम्भौ न सम्भावयति स्तनौ कः ॥ १२२

अस्याभुजाभ्यां विजिताद्बिसात्किं पृथक्करोऽगृह्यत तत्प्रसूनम् ।
इहेक्ष्यते तन्न गृहः श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥१२३

छद्मैव तच्छम्बरजं बिसिन्यास्तत्पद्ममस्यास्तु भुजाग्रसद्म ।
उत्कण्टकादुद्गमनेन नालादुत्कण्टकं शातशिखैर्नखैर्यत् ॥ १२४ ॥

तदीयेऽक्षियुग्मे तारके कनीनिके एव अलि स्त्रीपुंसावलिदम्पती, अचतुरादिना समासान्तनिपातः । तयोर्माध्यस्थ्यं कूटसाक्षित्वमक्षिमध्यवर्तित्वं चाकृत कृतवान् करोतेः कर्तरि लुङि तङि, "ह्रस्वादङ्गात्" इति सकारलोपः । विवादपदतत्त्वज्ञो मध्यस्थश्च साक्षीति भावः । भैमीदृगम्बुरुहतारतम्यकथनाय धात्रा स्थापितमलिमिथुनमिव भाति कनीनिकायुग्ममित्युत्प्रेक्षा ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति ॥ अस्या भैम्या हृदि वासभाजोर्निवसतो रतिकामयोः तयोः रतिकामयोर्भक्तं विधेयं वयो यौवनं (कर्तृ) सौधौ व्यधत्त निर्ममे अन्यथा तयोस्तत्र निवासायोगादिति भावः । अत एव कोऽस्याः स्तनौ तयोः सौधयोरग्रे जाग्रतौ प्रकाशमानौ पृथू च शातकुम्भकुम्भौ कनककलशौ न सम्भावयति न वितर्कयति सर्वोऽप्येवमुत्प्रेक्षत एवेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भैम्या भुजाभ्यां विजेतृभ्यां विजिताद्बिसात् मृणालात् पृथगेकैकेनैव तत्प्रसूनं बिसप्रसूनं पद्ममेव करो बलिर्हस्तश्च अगृह्यत गृहीतं किमित्युत्प्रेक्षा । 'बलिहस्तांशवः करा' इत्यमरः । जेतुर्जितात्करग्रहणमेतत्करस्य पद्मत्वं चोचितमिति भावः । तथा हि इहास्या भुजयोस्तत्करत्वेन गृहीतं पद्मं कैर्लोकैर्जनैः श्रियो लक्ष्म्याः शोभाया गृहश्चालयो नेक्ष्यते कर एव कर इत्येव स गीतेय नोच्यते वा, सर्वैरपि तथा क्रियत इत्यर्थः । एतद्धस्तस्य श्रीगृहत्वात्पद्मत्वं करत्वप्रसिद्धेर्बिसात्करत्वेन ग्रहणं च सिद्धमित्युत्प्रेक्षा युक्तेत्यर्थः ॥

छद्मैवेति ॥ बिसिन्याः पद्मिन्याः सम्बन्धि यत्पद्मं तत् शम्बरजमब्जन्यमथ च शम्बरासुरमायाजन्यं छद्मैव मायैव, न तु पारमार्थिकमित्यर्थः ।

जागर्ति मर्त्येषु तुलार्थमस्या योग्येति योग्यानुपलम्भनं नः ।
यद्यस्ति नाके भुवनेऽथवाधस्तदा न कौतस्कुतलोकबाधः ॥ १२५

नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न वास्तु स्पृष्टं धियाप्यस्य न किं पुनस्तैः ।
स्पर्शादिदं स्याल्लुलितं हि शिल्पं मनोभुवोऽनङ्गतयानुरूपम् ॥

'दैत्ये नाशम्बरोऽम्बुनि' इति वैजयन्ती । अस्या भैम्या भुजाग्रं सद्म स्थानं यस्य तत्, यत्तु पद्मं पारमार्थिकं पद्ममित्यर्थः । कुतः—यद्यस्मादुद्गताः कण्टकाः सूचयः पुलकाश्च यस्य तस्मान्नलात् भुजान्नालदण्डाच्चोद्गमनेन हेतुना शातशिखैः तीक्ष्णाग्रैः नखैः नखच्छलेनेत्यर्थः । उत्कण्टकम्, बिसिनीपद्मं तु नोत्कण्टकं, कारणगुणानुविधायित्वात् कार्यस्येति भावः । भैमीपाणिपद्मस्य प्रसिद्धपद्मव्यतिरेकोक्त्या व्यतिरेकालङ्कारः ॥ १२४ ॥

जागर्तीति ॥ अस्या भैम्यास्तुलायै तुलार्थम् औपम्याय योग्यार्हा काचिन्मर्त्येष्वस्तीत्यत्र नोऽस्माकं योग्यानुपलम्भनं योग्यानुपलब्धिरेव बाधक प्रमाणं जागर्ति विलसति अथ नाके स्वर्गेऽधोभुवने पाताले वास्ति यदि तर्हि कौतस्कुतानां ततस्ततः स्वर्गादिलोकादागतानां तत आगत इत्यण् प्रत्ययः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । लोकानां बाधः सम्बाधो न स्यात् तत्रत्या नागच्छेयुरित्यर्थः । अहो एवमनुपलब्ध्यर्थापत्तिभ्यामस्यास्त्रिलोक्यामपि तुलाभावो निश्चित इत्यर्थः । अत एवोपमानलोपाल्लुप्तोपमालङ्कारः ॥ १२५ ॥

नम इति ॥ विधेः स्रष्टुः करेभ्यो हस्तेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु यैरिदं शिल्पमकल्पीति भावः । नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । अथ नमो नास्तु वा कुतः अस्य विधेः धिया मनसापि न स्पृष्टन्तैः करैः किं पुनः हि यस्मात् स्पर्शात्करस्पर्शादिदं शिल्पं विलुलितं तत्र तत्र प्रमृष्टं स्यात् । किन्तु अनङ्गतया मनोभुवः कामस्यानुरूपं युक्तम् । अस्पृष्ट्वैव निर्माणासम्भवात्त्रैलोक्यविजयिनस्तस्यानङ्गत्वेऽपि निर्माणशक्तिसम्भवाच्चेति भावः । अत्र भैमीशिल्पस्य विधिकरसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिस्तत्सापेक्षा चेयमनङ्गसृष्टित्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १२६ ॥

इमां न मृद्वीमसृजत् कराभ्यां वेधाः कुशाध्यासनकर्कशाभ्याम् ।
शृङ्गारधारां मनसा न शान्तिविश्रान्तिधन्वाध्वमहीरुहेण ॥ १२७ ॥

उल्लास्य धातुस्तुलिता करेण श्रोण्यौ किमेषा स्तनयोर्गुरुर्वा ।
तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीनामुदीतमध्यत्रिवलीविलासा ॥ १२८ ॥

निजामृतोद्यन्नवनीतजाङ्गीमेतां क्रमोन्मीलितपीतिमानम् ।
कृत्वेन्दुरस्या मुखमात्मनाभून्निद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥ १२९ ॥

इतोऽपि हेतोर्न वैधसीसृष्टिरियमित्याह—**इमामिति** ॥ वेधाः स्रष्टा मृद्वीं कोमलाङ्गीमिमां कुशाध्यासनेन कुशाक्रमणेन कर्कशाभ्यां कराभ्यां नासृजदयोग्यत्वादिति भावः । तथा शृङ्गारधारां शृङ्गाररसवाहिनीमिमाम् । शान्तेः विषयविरतेः विश्रान्त्यै धन्वाध्वमहीरुहो मरुमार्गवृक्षः तेन विरक्तेन विषयरसानभिज्ञेन मनसापि नासृजत्स्वयमशृङ्गारिणः शृङ्गारिणीसृष्ट्यशक्तेरिति भावः । अत्र विधिकरमनःसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरातिशयोक्तिरसंसृष्टिः ॥ १२७ ॥

उल्लास्येति ॥ एषा भैमी श्रोण्योर्गुरुर्गुर्वी, "वोतो गुणवचनात्" इति विकल्पादनीकारः कुचयोर्वेति संशय्येति शेषः । इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । धातुः करेणोत्तानपाणिना उल्लास्य नीवीमुदरे गृहीत्वा उन्नमय्येत्यर्थः । तुलिता समं धारिता किमित्युत्प्रेक्षा । तेन तुलनेनाङ्गुलीनां चतसृणां त्रिभिरन्तरालैरुदीत उद्गतः, ईङ् गताविति धातोः कर्तरि क्तः । मध्ये त्रिवलीविलासो वलित्रयशोभा यस्याः सा जाता अतो नूनं तुलितेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

निजेति ॥ इन्दुर्निजमात्मीयममृतं पीयूषं क्षीरदध्यादिगोरसश्च । 'अमृतं व्योम्नि देवान्ने मोक्षे हेम्नि च गोरस' इति वैजयन्ती । तस्मादुद्यदुत्पद्यमानं नवनीतं दधिसारः, 'दधिसारो नवनीतम्' इति हलायुधः । तज्जमङ्गं यस्यास्तामत एव क्रमोन्मीलितपीतिमानं नवनीतवदेव क्रमाविर्भूतपीतवर्णामेतां भैमीं कृत्वा निर्माय निद्रालुना निमीलनशीलेनाम्बुजेन दुर्घटं दुस्साधमस्या मुखमात्मनाभूत् स्वयमेवाभूदित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमीदृग्लावण्यसम्पत्तिरिति भावः ॥ १२९ ॥

अस्याः स चारुर्मधुरेव कारुः श्वासं वितेने मलयानिलेन ।
अमूनि पुष्पैर्विदधेऽङ्गकानि चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥ १३० ॥

कृतिः स्मरस्यैव न धातुरेषा नास्याहि शिल्पीतरकारुजेयः ।
रूपस्य शिल्पे वयसा च वेधा निर्जीयते स स्मरकिङ्करेण ॥ १३१ ॥

गुरोरपीमां भणदोष्ठकण्ठनिरुक्तिगर्वच्छिदया विनेतुः ।
श्रमः स्मरस्यैष भवं विहाय मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥ १३२ ॥

अस्या इति ॥ चारुश्चतुरः सः प्रसिद्धो मधुर्वसन्त एव कारुः शिल्पी मलयानिलेनोपादानेनास्याः श्वासं निश्वासमारुतं वितेने चकार । पुष्पैरमूनीति हस्तनिर्देशः । अङ्गकान्यङ्गानि विदधे वाचं पिकपञ्चमेन कोकिलस्वरेण पिकः कूजति पञ्चममिति वचनात् । चकार ससर्ज इत्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमेषामीदृशानि सौरभमार्दवमाधुर्याणीति भावः ॥ १३० ॥

कृतिरिति ॥ एषा भैमी स्मरस्यैव कृतिः सृष्टिर्धातुः कृतिर्न । कुतः हि यस्मादस्या भैम्याः शिल्पी निर्माता इतरकारुभिः शिल्प्यन्तरैर्जेयोजय्यो न, अपराजितेन भवितव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा तु पराजित इत्याह—रूपस्य शिल्पे रूपनिर्माणविद्यायां वेधाः स्मरकिङ्करेण वयसा यौवनेनापि निर्जीयते ब्रह्मसृष्टेरपि यौवनसृष्टेरधिकरमणीयत्वादित्यर्थः । अतस्तत्स्वाम्यादसौ स्मरेण जित इति किमु वक्तव्यमिति युक्ता स्मरकृतिरेषेत्युत्प्रेक्षा स्वभावरमणीयं तद्रूपं यौवनमदनाभ्यां जगन्मोहनं जातमिति तात्पर्यम् ॥ १३१ ॥

गुरोरिति ॥ इमां भैमीं भणत् वर्णयत् गुरोर्बृहस्पतेरथोष्ठकण्ठमोष्ठौ कण्ठश्च, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया । तस्य निरुक्तिगर्वच्छिदया वक्तृत्वाहङ्कारखण्डनेन षिद्भिदादिभ्योऽङ् । विनेतुः शिक्षयितुः ताच्छील्ये तृन्प्रत्ययः । निर्वक्तुमशक्यरूपनिर्माणमेवास्य शिक्षेति भावः । स्मरस्यैष श्रम ईदृग्रूपनिर्माणप्रयासो भवसंसारबन्धं विहाय मुक्त्या मुक्तिंगतानामनुतापनाय वृथा मुक्ताः स्म इति पश्चात्तापजननाय भवती-

आख्यातुमक्षिव्रजसर्वपीतां भैमीं तदेकाङ्गनिखातदृक्षु ।
गाथासुधाश्लेषकलाविलासैरलञ्चकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥ १३३ ॥

स्मितेन गौरी हरिणी दृशेयं वीणावती सुस्वरकण्ठभासा ।
हेमैव कायप्रभयाङ्गशेषैस्तन्वी मतिं क्रामति मेनकापि ॥ १३४ ॥

त्युत्प्रेक्षा तया किमुतान्येषामित्यर्थापत्तिर्व्यज्यते । दमयन्तीवन्धरहितां मुक्तिं धिगिति भावः ॥ १३२ ॥

आख्यातुमिति ॥ अथेन्द्रो नलरूपधार्यपि निजशक्त्याक्ष्णां व्रजेन सहस्रेणाक्षिभिः सर्वेष्वङ्गेषु पीतामादरदृष्टां भैमीं तस्या भैम्या एकस्मिन्नेवाङ्गे निखाते प्रवेशिते दृशौ येषां तेषु द्विनेत्रेषु विषये आख्यातुं तेभ्यः कथयितुं सर्वविशेषज्ञो हि किञ्चिदज्ञं बोधयतीति भावः । गाथासुधायाः श्लोकामृतस्य श्लेषकलायाः श्लेषालङ्कारविद्यायाः विलासैरन्यत्रामृतसम्पर्केण षोडशभागविलासैश्च आननमेव चन्द्रः तमलञ्चकार । श्लिष्टार्थेन श्लोकेनाकथयदित्यर्थः ॥ १३३ ॥

तमेव श्लोकमाह—**स्मितेनेति** ॥ इयं भैमी स्मितेन गौरी गौरीसंज्ञा काचिद्देवाङ्गना सिता च 'गौरोऽरुणे सिते पीते' इति वैजयन्ती । दृशा दृक्शोभया हरिणी काचिद्देवाङ्गना कुरङ्गी च सुस्वरकण्ठभासा सुमधुरकण्ठध्वनिसम्पत्या वीणावती अप्सरोविशेषो वीणायुक्ता च, तत्सदृकण्ठेत्यर्थः । कायप्रभया अङ्गकान्त्या हेमा काचिद्देवाङ्गनैव, अन्यत्र हेम सुवर्णमेव अङ्गेषु शेषैरवशिष्टाङ्गैः कापि तन्वी उपमानार्हा स्त्री मे मतिं न क्रामति बुद्धिं नारोहति, तथा तन्वी मेनकाऽपि मतिं क्रामति । एवं मर्त्यामर्त्योचितार्थद्वयमाश्रित्यावादीदित्यर्थः । अत्र एकस्या भैम्या गौरीत्यादिरूपेणानेकधोल्लेखनादुल्लेखालङ्कारः । नानाधर्मबलादेकं यदि नानैव गृह्यते । नानारूपसमुल्लेखात् स उल्लेखं इति स्मृतः इति लक्षणात् । स च श्लेषप्रतिभोत्थापित इति सङ्करः । एतावतैव कविनापि श्लेषकलाविलासैरित्युक्तम् । अस्य च गृहीतृभेदात् कारकभेदाच्चोत्थानादत्र स्मितादिकारणक्कारकभेदादुत्थानमिति सङ्क्षेपः ॥ १३४ ॥

इति स्तुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन ।
व्याकृत्य मर्त्योचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नुनोद शङ्काम् ॥१३५

स्वं नैषधादेशमधोविधाय कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।
किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं तादृक्कृतव्याकरणः पुनः सः ॥१३६॥

इतीति ॥ इति स्तुवान आखण्डलः सविधे समीपे शङ्कितमानसेना-मर्त्योचितार्थोपन्यासचकितचित्तेन नलेन विलोकितः सन् उक्तेः स्मितेनेत्यादि-वाक्यस्य मर्त्योचितमर्थं गौरीत्यादिशब्दानां सितत्वादिरूपं व्याकृत्य व्याख्याय तस्य नलस्य शङ्कां नुनोद अपनीतवानित्यर्थः ॥ १३५ ॥

अत्र कविराह—**स्वमिति** ॥ स इन्द्रः स्वं स्वकीयं नैषधस्य नलस्या-देशन्तदुक्तं दमयन्तीपरिहारवाक्यमेवाधोविधायावधीर्याहो इति पाठे नैषधादेशं दमयन्तीं प्रति नलप्रेषणं विधाय तद्वैफल्ये पुनः कार्यस्य हेतोर्दमयन्तीप्राप्ति-कारणात् । षष्ठी हेतुप्रयोगे । नलो न भवतीत्यनलः, नञ्समासः । अनलो न भवतीति नानलो न-समासः। नल इत्यर्थः । सोऽपि सन्नलरूपधारी च सन्नित्यर्थः । पुनः पश्चात्तादृक् तथाकृतं व्याकरणं रागपारवश्योक्तस्यान्यथा-विवरणं येन सोऽपि सन् प्रलपन्नित्यर्थः । स्थानी प्रसक्तिमान् तद्वत् किं किमर्थं दुष्टं पापिष्ठभावं परस्त्रीवाञ्छामधत्त । अहो महेन्द्रस्यापि दुर्व्यसनितेत्याश्चर्यम् । अन्यच्च तादृक्कृतव्याकरणो महेन्द्रव्याकरणकर्तापि इन्द्रो नैषधादेशं विधाय तद्रूपधारणेन तदादेशो भूत्वा न अल् अनल् न अनल् नानल् पूर्ववत्समासः । अलित्यर्थः तस्यालः कार्यार्थं किमिति दुष्टमनल्विधाविति निषेधादयुक्तं स्थानि-वद्भावमधत्त । अहो विरुद्धमित्यर्थः । अन्यच्च तादृक्कृतव्याकरणस्तथा कृत-संस्कारः स इत्ययंशब्दः स्वं स्वकीयमादेशं विधायेति खण्डश्लेषः त्यदाद्यत्वं प्राप्येत्यर्थः । नानलः कार्यस्य हेतोरलाश्रितहल्ङ्याब्भ्यादिलोपलक्षणस्थानिकार्यार्थं किमिति दुष्टमल्विधाविति प्रतिषेधादनुपपन्नं स्थानिवद्भावमधत्त अहो विरुद्ध-मित्यर्थः । अत्रोक्तस्य विरोधस्य प्राथमिकार्थेनैव समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः। स च श्लेषप्रतिभोत्थापित इति सङ्करः । तृतीयार्थे स इति विशेष्यस्यापि

इयमियमधिरथ्यं याति नेपथ्यमञ्जु-
र्विशति विशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः ।
इति जनजनितैः सानन्दनादैर्विजघ्ने
नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनाप्तिः ॥ १३७ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तर्केष्वप्यसमश्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

सिद्धत्वात् व्यङ्ग्यं सदपि वाच्यस्य विरोधाभासस्यैव साधकत्वाद्वाच्यसिद्ध्यङ्ग-मित्यनुसन्धेयम् ॥ १३६ ॥

इयमियमिति ॥ नेपथ्येन प्रसाधनेन मञ्जुर्मनोज्ञा उर्व्यां ऊर्वशी भूतलोर्वशी सेयं दमयन्तीयमियमिति पुरोवर्तित्वान्निर्देशः, सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । अधिरथ्यं रथ्यायां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । याति यथ्यायां गच्छतीत्यर्थः । वेदिं स्वयम्वरवेदिकां विशति विशति पूर्ववद्द्विरुक्तिः । इत्येवं जनैरालोकजनै-र्जनितैः सानन्दनादैः सन्तोषघोषैः कर्तृभिः सा प्रस्तुता नलहृदि परेषां समीपस्थ-जनानां भैमीवर्णनस्याकर्णनाप्तिः श्रवणसुखलाभो विजघ्ने विहतः। मालिनीवृत्तम् ॥

श्रीहर्षमिति ॥ **तर्केष्वपीति** ॥ न केवलं कवितायामेवेत्यर्थः । गतमन्यत् ॥ १३८ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने
दशमः सर्गः समाप्तः ।

एकादशः सर्गः ।

तां देवतामिव मुखेन्दुलसत्प्रसादा-
मक्ष्णा रसादनिमिषेण निभालयन्तीम् ।
लाभाय चेतसि धृतस्य वरस्य भीम-
भूमीन्द्रजा तदनु राजसभां बभाज ॥ १ ॥

तन्निर्मलावयवभित्तिषु तद्विभूषा-
रत्नेषु च प्रतिफलन्निजदेहदम्भात् ।

तामिति ॥ तदनु तस्मादानन्दनादोत्थानादनन्तरमित्यर्थः । अनुशब्दस्य लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया । भीमभूमीन्द्रजा भैमी, मुखेन्दुषु मुखेन्दौ च लसन् प्रसादः प्रसक्तिरनुग्रहश्च यस्यास्तां, 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसक्तिषु' इति विश्वः । रसाद्रागादनिमिषेण अक्ष्णा चक्षुषा निभालयन्तीं ईक्षमाणां, 'दर्शनेक्षणनिध्याननिर्वर्णननिभालनम्' इति वैजयन्ती । भल आमण्डने इति धातोश्चौरादिकाच्छतरि ङीप् । यद्यपि प्रायेणायं धातुरात्मनेपदी, यदाह भट्टमल्लः, निभालयत ईक्षत इति तथाप्यस्य भूवादिष्वपि पाठादुभयत्र पठिता उभयपदिन इति मतमाश्रित्यायं परस्मैपदप्रयोग इति द्रष्टव्यम् । तां राजसभां, सभाराजामनुष्यपूर्वेत्यत्र पर्यायाणामेवेष्यत इति नियमात्सभाया अनपुंसकत्वम् । देवतामिव चेतासि धृतस्य चिन्तितस्य वरस्य वोढुर्देवदेयार्थस्य च । 'वरो ना रूपजामात्रोर्देवादेरीप्सिते वृतौ' इति वैजयन्ती । लाभाय बभाज प्राप सिषेवे च । अस्मिन् सर्गे वसन्ततिलकावृत्तम् लक्षणमुक्तम् ॥ १ ॥

तदिति ॥ तैर्युवभिः सुतनौ दमयन्त्यां दृष्ट्या परं दृष्ट्यैव न ममज्जे न मग्नम् । भावे लिट् । हृदयेन केवलं हृदयेनैवापि न ममज्जे, किन्तु निर्मलासु

दृष्ट्या परं न हृदयेन न केवलं तैः
सर्वात्मनैव सुतनौ युवभिर्ममज्जे ॥ २ ॥

द्यामन्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा
यद्यन्यमेव निरमास्यत नाकलोकम् ।
चारुः स यादृगभविष्यदभूद्विमानै-
स्तादृक् तदभ्रमवलोकितुमागतानाम् ॥ ३ ॥

कुर्वद्भिरात्मभवसौरभसम्प्रदानं
भूपालचक्रचलचामरमारुतौघम् ।
आलोकनाय दिवि सञ्चरतां सुराणां
तत्रार्चनाविधिरभूदधिवासधूपैः ॥ ४ ॥

अवयवभित्तिषु गण्डस्थलादिषु तस्या विभूषारत्नेषु च प्रतिफलतां निजानां देहानां दम्भात् तत्क्षणप्रतिफलितशरीरव्याजात्, 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' इत्यमरः । सर्वात्मना सर्वाङ्गेनैव ममज्जे दृङ्मनोमज्जनन्ताव-दास्तां, किन्तु प्रतिबिम्बव्याजेन सर्वाङ्गमज्जनं जातमिति सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

द्यामिति ॥ गाधेर्जन्म यस्य स गाधिजन्मा विश्वामित्रः, 'अवज्यों बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद' इति वामनः । द्यां वसुमतीमप्यन्तरा स्वर्गभूम्योरन्तराले "अन्तरान्तरेण युक्ते" इति द्वितीया । अन्यमेव नाकलोकं स्वर्गान्तरं निरमास्यत यदि निर्मिमीत चेत् माङः क्रियातिपत्तौ लृङ् । स नाकलोको यादृक् चारुरभविष्यत्, भवेत् पूर्ववल्लृङ् । तदभ्रमन्तरिक्षं (कर्तृ) स्वयम्वरमवलोकितुमागतानां देवानां विमानैस्तादृक् तथा चारु सुन्दरं अभूत् । अत्राभ्रस्यान्तराले नाकलोकासम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-भेदः । अभूतोपमेति केचित् ॥ ३ ॥

कुर्वद्भिरिति ॥ भूपालचक्रस्य राजलोकस्य चलानाञ्चलताञ्चामराणां मारुतस्यौघं प्रवाहमात्मभवसौरभस्य स्वजन्यगन्धस्य सम्प्रदानं सम्प्रदानकारकं

तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेप-
नेपथ्यगन्धमयगन्धवहप्रवाहम् ।
आलीभिरापतदनङ्गशरानुसारी
संरुध्य सौरभमगाहत भृङ्गवर्गः ॥ ५ ॥

उत्तुङ्गमङ्गलमृदङ्गनिनादभङ्गी-
सर्वानुवादविधिबोधितसाधुमेधाः ।
सौधस्रजः प्लुतपताकतयाभिनिन्यु-
र्मन्ये जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम् ॥ ६ ॥

कुर्वद्भिः स्वसौरभं तत्र सङ्क्रामयद्भिरित्यर्थः । अधिवासधूपैर्वासधूपैरालोकनाय स्वयम्वरदर्शनाय दिव्याकाशे सञ्चरतां सुराणां तत्र स्वयम्वरे अर्चनाविधिः पूजाकृत्यमभूत् । अत्राधिवासधूपस्य सुरासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-भेदः ॥ ४ ॥

तत्रेति ॥ तत्र स्वयम्वरे आलीभिः श्रेणीभिः श्रेणीसम्बन्धात् आपतत आगच्छतोऽनङ्गशराननुसरतीति तदनुसारी तत्सदृशो भृङ्गवर्गः अवनीन्द्रचयस्य राजलोकस्य चन्दनं चन्द्रः कर्पूरश्च । 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम्, घनसारश्चन्द्रसंज्ञः' इत्यमरः । तयोर्लेपः स एव नेपथ्यमलङ्कारस्तस्य यो गन्धस्तन्मयस्य तत्प्रचुरस्य गन्धवहस्य वायोः प्रवाहं संरुध्य मध्ये मार्गमावृत्य सौरभमामोदमगाहत प्राविशत् ॥ ५ ॥

उत्तुङ्गेति ॥ उत्तुङ्गास्तारा ये मङ्गलमृदङ्गनिनादास्तद्भङ्गीनां तत्प्रकाराणां सर्वानुवादविधिना प्रतिध्वनिरूपेण कृत्स्नप्रत्युच्चारणेन बोधिता निवेदिता साधु-मेधा बुद्धिविशेषो यासां तास्तथोक्ताः । 'धीर्धारणवती मेधा' इत्यमरः । परोक्त-सर्वविशेषानुवादस्य मेधाकार्यत्वात् तस्य तल्लिङ्गत्वमिति भावः । सौधस्रजः प्रासादपङ्क्तयः प्लुतपताकतया चलत्पताकतया जनेषु विषये निजताण्डवपण्डितत्वं स्वस्य नाट्यकौशलं, 'ताण्डवं नटनं नाट्यम्' इत्यमरः । अभिनिन्युर्व्यञ्जयन्ति

सम्भाषणं भगवती सदृशं विधाय
वाग्देवता विनयवन्धुरकन्धरायाः ।
ऊचे चतुर्दशजगज्जनतानमस्या
तत्राश्रिता सदसि दक्षिणपक्षमस्याः ॥ ७ ॥

अभ्यागमन्मखभुजामिह कोटिरेषा
येषां पृथक्कथनमब्दशतातिपाति ।
अस्यां वृणीष्व मनसा परिभाव्य कञ्चि-
द्यं चित्तवृत्तिरनुधावति तावकीना ॥ ८ ॥

स मन्ये वाक्यार्थः कर्म । मृदङ्गप्रतिध्वानात्पताकाचलनाच्च वाद्यानुगुणं हस्ताभिनयश्चकुरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६ ॥

सम्भाषणमिति ॥ चतुर्दशानां जगतां समाहारश्चतुर्दशजगत् तत्र जनतानां जनसमूहानां नमस्या नमस्कार्या, नमोवरिव इति क्यचि धातुसंज्ञायामचो यत् क्यस्य विभाषेति वयचो लोपः । भगवती वाग्देवता सरस्वती तत्र सदसि विनयेन वन्धुरकन्धराया नम्रग्रीवायाः, 'वन्धुरौ नम्रविषमौ' इति वैजयन्ती। अस्या भैम्या दक्षिणपक्षं दक्षिणपार्श्वं श्रिता आस्थिता पूज्यत्वाद्दक्षिणपार्श्वस्थिता सती सदृशं तत्कालोचितं सम्भाषणं विधाय आगच्छ वत्से ! पश्येत्यादि वाक्यमुक्त्वा ऊचे ॥ ७ ॥

अभीति ॥ हे वत्से ! इह स्वयम्वरे मखभुजां देवानां एषा कोटिरनन्तसङ्ख्या अभ्यागमदभ्यागता येषां पृथक् प्रत्येकमेव कथनम् अब्दानां वत्सराणां शतान्यतिपतति अतिक्रामतीति तथोक्तं तावता कालेनापि वक्तुमशक्येत्यर्थः । अस्यां सुरकोट्यां मनसा परिभाव्यालोच्य कञ्चित् वृणीष्व । यं सुरं तवेयं तावकीना युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेति खञ् । तवकममकावेकवचन इति तवकादेशः । चित्तवृत्तिरनुधावति अनुयाति तं वृणीष्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

एषां त्वदीक्षणरसादनिमेषतैषा
स्वाभाविकानिमिषतामिलिता यथाभूत् ।
आस्ये तथैव तव नन्वधरोपभोगै-
र्मुग्धे ! विधावमृतपानमपि द्विधास्तु ॥ ९ ॥

एषां गिरेः सकलरत्नफलस्तरुः स
प्राग्दुग्धभूमिसुरभेः खलु पञ्चशाखः ।
मुक्ताफलं फलनसान्वयनाम तन्व-
न्नाभाति विन्दुभिरिव च्छुरितः पयोभिः ॥ १० ॥

एषामिति ॥ एषां सुराणां त्वदीक्षणे रसाद्रागादेषा अनिमेषता निमेष-राहित्यं यथा स्वाभाविक्यः, "स्त्रियाः पुंवत्" इत्यादिना पुंवद्भावः । न निमिषन्तीत्यनिमिषा इगुपधलक्षणः कः । तेषां भावस्तत्ता तया मिलिता सङ्गता सती द्विधा द्विगुणिताऽभूत् तथैव नन्वाय ! मुग्धे ! सुन्दरि ! विधौ चन्द्रे अमृतपानमपि तवास्ये आस्यचन्द्रे अधरोपभोगैरधरामृतपानैर्मिलितं सत् द्विधास्तु द्विगुणितमस्त्वित्यर्थः । अत्रानिमिषत्वामृतपानयोर्द्वैविध्यासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ९ ॥

एषामिति ॥ सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य स सर्वरत्नसूरित्यर्थः । फलनं धारकस्येष्टसम्पादनं, फलनिष्पत्ताविति धातोर्ल्युट् । तेन सान्वयमन्वर्थं नाम यस्य तन्मुक्ताफलं तन्वन् विस्तारयन् तादृङ्मुक्ताफलव्याप्त इत्यर्थः । एषां सुराणां सम्बन्धी स प्रसिद्धस्तरुः कल्पवृक्षः प्राक् पुरा दुग्धा भूमिरेव सुरभिः गौर्गोरूपधरा भूमिर्येन तदुक्तम्—प्रमाणं श्रूयते दुग्धा पुनर्दिव्यै-र्वसुन्धरा । औषधीश्चैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च ॥ वत्सस्तु हिमवा-नासीत् दोग्धा मेरुर्महागिरिः ॥" इति । तस्य गिरेर्मेरोः सम्बन्धिपयोभिः क्षीररूपैर्बिन्दुभिः च्छुरितो व्याप्तः पञ्चशाखः पाणिरिवाभातीत्युत्प्रेक्षा । पञ्चशाखः

वक्त्रेन्दुसन्निधिनिमीलिदलारविन्द-
द्वन्द्वभ्रमक्षममथाञ्जलिमात्ममौलौ ।
कृत्वापराधभयचञ्चलमीक्षमाणा
सान्यत्र गन्तुममरैः कृपयान्वमानि ॥ ११ ॥
तत्तद्विरागमुदितं शिबिकाधरस्थाः
साक्षाद्विदुः स्म न मनागपि यानधुर्याः ।
आसन्ननायकविषण्णमुखानुमेय-
भैमीविरक्तचरितानुमया नु जज्ञुः ॥ १२ ॥

शयः पाणिः' इत्यमरः। दोग्धुः पाणिः दुग्धबिन्दुभिर्दिग्धो भवतीति प्रसिद्धं सुरवरणेन स मेरुस्ते हस्तगामी भवतीति भावः ॥ १० ॥

वक्त्रेन्द्विति ॥ अथ वाणीवाक्यानन्तरं वक्त्रेन्दोः सन्निधना सन्निधानेन निमीलानि सङ्कुचन्ति दलानि ययोस्तयोररविन्दयोः पद्मयोर्द्वन्द्वे भ्रमक्षमं भ्रान्तिजननशक्तम् अञ्जलिमात्ममौलौ स्वमूर्ध्नि कृत्वा अपराधादवरणरूपाद्धेतोर्यद्भयं सुरेभ्यस्तेन चञ्चलं यथा तथा ईक्षमाणा सा भैमी अमरैः कृपया अन्यत्र गन्तुमन्वमानि अनुमता प्रणिपातप्रसादा खलु महान्त इति भावः। अत्राञ्जलौ वक्त्रेन्दुसन्निधिसङ्कुचितारविन्दयुगलभ्रान्तिवर्णनाद्रूपकानुप्राणितो भ्रान्तिमदलङ्कार इति सङ्करः। कविसम्मतसादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतिबिम्बनं भ्रान्तिमानिति लक्षणात् ॥

तत्तदिति ॥ शिबिकायाश्चतुरस्रयानस्य अधरस्था अधःस्थिता अत एव ते यानस्य धुर्या धूर्वहाः। शिवभागवतवत्समासः धुरो यड्ढकाविति यत्प्रत्ययः। उदितमुत्पन्नं तत्तद्विरागं तस्या भैम्यास्तेषु तेषु नायकेषु विषये विरागमपरागं मनागीषदपि साक्षात्प्रत्यक्षं न विदुः न विदन्ति स्म, "विदो लटो वा" इति झेर्जुसादेशः, लट् स्म इति भूते लट्। किं त्वासन्नानां पुरोवर्तिनां नायकानां विषण्णैरप्रसन्नैर्मुखैरनुमेयानां भैम्या विरक्तचरितानाम् अपरक्तचेष्टितानामनुमयानुमानेन आतश्चोपसर्ग इत्यङ्। अनुजज्ञुः अज्ञासिषुः नायकमुखचेष्टया भैमीवैराग्यमनुमितवन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो
विद्याधरेष्वधरतां वपुषैव भैम्याः ।
गन्धर्वसंसदि न गन्धमपि स्वरस्य
तस्या विमृश्य विमुखोऽजनि यानिवर्गः ॥ १३ ॥

दीनेषु सत्स्वपि कृताफलवित्तरक्षै-
र्यक्षैरदर्शि न मुखं त्रपयैव तस्याम् ।
ते जानते स्म सुरशाखिपतिव्रतां किं
तां कल्पवीरुधमधिक्षिति नावतीर्णाम् ॥ १४ ॥

रक्षःस्विति ॥ यानं वाहनमेषामस्तीति यानिनः शिविकावाहिनः तेषां वर्गो रक्षस्सु राक्षसेषु निजम् अरक्षणमवेक्ष्य दृष्ट्वा तेषां हिंस्रत्वान्नास्तीति निश्चित्येत्यर्थः। निवृत्तः विद्याधरेषु देवयोनिविशेषेषु वपुषैव भैम्याः भैमीतः पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी । अधरतां निकृष्टत्वं विमृश्य निश्चित्य तथा गन्धर्वाणां संसदि सङ्घे तस्याः भैम्याः स्वरस्य नगन्धमगन्धमपि लेशस्याप्यभावमित्यर्थः । नञर्थेन न-शब्देन सुप्सुपेति समासः । 'गन्धो लेशे महीगुणे' इति वैजयन्ती। विमृश्य निश्चित्य विमुखोऽजनि जातः । जनेः कर्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना कर्तरि चिणादेशः ॥ १३ ॥

दीनेष्विति ॥ दीनेषु दरिद्रेषु सत्सु विद्यमानेष्वपि कृता अफला निष्फला वित्तरक्षा धनगुप्तिर्यैस्तैः कृपणैर्यक्षैः त्रपयैव तस्यां भैम्यां विषये मुखं नादर्शि न दर्शितं, दृशेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । तथा हि ते यक्षास्तां दमयन्तीम् अधिक्षिति क्षितौ, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । अवतीर्णामुत्पन्नां सुरशाखिपतिव्रतां कल्पवृक्षपत्नीं कल्पवीरुधं कल्पलतां न जानते स्म किम्? ज्ञातवन्त एव अस्या वदान्यतया तेषां युक्ता लज्जेति कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । ततः तेषां निधिगोपपिशाचानां कुतो वरणवार्ताऽपीति भावः ॥ १४ ॥

जन्यास्ततः फणभृतामधिपं सुरौघा-
न्माञ्जिष्ठमञ्जिमविगाहिपदोष्ठलक्ष्मीम् ।
तां मानसं निखिलवारिझरान्नवीना
हंसावलीमिव घना गमयाम्बभूवुः ॥ १५ ॥

यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्तरोऽय-
माख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा ।
उद्गत्वरामृतकरार्धपरार्धभालां
बालामभाषत सभासततप्रगल्भा ॥ १६ ॥

जन्या इति ॥ ततोऽनन्तरं जनीं वधूं वहन्तीति जन्याः वधूभृत्याः 'जन्या भृत्या नवोढायाः' इति केशवः । संज्ञायां जन्या इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । मञ्जिष्ठाया रागद्रव्यविशेषस्येमं *माञ्जिष्ठन्तस्य मञ्जिमानं रामणीयकं विगाहत इति तद्विगाहिनी पदोष्ठस्य पदयोरोष्ठयोश्च लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तां हंसावल्यामपि योज्यम् । ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम् । तां भैमीं नवीना घनाः मेघाः हंसावलीं निखिलाद्वारिझरात् जलप्रवाहात् मानसं मानसाख्यं सर इव सुरौघात् देवसङ्घात् अपादानात्तं विहायेति ल्यब्लोपे पञ्चमी । फणभृता-मधिपं वासुकिं गमयाम्बभूवुर्निन्युः ॥ १५ ॥

यस्या इति ॥ अयमखिलवाङ्मयविस्तरः शब्दप्रपञ्चो मुनिभिर्व्यासा-दिभिर्विभोर्महाशक्तेर्यस्याः देव्याः परिणतिः रूपान्तरं आख्यायते सभासु सततं प्रगल्भा सा देवी उद्गत्वरः उदित्वरः गत्वरश्च इति क्वरबन्तो निपातः । तस्या-मृतकरस्येन्दोरर्धमिव खण्डमिव परार्धमुत्कृष्टं भालं ललाटं यस्यास्तां बालां भैमीं पुनरभाषत ॥ १६ ॥

---

* अपरे तु—मञ्जिष्ठया रक्तं वस्त्रादिकं तस्य मञ्जिमानमिति व्याख्याय तेन रक्तमित्यणित्याहुः ।

आश्लेषलग्नगिरिजाकुचकुङ्कुमेन
य: पट्टसूत्रपरिरम्भणशोणशोभः ।
यज्ञोपवीतपदवीं भजते स शम्भोः
सेवासु वासुकिरयं प्रसितः सितश्रीः ॥ १७ ॥

पाणौ फणी भजति कङ्कणभूयमैशे
सोऽयं मनोहरमणीरमणीयमूर्तिः ।
कोटीरबन्धनधनुर्गुणयोगपट्ट-
व्यापारपारगममुं भज भूतभर्तुः ॥ १८ ॥

धृत्वैकया रसनयामृतमीश्वरेन्दो-
रप्यन्यया त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः ।

आश्लेषेति ॥ यो वासुकिराश्लेषादालिङ्गनाल्लग्नेन सक्तेन गिरिजायाः पार्वत्याः कुचयोः कुङ्कुमेन पट्टसूत्रस्य परिरम्भणात्परिवेष्टनादिव शोणशोभोऽरुणकान्तिः सन् शम्भोर्यज्ञोपवीतस्य पदवीं पदं भजते सेवासु प्रसितस्तत्परः 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । सितश्रीः शुभ्रकान्तिः स वासुकिरयमिति पुरोवर्तिनिर्देशः ॥ १७ ॥

पाणाविति ॥ उच्चैरुन्नतः फणी वासुकिः ऐशे ईशसम्बन्धिनि पाणौ मनोहराभिर्मणीभी रमणीयमूर्तिः कङ्कणभूयं कङ्कणत्वं भुवो भाव इति क्यप् । भजति भूतभर्तुः शिवस्य कोटीरबन्धनं कपर्दबन्धनं धनुषो गुणो मौर्वी योगपट्टश्च तेषां व्यापारस्य पारगं पारीणममुं वासुकिं भज वृणीष्व । अत्रैकस्य वासुकेरनेकेषु कोटीरादिषु क्रमेण वृत्तेः पर्यायभेदः । अथानुभावविशेषाद्यौगपद्यसम्भवे तु समुच्चयः ॥ १८ ॥

धृत्वेति ॥ एकया रसनया ईश्वरेन्दोर्हरशिरश्चन्द्रस्य अमृतमन्यया रसनया त्वदधरस्य रसमपि रसं च धृत्वा युगपदिवास्वादयन् एतदुभयस्य एतस्य रसद्वयस्य विशेषमन्तरं निर्णेतुं क्षमः समर्थः स्याद्यदि द्विजिह्वो रसना-

आस्वादयन् युगपदेष परं विशेषं
निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥ १९ ॥

आशीविषेण रदनच्छददंशदान-
मेतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम् ।
बाधां विधातुमधरे हि न तावकीने
पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः ॥ २० ॥

तद्विस्फुरत्फणविलोकनभूतभीतेः
कम्पञ्च वीक्ष्य पुलकञ्च ततोऽनु तस्याः ।
सञ्जातसात्विकविकारधियः स्वभृत्यान्
नृत्यान्न्यषेधदुरगाधिपतिर्विलक्षः ॥ २१ ॥

द्वयवानेष परमेष एव क्षमो नान्य इत्यर्थः । ऐन्दवामृतादेतदधरामृतमेव ज्याय इति भावः ॥ १९ ॥

आशीविषेणेति ॥ आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्येत्याशीविषो विषधरः, पृषोदरादित्वात्साधुः । 'आशीरुरगदंष्ट्रायाम्' इत्यमरः । एतेन वासुकिना (कर्त्रा) ते पुनः तव तु रदनच्छदस्य अधरस्य दंशदानं दंशकरणमनर्थतया न गण्यमनर्थत्वेन न मन्तव्यम् । कुतः हि यस्मात् पीयूषसारेण घटिते निर्मिते तावकीने त्वदीये अधरे दंशेन बाधां पीडां विधातुं अस्य शक्तिर्न घटते न सम्भवति अमृतघटितस्य कुतो विषभयमिति भावः ॥ २० ॥

तदिति ॥ ततो वाणीवाक्यानन्तरं तस्य वासुकेः विस्फुरतां स्फारयतां फणानां विलोकनेन भूतभीतेः सञ्जातसाध्वसायास्तस्या दमयन्त्याः कम्पं वेपथुं पुलकञ्च वीक्ष्य सञ्जाता सात्विकविकारधीः शृङ्गारसात्विकभ्रमो येषां तान् स्वभृत्यान् विलक्षो भैमीभावज्ञानलज्जित उरगाधिपतिर्वासुकिर्नृत्यादानन्दनर्तनान्न्यषेधत् न्यवारयत् स्वस्वामिवैलक्ष्याद्भैमीवैराग्यप्रतीतेस्ते खिन्ना इत्यर्थः । अत्र भृत्यानां भैमीभयसात्विकेषु शृङ्गारभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः । स्तम्भप्रलय-रोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ सात्विकाः प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥

तद्दर्शिभिः स्ववरणे फणिभिर्निराशै-
र्निश्वस्य तत्किमपि सृष्टमनात्मनीनम् ।
यत्तान् प्रयातुमनसोऽपि विमानवाहा
हा हा प्रतीपपवनाशकुनान्न जग्मुः ॥ २२ ॥

ह्रीसंकुचत्फणगणादुरगप्रधाना-
त्तां राजसङ्गमनयन्त विमानवाहाः ।
सन्ध्यानमद्दलकुलात् कमलाद्विनीय
कह्लारमिन्दुकिरणा इव हासभासम् ॥ २३ ॥

तदिति ॥ तद्दर्शिभिर्वासुकिवृत्तान्तसाक्षात्कारिभिः अत एव स्ववरणे निराशैः कैमुत्यपराहतैरित्यर्थः । फणिभिरन्यैः कर्कोटकादिनागैर्निश्वस्य निश्वासं कृत्वा तन्निश्वसितरूपं किमप्यवाच्यमात्मने हितमात्मनीनम्, आत्मविश्वजन-भोगोत्तरपदात्खः । तद्विरुद्धमनात्मनीनं सृष्टम् आत्मनो महाननर्थहेतुराचरित इत्यर्थः । कुतः यद्यस्मान्निश्वासकारणात्तान् फणिनः प्रति यातुमनसो गन्तुकामा अपि विमानं वहन्तीति विमानवाहाः शिविकावाहिनः, कर्मण्यण् । प्रतीपपवनः प्रतिकूलवायुस्तस्मादेवाशकुनाद्दुश्शकुनान्न जग्मुः दूरत एव परिजह्रुरित्यर्थः । अत एव हा हेति खेदे ॥ २२ ॥

ह्रीति ॥ विमानवाहाः शिविकावाहिनः तां दमयन्तीं ह्रिया सङ्कुचन् फणगणो यस्य तस्मादुरगप्रधानादुरगराजाद्वासुकेर्विनीयापनीय इन्दुकिरणाः हासभासं विकासलक्ष्मीं सन्ध्यायां नमद्दलकुलात्सङ्कुचत्पत्रचयात्कमलाद्विनीय कह्लारं सौगन्धिकमिव राजसङ्गमनयन्त प्रापयन् ङित्त्वादात्मनेपदं नीवह्योर्हरतेश्च इति वचनाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ २३ ॥

देव्याभ्यधायि भव भीरु ! धृतावधाना
भूमीभुजस्त्यजत भीममुवो निरीक्षाम् ।
आलोकितामपि पुनः पिबतां दृशैता-
मिच्छापगच्छति न वत्सरकोटिभिर्वः ॥ २४ ॥

लोकेशकेशवशिवानपि यश्चकार
शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान् ।
पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन
संक्षोभयन् वितनुतां वितनुर्मुदं वः ॥ २५ ॥

अथ देवी दमयन्तीं राज्ञश्च स्ववाक्य एवावधानमशादित्याह—देव्येति ॥ देव्या वाग्देव्या अभ्यधायि अभिहितं किं तत्तदाह—हे भीरु ! भयशीले ! भीरुशब्दादूङुत इत्यूङ् प्रत्यये सम्बुद्धौ नदीह्रस्वः । धृतमवधानं यया सा भव अवहिता शृण्वित्यर्थः । हे भूमीभुजो भूपाः ! यूयञ्च भीमभुवो भैम्या निरीक्षा-मीक्षणास्थां गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्ययः । त्यजत, कुतः आलोकितामीक्षिता-मप्येतां भैमीं पुनर्दृशा पिबतामास्थया पश्यतां वो युष्माकं वत्सरकोटिभि-रनन्ताब्दैरपि इच्छा दर्शनेच्छा नापगच्छति अतो मद्वाक्यमवहिताः शृणुतेत्यर्थः ॥

लोकेशेति ॥ यो वितनुरनङ्गो लोकेशकेशवशिवान् ब्रह्मविष्णुमहेशा-नपि शृङ्गारेण शृङ्गाररसेन सान्तरः सावकाशो विरलो भृशो गाढ आन्तरः अभ्यन्तरः शान्तभावः शान्तरसो येषां तान् रागजर्जरितवैराग्यांश्चकार पञ्चानां सङ्घः पञ्चकं 'सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति कन्प्रत्ययः। तेनेषूणां पञ्चकेन जगतां पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सङ्क्षोभयन् व्याकुलयन् स वितनुरनङ्गो वो युष्माकं मुदं वितनुतां विस्तारयतु विश्वविजयिनो भगवतः कामदेवस्य प्रसादः कस्य न श्लाघ्य इति भावः ॥ २५ ॥

पुष्पेषुणा ध्रुवममूनिषुवर्षजप्त-
हुङ्कारमन्त्रबलभस्मितशान्तिशक्तीन् ।
शृङ्गारसर्गरसिकद्व्यणुकोदरि ! त्वं
द्वीपाधिपान्नयनयोर्नय गोचरत्वम् ॥ २६ ॥

स्वादूदके जलनिधौ सवनेन सार्धं
भव्या भवन्तु तव वारिविहारलीलाः ।
द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य
निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ! ॥ २७ ॥

सावर्तभावभवदद्भुतनाभिकूपे !
स्वभौममेतदुपवर्तनमात्मनैव ।

पुष्पेषुणेति ॥ रसोऽस्यास्तीति रासकम्, "अत इनि ठनौ" इति ठन् प्रत्ययः । द्वावणू कारणत्वेनास्य स्त इति द्व्यणुकम् अणुद्वयारब्धद्रव्यं शैषिकः कप्रत्ययः । शृङ्गारस्य सर्गे निर्माणे रसिकं प्रवृत्तं यत् द्व्यणुकं तदेवोदरं यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः । द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यारम्भ इति तार्किकाः । शृङ्गारमयसर्वाङ्गीति भावः । त्वं पुष्पेषुणा ध्रुवं सत्यमिषुवर्षे वाणमोक्षकाले जप्तः उच्चारितो यो हुङ्कारः कोपप्रयुक्तः स एव मन्त्रस्तस्य बलेन सामर्थ्येन भस्मिता भस्मीकृता तत्करोतीति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । सा शान्तिशक्तिः इन्द्रियनिग्रहसामर्थ्यं येषां तानमून् द्वीपाधिपान् नयनयोर्गोचरत्वं दृष्टिविषयत्वं नय पश्येत्यर्थः॥

स्वाद्विति ॥ हे निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ! उन्निद्रपद्मविजयसमर्थनेत्रे ! कमलायताक्षीत्यर्थः । ततः स्वादूदके जलनिधौ मधुरोदकसमुद्रे सवनेन सवनाख्येन राज्ञा सार्धं भव्याः मनोहराः वारिविहारलीलाः जलक्रीडाविनोदाः भवन्तु । अत एव पुष्करस्य पुष्कराख्यस्य द्वीपस्य पतिं तममुं सवनं भज वृणीष्व ॥ २७ ॥

सावर्तेति ॥ रोम्णामम्भसाञ्च भ्रमः आवर्तः सावर्तभावेन सावर्तत्वेन भवन्नद्भुतो विस्मयो यस्मिन् स चित्रीयमाणो नाभिरेव कूपो यस्याः सा तस्याः

स्वाराज्यमर्जयसि न श्रियमेतदीया-
मेतद्गृहे परिगृहाण शचीविलासम् ॥ २८ ॥

देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयम्भू-
र्न्यग्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः ।
स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं
सर्वेषु कारुषु करोतु करेण दर्पम् ॥ २९ ॥

न्यग्रोधनादिव दिवः पतदातपादे-
र्न्यग्रोधमात्मभरधारमिवावरोहैः ।

सम्बुद्धिः सावर्तेत्यादि, कूपे सावर्तत्वं चित्रमिति भावः । एतस्य राज्ञः उपवर्तनं देशः, 'नीवृज्जनपदौ देशविषयौ तूपवर्तनम्' इत्यमरः । आत्मनैव भौमं भूमिभवं स्वः स्वर्गः एतदीयां श्रियमैश्वर्यमेव स्वाराज्यं स्वर्गराज्यं रोरीति रेफलोपे ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घः । नार्जयसीति काकुः अर्जयस्येवेत्यर्थः । एतद्गृहे शचीविलासं शचीसौभाग्यं परिगृहाण स्वीकुरु । एतद्भूरेव स्वर्गः एतद्राज्यमेव स्वाराज्यम् अयमेवेन्द्रस्त्वमेवेन्द्राणी भवेति रूपकालङ्कारः ॥ २८ ॥

देव इति ॥ तत्र पुष्करद्वीपे हिमवच्छीतले न्यग्रोधः वटवृक्षः, 'न्यग्रोधो बहुपाद्वटः' इत्यमरः । तस्य मण्डले मण्डलाकारे तले अधस्थले यः स्वयम्भूः ब्रह्मदेवः स्वयं साक्षाद्वसति किल खलु ? स देव ईषदसमाप्तमन्यदन्यकल्पम् अन्यसदृशं तन्न भवतीत्यनन्यकल्पम् अनन्यसाधारणम् ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः । निजशिल्पं स्वनिर्माणं त्वां विलोक्य सर्वेषु कारुषु शिल्पिषु मध्ये करेण करकौशलेन दर्पं करोतु अहङ्करोतु इत्यर्थः । स्रष्टुः कीर्तिकरं ते रूपशिल्पमिति भावः ॥ २९ ॥

न्यग्रोधनादिति ॥ दिवोऽन्तरीक्षात्पततः आपतत आतपादेः आदिशब्दात् वर्षादेश्च न्यग्भूय अधःस्थित्वा रोधनान्निवारणादिव न्यग्रोधं न्यग्रोधशब्दवाच्यमित्युत्प्रेक्षेयमुत्तरार्धे वक्ष्यमाणातपत्रत्वोत्प्रेक्षोपयोगिनी । वस्तुतस्तु

तं तस्य पाकिफलनीलदलद्युतिभ्यां
द्वीपस्य पश्य शिखिपत्रजमातपत्रम् ॥ ३० ॥

न श्वेततां चरतु वा भुवनेषु राज-
हंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्तिः ।
चित्रन्तु तद्विशदिमाद्वयमादिशन्ती
क्षीरञ्च नाम्बु च मिथः पृथगातनोति ॥ ३१ ॥

न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः पचाद्यच् हकारस्य धत्वनिपातनात्साधुः । न्यक् पूर्वाद्रोहतेः तथा अवरोहन्तीत्यवरोहाः अधोमुखाः शाखाः शिफाः । 'शाखा शिफावरोहः स्यात्' इत्यमरः । तैरवष्टम्भैरात्मनो भरं शाखाभारं धरतीति तद्धारमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा धरतेः कर्मण्यण्प्रत्ययः । किञ्च पाक एषामस्तीति पाकिनां पक्वानां फलानां नीलदलानां नीलपलाशानाञ्च द्युतिभ्यां रक्तश्यामकान्तिभ्यां निमित्तेन तस्य द्वीपस्य पुष्करद्वीपस्य सम्बन्धि शिखिपत्रजं मयूरपिञ्छोद्भवं तत्प्रसिद्धमातपत्रं तद्वत् स्थितमिति निमित्तगुणजातिस्वरूपोत्प्रेक्षाव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । अस्याश्च प्रथमोत्प्रेक्षयाऽङ्गाङ्गिभावेन सजातीयसङ्करः । द्वितीयया सजातीयसंसृष्टिः । वटवृक्षमिति शेषः । पश्य, एतद्राजवरणादेवंविधोऽद्भुतदर्शनोत्सवलाभो भविष्यतीति भावः ॥ ३० ॥

नेति ॥ राजहंसस्य राजश्रेष्ठस्य कलहंसस्य च । 'राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोः' इति विश्वः । अस्य सवनस्य राज्ञः प्रियतमा इष्टतमा तत्कान्ता वरटा च कीर्तिः कथं न श्वेततां न धवलीभवतु श्वितावर्णे इति द्युतादौ पठ्यते । तस्माल्लोट् । भुवनेषु लोकेषु सलिलेषु च, 'भुवनं सलिले लोके' इति विश्वः । कथं वा न चरतु किन्तु विशदिमाद्वयन्धावल्याद्वैतम् आदिशन्ती आपादयन्ती । क्षीरं चाम्बु च मिथोऽन्योन्यं पृथग्विभक्तं नातनोतीति यत्तच्चित्रं हंसानां क्षीरनीरविवेकस्य जातिधर्मत्वात्तदभावो विरुद्ध इति भावः । स चाविवेको धावल्यगुणतो न स्वरूपत इति विरोधसमाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः। तथा विशदिमाद्वयमादिशन्तीत्यनेन सामान्यालङ्कारः । सामान्यं गुणसाम्येन

शूरेऽपि सूरिपरिषत्प्रथमार्चितेऽपि
श्रृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।
तस्मिन्नवद्यमियमाप तदेव नाम
यत्कोमलं न किल तस्य नलेति नाम ॥ ३२ ॥

भ्रूवल्लिकिञ्चननिकुञ्चितमिङ्गितं सा
लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा ।
राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवह्नि-
चिह्नीबभूव मलिनच्छविभूमधूमः ॥ ३३ ॥

यत्र वस्त्वन्तरैकता इति लक्षणात् । तस्य विशेषणगत्या क्षीरनीराविवेकहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं पूर्वार्धे च श्वेत्यभुवनचारित्वराजहंसप्रियतमात्वाख्य-श्लिष्टाश्लिष्टप्रस्तुतकीर्तिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतराजहंसीप्रतीतेः श्लेषसङ्कीर्णसमासोक्तिरित्येतैस्त्रिभिः सहाङ्गाङ्गिभावेन पूर्वोक्तस्य विरोधाभासस्य सङ्करः ॥ ३१ ॥

शूरेऽपीति ॥ इयं दमयन्ती शूरे वीरेऽपि सूरिपरिषत्सु विद्वत्सभासु प्रथमार्चिते अग्रपूज्येऽपि श्रृङ्गारभङ्गिमधुरे श्रृङ्गारविलासकान्तेऽपि कलाकरे सकलविद्यानिदानेऽपि तस्मिन् सवनाख्ये राज्ञि कोमलं कर्णामृतं नलेति नाम नामधेयं तस्य न किल नास्ति हीति यत् तन्नलनामराहित्यमेव अवद्यं दूषणं आप नाम जग्राह खल्वित्यर्थः । अनलत्वातिरिक्तमरुचिकारणं किञ्चिदपि नाभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भ्रूवल्लीति ॥ विशेषेण जानातीति विज्ञा अभिज्ञा, इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । सा दमयन्ती भ्रूवल्याः किञ्चनं किञ्चिन्निकुञ्चितं किञ्चनेति किञ्चिदर्थेऽव्ययं तस्य विशेषणसमासः । तदेवेङ्गितं चेष्टितं तस्मिन् सवने अनादरणस्य लिङ्गञ्चकार भ्रूनिकोचनेनैव तदनादरं सूचितवतीत्यर्थः । तस्य राज्ञोऽपि मलिनच्छविभूमा वैवर्ण्यभूयस्त्वं स एव धूमस्तस्याः दमयन्त्याः अलाभेन जातस्तज्जः तस्य तापवह्नेः सन्तापाग्नेश्चिह्नीबभूव अनुमापकं जातमित्यर्थः । अत एवानुमानालङ्कारः ।

राजान्तराभिमुखमिन्दुमुखीमथैनां
जन्या जना हृदयवेदितयैव निन्युः ।
अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधान-
वाचां भवत्यवसरः सति भव्यभृत्ये ॥ ३४ ॥

ऊचे पुनर्भगवती नृपमन्यमस्यै
निर्दिश्य दृश्यतमतावमताश्विनेयम् ।
आलोक्यतामयमये! कुलशीलशाली
शालीनतानतमुदस्य निजास्यबिम्बम् ॥ ३५ ॥

साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानमिति लक्षणात् । किं त्विह धूमाग्न्यो रूपकलब्धात्मकयोरलङ्कारगर्भीकारेण विच्छित्तिविशेषाश्रयणात्तर्कानुमानाद्भेदः ॥ ३३ ॥

राजान्तरेति ॥ अथ जन्या जनाः भृत्यजनाः। जन्यशब्दो व्याख्यातः। हृदयवेदितया चित्तज्ञतयैव प्रेरणां विनैवेत्यर्थः । इन्दुमुखीमेनां भैमीम् अन्यो-राजा राजान्तरं, सुप्सुपेति समासः* । तस्याभिमुखं यथा तथा निन्युः। स्वामिप्रेरणां विना कथं निन्युरत आह—अन्यानपेक्षितोऽनपेक्षितान्यः स्वाम्यादेशनिरपेक्ष इत्यर्थः । बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानादन्यशब्दस्य पूर्वनिपातः। स विधिः कार्यं तस्मिन् स्वतः स्वामिकार्यसाधनसमर्थे भव्ये अकपटे भृत्ये कर्मकरे सति प्रधानवाचां स्वाम्यादेशानामवसरो न भवति नास्ति खल्वित्यर्थान्तरन्यासः ॥ ३४ ॥

ऊच इति ॥ भगवती भारती पुनः भूयः दृश्यतमतया दर्शनीयतमत्वेन सौन्दर्यातिशयेन अवमताववधीरितौ आश्विनेयौ अश्विनौ येन तमन्यं नृपमस्यै भैम्यैर्निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य अये! भैमि! कुलेन शीलेन सद्वृत्तेन च शालत इति तच्छाली अयं नृपः शालीनतया अधाष्ट्र्येन नतमास्यबिम्बमुदस्योन्नमय्य आलोक्यतामित्यूचे उक्तवती ब्रूञः कर्तरि लिटि तङ् । स शालाप्रवेशमर्हति लज्जयेत्यर्थे शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोरिति खप्रत्ययान्तो निपातः ॥३५

---

* इदं चिन्त्यम् । मयूरव्यंसकादित्वादस्य साधुत्वमित्यपरे ।

एतत्पुरःपठदपश्रमवन्दिवृन्द-
वाग्डम्बरैरनवकाशतराम्बरेऽस्मिन् ।
उत्पत्तुमस्ति पदमेव न मत्पदाना-
मर्थोऽपि नार्थपुनरुक्तिषु पातुकानाम् ॥ ३६ ॥

नन्वत्र हव्य इति विश्रुतनाम्नि शाक-
द्वीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्त्याः ।
एतद्भुजाबिरुदबन्दिजयानयापि
किं रागि राजनि गिराजनि नान्तरन्ते ॥ ३६ ॥

शाकः शुकच्छदसमच्छविपत्रमाल-
भारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् ।

एतदिति ॥ एतस्य पुरोऽग्रे पठतामपश्रमाणां बन्दिनां वृन्दस्य वाग्डम्बरैः वागाटोपैरनवकाशतरे अत्यन्तनिरवकाशे अस्मिन्नम्बरे अन्तरिक्षे मत्पदानां मद्वाक्यानां 'पदं शब्दे च वाक्ये च' इति विश्वः । उत्पत्तुमेव पदमवकाशो नास्तीत्यतिशयोक्तिः । आकाशगुणः शब्द इति तार्किकाः । किञ्च कथञ्चिदुत्पत्तौ अपि अर्थपुनरुक्तिषु पातुकानां पततां बन्दिवाक्यैः पुनरुक्तार्थानामित्यर्थः । लषपतेत्यादिना उकञ्प्रत्ययः । मत्पदानामर्थः प्रयोजनमेव नास्ति गतार्थत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

नन्विति ॥ ननु भैमि! अत्रास्मिन् हव्य इति विश्रुतनाम्नि प्रख्यातनामधेये शाकद्वीपं प्रशास्तीति तत्प्रशासिनि तत्स्वामिनि राजनि विषये सुधीषु विद्वत्सु सुधीभवन्त्या विदुषीभवन्त्यास्ते तवान्तरमन्तरङ्गम् अनया श्रूयमाणया एतस्य भुजाबिरुदबन्दिभ्यो बाहुप्रशस्तिस्तोतृभ्यः जाता तज्जातया गिरापि रागि रागवत् नाजनि नाजनिष्ट किमिति प्रश्नः । जनेः कर्तरि लुङि दीपजनेत्यादिना विकल्पाच्चिण्प्रत्ययः । "चिणो लुक्" इति तस्य लुक् ॥ ३७ ॥

शाक इति ॥ तत्र शाकद्वीपे शुकच्छदसमच्छवीनां कीरपक्षसदृशकान्तीनां पत्राणां मालां पङ्क्तिं बिभर्तीति तन्मालभारि, "इष्टकेषीकामालानां

यत्पल्लवौघपरिरम्भविजृम्भितेन
ख्याताज्जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ॥ ३८ ॥

स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपत्रजन्मा
यन्मारुतः कमपि सम्मदमाददाति ।
कौतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः
श्रद्धां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

चिततूलभारिषु" इति ह्रस्वः । शाकस्तरुः शाकवृक्षः, 'शाकबर्बरवर्धका' इत्यमरः । तव चित्तं हरिष्यति हरितो दिशो यस्य शाकतरोः पल्लवौघानां पल्लवराशीनां परिरम्भविजृम्भणेन व्याप्तिमहिम्ना हरितः हरिद्वर्णाः, 'हरितो मृगे ना कनके क्लीबं दिशि स्त्री हरिते त्रिषु' इति शाब्दिकमण्डने, जगत्सु ख्याताः हरित इत्याख्याताः स्फुरन्ति प्रथन्ते । अत्र दिक्षु हरिच्छब्दप्रवृत्ते-र्हरिद्वर्णनिमित्तायाः शाकतरुपल्लवच्छायाच्छुरणनिमित्तत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धो-क्तेस्तद्रूपातिशयोक्तिः । तया च तस्य तरोस्तादृग्विस्तारो व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३८ ॥

स्पर्शेनेति ॥ तत्र द्वीपे किल तस्य तरोः पत्रेभ्यो जन्म यस्य तज्जन्मा मारुतः स्पर्शेन स्पर्शमात्रेण कमप्यवाच्यं सम्मदमानन्दमाददातीति यत् तदा-नन्ददानरूपं कौतूहलं विनोदम्, 'कौतूहलं विनोदः स्यात् कुतुकञ्च कुतूहलम्' इति हलायुधः । भूयः पुनरपि पराशरपुराणे विष्णुपुराणे यत्कथान्तरमन्या कथा तत्र श्रद्धां विधेहि विश्वासं कुरु तत्रैव सकलभूगोलवृत्तान्तकथनादेकदेश-संवादेन तदुक्तकथान्तराणामपि विश्वसनीयत्वादिति भावः । अत्र विष्णुपुराण-वाक्यम्—'शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः । यत् पत्रवातसंस्पर्शा-दाह्लादो जायते परः' इति ॥ ३९ ॥

क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचिच्छटाना-
मध्येतु तत्र विकटायितमायताक्षि ! ।
वेलावनीवनततिप्रतिबिम्बचुम्बी
किर्मीरितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ॥ ४० ॥

* कल्लोलजालचलनोपनतेन पीवा
जीवातुनानवरतेन पयोरसेन ।

क्षीरेति ॥ हे आयताक्षि! तत्र शाकद्वीपे क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचिच्छटानां कटाक्षकान्तिजालानां वृन्दं जालं चक्रवालं, 'जालकं पेटकं छटा' इति वैजयन्ती । विकटायितं विकटभावं विलसितमित्यर्थः । विकटशब्दाल्लोहितादिक्यङन्ताद्भावे क्तः । लोहितादिराकृतिगणः । वेलावनी कूलरेखा, 'वेला कूलेऽपि वारिधेः' इति शाश्वतः । तत्र या वनततिर्वनपङ्क्तिस्तस्याः यत् प्रतिबिम्बं तत् चुम्बति स्पृशतीति तच्चुम्बी तद्भाक् । अत एव किर्मीरितः कर्बुरितः 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरा' इत्यमरः । तस्योर्मिचयस्य तरङ्गपङ्क्तेः चारिमा चारुता, पृथ्वादित्वादिमनिचि टेरिति टिलोपः । चापलं चाञ्चल्यं युवादित्वादण्प्रत्ययः । ताभ्यां स्मारकाभ्याम् अध्येतु स्मरतु । इक् स्मरण इत्यस्माल्लोटि शेषत्वविवक्षायामेवाधीगर्थेत्यादिना षष्ठीविधानात्तदभावे कर्मणि द्वितीया । अत्र किर्मीरितोर्मिचयस्य सितासितत्वसादृश्यात् तद्विलासस्य कटाक्षविलसितस्मारकत्वात्तया स्मरणालङ्कारः ॥ ४० ॥

कल्लोलेति ॥ कल्लोलजालस्य तरङ्गसमूहस्य चलनात् उपनतेन प्राप्तेन जीवातुनोज्जीवकेन अनवरतेनाऽविच्छिन्नेन पयोरसेन क्षीरास्वादेन पीवा पीवरः, 'पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे' इत्यमरः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति पीङः

---

* यद्यप्ययमुत्तरश्च श्लोको जीवातुव्याख्यानुपलम्भात् परित्यक्तः केषुचिद्ग्रन्थेषु तथापि मद्रपुरस्थराजकीयग्रन्थालयगते गोश्रीपुरराजकीयतृप्पुणित्तुरग्रन्थालयगते च ग्रन्थे तदुपलम्भादस्माभिरिह प्रकाश्यते ।

अस्मिन्नखण्डपरिमण्डलितोरुमूर्ति-

रध्यास्यते मधुभिदा भुजगाधिराजः ॥ ४१ ॥

त्वद्रूपसम्पदवलोकनजातशङ्का

पादाब्जयोरिह कराङ्गुलिलालनेन ।

भूयाच्चिराय कमला कलितावधाना

निद्रानुबन्धमनुरोधयितुं धवस्य ॥ ४२ ॥

बालातपैः कृतकगैरिकतां कृता द्वि-

स्तत्रोदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु ।

त्वद्विभ्रमभ्रमणजश्रमवारिधारि

पादाङ्गुलीगलितया नखलाक्षयापि ॥ ४३ ॥

क्वनिप् । स प्रसिद्धो भुजगाधिराजः शेषः अस्मिन् क्षीरार्णवे अखण्डमनूनं यथा तथा परिमण्डलिता कुण्डलिता उरुमूर्तिः महाकायो यस्य स सन् मधुभिदा हरिणा अध्यास्यतेऽधिष्ठीयते ॥ ४१ ॥

त्वदिति ॥ किञ्च इहात्र क्षीरोदे कमला लक्ष्मीः त्वद्रूपसम्पदवलोकनाज्जातशङ्का तव सौन्दर्यं दृष्ट्वा सद्यः स्वभर्तरि शङ्कितचापला सतीत्यर्थः । धवस्य स्वप्रियस्य हरेः पादाब्जयोः मृदूनां कराङ्गुलीनां लालनेन चालनेन कराग्रेण संवाहनव्यापारेणेत्यर्थः । निद्रानुबन्धं निद्रानुवृत्तिमनुरोधयितुमनुवर्तयितुं त्वद्दर्शनप्रतिबन्धाय निद्रासक्तमेव कर्तुमित्यर्थः । चिराय बहुकालं कलितावधाना अवहिता भूयात् । अन्यथा चञ्चलचित्ताः पुमांसो न विश्वसनीया इति भावः ॥

बालातपैरिति ॥ तत्र शाकद्वीपे उदयाचलशिलाः बालातपैः तथा त्वद्विभ्रमभ्रमणेन तव लीलाविहारेण जातं तज्जं श्रमवारि स्वेदाम्बु तद्धारिणीभ्यः पादाङ्गुलीभ्यः गलितया स्रुतया नखलाक्षयाऽपि द्विर्द्विवारं कृतां द्विगुणीकृतामित्यर्थः । क्रियाभ्यावृत्तिगणने द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । कृतकानि कृत्रिमाणि यानि गैरिकाणि धातुविशेषास्तत्तां परिशीलयन्तु अनुभवन्तु तथाभूताः सन्त्वित्यर्थः ॥

नृणां करम्बितमुदामुदयन्मृगाङ्क-
  शङ्कां सृजत्वनघजङ्घि! परिभ्रमन्त्याः ।
तत्रोदयाद्रिशिखरे तव दृश्यमास्यं
  काश्मीरसम्भवसमारचनाभिरामम् ॥ ४४ ॥

एतेन ते विरहपावकमेत्य तावत्
  कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।
अङ्गीकरोषि यदि तत्तव नन्दनाद्यै-
  र्लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥ ४५ ॥

लक्ष्मीलतासमवलम्बभुजद्रुमेऽपि
  वाग्देवतायतनमञ्जुमुखाम्बुजेऽपि ।

नृणामिति ॥ हे अनघजङ्घि अनवद्यजङ्घे! नासिकोदरेत्यादिना विकल्पेन ङीप्प्रत्ययः । तत्र द्वीपे उदयाद्रिशिखरे परिभ्रमन्त्याः विहरन्त्यास्तव काश्मीरसम्भवसमारचनेन कुङ्कुमानुलेपनेन अभिराममत एव दृश्यं दर्शनीयं ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरिति क्यप् । तवास्यं (कर्तृ) करम्बितमुदां सम्मिलितानन्दानां नृणां पुंसां नृचेति विकल्पाद्दीर्घः । उदयन्मृगाङ्कशङ्कामुदीयमानचन्द्रसन्देहं भ्रान्तिं वा सृजतु करोतु । अलङ्कारोऽपि सन्देहभ्रान्तिमतोरन्यतरोऽस्तु ॥

एतेनेति ॥ ननु भैमि! एतेन हव्याख्येन राज्ञा ते तव विरहपावकमेत्य वियोगाग्निं प्राप्य स्वं स्वकीयं नाम हव्यसंज्ञा कामं प्रकामं कलितान्वयं गृहीतसम्बन्धं सदन्वभावि अनुभूतम् । अग्नौ हुतत्वादस्य हव्यसंज्ञा सार्थाऽजनीत्यर्थः । इत्थमनुरक्तं तं नृपमङ्गीकरोषि यदि तदायं नृपः स्वमात्मानमपि तव नन्दनाद्यैः त्वय्युत्पादितपुत्रपौत्रादिभिर्लब्धान्वयं लब्धवंशप्रतिष्ठमातनोतु धर्मप्रजासम्पत्त्यर्थत्वाद्दारपरिग्रहस्येति भावः ॥ ४५ ॥

लक्ष्मीलतेति ॥ लक्ष्मीरेव लता तस्याः समवलम्बः आधारभूतः भुज एव द्रुमो यस्य तस्मिन्नपि भुजार्जितसम्पद्यपीत्यर्थः । तथा वाग्देवतायाः

सामुत्र दूषणमजीगणदेकमेव
नार्थी बभूव मघवा यदमुष्य देवः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्या
दस्माद्विकृष्य भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम् ।
स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमान-
वाहाः पुनः सुरभितामिव गन्धवाहाः ॥ ४७ ॥

भूयस्ततो निखिलवाङ्मयदेवता सा
हेमोपमेयतनुभासमभाषतैनाम् ।
एनं स्वबाहुबहुवारनिवारितारिं
चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ! ॥ ४८ ॥

सरस्वत्या आयतनं स्थानं मञ्जु मनोज्ञं मुखाम्बुजं यस्य तस्मिन्नपि लक्ष्मी-सरस्वत्योरेकाधिकरणेऽपीत्यर्थः । अमुत्र अमुष्मिन् हव्ये राज्ञि सा भैमी एकमेव दूषणमजीगणद्गणयामास गणेर्णौ चङि, ईच गण इत्यभ्यासस्येकारः । किं तद्दूषणं तदाह अमुष्य हव्यस्य देवो मघवा महेन्द्रः अर्थी याचिता न बभूवेति यत् नलस्य तु सोऽर्थी यद्दूतं ययाचे तत्कथमनलमेनं वृणीतेति भावः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीविलासेति ॥ तदनु तत्परिहारानन्तरं विमानवाहाः भुवि लोके लब्धा गुणेन सौन्दर्यादिना, अन्यत्र घ्राणतर्पणेन च प्रसिद्धिर्यया तां इमां दमयन्तीं गन्धवाहा वायवः सुरभितां सौरभसम्पदमिव, लक्ष्म्याः सम्पदः अन्यत्र पद्मायाः विलासवसतेर्लीलागृहात् सुमनःसु विद्वत्सु अन्यत्र पुष्पेषु मुख्यादस्मान्नृपातपद्माच्च विकृष्यापनीय पुनः स्थानान्तरं राजान्तरम् अन्यत्र पुष्पान्तरं निन्युः ॥ ४७ ॥

भूय इति ॥ ततोऽनन्तरं भूयः पुनरपि निखिलवाङ्मयदेवता सकल-वागधिदेवता सा सरस्वती हेम्ना उपमेया तनुभाः शरीरकान्तिः यस्याः ताम्

द्वीपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्तमेतं
 क्रौञ्चस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।
यन्मण्डले स किल मण्डलसन्निवेशः
 पूरश्चकास्ति दधिमण्डपयःपयोधेः ॥ ४९ ॥

तत्राद्रिरस्ति भवदङ्घ्रिविहारयाची
 क्रौञ्चः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान् ।
हंसावलीकलकलप्रतिनादवाग्भिः
 स्कन्देषुवृन्दविवरैर्विवरीतुकामः ॥ ५० ॥

एनां दमयन्तीमभाषत—हे कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ! पद्मरागसदृशदशने ! नासिकोदरेत्यादिना विकल्पादीकारः । 'कुरुविन्दः पद्मरागः' इति विश्वः । सकान्तीत्यत्र समानस्य सभावश्छिन्त्यः । स्वबाहुना बहुवारं निवारितारिं बहुशो निर्जितशत्रुमेनं राजानं चित्ते कुरुष्व अनुमन्यस्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

द्वीपस्येति ॥ द्युतिमन्तं नाम एतं क्रौञ्चस्य क्रौञ्चाख्यस्य द्वीपस्य दयितम् अधिपतिं चञ्चलस्य तरलस्य दृगञ्चलस्य कटाक्षस्य विभ्रमेण विलासेन पश्य, यन्मण्डले यद्देशे स प्रसिद्धो मण्डलसन्निवेशो वर्तुलसंस्थानः पाण्डुः पाण्डुवर्णः दध्नो मण्डं मस्तु, 'मण्डं दधिभवं मस्तु' इत्यमरः । तस्य पयोधेः समुद्रस्य पूरो राशिश्चकास्ति किलेत्यैतिह्ये ॥ ४९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र क्रौञ्चद्वीपे भवत्याः अङ्घ्रिविहारयाची त्वच्चरणक्रीडा-विलासार्थी क्रौञ्चो नामाद्रिरस्ति योऽद्रिः हंसावलीकलकलानां प्रतिनादा एव वाचो वचनानि येषां तैः स्कन्दस्य कुमारस्येषुवृन्दानां विवरैस्तैरेव मुखैरित्यर्थः । त्वदीयान् गुणान्विवरीतुकामो व्याख्यातुकाम इव स्फुरिष्यति प्रकाशिष्यते । स्फुरतेः कुटादित्वाद्गुणाभावः ॥ ५० ॥

वैदर्भि ! दर्भदलपूजनयापि यस्य
गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः ।
तस्यार्चनां रचय तत्र मृगाङ्कमौले-
स्तन्मात्रदैवतजनाभिजनः स देशः ॥ ५१ ॥

चूडाग्रचुम्बिमिहिरोदयशैलशील-
स्तेनाः स्तनन्धयसुधाकरशेखरस्य ।
तस्मिन् सुवर्णरसरूषणरम्यहर्म्य-
भूभृद्धटा घटय हेमघटावतंसाः ॥ ५२ ॥

वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भि! यस्य देवस्य दर्भदलैः कुशपत्रैः पूजनयापि किमुत कमलदलादिपूजनयेति भावः । जनो जन्तुर्जातु कदापि पुनर्मातुर्गर्भे-नोदेति न जायते तत्पूजनस्य मुक्तिरेव फलमित्यर्थः । तत्तत्र तस्य मृगाङ्कमौले-रीश्वरस्य अर्चनां रचय पूजां कुरु । तथा हि स देशः तन्मात्वं स एवैको दैवतं येषां तेषां जनानाम् अभिजायन्ते अस्मिन्नित्यभिजनो जन्मभूमिरित्यर्थान्तर-न्यासः । ख्यातः कुलेऽप्यभिजनो 'जन्मभूम्यां कुलध्वजः' इति विश्वः । तत्रत्याः सर्वे तदेकशरणास्तत्सेवयोत्पन्नतत्वज्ञाना मुच्यन्त इति भावः ॥ ५१ ॥

चूडाग्रेति ॥ हे वैदर्भि! तस्मिन् देशे स्तनन्धयतीति स्तनन्धयः । "नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः" इति खश्प्रत्यये मुमागमः । स्तनन्धयसुधाकरशेख-रस्य बालेन्दुशेखरस्य शम्भोः चूडाग्रचुम्बिमिहिरस्य शिखराग्रलग्नसूर्यस्य उदय-शैलस्य उदयाद्रेः शीलं सस्थानं तस्य स्तेनास्तत्सदृशीरित्यर्थः । हेमघटावतंसा उपरिस्थापितकनककलशा इत्यर्थः । सुवर्णरसरूषणेन हेमद्रवच्छुरणेन रम्याणि हर्म्याण्येव भूभृतः पर्वतास्तेषां घटाः पङ्क्तीर्घटय निर्मापय कनककलशोच्छ्रितानेक-सौवर्णप्रासादनिर्माणेन तं भगवन्तमिन्दुशेखरं भजेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तस्मिन्मलिम्लुच इव स्मरकेलिजन्म-
घर्मोदबिन्दुमयमौक्तिकमण्डनं ते ।
जालैर्मिलन्दधिमहोदधिपूरलोल-
कल्लोलचामरमरुत्तरुणि ! च्छिनत्तु ॥ ५३ ॥

एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेशं
वेशन्तसन्तरणदूरगमक्रमेण ।
अभ्यासमर्जयति सन्तरितुं समुद्रान्
गन्तुञ्च निःश्रममितः सकलान् दिगन्तान् ॥ ५४ ॥

तस्मिन्निति ॥ हे तरुणि ! तस्मिन् द्वीपे दधिमहोदधेः पूरे लोलाः कल्लोला एव चामराणि तेषां मरुत् मलिम्लुचश्चोर इव, 'पाटच्चरमलिम्लुचौ' इत्यमरः । जालैर्गवाक्षरन्ध्रैर्मिलन्नन्तश्चरन् ते तव स्मरकेल्या जन्म यस्य तद्घर्मोदबिन्दुमयं स्वेदोदकबिन्दुरूप, मन्थौदनेत्यादिना उदकस्य विकल्पादुदादेशः। मौक्तिकमण्डनं मुक्ताभरणं, स्वार्थे ठक् । मौक्तिकमिति विनयादि पाठादिति वामनः । छिनत्तु छित्वा हरतु चौरा हि केनचिच्छिद्रेण प्रविश्य हारादिकं छित्वादाय पलायन्ते । अत्र स्वेदबिन्दुषु मौक्तिकत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः । तेन मलिम्लुच इत्युमायाः सङ्करः ॥ ५३ ॥

एतदिति ॥ नवनवं नवप्रकारं, "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः। हंसस्येव वेशः सर्वत्र प्रवेशव्यापारो यस्य तत् एतस्य राज्ञो यशः वेशन्तसन्तरणं पल्वलतरणं, 'वेशन्तः पल्वलञ्चाल्पसरः' इत्यमरः । दूरगमो दूरगमनं, "ग्रह-वृदनिश्चिगमश्च" इति अप्प्रत्ययः । तयोः क्रमेण रीत्या हंसवदेव इतोऽस्मा-द्देशात् निःश्रमं यथा तथा समुद्रान् सन्तरितुं सकलान् दिगन्तान् गन्तुं चाभ्यास-मर्जयति खलु करोति किमित्यर्थः । जिज्ञासायां खलुशब्दः । तेन पुनः पुनरेव-मभ्यस्यति किम् । अन्यथा कथमस्य सकललोकलङ्घित्वमित्युत्प्रेक्षा गम्यते ॥५४

तस्मिन् गुणैरपि भृते गणनादरिद्रै-
स्तन्वी न सा हृदयबन्धमवाप भूपे ।
दैवे निरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति
हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि ॥ ५५ ॥

ते निन्यिरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मा-
दंसावतंसशिबिकांशभृतः पुमांसः ।
रत्नाकरादिव तुषारमयूखलेखां
लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम् ॥ ५६ ॥

एकैकमुद्गतगुणं धुतदूषणञ्च
हित्वान्यमन्यमुपगत्य परित्यजन्तीम् ।

तस्मिन्निति ॥ तन्वी कृशाङ्गी । "वोतो गुणवचनात्" इति विकल्पात् ङीप् । सा भैमी गणनादरिद्रैः सङ्ख्याशून्यैरसङ्ख्यैर्गुणैर्भृते पूर्णेऽपि तस्मिन् द्युतिमदाख्ये राज्ञि हृदयबन्धं मनःसङ्गं नावाप । तथा हि दैवे दिष्टे निरुन्धति प्रतिबध्नति सति प्रयासेन दुःखबाहुल्येन परुषाणि दुष्कराणि पौरुषाणि पुरुषकाराः । युवादित्वादण्प्रत्ययः । निबन्धनतां कार्यहेतुत्वं न वहन्ति इत्यर्थान्तरन्यासः । हन्तेति खेदे ॥ ५५ ॥

त इति ॥ ते प्रकृताः अंसावतंसस्य भुजशिरोभूषणस्य शिबिकाया अंशभृतः एकदेशधारिणः पुमांसः इमां भैमीं लेखानुजीविपुरुषाः देवानुचरजनाः 'लेखा अदितिनन्दना' इत्यमरः । तुषारमयूखलेखां चन्द्ररेखां रत्नाकराद्रत्नाकरं विहाय गिरिशोत्तमाङ्गं शिवशिर इव अमुष्मादमुं नृपं विहाय, ल्यब्लोपे पञ्चमी । अन्यं नृपतिं निन्यिरे प्रापयामासुः । ञित्वादात्मनेपदम् ॥ ५६ ॥

एकैकमिति ॥ जगद्भिरर्चितपादपद्मा जगद्वन्द्या सरस्वती उद्गतगुणं गुणाढ्यं धुतदूषणं निर्दोषञ्च एकैकमेकमेकं नृपं, वीप्सायां द्विर्भावः । एकं

एतां जगाद जगदर्चितपादपद्मा
पद्मामिवाच्युतभुजान्तरविच्युतांसाम् ॥ ५७ ॥

ईशः कुशेशयसनाभिशये ! कुशेन
द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि वाञ्छितस्ते ।
ज्योतिष्मता सममनेन वनीघनासु
तत्त्वं विनोदय घृतोदतटीषु चेतः ॥ ५८ ॥

वातोर्मिलोलनचलद्दलमण्डलाग्र-
भिन्नाभ्रमण्डलगलज्जलजातसेकः ।
स्तम्बः कुशस्य भविताम्बरचुम्बिचूड-
श्चित्राय तत्र तव नेत्रनिपीयमानः ॥ ५९ ॥

बहुव्रीहिवदिति बहुव्रीहिवद्भावात् सुपो लुक् । हित्वा अन्यमर्घ्यं नृपतिं पूर्ववत् द्विर्भावः । उपगम्य परित्यजन्तीं तमपि परिहरन्तीम् अच्युतस्य विष्णोर्भुजान्तराद्विच्युतांसां पद्मां साक्षाल्लक्ष्मीमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा एतां भैमीं जगाद ॥

ईश इति ॥ हे कुशेशयसनाभिशये ! कमलसदृशकरे ! 'पञ्चशाखः शयः पाणिः' इत्यमरः । कुशेन दर्भस्तम्भेन लाञ्छिततनोश्चिह्नितस्वभावस्य द्वीपस्य कुशद्वीपस्य ईशः स्वामी ते तव वाञ्छितः इष्टो यदि तर्हि त्वं ज्योतिष्मता ज्योतिष्मन्नामकेनानेन कुशद्वीपेश्वरेण समं सह वनीभिर्घनासु वनसान्द्रासु घृतमुदकं यस्य सः घृतोदो घृतसमुद्रः उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः । तस्य तटीषु तीरेषु चेतश्चित्तं विनोदय विनोदं कारय । विपूर्वान्नुदतेर्ण्यन्ताद्विनोदशब्दाद्वा तत्करोतीति न्यन्ताल्लोटि सिप् ॥ ५८ ॥

वातेति ॥ तत्र कुशद्वीपे अम्बरचुम्बिनी चूडा यस्य सोऽभ्रङ्कषाग्र इत्यर्थः । अत एव वातस्य वायोरूर्मिणा तरङ्गभङ्ग्या लोलनेन कम्पनेन चलद्भिर्दलैः पत्रैरेव मण्डलाग्रैः खड्गैर्भिन्नादभ्रमण्डलान्मेघमण्डलाद्गलद्भिः स्रवद्भिर्जलैः

पाथोधिमन्थसमयोत्थितसिन्धुपुत्री-
पत्पङ्कजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।
पत्या सहावह विहारमयैर्विलासै-
रानन्दमिन्दुमुखि ! मन्दरकन्दरासु ॥ ६० ॥

आरोहणाय तव सज्ज इवास्ति तत्र
सोपानशोभिवपुरश्मवलिच्छटाभिः ।
भोगीन्द्रवेष्टशतघृष्टिकृताभिरब्धि-
क्षुब्धाचलः कनककेतकगोत्रगात्रि ! ॥ ६१ ॥

जातः सेको यस्य स कुशस्य स्तम्बो दर्भगुल्मः, 'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ' इत्यमरः । नेत्राभ्यां निपीयमानः आदराद्दृश्यमानः सन् तव चित्राय विस्मयाय भविता भविष्यति ॥ ५९ ॥

पाथोधीति ॥ हे इन्दुमुखि ! भैमि ! तत्र कुशद्वीपे पाथोधिमन्थस्य अब्धिमथनस्य समये उत्थितायाः प्रादुर्भूतायाः सिन्धुपुत्र्याः लक्ष्म्याः पत्पङ्कजयोश्चरणकमलयोः, 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अर्पणेन पवित्राः शिलाः यासु तासु मन्दरकन्दरासु पत्या भर्त्रा सह विहारमयैर्विहाररूपैर्विलासैर्विनोदैरानन्दमावह सम्पादयस्व ॥ ५८ ॥

आरोहणायेति ॥ कनककेतकं स्वर्णकेतकदलं गोत्रमभिजनो यस्य तत्, तस्य गोत्रं सन्ततिर्वा, गात्रं यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिस्तद्गात्रि ! तत्सदृशगात्रीत्यर्थः. । अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इत्यादिना ङीप् । तत्र कुशद्वीपे भोगीन्द्रस्य वासुकेर्वेष्टशतघृष्टिभिर्वेष्टनशतानां घर्षणैः कृताभिरश्मसु शिलासु बलीनां वेष्टनमार्गाणां च्छटाभिः समूहैर्हेतुभिः सोपानैः शोभत इति तच्छोभि वपुर्यस्य सः बलिकृतसोपानपङ्क्तिरब्धेः क्षुब्धाचलो मन्दराद्रिः, क्षुब्धस्वान्तेत्यादिना निपातनात्साधुः । तवारोहणाय सज्जः सज्जित इवास्ति वर्तत इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६१ ॥

मन्था नगः स भुजगप्रभुवेष्टघृष्टि-
लेखाचलद्धवलनिर्झरवारिधारः ।
त्वन्नेत्रयोः स्वभरयन्त्रितशीर्षशेष-
शेषाङ्गवेष्टिततनुभ्रममातनोतु ॥ ६२ ॥

एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ
पाणिद्वयेन दिविषद्द्रुमपल्लवानि ।
आस्येन स स्मरतु नीरधिमन्थनोत्थं
स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि मन्दराद्रिः ॥ ६३ ॥

मन्था इति ॥ भुजगप्रभोर्वासुकेर्वेष्टैर्वेष्टनैर्या घृष्टिरेखाः घर्षणमार्गास्तासु चलन्त्यः प्रवहन्त्यो धवला निर्झरवारिधारा यस्य सः स प्रसिद्धः मन्था मन्थनदण्डो नगोऽद्रिर्मन्दराद्रिः, 'वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः । त्वन्नेत्रयोः स्वस्य मन्दरस्यैव भरेण भारेण यन्त्रितानि कुञ्चितानि शीर्षाणि यस्य तस्य शेषस्य भूभारं वहतः शेषाहेः शेषाङ्गेनावशिष्टकायेन वेष्टिता तनुः शरीरं यस्य स इति भ्रममातनोतु भ्रान्तिं जनयतु सर्पो हि शिरसि क्रामतोऽङ्गं स्वाङ्गेन वेष्टयतीति प्रसिद्धम् । अत्र कविसम्मतसादृश्यमूलभ्रान्तिवर्णनाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ६२ ॥

एतेनेति ॥ हे सुन्दरि ! स मन्दराद्रिः । एतेनेति सर्वशेषपुरोवर्तिनिर्देशः ते तव स्तनयुगेन सुरेभस्यैरावतस्य कुम्भौ तथा पाणिद्वयेन दिविषद्द्रुमस्य कल्पवृक्षस्य पल्लवानि आस्येन इन्दुमपीत्येवं नीरधिमन्थनोत्थं सर्वाणि समुद्रमथनोत्थानि वस्तूनि, "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्याम्" इति नपुंसकत्वं वैकल्पिकमेकत्वञ्च । स्वच्छन्दं यथेष्टं स्मरतु, 'स्वच्छन्दो निरवग्रहः' इत्यमरः । अत्र कविसम्मतसादृश्यमूलस्मृतिनिबन्धनात् स्मरणालङ्कारः ॥ ६३ ॥

वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्तिरत्ने
हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने ।
मीमांसयेव भगवत्यमृतांशुमौलौ
तस्मिन् महीभुजि तयानुमतिर्न भेजे ॥ ६४ ॥

तस्मादिमां परपतेरपनीय तन्वीं
राजन्यमन्यमथ जन्यजनः स निन्ये ।
स्त्रीभावधावितपदामभिमृश्य याच्ञा-
मर्थी निवर्त्य विधनादिव वित्तवित्तम् ॥ ६५ ॥

वेदैरिति ॥ अखिलैः समस्तैः अन्यत्राखिलैरविच्छिन्नसम्प्रदायैर्वेदै-र्वेदतुल्यैर्वचोभिः सत्पुरुषवाक्यैरन्यत्र, "यतो वा" इत्यादिवेदवाक्यैः कृतं व्याकृतं कीर्तिरत्नं सत्कीर्तिः यस्य तस्मिन् हेतुं विनैव निर्हेतुकमेव । धृतो नित्यः सदातनः परार्थयत्नः स्वयमवाप्तसकलकामतया परार्थैकप्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन् ज्योतिष्मन्नाम्नि महीभुजि भूपे तया भैम्या भगवत्यमृतांशुमौलौ ईश्वरे मीमांसया पूर्वमीमांसयेव अनुमतिरङ्गीकारो न भेजे न प्राप्तः । भजेः कर्मणि लिट् । वेदापौरुषेयवादिनी मीमांसा भगवन्तमीश्वरं न सहत इत्याशयः । पूर्णोपमा ॥

तस्मादिति ॥ अथानन्तरं जन्यजनो यानिवर्गः स्त्रीभावेन स्त्रीलीलया धावितपदाच्चालितचरणां स्त्र्यानुरूपचरणचेष्टयैव अन्यतो गमनमनुजानती-मित्यर्थः । 'भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु' इति वैजयन्ती । अन्यत्र स्त्रीभावे स्त्रीत्वे स्त्रीलिङ्गे धावितं वाचकत्वेन प्रवर्तितं पदं याच्ञेति पदं यस्यास्तां यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङिति नङ्प्रत्ययस्य यजादिभ्यः पुंसि प्रयोगे याचेरेव स्त्रीलिङ्गप्रयोगादिति भावः । तन्वीं कृशाङ्गीमिमां भैमीं तस्मा-न्नरपतेरपनीय अर्थी याचकोऽभिमृश्य विमृश्योक्तरूपां याच्ञां याच्ञावृत्तिं विधनान्निर्धनात् पुंसो निवर्त्य वित्तेन धनेन वित्तः प्रतीतः विख्यात इति यावत्, वित्तो भोगप्रत्यययोरिति विदेर्लाभार्थान्निष्ठानत्वाभावान्निपातनादुभयत्रोभयं साधु

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा
वागालपत् पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।
अस्यारिनिष्कृपकृपाणसनाथपाणेः
पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥ ६६ ॥

द्वीपस्य शाल्मल इति प्रथितस्य नाथः
पाथोधिना वलयितस्य सुराम्बुनाऽयम् ।
अस्मिन् वपुष्मति न विस्मयसे गुणाब्धौ
रक्ता तिलप्रसवनासिकि ! नासि किं वा ॥ ६७ ॥

भुज्यत इति भोगो वित्तः प्रत्ययः ख्यातिः । तदाहुः—"वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । विन्देर्विन्नश्च वित्तश्च भोगवित्तस्तु विन्दतेः" इति । तं वित्त-वित्तं धनाढ्यमिव अन्य राज्ञोऽपत्यं राजन्यं राजानं निन्ये । राजश्वशुराद्यत् । राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति वचनाद्राजन्यः क्षत्रियः ॥ ६५ ॥

देवीति ॥ पवित्रितश्चतुर्भुजस्य विष्णोर्वामभागो यया सा लक्ष्मी-सरस्वत्यौ देवस्य दक्षिणवामपार्श्ववर्तिन्याविलागमः । वाग्देवी सरस्वती गरिम्णा गुणगौरवेण अन्यत्र अर्थगौरवेण अभिरामामिमां भैमीं पुनरालपत् उवाच । किमिति हे वत्से ! अरिषु निष्कृपो निष्ठुरो यः कृपाणः खड्गस्तेन सनाथः सहितः पाणिर्यस्य अस्य राज्ञो गुणानां गणं पाणिग्रहणादनु विवाहानन्तरं गृहाण जानीहि तदा ज्ञास्यसि महिमानमस्येत्यर्थः ॥ ६६ ॥

द्वीपस्येति ॥ हे तिलप्रसवनासिकि! तिलकुसुमसमाननासिके! नासि-कोदरेत्यादिना विकल्पात् ङीष् । यो राजा सुरा मद्यमेवाम्बु यस्य तेन पाथोधिना समुद्रेण वलयितस्य सञ्जातवलयस्य वेष्टितस्येत्यर्थः । शाल्मल इति प्रथितस्य द्वीपस्य नाथः स्वामी गुणाब्धौ वपुष्मति वपुष्मदाख्ये अस्मिन् राज्ञि किं न विस्मयसे रक्ता वा अनुरक्ता च किं नासि उभयमप्युचितमेवेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

विप्रे धयत्युदधिमेकतमं त्रसत्सु
यस्तेषु पञ्चसु बिभाय न शीधुसिन्धुः ।
तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं
सार्धं विधेहि मधुरा मधुपानकेलीः ॥ ६८ ॥

द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-
सौभाग्यकार्मणमयीमुपदां गिरिस्ते ।
तद्द्वीपदीप इव दीप्तिभिरोषधीनां
चूडामिलज्जलदकज्जलदर्शनीयः ॥ ६९ ॥

विप्र इति ॥ शेरते अनेनेति शीधुरासवः, 'मैरेयमासवः शीधुः' इत्यमरः । शीङो धुक्प्रत्यय औणादिकः । शीधुसिन्धुरासवसमुद्रः विप्रे अगस्त्ये एकतममुदधिं धयति पिबति सति । धेटः शतृप्रत्ययः । तेषु पञ्चसु समुद्रेषु त्रसत्सु बिभ्यत्सु स्वयं न बिभाय न भीतः ब्राह्मणो न सुरां पिबेदिति निषेधा-दिति भावः । तस्मिन् सुराब्धौ अनेन राज्ञा च निजेन आलीजनेन च सार्धं मधुराः मनोहराः मधुपानकेलीर्विधेहि कुरु ॥ ६८ ॥

द्रोण इति ॥ तत्र शाल्मलिद्वीपे ओषधीनां तृणज्योतिषां दीप्तिभि-स्तस्य द्वीपस्य दीप इव स्थितः अत एव चूडायां शिखरे मिलद्भिः सङ्गच्छमानै-र्जलदैरेव कज्जलैर्दर्शनीयो दृष्टिप्रियः स द्रोणो द्रोणाख्यो गिरिस्ते तव भाग्यैरेव लभ्यं सौभाग्यं पतिवाल्लभ्यं तस्य कार्मणमौषधसाध्यं वशीकरणकर्म, 'मूलकर्म तु कार्मणम्' इत्यमरः । तद्युक्तात् "कर्मणोऽण्" इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । तन्मयीं तद्रूपामुपदामुपायनं, 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपद' इत्यमरः । वितरिष्यति दास्यति । उपलक्षणमेतत् सञ्जीवन्याद्यनेकदिव्यौषधिलाभस्ते भविष्यतीति भावः । अत्र कार्मणमयीमुपदामिति परिणामालङ्कारः । आरोप्य-माणोपदायास्तद्विषयकार्मणाकारपरिणामेन प्रकृतप्रभुचित्तावर्जनोपयोगित्वात् आरोप्यमाणमारोपविषयात्मत्वेन स्थितम् । प्रकृतस्योपयोगित्वे परिणाम उदाहृत

तद्द्वीपलक्ष्म पृथुशाल्मलितूलजालैः
क्षौणीतले मृदुनि मारुतचारुकीर्णैः ।
लीलाविहारसमये चरणार्पणानि
योग्यानि ते सरससारसकोशमृद्वि ! ॥ ७० ॥

एतद्गुणश्रवणकालविजृम्भमाण-
तल्लोचनाञ्चलनिकोचनसूचितस्य ।
भावस्य चक्रुरुचितं शिबिकाभृतस्ते
तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥ ७१ ॥

इति लक्षणात् । तस्य च दीप इवेत्युत्प्रेक्षया संसृष्टिः । तस्यास्तु जलदकज्जलेति रूपकेण सङ्करः ॥ ६९ ॥

तद्द्वीपेति ॥ हे सरससारसकोशमृद्वि ! प्रत्यग्रकमलकोमले ! मारुतेन वायुना चारु यथा तथा कीर्णैस्तद्द्वीपस्य शाल्मलिद्वीपस्य लक्ष्म चिह्नं पृथुर्महान् यः शाल्मलिवृक्षविशेषः, 'स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः' इत्यमरः । तस्य तूलजालै-स्तूलसमूहैर्मृदुनि कोमले क्षौणीतले तव लीलाविहारसमये क्रीडासञ्चरणकाले चरणार्पणानि पादन्यासाः योग्यान्यनुरूपाणि भविष्यन्तीति शेषः । तच्चाति-श्लाघ्यमिति भावः । अत्रानुरूपयोगोक्तेः समालङ्कारः, सा समालङ्कृतिर्योगे वस्तुनोरनुरूपयोः" इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

तदिति ॥ तां भैमीमेकतः एकस्मात् क्षितिपतेरपरं क्षितिपतिं नयन्तस्ते शिबिकाभृतो जन्या एतस्य राज्ञो गुणगणश्रवणकाले विजृम्भमाणस्य तस्या दमयन्त्याः लोचनाञ्चलस्य कटाक्षस्य निकोचनेन सङ्कोचनेन सूचितस्य ज्ञापितस्य भावस्याभिप्रायस्य उचितमर्हं कृत्यं चक्रुः । अपरागज्ञानानन्तरमपसरणमेवं उचितमिति भावः ॥ ७१ ॥

तां भारती पुनरभाषत नन्वमुष्मिन्
काश्मीरपङ्कनिभलग्नजनानुरागे ।
श्रीखण्डलेपमयदिग्जयकीर्तिराजि-
राजद्भुजे भज महीभुजि भैमि! भावम् ॥ ७२ ॥

द्वीपं द्विपाधिपतिमन्दपदे! प्रशास्ति
प्लक्षोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।
मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर सृष्टसौख्या
साक्षाद्यथैव कमला यमलार्जुनारेः ॥ ७३ ॥

प्लक्षे महीयसि महीवलयातपत्रे
तत्रेक्षिते खलु तवापि मतिर्भवित्री ।

तामिति ॥ भारती तां भैमीं पुनरभाषत । किमिति ननु भैमि! काश्मीरपङ्कनिभेन कुङ्कुमपङ्कमिषेणेत्यपह्नवः । लग्नो जनानुरागो यस्मिन् तस्मिन् श्रीखण्डलेपः चन्दनलेपनं तन्मयीभिर्दिग्जयकीर्तीनां राजिभी राजन्तौ भुजौ यस्य तस्मिन्नमुष्मिन्महीभुजि राज्ञि भावमनुरागं भज । अत्र श्रीखण्डलेपे कीर्तित्वोत्प्रेक्षा गम्या ॥ ७२ ॥

द्वीपमिति ॥ द्विपाधिपतेर्गजेन्द्रस्येव मन्दं पदं गमनं यस्यास्तस्या सम्बुद्धिः अयं क्षितिपः प्लक्षेण प्लक्षवृक्षेण उपलाक्षतं चिह्नितं द्वीपं प्लक्षद्वीपं प्रशास्ति । तत् तस्मान्मेधातिथेर्मेधातिथिनाम्नोऽस्य राज्ञ उरसि त्वं सृष्टसौख्या जनितानन्दा सती यमलयोर्जुनवृक्षयोः ककुभवृक्षयोः तद्रूपधारिणोरसुरयोररेर्विष्णोरुरसि यथा साक्षात्कमला लक्ष्मीरिव स्फुर भाहि ॥ ७३ ॥

प्लक्षे इति ॥ तत्र प्लक्षद्वीपे अधिशाखं शाखायां विलम्बिनीभिर्दोलाभिः प्रेङ्खाभिः लोलमखिलाङ्गं यस्यास्तया जनतया जनसमूहेन जानतोऽनुरागो यस्मिन् तस्मिन् महीवलयस्यातपत्रे महीयसि महत्तरे प्लक्षे प्लक्षवृक्षे ईक्षिते सति

खेलां विधातुमधिशाखविलम्बिदोला-
 लोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ॥ ७४ ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशु-
 र्न श्रद्दधातु रसमिक्षुरसोदवाराम् ।
द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेशवेषं
 सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! ॥ ७५ ॥

सूरं न सौर इव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मि-
 न्नश्नाति यस्तदितरत्रिदशानभिज्ञः ।
तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्षयैव
 दर्शेऽश्नतोऽपि न भवत्ववकीर्णिभावः ॥ ७६ ॥

तवापि खेलान्दोलाक्रीडां, 'क्रीडा खेला च कुर्दनम्' इत्यमरः । विधातुं कर्तुं मतिरिच्छा भवित्री भाविनी खलु । परकीयविहारदर्शनात् स्वस्यापि तदभिलाषो भवन्तीति भावः ॥ ७४ ॥

पीत्वेति ॥ हे चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि! चकितचकोरचञ्चलाक्षि! वसुधासुधांशुः भूचन्द्रः सोऽयं मेधातिथिस्तवाधरसुधामधरामृतं पीत्वा यस्य द्वीपस्य परिवेशवेषं परिध्याकारं दधताम् इक्षुरस एवोदकं यस्य तस्येक्षुरसाब्धेर्वारां वारीणां रसं स्वादं न श्रद्दधातु नाभिलषतु । 'श्रद्धास्तिक्याभिलाषयोः' इति वैजयन्ती । अमृतास्वादलोलुपस्य किमिक्षुरसगण्डूषैरिति भावः ॥ ७५ ॥

सूरमिति ॥ तस्मिन् प्लक्षद्वीपे तस्मादिन्दोरितरेषां त्रिदशानाम् अनभिज्ञः इन्दोरन्यं देवमभजमानो यः सूरे भक्तिर्यस्य सौरः सूर्यभक्तः, भक्तिरित्यण् । सूरं सूर्यमिव इन्दुमवीक्ष्य नावेक्ष्य नाश्नाति न भुङ्क्ते तस्यैन्दवस्य इन्दुभक्तस्य, पूर्ववदण्प्रत्ययः । भवत्या आस्यनिरीक्षयैव त्वन्मुखदर्शनेनैव सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । दर्शे अमावास्यायामश्नतो भुञ्जानस्यापि अविकीर्णि-

उत्सर्पिणी न किल तस्य तरङ्गिणी या
त्वन्नेत्रयोरहह तत्र विपाशि जाता ।
नीराजनाय नवनीरजराजिरास्ता-
मत्राञ्जसानुरज राजनि राजमाने ॥ ७७ ॥

एतद्यशोभिरखिलेऽम्बुनि सन्तु हंसा
दुग्धीकृते तदुभयव्यतिभेदमुग्धाः ।
क्षीरे पयस्यपि पदे द्वयवाचिभूयं
नानार्थकोशविषयोऽद्य मृषोद्यमस्तु ॥ ७८ ॥

भावः क्षतव्रतत्वं, 'अवकीर्णि क्षतव्रतम्' इत्यमरः । त्वन्मुखस्यैव मुख्येन्दुत्वा-त्तद्दर्शनादेव इन्दुदर्शनव्रतिनां भोजनाधिकारसिद्धेः नास्ति व्रतभङ्गदोष इति भावः । अत्र व्रतभङ्गदोषाभावेनैव तन्मुखे मुख्येन्दुभ्रमाद्भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ॥ ७६ ॥

उत्सर्पिणीति ॥ या विपाण्णाम तरङ्गिणी तद्वीपस्य उत्सृज्य सर्पिणी दूरस्था न किल ? तत्र तस्यां विपाशि विपाण्णद्यां, 'विपाशा तु विपाट्स्त्रियाम्' इत्यमरः । जाता नवा नीरजराजिः पद्मपङ्क्तिस्त्वन्नेत्रयोर्नीराजनाय आस्तां तिष्ठतु । अहहेत्यद्भुते । राजमाने दीप्यमाने अत्रास्मिन् मेधातिथिनाम्नि राजनि अञ्जसा सत्यमनुरज अनुरज्यस्व । रञ्जेर्भौवादिकाल्लोटि सिप् । "रञ्जेश्च" इत्युपधानकारस्य लोपः ॥ ७७ ॥

एतदिति ॥ एतस्य राज्ञो यशोभिरखिलेऽम्बुनि जले दुग्धीकृते क्षीरीकृते सति अद्य हंसास्तस्योभयस्य दुग्धाम्बुद्वयस्य व्यतिभेदे विवेके मुग्धा मूढाः सन्तु । किञ्च क्षीरे पदे पयसि, पदेऽपि क्षीरपयःपदयोर्विषय इत्यर्थः । नानार्थकोशस्य—क्षीरं नीरे च दुग्धे च पयोऽम्भसि च दुग्धे चेत्यादिनानार्थनिघण्टोर्विषयस्तत्प्रतिपाद्यभूतमित्यर्थः । द्वयवाचिभूयमर्थद्वयवाचित्वं भुवो भाव इति क्यप् । क्षीरपदपयःपदयोर्निघण्टूक्तमर्थद्वयवाचकत्वमद्य मृषोद्यं मिथ्योदितमस्तु

ब्रूमः किमस्य नलमप्यलमाजुहूषोः
कीर्तिं स चैष च समादिशतः स्म कर्तुम् ।
स्वद्वीपसीमसरिदीश्वरपूरपार-
वेलाचलाक्रमणविक्रममक्रमेण ॥ ७९ ॥

अम्भोजगर्भरुचिराथ विदर्भसुभ्रू-
स्तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम् ।
वैराग्यरूक्षमवलोकयति स्म भूपं
दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्पचापम् ॥ ८० ॥

सलिलस्यापि दुग्धीभावेन द्वितीयार्थासम्भवादिति भावः । राजसूयसूर्यमृषो-द्येत्यादिना निपातनात्साधुः । अत्राखिलेऽम्बुनि दुग्धीकृते इति सामान्यालङ्कारः। तदुपजीवनेन हंसानां क्षीरनीरविवेकसम्बन्धेऽपि क्षीरपयःपदयोरप्यर्थद्वय-सम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धरूपातिशयोक्तिद्वयोन्थापनात् सङ्करः ॥ ७८ ॥

ब्रूम इति ॥ नलं नैषधमपि अलमत्यर्थमाजुहूषोः सस्पर्धमाह्वातुमिच्छो-र्नलसमानस्कन्धस्येत्यर्थः । ह्वयतेराङ्पूर्वात् स्पर्धायामात्मनेपदिनः सनन्ता-दुप्रत्ययः । "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधान्नलमिति कर्मणि द्वितीया । अस्य मेधातिथेर्माहात्म्यमिति शेषः । किं ब्रूमः वक्तुमशक्यमित्यर्थः । तथा हि स नलश्च एष मेधातिथिश्च स्वद्वीपयोः प्लक्षजम्बूद्वीपयोः सीमनि सरिदीश्वरपूरस्या-ब्धिप्रवाहस्य पारे वेलायां परतीररेखायाम् अचलस्य आक्रमणमेव विक्रमतम-क्रमेण यौगपद्येन कर्तुं कीर्तिं प्रयोज्यकर्त्रीं समादिशतः स्म समादिष्टवन्तौ । द्वीपान्तरेष्वप्यनयोः कीर्तिसञ्चार इति भावः ॥ ७९ ॥

अम्भोजेति ॥ अथैतद्वाक्यश्रवणान्तरमम्भोजगर्भवद्रुचिरा रम्या दृष्टि-स्तद्वदरुणेत्यर्थः। विदर्भसुभ्रूः वैदर्भी प्रशस्तो गर्भो गर्भरूपस्तं पूर्ववयसमपीत्यर्थः। प्रशंसायां रूपप् । रूपजितत्रिलोकं रूपेण सौन्दर्येण जितास्त्रयो लोका येन त पुष्पचापेऽपीदं योज्यम् । तं भूपं मेधातिथिं पुष्पचापं कामं पुरत्रयरिपोः

ते तां ततोऽपि चक्षुर्जगदेकदीपा-
दंसस्थलस्थितसमानविमानदण्डाः ।
चण्डद्युतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां
सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्ररोहाः ॥ ८१ ॥

भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता
विस्मेरया वचनदेवतया तयाथ ।
वाणीगुणोदयतृणीकृतपाणिवीणा-
निक्वाणया पुनरभाणि मृगेक्षणा सा ॥ ८२ ॥

ईश्वरस्य दृष्टिरिव वैराग्यरूक्षं वैराग्येणापरागेण रूक्षं परुषं यथा तथा अवलोकयति स्म ॥ ८० ॥

ते इति ॥ अंसस्थलेषु स्थितः समान एकरूपो विमानदण्डो वाहनदण्डो येषां ते समविभक्तभरा इत्यर्थः। ते धुर्यास्तां भैमीं सोत्कण्ठायाश्चन्द्ररेखोत्सुकायाः कैरववन्याः कुमुदवदस्य सुकृतप्ररोहाः भाग्यविलासाः उदयिनीं उदयोन्मुखीं चन्द्ररेखां जगदेकदीपाच्चण्डद्युतेश्चण्डांशोरिव जगदेकदीपात्ततो मेधातिथेरपि चक्षुरपनिन्युः । सूर्यस्य तेजस एव चन्द्ररूपेण कुमुदानन्दकरत्वे वराहमिहिरः—"यत्तेजः पितृधाम्नि शीतमहसः पाथोमये मण्डले संक्रान्तं कुमुदाकारस्य कुरुते कांचिद्विकासश्रियम्" इति ॥ ८१ ॥

भूपेष्विति ॥ अथ तेषु भूपेषु द्वीपाधिपतिषु मनागीषदपि न दत्तचित्ता असक्तान्तरङ्गा मृगेक्षणा सा भैमी अत एव विस्मेरया विस्मितया, नमिक म्पीत्यादिना रप्रत्ययः। वाणीगुणोदयेन माधुर्यादिवाग्गुणप्रकर्षेण तृणीकृतस्तिरस्कृतपाणिवीणायाः स्वकरवीणायाः निक्वाणो यया तया वीणाधिकवाणीगुणया वचनदेवतया तया अथ पुनरभाणि ॥ ८२ ॥

यन्मौलिरत्नमुदितासि स एष जम्बु-
द्वीपस्तदर्थमिलितैर्युवभिर्विभाति ।
दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्प्रः
कन्दर्पलोक इव खात् पतितस्त्रुटित्वा ॥ ८३ ॥

विष्वग्वृतः परिजनैरयमन्तरीपै-
स्तेषामधीश इव राजति राजपुत्रि ! ।
हेमाद्रिणा कनकदण्डमहातपत्रः
कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८४ ॥

एतत्तरुस्तरुणि ! राजति राजजम्बूः
स्थूलोपलानिव फलानि विमृश्य यस्याः ।

यदिति ॥ हे भैम ! त्वं यस्य जम्बुद्वीपस्य मौलिरत्नं भूत्वा उदिता उत्पन्नासि स एष जम्बूद्वीपस्तुभ्यं त्वदर्थं मिलितैर्युवभिर्हेतुभिर्विभाति क इव भयभीत्या रुद्रभयेन कम्प्रः अत एव बहुना अनेकेन दोलायितेन दोलनेन त्रुटित्वा खात्स्वर्गात्पतितः, 'खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे शून्यबिन्दौ विषायसि' इति विश्वः । कन्दर्पलोकः कामजगदिवेत्युत्प्रेक्षा विभातीत्येकान्वयो वा ॥ ८३ ॥

विष्वगिति ॥ हे राजपुत्रि ! अन्तर्गता आपो येषां तान्यन्तरीपाणि प्लक्षद्वीपादीनि, 'द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपम्' इत्यमरः । तैरेव परिजनैर्विष्वक्समन्ताद्वृतः । हेमाद्रिणा मेरुणा कनकदण्डं कनकमयदण्डं महातपत्रं कनकातपत्रमेव यस्य सः मेरोः शिरसि विशालत्वादन्यत्र तनुत्वादेकस्यैव दण्डत्वेनातपत्रत्वेन च रूपणम् । कैलासस्य रश्मिचय एव चामरचक्रं चामरजालं तच्चिह्नं यस्य सः अयं जम्बूद्वीपः तेषां द्वीपान्तराणामधीश इव राजतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८४ ॥

एतदिति ॥ हे तरुणि ! एतस्य जम्बूद्वीपस्य तरुश्चिह्नवृक्षो राजजम्बूः जम्बूविशेषः । 'अथो राजजम्बूः सुफलः सुरभिच्छद' इति वैजयन्ती । राजति स्थूलोपलान् गण्डशैलानिव स्थितानि यस्याः जम्ब्वाः फलानि विमृश्या-

सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्ति-
यूथानि केन तरुमारुरुहुः पथेति ॥ ८५ ॥

जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति मृत्स्ना
कृत्स्नापि सा तव रुचा विजितश्रि यस्याः ।
तज्जाम्बवद्रवभवास्य सुधाविधाम्बु
र्जम्बूः सरिद्वहति सीमनि कम्बुकण्ठि! ॥ ८६ ॥

तस्मिन् जयन्ति जगतीपतयः सहस्र-
मस्राश्रुसार्द्ररिपुतद्वनितेषु तेषु ।

लोच्य सिद्धस्त्रियः प्रियं स्वदयितं दन्तियूथानि करिघटाः केन पथा तरुमारुरुहुरिति इदं वचो निगदन्ति । गजप्रमाणानि तत्फलानीत्यर्थः । ब्रुविशासीरित्यत्र ब्रुवेरर्थग्रहणाद्वदेर्द्विकर्मकत्वम् । अत्र जम्बूफलेषु दन्तिभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ८५ ॥

जाम्बूनदमिति ॥ कम्बोः शङ्खस्य कण्ठ इव कण्ठो यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः, हे कम्बुकण्ठि! अङ्गगात्रकण्ठेत्यादिना ङीष् । तेषां पूर्वोक्तानां जाम्बवानां जम्बूफलानां द्रवात् रसाद्भवा तद्भवा, 'जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्' इत्यमरः । फले लुक् । जम्बा वेति विकल्पादलुक् । सुधायाः विधेव विधा प्रकारो येषां तानि तद्विधानि तत्प्रकाराण्यम्बूनि यस्याः सा सुधाविधाम्बुर्जम्बवाख्या सरित् अस्य जम्बूद्वीपस्य सीमनि वहति प्रवहति । किञ्च यस्या जम्बूनद्याः सम्बन्धिनी कृत्स्ना समस्ता सा प्रसिद्धा मृत्स्ना प्रशस्ता मृत्तिका 'मृण्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका' इत्यमरः । "सस्नौ प्रशंसायाम्" इति स्नप्रत्ययः । तव रुचा शरीरकान्त्या विजितश्रि निर्जितशोभं नपुंसके ह्रस्वः । जम्बूनद्यां भवं जाम्बूनदं सुवर्णमिति जगति विश्रुतिं विख्यातिमेति ॥ ८६ ॥

तस्मिन्निति ॥ रम्भे कदलिस्तम्भाविवोरू यस्याः सा रम्भोरूः, ऊरूत्तरपदादौपम्य इत्यूङ्प्रत्ययः । तस्याः सम्बुद्धौ नदीह्रस्वः । हे रम्भोरु!

रम्भोरु ! चारु कतिचित्तव चित्तबन्धि-
रूपान्निरूपय मुदाहमुदाहरामि ॥ ८७ ॥

प्रत्यर्थियौवतवतंसतमालमालो-
न्मीलत्तमःप्रकरतस्करशौर्यसूर्ये ।
अस्मिन्नवन्तिनृपतौ गुणसन्ततीनां
विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति ! किन्ते ॥ ८८ ॥

तत्रानुतीरवनवासितपस्विविप्रा
सिप्रा तवोर्मिभुजया जलकेलिकाले ।
आलिङ्गनानि दधती भविता वयस्या
हास्यानुबन्धरमणीयसरोरुहास्या ॥ ८९ ॥

तस्मिन् जम्बूद्वीपे जगतीपतयः भूपतयः सहस्रं जयन्ति अस्रैः शोणितैः अश्रुभि-र्बाष्पैश्च यथासङ्ख्यं सार्द्राः सिक्ता रिपवस्तद्वनिताश्च येषां तेषु हतारिष्वित्यर्थः । तेषु भूपेषु मध्ये कतिचित् चित्तबन्धि चित्तग्राहि रूपं येषां तान् भूपानहमुदा-हरामि कथयामि मुदा हर्षेण चारु निरूपय सम्यगवधारय ॥ ८७ ॥

प्रत्यर्थीति ॥ हे दमयन्ति ! प्रत्यर्थिनां रिपूणां यौवतं युवतिसमूहम् । भिक्षादित्वादण्प्रत्ययः । तस्य वतंसास्तमालमालास्ता एव उन्मीलत्तमांसि तेषां प्रकरस्य तस्करमपहारकं यच्छौर्यं तत्र सूर्ये गुणसन्ततीनां गुणसम्पदां विश्रान्ति-धामनि विश्रामस्थाने अस्मिन्नवन्तिनृपतौ अवन्तिनाथे ते मनः किम्? ॥ ८८ ॥

तत्रेति ॥ तत्र अवन्तिदेशे अनुतीरं तीरे, विभक्त्यर्थे वा यस्य चायाम इति वा अव्ययीभावः । तद्वनानि यावत्तीरमायतानीत्यर्थः । तद्वासिनस्तपस्विनो विप्रा यस्यां सा सिप्रा नदी तव जलकेलिकाले ऊर्मिरेव भुजा तया आलिङ्ग-नानि दधती कुर्वती तथा हास्यं विकासं स्मितञ्च तदनुबन्धेन तद्योगेन रमणीयं सरोरुहमेवान्यत्र तदिवास्यं यस्याः सा सती वयस्या भविता सखी भविष्यति ॥

अस्याधिशय्य पुरमुज्जयिनीं भवानी
जागर्ति या सुभगयौवतमौलिमाला ।
पत्यार्धकायघटनाय मृगाक्षि ! तस्याः
शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययापि ॥ ९० ॥

निःशङ्कमङ्कुरिततां रतिवल्लभस्य
देवः स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेन ।
तत्रावलोक्य सुदृशां हृदयेषु रुद्र-
स्तद्देहदाहफलमाह स किं न विद्मः ॥ ९१ ॥

अस्येति ॥ भवस्य पत्नी भवानी पार्वती, इन्द्रवरुणभवेत्यादिना ङीवानुगागमश्च । अस्य अवन्तिनाथस्य उज्जयिनीं पुरमधिशय्याधिष्ठाय अयङ् यिक्ङितीत्ययङादेशः, "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति अधिकरणस्य कर्मत्वम् । जागर्ति प्रकाशते या भवानी सुभगस्य पतिवल्लभस्य यौवतस्य युवतिसमूहस्य मौलिमाला शिरोभूषणं हे मृगाक्षि ! पत्या भर्त्रा सह अर्धं कायस्यार्धकायः अर्धं नपुंसकमिति समासः । तस्य घटनाय तस्या भवान्याश्चिरं वरिवस्यया परिचर्यया । "नमो वरिवश्चित्रङः क्यच् अप्रत्ययात्" इति स्त्रियामकारप्रत्यये टाप् । शिष्यापि भविष्यसि न केवलं पूर्वोक्तसिप्राविहारादिसुखसम्पत्तिरेव किन्तु सर्वसौभाग्यप्रधानभूतं भवानी शिष्यत्वमपि ते भविष्यतीति भावः ॥ ९०

निःशङ्कमिति ॥ तत्र उज्जयिन्यां स देवो रुद्रो महाकालनाथः । सुदृशां हृदयेषु स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेनैव रतिवल्लभस्य स्मरस्य निःशङ्कमङ्कुरिततां सञ्जाताङ्कुरत्वं पुनरुत्पन्नत्वमिति यावत् । चन्द्रभासां स्मरोद्दीपकत्वादिति भावः । अवलोक्य तस्य कामदेहदाहस्य स्वकृतस्य फलं किमाह ? किं ब्रूते ? न विद्मः । स्वदग्धस्य कामस्य स्वशिरश्चन्द्रिकासेकादेव दग्धवदरादिवत्पुनः सहस्रधा प्रादुर्भावे स्वप्रयासस्य किं प्रयोजनं वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

आगःशतं विदधतोऽपि समिद्धकामा
नाधीयते परुषमक्षरमस्य वामाः ।
चान्द्री न तत्र हरमौलिशयालुरेका-
ऽनध्यायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥ ९२ ॥

भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं
सा कुण्डिनावनिपुरन्दरनन्दना तम् ।
अन्यानुरागविरसेन विलोकनाद्वा
जानामि सम्यगविलोकनमेव रम्यम् ॥ ९३ ॥

आग इति ॥ समिद्धकामाः नित्यप्रदीप्तमन्मथाः । अत एव वामाः वक्रशीला अपि स्त्रियः । 'प्रतीपदर्शिनी वामा' इत्यमरः । आगसामपराधानां शतं विदधतः कुर्वाणस्याप्यस्य राज्ञः परुषमक्षरं निष्ठुरवाक्यं नाधीयते नामनन्ति न जल्पन्तीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—तत्रोज्जयिन्यामनध्यायहेतुतिथेः शुक्लप्रतिपदः केतुचिह्नभूता हरमौलौ शयालुः स्थायुका आलुचि शीङ्ग्रहणादालुच् । एका चान्द्री रेखा कला नापैति । तत्र हरशिरोगतैकेन्दुकलानित्ययोगात्सर्वासामपि तिथीनां शुक्लप्रतिपत्त्वेन परुषाक्षरश्रुतीनां नित्यानध्याय इत्यर्थः । तत्र नित्यसन्निहितहरशिरश्चन्द्रिकोद्दीपितमन्मथाग्नितया खण्डितादयोऽपि नायिकाः शतशोपराध्यन्तमप्येनं परुषमाभाषितुं नोत्सहन्त इति भावः ॥ ९२ ॥

भूपमिति ॥ कुण्डिनावनिपुरन्दरस्य कुण्डिनप्रधानभूमीन्द्रस्य भीमभूपस्य नन्दना दुहिता । नन्द्यादित्वात् ल्युट्प्रत्यये टाप् । सा दमयन्ती दूरतरानुरक्तं रागादासक्तं तं भूपं न व्यलोकत नैक्षत । अत्रैतदेव वरमित्याहुः—अन्यानुरागाद्विरसेनापरागेण विलोकनात्सम्यगत्यन्तमविलोकनमेव रम्यमिति जानामि ॥ ९३ ॥

भैमीङ्गितानि शिविकामधरे वहन्तः
साक्षान्न यद्यपि कथञ्चन जानते स्म ।
जज्ञुस्तथापि सविधस्थितसंमुखीन-
भूपालभूषणमणिप्रतिबिम्बितेन ॥ ९४ ॥

भैमीमवापयत जन्यजनस्तदन्यं
गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।
गाङ्गेयपीतकुचकुम्भयुगाञ्च हार-
चूडासमागमवशेन विभूषिताञ्च ॥ ९५ ॥

भैमीति ॥ शिविकामधरे अधःप्रदेशे वहन्तो वोढारो भैमीङ्गितानि भैमीचेष्टितानि कथञ्चन कथञ्चिदपि साक्षात्प्रत्यक्षं न जानते स्म । यद्यपि नाजानन्तैव । 'यद्यपीत्यवधारण' इति केशवः । तथापि सविधे समीपे स्थितेषु सन्मुखं दर्शनमेष्विति सम्मुखीनेषु साम्मुख्येन बिम्बग्राहिष्वित्यर्थः । यथामुख-सम्मुखस्य दर्शनः इति खप्रत्ययः । भूपालस्यावन्तिराजस्य भूषणमणिषु प्रति-बिम्बितेन भैमीप्रतिबिम्बेन कारणेन जज्ञुरज्ञासिषुः । जानातेर्लिट् ॥ ९४ ॥

भैमीति ॥ जन्यजनो वाहनजनः गाङ्गेयं हेम तद्वत्पीतं हरिद्रावर्णम् अन्यत्र गाङ्गेयेन भीष्मेण पीतं, 'पीतं स्यात्पीतगौरयोः' इति विश्वः । 'कशेरु-हेम्नोर्गाङ्गेयं गाङ्गेयो गुहभीष्मयोः' इति वैजयन्ती । तादृङ् कुचकुम्भयुगं यस्यास्तां हाराः मुक्ताहाराः चूडा बाहुविभूषणानि, 'चूडा बाहुविभूषणं' इति विश्वः । अन्यत्र हरस्येयं हारी । शिरश्चूडा शिखा । हारचूडा पुंवत्कर्मधारय-जातीयदेशीयेष्विति पुंवद्भावः । तत्समागमवशेन तद्योगबलेन विभूषिताञ्च भैमीं रघुवंशदीपो भगीरथो गङ्गां भागीरथीं क्षितितलमिव ततोऽन्यं नृपमवापयत निनाय । आप्नोर्ण्यन्ताल्लङि "णिचश्च" इति तङ् ॥ ९५ ॥

तां मत्स्यलाञ्छनदराञ्चितचापभासा
नीराजितभ्रुवमभाषत भाषितेशा ।
व्रीडाजडे! किमपि रूपय चेतसा चेत्
क्रीडारसं वहसि गौडबिडौजसीह ॥ ९६ ॥

एतद्यशोभिरमलानि कुलानि भासां
तथ्यं तुषारकिरणस्य तृणीकृतानि ।
स्थाने ततो वसति तत्र सुधाम्बुसिन्धौ
रङ्कुस्तदङ्कुरवनीकवलाभिलाषात् ॥ ९७ ॥

आलिङ्गितः कमलवत्करकस्त्वयाऽयं
श्यामः सुमेरुशिखयेव नवः पयोदः ।

तामिति ॥ भाषितेशा वाग्देवता मत्स्यलाञ्छनस्य कामस्य दराञ्चितस्य किञ्चिन्निमित्तस्य चापस्य भासा कान्त्या नीराजिते भ्रुवौ यस्यास्तां भैमीमभाषत । किमिति हे व्रीडाजडे! लज्जालसे! चेतसा इह गौडबिडौजसि गौडदेवेन्द्रे क्रीडारसं क्रीडारागं वहसि चेत् किमपि रूपय किञ्चित् सूचय ॥ ९६ ॥

एतदिति ॥ एतस्य राज्ञो यशोभिः तुषारकिरणस्येन्दोरमलानि भासाकुलानि कान्तिवृन्दानि तृणीकृतानि नैर्मल्यगुणेन तुच्छीकृतानि तृणत्वं प्रापितानि तथ्यं सत्यम् । ततस्तृणीकरणादेव रङ्कुरङ्कमृगस्तदङ्कुरवनीकवलेषु तृणाङ्कुरपूलग्रासेष्वभिलाषादेव सुधाम्बुसिन्धौ अमृतोदकश्लाघ्ये तत्र तस्मिन्निन्दौ वसतीत्युत्प्रेक्षा स्थाने युक्तं, 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । तृणोदकसम्पन्नस्थले मृगास्तिष्ठन्तीति भावः ॥ ९७ ॥

आलिङ्गित इति ॥ कमलवन्तौ पद्मरेखायुक्तौ करौ पाणी यस्य सः । शैषिकः कप् । अन्यत्र कमलवन्तो जलवन्तस्तदारब्धाः करका वर्षोपला यस्मिन् सः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । श्यामः उभयत्र श्यामवर्णः स पयोदः

कन्दर्पमूर्धरुहमण्डनचम्पकस्रग्-
दामत्वदङ्गरुचिकञ्चुकितश्चकास्तु ॥ ९८ ॥

एतेन सम्मुखमिलत्करिकुम्भमुक्ताः
कौक्षेयकाभिहतिभिर्विबभुर्विमुक्ताः ।
एतद्भुजोष्मभृशनिःसहया विकीर्णाः
प्रस्वेदबिन्दव इवारिनरेन्द्रलक्ष्म्या ॥ ९९ ॥

आश्चर्यमस्य ककुभामवधीनवाप-
दाजानुगाद्भुजयुगादुदितः प्रतापः ।
व्यापत् सदाशयविसारितसप्ततन्तु-
जन्मा चतुर्दश जगन्ति यशःपटश्च ॥ १०० ॥

सुमेरोः शिखया शृङ्गरेखयेव त्वयाऽयं नृपः आलिङ्गितः सन् कन्दर्पस्य मूर्धरुहाणां केशानां मण्डनं यच्चम्पकस्रगेव दाम गुणस्तदिव यत् त्वदङ्गं तस्य रुच्या कान्त्या कञ्चुकितः सञ्जातकञ्चुकश्चकास्तु दीप्यताम् ॥ ९८ ॥

एतेनेति ॥ एतेन राज्ञा कौक्षेयकाभिहतिभिरसिघातैः कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेष्विति ढकञ्प्रत्ययः । विमुक्ताः विक्षिप्ताः सम्मुखं यथा तथा मिलतां सङ्गच्छमानानां करिणां कुम्भेषु मुक्ता मौक्तिकानि एतस्य राज्ञो भुजोष्मणो भुजप्रतापस्य भृशं न सहत इति निःसहा असहा, पचाद्यच् । तया भुजोष्मसन्तप्तयेत्यर्थः । अरिनरेन्द्राणां लक्ष्म्या विकीर्णा विसृष्टाः प्रस्वेदबिन्दव इव विबभुरित्युत्प्रेक्षा ॥ ९९ ॥

आश्चर्यमिति ॥ अस्य राज्ञः आजानु जानुपर्यन्तं गच्छतीति तद्गाद-दूरगामिन इत्यर्थः । भुजयुगादुत्थितः प्रतापः ककुभामवधीन् दिगन्तानवापत् । किञ्च सता शुद्धेनाशयेन चित्तेन विसारितेभ्योऽनुष्ठितेभ्यः सप्ततन्तुभ्यः क्रतुभ्यः 'सप्ततन्तुर्मुखः क्रतुः' इत्यमरः । अन्यत्र सदा सर्वदा शयेन पाणिना विसारितेभ्यः प्रसारितेभ्यः सप्तभ्यस्तन्तुभ्यः जन्म यस्य सः यशःपटः चतुर्दश जगन्ति

औदास्यसंविदविलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृशोर्निपतितामवगम्य भैम्याः ।
स्वेनैव जन्यजनतान्यमजीगमत्तां
सुज्ञं प्रतीङ्गितविभावनमेव वाचः ॥ १०१ ॥

एतां कुमारनिपुणां पुनरप्यभाणी-
द्वाणी सरोजमुखि ! निर्भरमारभस्व ।
अस्मिन्नसंकुचितपङ्कजसख्यशिक्षा-
निष्णातदृष्टिपरिरम्भविजृम्भितानि ॥ १०२ ॥

व्यापत् व्यानशे आश्चर्यम् । अत्रात्यन्तादूरगामिनः कारणात् अतिदूरगामियशसः तन्तुसप्तकाच्चतुर्दशभुवनव्यापि यशःपटस्योत्पत्त्या विरुद्धकार्योत्पत्तिलक्षणो विषमालङ्कारः । क्रत्वन्तानुष्ठानं दिगन्तविश्रान्तकीर्तिसम्पत्तिश्चाजानुबाहुत्वस्य फलमिति भावः ॥ १०० ॥

औदास्येति ॥ जनीं वधूं वहतीति जन्या, सा च सा जनता जनजनसमूहश्च । षष्ठीसमासे असामर्थ्यात्तदन्तविध्याभावाच्च विशेषणसमासः । अस्मिन् गौडभूपे निपतितां भैम्या दृशोः सम्बन्धिनीं उदास्त इत्युदासा, पचाद्यच् । स्त्रियां टाप् । तस्या भाव औदास्यमौदासीन्यं ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । तत्सम्विदा उपेक्षाबुद्ध्याऽविलम्बितां शून्यमुद्रां निःस्पृहावस्थामवगम्य स्वेनैव स्वत एव वाचं विनैव तां भैमीमन्यं नृपमजीगमत् गमितवती । गमेर्णौ चङ् । तथा हि सुज्ञं विज्ञं प्रति इङ्गितविभावनमाकारप्रकटनमेव वाचः प्रेरणानि स्वामीङ्गितज्ञस्य हि किं तद्वाग्भिरित्यर्थः ॥ १०१ ॥

एतामिति ॥ वाणी कुमारी च सा निपुणा च तां कुमारनिपुणाम् । कुमारश्रमणादिभिरिति समासः । "स्त्रियाः पुंवत्" इत्यादिना पुंवद्भावः । एतां भैमीं पुनरप्यभाणीदवोचत्—हे सरोजमुखि ! अस्मिन् नृपे असङ्कुचितेन विकसितेन पङ्कजेन सह सख्यशिक्षायां मैत्रीकरणे निष्णातया कुशलया

प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथमन्थ-
पृथ्वीधरः पृथुरयं मथुराधिनाथः ।
अश्मश्रुजातमनुयाति न शर्वरीशः
श्यामाङ्ककर्बुरवपुर्वदनाब्जमस्य ॥ १०३ ॥

बाले ! ऽधराधरितनैकविधप्रवाले !
पाणौ जगद्विजयकार्मणमस्य पश्य ।
ज्याघातजेन रिपुराजकधूमकेतु-
तारायमाणमुपरज्य मणिं किणेन ॥ १०४ ॥

तत्सदृश्येत्यर्थः । निनदीभ्यां स्नातेः कौशल इति षत्वम् । दृष्ट्या परिरम्भ-विजृम्भितान्यालिङ्गनचेष्टितानि निर्भरं गाढमारभस्व कुरु । एनं पश्येत्यर्थः ॥

प्रत्यर्थीति ॥ अयं पुरोवर्ती नृपः प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथे वैरि-भूपाब्धिमन्थने मन्थपृथ्वीधरो मन्थाचलः मन्दरः पृथुर्महान् मथुराधिनाथो मथुरानगरीशः श्मश्रु जातमस्य तज्जातश्मश्रु तन्न भवतीत्यश्मश्रुजातम् अजात-श्मश्रु । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । अस्य मुखाब्जं श्यामेन अङ्केन कलङ्केन कर्बुरवपुः शबलाङ्गः शर्वरीशो नानुयाति नानुकरोति । सकलङ्क-निष्कलङ्कयोः कुतः साम्यमिति भावः ॥ १०३ ॥

बाल इति ॥ अधरेणोष्ठेन अधरिता अधरीकृता नैकविधा अनेकविधा । न-शब्देन समासः । प्रवालाः विद्रुमपल्लवरूपा यया सा हे तथाविधे ! बाले ! अस्य मथुरेश्वरस्य पाणौ जगद्विजयस्य कार्मणं वशीकरणौषधं ज्याघातजेन किणेन ग्रन्थिना उपरज्योपरागं प्राप्य रिपोः राजकस्य राजसमूहस्य धूमकेतु-तारायमाणं धूमकेत्वाख्यनक्षत्रवदाचरन्तं तद्वदुपप्लवायमानमित्यर्थः । आचार-क्यङन्ताल्लटः शानच् । मणिं कङ्कणमाणिक्यं पश्य ॥ १०४ ॥

एतद्भुजारणिसमुद्भवविक्रमाग्नि-
चिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमलेखा ।
जातं ययारिपरिषन्मशकार्थयाश्रु-
विस्रावणाय रिपुदारदृगम्बुजेभ्यः ॥ १०५ ॥

श्यामीकृतां मृगमदैरिव माथुरीणां
धौतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम् ।
तत्राप्तकालियमहाह्रदनाभिशोभां
रोमावलीमिव विलोकयितासि भूमेः ॥ १०६ ॥

एतदिति ॥ एतस्य राज्ञो भुजादेवारणेः निर्मथ्यकाष्ठात्समुद्भवस्य समुत्पन्नस्य विक्रमाग्नेः पौरुषवह्नेः चिह्नमनुमापकं लिङ्गम्, 'निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः । धनुर्गुणकिणो ज्याघातरेखा धूमरेखा खलु ? कुतः यया धूमरेखया अरिपरिषदो अरिसङ्घास्ता एवमशकास्तदर्थया तन्निवृत्त्यर्थया जातं, भावे क्तः । 'अर्थोऽभिधेयरवैस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । किञ्च रिपुदाराणां दृगम्बुजेभ्यो नयनारविन्देभ्योऽश्रुविस्रावणाय वाष्पोद्गमाय जातं धूमकेतूदयाद्राजशोको धूमोत्पीडनादश्रुस्रावश्चेति भावः ॥ १०५ ॥

श्यामीति ॥ माथुरीणां मथुरानगरीजातस्त्रीणाम् । तत्र जात इत्यण्प्रत्यये ङीप् । धौतैर्जलक्रीडासु क्षालितैर्मृगमदैः कस्तूरिकाभिरिवेत्युत्प्रेक्षा । श्यामीकृतां मध्यदेशे अधिमध्यदेशं मध्यदेशविशेषे अवलग्ने च । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । आप्ता प्राप्ता कालियस्य कालियनागस्य महाह्रद एव नाभिः तस्याः शोभा यया ताम् अत एव भूमेः रोमावलीमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । कलिन्दतनयां कालिन्दीं तत्र मथुरायां विलोकयितासि विलोकयिष्यसि ॥१०६॥

गोवर्धनाचलकलापिचयप्रचार-
निर्वासिताहिनि घने सुरभिप्रसूने ।
तस्मिन्ननेन सह निर्विश निर्विशङ्कं
वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि ॥ १०७ ॥

भावी करः कररुहाङ्कुरकोरकोऽपि
तद्वल्लिपल्लवचये तव सौख्यलक्ष्यः ।
अन्तस्त्वदास्यहृतसारतुषारभानु-
शोभानुकारिकरिदन्तजकङ्कणाङ्कः ॥ १०८ ॥

गोवर्धनेति ॥ गोवर्धनाचले ये कलापिचयाः केकिव्रजाः तेषां प्रचारेण सञ्चारेण निर्वासिताहिनि निष्कासितभुजङ्गमण्डले सुखसञ्चार इत्यर्थः । घने सान्द्रे निरातप इत्यर्थः । सुरभिप्रसूने फलकुसुमसमृद्ध्या विहारयोग्य इत्यर्थः । तस्मिन् प्रसिद्धे यत्र पुरा गोपालमूर्तिः कृष्णो विजहारेति भावः । वृन्दावने वृन्दाख्ये वने अनेन राज्ञा सह निर्विशङ्कं विस्रब्धं वनविहारकुतूहलानि वनक्रीडासुखानि निर्विश भुङ्क्ष्व । 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इत्यमरः । साभिप्रायविशेषणत्वात्परिकरालङ्कारः ॥ १०७ ॥

भावीति ॥ त्वदास्येनानेन हृतसारस्य हृतकान्तिसर्वस्वस्य तुषारभानोश्चन्द्रस्य या शोभा पराजयनिमित्ता पाण्डुच्छाया तदनुकारी तत्सदृशो यः करिदन्तस्तज्जं कङ्कणमङ्कश्चिह्नं यस्य सः तव करः कररुहा नखाः अङ्कुरा इवेत्युपमितसमासः । त एव कोरकाः कलिकाः यस्य सोऽपि सन्नित्यर्थः । तद्वल्लिपल्लवचये वृन्दावनलताकिसलयजाले अन्तर्मध्ये सौख्येन अनायासेन लक्ष्यः सुग्रहो भावी । अत्र पल्लवापचयकाले तत्सादृश्यात्सन्दिग्धस्य भैमीकरस्य दन्तवलयेन निश्चयान्निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः ॥ १०८ ॥

तज्जः श्रमाम्बु सुरतान्तमुदा नितान्त-
मुत्कण्टके स्तनयुगे तव सञ्चरिष्णुः ।
खञ्जन् प्रभञ्जजनः पथिकः पिपासुः
पाता कुरङ्गमदपङ्किलमप्यशङ्कम् ॥ १०९ ॥

पूजाविधौ मखभुजामुपयोगिनो ये
विद्वत्कराः कमलनिर्मलकान्तिभाजः ।
लक्ष्मीमनेन दधताऽनुदिनं वितीर्णै-
स्ते हाटकैः स्फुटवराटकगौरगर्भाः ॥ ११० ॥

तज्ज इति ॥ तस्मिन् बृन्दावने जातः तज्जः । सप्तम्यां जनेर्डः । सुरतान्ते मुदा आनन्देन नितान्तमुत्कण्टके उत्पुलके सकण्टके च तव स्तनयुगे सञ्चरिष्णुः सञ्चरणशीलः खञ्जन् खोडन् विकलं गच्छन्नित्यर्थः । खञ्जेर्गतिवैकल्यार्थाल्लटश्शत्रादेशः । गताविस्यनुवृत्तौ 'विकलायान्तु द्वयं खञ्जति खोडति' इति भट्टमल्लः । पिपासुस्तृषितः पथिकः सदागतिः अध्वगमनश्रान्तश्च प्रभञ्जनो वायुः स एव जनः कुरङ्गमदेन मृगमदेन पङ्किलं सपङ्कमपि श्रमाम्बु स्वेदोदकम् अशङ्कमसङ्कोचं पाता पास्यति स्वेदं हरिष्यतीत्यर्थः । पिबतेः कर्तरि लुट् । यथातिश्रान्तः पान्थः कण्टकश्लिष्टदेशस्थमपि पङ्किलमपि पाथः प्रायेण स्वोदरपूरं पिबति तद्वदिति भावः ॥ १०९ ॥

पूजेति ॥ मखभुजां देवानां पूजाविधौ यज्ञादिकर्मणि उपयोगिनः प्रतिग्रहोपकारिणो ये विदुषां कराः पाणयः कमलानां या निर्मला कान्तिस्तद्भाजः ते विद्वत्कराः लक्ष्मीं दधता श्रीमता अनेन राज्ञा अनुदिनं प्रतिदिनं वितीर्णैर्दत्तैर्हाटकैः सुवर्णैः । 'स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्' इत्यमरः । स्फुटाः उज्ज्वलाः वराटकाः कर्णिकाः, 'बीजकोशो वराटकः, कर्णिका कर्णिकश्च' इति वैजयन्ती । तैर्गौराः पीता अरुणा वा गर्भा अभ्यन्तराणि येषां ते कृता इति शेषः । 'गौरोऽरुणे सिते पीत' इति विश्वः । कमलानां कर्णिकावत्पाणिकमलानां हाटकैस्तद्वत्त्वं सम्पादितमित्यर्थः ॥ ११० ॥

वैरिश्रियं प्रति नियुद्धमवाप्नुवन् यः
किञ्चिन्न तृप्यति धारावलयैकवीरः ।
स त्वामवाप्य निपतन्मदनेषु वृन्द-
स्यन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिबन्निवायम् ॥ १११ ॥

तस्मादियं क्षितिपतिक्रमगम्यमान-
मध्वानमैक्षत नृपादवतारिताक्षी ।
तद्भावबोधबुधतां निजचेष्टयैव
व्याचक्षते स्म शिबिकानयने नियुक्ताः ॥ ११२ ॥

भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां
त्र्यक्षचमूरुचलचक्षुषमाचचक्षे ।

वैरीति ॥ धरावलये भूमण्डले एकवीरो यो मथुरापतिः वैरिश्रियं प्रत्यर्थिलक्ष्मीं प्रति लक्षीकृत्य नियुद्धं बाहुयुद्धम् आलिङ्गनमिति यावत् । 'नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यात्' इत्यमरः । तदनाप्नुवन् किञ्चिदीषदपि न तृप्यति न तद्विना सन्तुष्यतीत्यर्थः । स नियुद्धप्रियोऽयं राजा त्वामवाप्य निपततां मदनेषूणामिषुकुसुमानां वृन्दात्स्यन्दन्ते स्रवन्तीति तत्स्यन्दीनि मधूनि मकरन्दान् पिबन्निव तृप्यतु । अत्र मदनेषुमधुपानोत्प्रेक्षया तेषामेवेषूणां त्वत्समागमाद्रागानन्दकारित्वप्रतीतेरलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १११ ॥

तस्मादिति ॥ इयं भैमी तस्मान्नृपादवतारिताक्षी निवर्तितदृष्टिः सती क्षितिपतीनां गन्तव्यनृपाणां क्रमेणानुपूर्व्या गम्यमानमध्वानमैक्षत । अथ शिबिकानयने नियुक्ता। शिबिकावाहिनस्तस्या भावबोधे अभिप्रायज्ञाने बुधतां वैदग्ध्यं निजचेष्टया, अन्यतो नयनक्रिययैव व्याचक्षते स्म ज्ञापयामासुरित्यर्थः ॥

भूयोऽपीति ॥ भारती भूयोऽप्यपरं भूपं प्रति त्र्यक्षचमूरुचलचक्षुषं चकितहरिणीचञ्चलाक्षीं तां भैमीमाचचक्षे । किमिति हे खञ्जनमञ्जुनेत्रे !

एतस्य काशिनृपतेस्त्वमवेक्ष्य लक्ष्मी-
मक्ष्णोर्मुदं जनय खञ्जनमञ्जुनेत्रे ! ॥ ११३ ॥

एतस्य सावनिभुजः कुलराजधानी
काशी भवोत्तरणधर्मतरिः स्मरारेः ।
यामागता दुरितपूरितचेतसोऽपि
पापं निरस्य चिरजं विरजीभवन्ति ॥ ११४ ॥

आलोच्य भाविविधिकर्तृकलोकसृष्टि-
कष्टानि रोदिति पुरा कृपयैव रुद्रः ।
नामेच्छयेति मिषमात्रमधत्त यत्तां
संसारतारणतरीमसृजत् पुरीं सः ॥ ११५ ॥

खञ्जनाक्षि ! मञ्जुलाक्षीत्यर्थः । एतस्य काशिनृपतेः काशिराजस्य लक्ष्मीं शोभामवलोक्याक्ष्णोः सुखञ्जनय सम्पादय ॥ ११३ ॥

एतस्येति ॥ स्मरारेः शिवस्य संसारार्णवकर्णधारस्य सम्बन्धिनी भवोत्तरणे भवाब्धितरणे लोकानां धर्मतरिः धर्मतरिग्रहणात् केवलं धर्मार्था नौः, 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । सा काशी एतस्यावनिभुजः काशीराजस्य कुलराजधानी । दुरितपूरितचेतसोऽपि यां काशीमागताश्चिरजं चिरसञ्चितं पापं निरस्य अविरजसो विरजसः सम्पाद्यमाना भवन्ति विरजीभवन्ति वीतपापा मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । अभूततद्भावे च्विः । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्चेति सकारलोपः ॥ ११४ ॥

आलोच्येति ॥ रुद्रो हरः भाविन्याः विधिकर्तृकाया ब्रह्मकर्तृकाया लोकसृष्टेः प्राणिजातस्य कष्टानि दुःखान्यालोच्य विचार्य कृपयैव न तूपाध्यन्तरेणेत्यर्थः । पुरा रोदिति अरुदत् । पुरि लुङ् चास्मे इति चकारात् पुरा शब्दयोगे भूतानद्यतनार्थे लट् । ननु रोदनाद्रुद्रनामाकाङ्क्षयाऽरोदीत् । यच्छ्रूयते सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमाशङ्क्य तद्व्याजमात्रमित्याह—नामेच्छयेति । मिषमात्रं

वाराणसी निविशते न वसुन्धरायां
तत्र स्थितिर्मखभुजां भुवने निवासः ।
तत्तीर्थमुक्तवपुषामत एव मुक्तिः
स्वर्गात्परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृक् ॥ ११६ ॥

सायुज्यमृच्छति भवस्य भवाब्धियाद-
स्तां पत्युरेत्य नगरीं नगराजपुत्र्याः ।
भूताभिधानपटुमद्यतनीमवाप्य
भीमोद्भवे ! भवति भावमिवास्तिधातुः ॥ ११७ ॥

व्याजमात्रम् अधत्त धृतवान् । कुतः यद्यस्मात् स रुद्रः संसारतारणतरिं तां काशीं पुरीमसृजत् । ततो नूनं कृपयैव अरोदीदित्युत्प्रेक्षा । कृपालवो हि परदुःखेन दुःखायन्ते तत्प्रतीकरणोपायञ्च कुर्वन्तीति भावः ॥ ११५ ॥

वाराणसीति ॥ वाराणसी काशी वसुन्धरायां न निविशते भूलोकान्तः-पातिनी न भवतीत्यर्थः । अत एव तत्र वाराणस्यां स्थितिर्निवासो मखभुजां भुवने निवासः स्वर्लोकनिवासः अत एव स्वर्गत्वादेव तस्मिन् तीर्थे काशीतीर्थे मुक्तवपुषां त्यक्तकलेवराणां मुक्तिरपवर्ग एव । तथा हि स्वर्गात्परमधिकं पदन्तु कीदृगपवर्गादन्यादृशं किं मुदे मोदाय उदेतु ? न किञ्चिदन्यदित्यर्थः । सम्भाव-नायां लोट् । भूलोकवासिनां स्वर्गः तद्वासिनान्तु अपवर्ग एव परं पदं न तु स्वर्ग एवोचित इति भावः ॥ ११६ ॥

सायुज्यमिति ॥ हे भीमोद्भवे ! भैमि ! भवाब्धियादः संसारसागर-जलजन्तुजातं, 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । नगराजपुत्र्याः पत्युः पार्वती-पतेः सम्बन्धिनीं तां नगरीं काशीमेत्य अस्तिधातुः असभुवि इत्ययं धातुर्भूता-भिधानपटुं भूताभिधानसमर्थामद्यतनीं लुङमवाप्य । अद्यतनीति लुङः पूर्वा-चार्याणां संज्ञा । आर्धधातुकोपलक्षणमेतत् अस्तेर्भूभावस्यार्धधातुकाधिकारात् । अद्यतनीग्रहणं तूपमानोपमेययोरभिन्नलिङ्गत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । भवतिभावम्

निर्विश्य निर्विरति काशिनिवासभोगा-
न्निर्माय नर्म च मिथो मिथुनं यथेच्छम् ।
गौरीगिरीशघटनाधिकमेकभावं
शर्मोर्मिकञ्चुकितमञ्चति पञ्चतायाम् ॥ ११८ ॥

न श्रद्दधासि यदि तन्मम मौनमस्तु
कथ्या निजाप्ततमयैव तवानुभूत्या ।
न स्यात्कनीयसितरा यदि नाम काश्या
राजन्वती मुदिरमण्डनधन्वना भूः ॥ ११९ ॥

अस्तेर्भूरिति विधानात् भूधातुत्वमिव भवस्येश्वरस्य, सयुजो भावः सायुज्यं तादात्म्यमृच्छति गच्छति ॥ ११७ ॥

निर्विश्येति ॥ काशिः काशी, "कृदिकारादक्तिनो वा" इति ङीषभावः । तस्यां निवासि वास्तव्यं मिथुनं स्त्रीपुंसजातं यथेच्छं भुज्यन्त इति भोगाः तान् विषयान् निर्विरति निर्विच्छेदमविच्छिन्नं यथा तथा निर्विश्योपभुज्य तथा मिथोऽन्योन्यं रहसि वा नर्म क्रीडाञ्च निर्माय कृत्वा पञ्चतायां मृतौ सत्यां गौरीगिरीशयोर्घटनादर्धाङ्गसङ्घटनादधिकमुत्कृष्टमेव शर्मोर्मिभिरानन्दलहरीभिः कञ्चुकितं सञ्जातकञ्चुकं निर्बाधमेकभावमेकाकिभावमञ्चति प्राप्नोति अन्यत्र सन्न्यासादिक्लेशान्मुक्तिः इह भोगपूर्वकदेहत्यागमात्रादेव मुक्तिरित्यर्थः ॥ ११८॥

नेति ॥ न श्रद्दधासि यदि मद्वाक्यं न विश्वसिसि चेत्तर्हि मम मौनमस्तु अहं तूष्णीमासे तव निजया आत्मीयया आप्ततमया प्रमाणभूतया अनुभूत्या अनुभावेनैव कथ्या कथनीयासि। किं कथ्या तदाह मुदिरा जीमूताः, 'घनजीमूत-मुदिर' इत्यमरः । तेषां मण्डनं धनुर्यस्य स तद्धन्वा देवेन्द्रः । "धनुषश्च" इत्यनङादेशः । तेन राजन्वती सुराज्ञी भूः स्वर्गभूः । राजन्वान् सौराज्य इति निपातनात्साधुः । काश्याः काशीतः, पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी । अतिशयेन कनीयसी कनीयसितरा अल्पीयसितरा, "युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्" इत्य-

ज्ञानाधिकासि सुकृतान्यधिकाशि कुर्याः
कार्यं किमन्यकथनैरपि यत्र मृत्योः ।
एकं जनाय सतताभयदानमन्य-
द्धन्ये ! वहत्यमृतसत्रमवारितार्थि ॥ १२० ॥

भूभर्तुरस्य रतिरेधि मृगाक्षि ! मूर्ता
सोऽयं तवास्तु कुसुमायुध एव मूर्तः ।
भातञ्च ताविव युवां गिरिशं विराद्ध-
माराद्धुमाशु पुरि तत्र कृतावतारौ ॥ १२१ ॥

ल्पशब्दस्य कनादेशः । घसुरूपेत्यादिना ङ्यो ह्रस्वः । न स्यान्नाम यदि स्या-देवेत्यर्थः । दिवोऽधिका काशी, दिवस्पतेरधिकः काशीराज इत्यलं वार्ताभिः । एतत्पाणिग्रहणानन्तरमनुभव एव ते कथयिष्यतीति भावः ॥ ११९ ॥

ज्ञानेति ॥ हे धन्ये ! भैमि ! ज्ञानेन अधिका उत्कृष्टासि भवसि । अतः अधिकाशि काश्यां, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सुकृतानि सत्कर्माणि कुर्याः अथवाऽन्यकथनैः कर्तव्यान्तरोपदेशैरपि किं कार्यं किं प्रयोजनं न किञ्चिदित्यर्थः। कुतः, यत्र काश्यां जनाय मृत्योः सकाशात् सततमविच्छिन्नाभयदानमेकं वहति वर्तते । मृत्युदर्शिनां सद्य एव मृत्युञ्जयत्वप्राप्तेरिति भावः । किञ्चान्यत् यत्र अनिवारिता अर्थिनो यस्मिन् तदमृतसत्रं मोक्षदानं गङ्गोदकदानञ्च वहति प्रवर्तते । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च' इत्यमरः । अमृतं तूदके मोक्ष इत्यादि काशिमृतानां शिवसारूप्यममृतत्वञ्च सिद्धमित्यन्यत्र जीवनात् काश्यां मरणमेव रमणीयमिति भावः ॥ १२० ॥

भूभर्तुरिति ॥ हे मृगाक्षि ! त्वमस्य भूभर्तुः काशीराजस्य मूर्ता मूर्तिमती रतिः रतिदेवी एधि भव । अस्तेः सिपि हेर्धिरादेशे, "घ्वसोरेद्धा-वभ्यासलोपश्च" इत्येकारादेशः । सोऽयं राजा च तव मूर्तो मूर्तिमान् कुसुमायुधः काम एवास्तु । किञ्च युवां पुरा विराद्धं द्विष्टं गिरिशमीश्वरं आराद्धुं आराधयितुं

कामानुशासनशते सुतरामधीती
सोऽयं रहो नखपदैर्महतु स्तनौ ते ।
रुष्टाद्रिजाचरणकुङ्कुमपङ्कराग-
सङ्कीर्णशङ्करशशाङ्ककलाङ्ककारैः ॥ १२२ ॥

पृथ्वीश एष नुदतु त्वदनङ्गताप-
मालिङ्ग्य कीर्तिचयचामरचारुचापः ।
संग्रामसङ्गतिविरोधिशिरोधिदण्ड-
खण्डिक्षुरप्रसरसंप्रसरत्प्रतापः ॥ १२३ ॥

तत्र पुरि काश्यां कृतावतारौ अवतीर्णौ तौ रतिकामाविव विभातं विराजतं च । भातेर्लोटि थसस्तामादेशः ॥ १२१ ॥

कामेति ॥ कामानुशासनानां कामशास्त्राणां शते अधीतमनेनेत्यधीती, "इष्टादिभ्यश्च" इति इनिप्रत्यये, सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानमिति सप्तमी । सोऽयं राजा रहो रहसि रुष्टा कुपिता अद्रिजा पार्वती तस्याश्चरणकुङ्कुमपङ्करागेण सङ्कीर्णा प्रणामकाले रुषिता तया शङ्करशशाङ्ककलया अङ्ककारैः कलहकारिभिस्तदनुकारिभिरित्यर्थः । कर्मण्यण् । 'अङ्कः कलहचिह्नयोः' इति विश्वः । नखपदैस्ते स्तनौ महतु पूजयतु अलङ्करोत्वित्यर्थः । मह पूजायामिति धातोर्भौवादिकाल्लोट् ॥ १२२ ॥

पृथ्वीश इति ॥ कीर्तिचय एव चामरन्तेन चारुश्चापो यस्य सः चापलब्धकीर्तिरित्यर्थः । अत एव सङ्ग्रामे सङ्गतानां विरोधिनां रिपूणां शिरोधिदण्डान् कण्ठनालान् खण्डयन्तीति तेषां क्षुरप्राणां शरविशेषाणां सरेण प्रसरेण सम्प्रसरत्प्रतापः एष पृथ्वीशः आलिङ्ग्य तवानङ्गतापं नुदतु नयतु । समरसुरतयोः समरस इति भावः ॥ १२३ ॥

वक्षस्त्वदुग्रविरहादपि नास्य दीर्णं
वज्रायते पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ।
तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो-
वह्निर्नमत्यरिवधूनयनाम्बुनापि ॥ १२४ ॥

किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसंख्या-
स्तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ।
स्तुत्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं
कुर्वन् स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२५ ॥

वक्ष इति ॥ हे भैमि ! तवोग्राद्विरहादपि न दीर्णम् अविदीर्णं तथा पतनेन कुण्ठितानि प्रतिहतानि शत्रूणां शस्त्राण्यायुधानि येन तदस्य वक्षो वज्रायते वज्रमिवाचरति मृदूक्तिरियं वज्रमेवेत्यर्थः । अन्यथा कथमीदृगभेद्यत्व-मिति भावः । आचारक्यङन्ताल्लट् । तद्वज्रमेव कन्दो मूलं तत्कन्दलतया तत्प्ररोहत्वेन हृदयदार्ढ्यमूलत्वाद्भुजतेजस इति भावः । भुजयोस्तेजोवह्निः प्रता-पाग्निः अरिवधूनयनाम्बुनापि न नमति न शाम्यतीत्यर्थः । वज्राग्नेरबिन्धनत्वा-दिति भावः । अत्र भुजतेजसोऽनम्बुहार्यत्वेन वज्रायितवक्षः कार्यताद्वारादिव्य-तेजस्त्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ १२४ ॥

किमिति ॥ तुल्यं निर्विशेषं यथा तथोपनीतः सम्पादितः पिकानां काकानाञ्च फलोपभोगो यैस्ते पात्रापात्रतुल्यफलविनियोगा इत्यर्थः । लक्षसङ्ख्या असङ्ख्या द्रुमाः जगति न जाग्रति किम् ? न स्फुरन्ति किम् ? स्फुरन्त्येवेत्यर्थः । किन्त्वमृतैकवृत्तीन् सुधैकजीवनान् विबुधान् देवान् विदुषश्च फलसम्प्रदान-मीप्सितार्थप्रतिग्राहिणः कुर्वन् सर्वामरमनोरथपूरकः स एष कल्पविटपी कल्पवृक्षः स्तुत्यः स एक एव स्तोत्रार्हो नान्य इत्यर्थः । कल्पवृक्षकल्पोऽयं काशिराज इत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतकल्पवृक्षकथनात्प्रस्तुतकाशिराजप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्रस्तुतप्रशंसेयं सारूप्यादिनियन्त्रि-तेति लक्षणात् ॥ १२५ ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मा-
दस्यैव तत्र यदभूत् प्रतिभूः कृपाणः ।
दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव
नेदं कृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२६ ॥

एतद्बलैः क्षणिकतामपि भूखुराग्र-
स्पर्शायुषां रयवशादसमापयद्भिः ।
दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहै-
र्वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्वः ॥ १२७ ॥

अस्मा इति ॥ अस्मै राज्ञे नृपाः प्रतिनृपाः कस्मात्कारणात् करं बलिं न प्रवितरन्तु न दद्युः । सम्भावनायां लोट् । असम्भावितमेतदित्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्तत्र करदाने अस्यैव कृपाणः खड्गः प्रतिभूर्लग्नकोऽभूत् । 'स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः' इत्यमरः । अत्र कृपाणस्य प्रतिभूत्वं व्यनक्ति यदा दैवात्ते नृपाः करं न प्रवितरन्ति तदैव निजकृपाणस्य करेण हस्तेन ग्रहाय ग्रहणाय अन्यत्र निजकृपाणात् प्रतिभूसकाशात् करस्य बलेर्ग्रहणाय आग्रहे सतीति शेषः । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । अस्य कृपा इदंकृपा सा न । निष्कृपः कृपाणं प्रयुङ्क्त इत्यर्थः । कृपाणपातभीत्यैव करदानात्तस्य प्रातिभाव्यव्यपदेश इति भावः॥

एतदिति ॥ एतद्बलैः एतत्सैन्यैः रयवशाद्वेगवशाद्भुवः खुराग्राणाञ्च ये स्पर्शाः संयोगास्तेषां यान्यायूंषि जीवितानि तेषां क्षणिकतां क्षणमात्रावस्थायिता-मप्यसमापयद्भिः अनिवर्तयद्भिः क्षणिकत्वाददृश्यभूस्पर्शैरित्यर्थः । किन्तु दृक्पेया अविच्छिन्नतया दृष्टिग्राह्याः केवला नभःक्रमणप्रवाहाः नभोगतिपरम्परा येषां तैः केवलखेचरैरित्यर्थः । ईदृशैर्वाहैर्वाजिभिः सहस्रदृगर्वणः सहस्राक्षवाजिनः उच्चैः-श्रवसो गर्वः वाजिवाहार्वगन्धर्व' इत्यमरः । अलुप्यत लोपितः । सहस्राक्षस्य त्वेक एव खेचरोऽश्वः अस्य त्वेतादृशाः परःसहस्रा इति भावः ॥ १२७ ॥

तद्वर्णनासमय एव समेतलोक-
शोभावलोकनपरा तमसौ परासे
मानी तया गुणविदा यदनादृतोऽसौ
तद्भूभृतां सदसि दुर्यशसेव मम्लौ ॥ १२८ ॥

सानन्तानाप्य तेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान्दिष्टभाज-
श्चित्तेनाशापुषस्तान् सममसमगुणान्मुञ्चती गूढभावा ।

तदिति ॥ असौ दमयन्ती तस्य काशिराजस्य वर्णनासमये स्तोत्रकाल एव समेतलोकानां मिलितजनानां शोभावलोकनपरा सती तं काशिराजं परासे व्याजेन परिजहारेत्यर्थः । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनमित्यस्यतेस्तङि लिट् । मानी अभिमानी असौ राजा गुणविदा गुणज्ञया तया भैम्या अनादृत इति यत् तत्तस्मादनादरणादेव भूभृतां राज्ञां सदसि दुर्यशसा दुष्कीर्त्येव मम्लौ वैवर्ण्यङ्गत इत्यर्थः ॥ १२८ ॥

सेति ॥ शुभाङ्गी सुगात्री अन्यत्र षडङ्गयुक्ता सा दमयन्ती अनन्ता-नपरिमितान् दिष्टभाजो भाग्यभाजः चित्तेनाशामभिलाषं पुष्णन्तीत्याशापुषः भैमीं कामयमानानित्यर्थः । तान् प्रसिद्धानसमगुणानसाधारणशौर्यादिगुणान् तेजसः सखायस्तेजःसखास्तेजस्विन इत्यर्थः । राजाहस्सखिभ्यष्टच् । ते निखिला मरुतो देवा इन्द्रादयः पार्थिवाश्च तानाप्य प्राप्य समं युगपन्मुञ्चती परिहरन्ती उपनिषत्पक्षे तु सानन्तानाकाशसहितान् । 'अनन्तं सुरवर्त्म खम्' इत्यमरः । दिष्टभाजः कालयुक्तान् । 'दिष्टं भाग्ये च काले च' इति विश्वः । चित्तेन समं मनसा सह आशापुषो दिग्युक्तान् । 'आशा दिगतितृष्णयोः' इति वैजयन्ती । असमगुणान् न्यूनाधिकसङ्ख्यातरूपरसादिगुणकान् अपां विकारः आप्यम् । 'द्वे आप्यमम्मयम्' इत्यमरः । "आप्यञ्च" इति चान्द्रसूत्रनिपातनात्साधुः । तेजःसखाः तेजोद्रव्यसहिताः । मरुद्वायुः । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः । पार्थिवा पृथिवीविकाराः । अत्राप्यपार्थिवशब्दौ तद्धितावपि प्रकरणात्प्रकृत्यर्थ-

पारेवाग्वर्तिरूपं पुरुषमनु चिदम्भोधिमेकं शुभाङ्गी
निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥१२९

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
शृङ्गारामृतशीतगावयमगादेकादशस्तन्महा-
काव्येऽस्मिन् निषधेश्वरस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

मात्रपरौ द्रष्टव्यौ । तान् मुञ्चती तार्किकोक्तपृथिव्यादिनवद्रव्येष्वात्मातिरिक्त-द्रव्याष्टकस्य श्रुतिवाक्यैर्निषेधं कुर्वतीत्यर्थः । गूढभावा निगूढाभिप्राया पारे वाचां पारेवाक् । "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः । तद्वर्ति रूपं सौन्दर्यं यस्य तम् अन्यत्र यतोवाच इत्यादि श्रुतेः । वाङ्मनसातीतं चिदम्भोधिं ज्ञानाकरम् अन्यत्र चिद्रूपम् । एकमद्वितीयं निःसीमा आनन्दो यस्येति बहुव्रीहिः । अन्यत्र कर्मधारयः । तं पुरुषं पुमांसं परमात्मानञ्च अनु तं लक्षयित्वा तं प्रतीत्यर्थः । अनुर्लक्षण इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । भूयो भूयिष्ठम् । तत्परा आसक्ता तात्पर्ययुक्ता च भूत्वा तत्परीभूय उपनिषद्वेदान्तवाक्यं उपमानं यस्याः तदुपमा तत्कल्पा आसीदिति श्लिष्टविशेषणेयमुपमाश्लेष एवेति केचित् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १२९ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ॥ शृङ्गार एवामृतं तस्य शीतगौ चन्द्रे शीता गावः किरणा यस्य सः शीतगुः तस्मिन् गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ओकारह्रस्वः ॥ १३० ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने
एकादशः सर्गः समाप्तः ।

द्वादशः सर्गः ।

प्रियाह्रियालम्ब्य विलम्बमाविला
विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम् ।
समाजमाजग्मुरथो रथोत्तमा-
स्तमासमुद्रादपरे परे नृपाः ॥ १ ॥

ततः स भैम्या ववृते वृते नृपैर्विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयम्वरः ।
चिरागतैस्तर्कितद्विरागितैः स्फुरद्भिरानन्दमहार्णवैर्नवैः ॥ २ ॥

अथास्मिन्नवसरे पुनरन्ये राजानः समायाता इत्याह—**प्रियेति** ॥ अथो अनन्तरम् । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः । प्रियासु स्वकान्तासु विषये ह्रिया सङ्कोचेन दाक्षिण्येनेति यावत् । विलम्बं आलम्ब्य आविलाः दमयन्तीस्वयम्वरश्रवणादाकुलाः विलासिनो विलसनशीलाः, "वीकष-लसकत्थस्रन्भ" इति घिणुन्प्रत्ययः । रथैरुत्तमाः रथोत्तमाः महारथाः परे श्रेष्ठाः अपरे अन्ये नृपाः आसमुद्रात् समुद्रपर्यन्तादपादानात् कुण्डिनस्य कुण्डिन-नामनगरस्य मण्डनायितं अलङ्कारभूतं, मण्डनशब्दादाचारक्यङन्तात् कर्तरि क्तः। तं समाजं राजसभामाजग्मुः प्रापुः । अत्र विलाविलेत्यादौ नियमेनासकृद्व्यञ्जन-युग्मावृत्त्या च्छेकानुप्रासः । अन्यत्रानियमाद्वृत्त्यनुप्रास इत्युभयोः संसृष्टिः । सङ्ख्यानियमे पूर्वं च्छेकानुप्रासः अन्यो वृत्त्यनुप्रास इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तत इति ॥ ततो राजान्तरागमनानन्तरं तर्किता तद्विरागिता भैमी-वैराग्यं यैस्तैर्निश्चितभैम्यपरागैः अत एव विषादात् विनिःश्वसद्भिश्चिरागतैः पूर्वा-गतैर्नृपैस्तथा स्फुरद्भिः प्रकाशमानैरानन्दमहार्णवैर्दमयन्तीप्राप्त्याशया परमानन्द-भरितैर्नवैश्च नृपैर्वृते सदसि सः प्रकृतः भैम्याः स्वयम्वरः ववृते प्रवृत्तः ॥ २ ॥

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणेङ्गितस्फुटाशयामासयति स्म राजके ।
श्रमं गता यानगतावपीयमित्युदीर्य धुर्यः कपटाज्जनीञ्जनः ॥ ३ ॥

नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान् सनातनी सा सुषुवे सरस्वती ।
विगाहमारभ्य सरस्वतीः सुधासरःस्वतीवार्द्रतनूरनूत्थिताः ॥ ४ ॥

वृणीष्व वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूनपर्णाद्दृतुपर्णमादृतम् ।
निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः ॥

चलदिति ॥ चलत्पदः चलत्पादः क्वचित् स्थितिकालेऽप्युत्तमाश्ववदेकत्रानवस्थितचरण इति भारवाहिस्वभावोक्तिः । धुरं वहतीति धुर्यो जनो यानिजनः, धुरो यड्ढकाविति यत्प्रत्ययः । तस्याः भैम्याः पदयन्त्रणेङ्गितेन पादनोदनचेष्टितेन स्फुटः आशय उपवेशनाभिप्रायो यस्यास्तां जनीं वधूं, 'जनी सीमन्तिनी वध्वोः' इति विश्वः । इयं बाला यानेन गतावपि श्रमं गता श्रान्तेत्युदीर्य कपटात् श्रमव्याजात् राजके राजसमूहे आसयति स्म उपवेशयामास ॥ ३ ॥

नृपानिति ॥ सनाभवा सनातनी सनाशब्दात्सायंचिरमित्यादिना ट्युल्प्रत्यये ङीप् । सा सरस्वती वाग्देवता विभूषितासनान् अलङ्कृतसिंहासनानुपविष्टानित्यर्थः । नृपानुपक्रम्य सुधासरःस्वमृतसरसीषु विगाहमारभ्यावगाहं प्राप्य अन्वनन्तरमुत्थिता निर्गताः अतीवार्द्रतनूरमृतार्द्रसर्वाङ्गाः तद्वदमृतवर्षिणीरित्यर्थः। सरस्वतीर्गिरः सुषुवे जनयामास ॥ ४ ॥

वृणीष्वेति ॥ वर्णेनाङ्गकान्त्या सुवर्णकेतकीप्रसूनस्य पर्णाद्दलादादृतं ततोऽप्यधिकस्पृहणीयं, "पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी । ऋतुपर्णं ऋतुपर्णाख्यं नृपं वृणीष्व भवत्येव भवन्मयस्त्वदात्मकः, स्वार्थे मयट्प्रत्ययः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः अयमवनीपतिः पावनीं पवित्रकरणीं निजामयोध्यां अयोध्यानगरीमपि न ध्यायति न चिन्तयति ॥ ५ ॥

न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथञ्चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।
इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥

अपां विहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन् ।
कठोरपीनोच्चकुचद्वयीतटे त्रुटत्तरः सारवसारवोर्मिजः ॥ ७ ॥

अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गया कुले किलास्य प्रसभं स भंत्स्यते ।
विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैरहो सतां महत्सन्मुखधावि पौरुषम् ॥

नेति ॥ एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका चकोरस्य जिह्वया कथञ्चिदपि न पीयतां नाम पाययितुमशक्यत्वादिति भावः । तथापि भवन्मुखस्पृशी भवन्मुखवर्तिनी त्वच्चक्षुरात्मना परिणते इत्यर्थः । स्पृशोऽनुदके क्विन् । चकोरस्य चक्षुषी कर्मणी इमामेतन्मुखचन्द्रिकां किं चिरन्नाचामयसे न पाययसे जिह्वया । चक्षुषा च किमिति न पीयते किमित्येनं न पश्यसीत्यर्थः । चमेः प्रत्यवसानार्थत्वात् "गतिबुद्धि" इत्यादिना चक्षुषोरणिकर्तुः कर्मत्वम् । "निगरणचलनार्थेभ्यश्च" इति चमेर्णिचि परस्मैपदनियमादात्मनेपदं चिन्त्यम् । अत्र भवन्मुखस्पृशोश्चकोरचक्षुषोरिति विषयनिगरणेन भैमीचकोरचक्षुषोरभेदप्रतीतेः भेदेऽभेदलक्षणादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

अपामिति ॥ हे भैमि! तवापां विहारे जलक्रीडायां नीरे जले तरन् प्लवमानः त्रुटत्तरोऽत्यन्तं त्रुटन्नतिझर्झरः सारवेष्वारवसहितेषु सारवेषु सरयूभवेषूर्मिषु जातः देविकायां सरय्वाञ्च, 'भवे दाविकसारवौ' इत्यमरः । "दाण्डिनायन" इत्यादिना निपातनात्साधुः । पृषदुत्करो विन्दुसन्दोहः कठोरे कठिने पीने पीवरे उच्चे उन्नते कुचद्वयीतटे हारविभ्रमं छिदुरमुक्ताहारभ्रान्ति करोतु इति भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ७ ॥

अखानीति ॥ अस्य ऋतुपर्णस्य कुले किल सिन्धुरुदधिरखानि खातः । खनतेः कर्मणि लुङ् । एतत्कुल्यैः सगरसुतैः उत्पादित इत्यर्थः । स सागरो गङ्गया भागीरथ्या समपूरि पूरित एतत्कुल्येनैव भगीरथेनेति शेषः । स सिन्धुः प्रसभं बलात्कारेण भन्त्स्यते एतत्कुल्येनैव रामेण बद्धः करिष्यते । बन्धेः कर्मणि

एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं कवीनाम् ।
एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः प्रत्यर्थिकीर्तीः खटिकाः क्षिणोति ॥ ९ ॥

भास्वद्वंशकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यता-
मध्युष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सत्त्वाङ्कुराः ।
नीतः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्णावली-
मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षितिभृतां दोस्तम्भकुम्भीनसान् ॥

लृट् । कृतयुगापेक्षया त्रेताया भावित्वात् भविष्यत्प्रयोगः । अस्य ऋतुपर्णस्य यशः शतैर्विलङ्घ्यते च । तथा हि सतां सज्जनानां महत्पौरुषं सम्मुखं धावतीति सम्मुखधावि महतामेवंविधपुरुषकारः स्वयमेवाभिमुखामायाति न प्रयाससाध्य इत्यर्थः । अहो ! ॥ ८ ॥

एतदिति ॥ एतस्य राज्ञः यश एव क्षीरधिः क्षीराब्धिः तस्य पूरं प्रवाहं गाहत इति तद्गाहि तद्वर्णनप्रवृत्तमित्यर्थः । कवीनां वचनमगाधे गम्भीरे पतति मज्जति न तु निःशेषं वर्णयितुं शक्नोतीत्यर्थः । किञ्च एतद्गुणानां गणनाङ्क-पातः सङ्ख्यानरेखाविन्यासः प्रत्यर्थिकीर्तिरेव खटिकाः लेखनकनिकाः क्षिणोति कर्शयति एतद्गुणवृद्धेः प्रत्यर्थिकीर्तितिरोधायकत्वादित्थं निर्देशः ॥ ९ ॥

भास्वदिति ॥ भास्वद्वंशकरीरतां सूर्यकुलाङ्कुरत्वं उज्वलवेण्वङ्कुरत्वञ्च दधत् । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री, द्वौ वंशौ कुलमस्करौ' इति चामरः । वीरः शूरोऽयमृतुपर्णः कथं कथ्यतां कथयितुमशक्य इत्यर्थः । तथा हि अस्य राज्ञः समरे प्रसक्ते अध्युष्टा आधिक्यविशिष्टा, कोटिः परकोटिरित्यर्थः । "तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे" इत्यादि स्मरणात् । विंशत्याद्याः सदैकत्वे, सङ्ख्याः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोरिति सङ्ख्येयेऽप्येकवचनम् । रोमाणि सत्त्वं व्यवसाय उत्साहो वीरस्य स्थायीभावस्तस्याङ्कुरा बहिरुद्गताः वीररसाङ्कुरा एवे-त्युत्प्रेक्षा । 'द्रव्यासु व्यवसायेषु सत्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । वंशकरीरस्य समन्तायवाङ्कुरप्रादुर्भावो युक्त इत्यर्थः । अत एव सम्प्रति युद्धे बन्दिभिर्वैता-

तादृग्दीर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्तृतां
शङ्के यत्प्रतिविम्बमम्बुधिपय:पूरोदरे बाडवः ।
व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्ताराः पराभावुकः
कासामस्य न स प्रतापतपनः पारङ्गिरां गाहते ॥ ११ ॥

द्वेष्याकीर्तिकलिन्दशैलसुतया नद्यास्य यद्दोर्द्वयी-
कीर्तिश्रेणिमयी समागममगाद्गङ्गा रणप्राङ्गणे ।

लिकैः श्रुतिपथं कर्णपथं नीतः श्रावित इत्यर्थः । यस्य ऋतुपर्णस्य नामवर्णावली नामाक्षरपङ्क्तिरेव मन्त्रः प्रति क्षितिभृतान्दोःस्तम्भा एव कुम्भीनसाः सर्पाः तान् 'कुम्भीनसो लेलिहानः' इत्यमरः । 'कुम्भीनसो लेहिताहिः' इति वैजयन्ती । स्तम्भयति प्रतिवध्नाति ॥ १० ॥

तादृगिति ॥ तादृग्दीर्घस्य "चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते" इत्युक्तमहापरिमाणस्य विरिञ्चेः ब्रह्मणो वासरस्य विधौ विधाने यस्य प्रतापतपनस्य कर्तृता, न तु प्रसिद्धतपनस्येत्यर्थः । कल्पान्तावस्थायी यस्य प्रताप इति भावः । तां जानामीत्युत्प्रेक्षायाम् । अम्बुधिपय:पूरस्योदरे अभ्यन्तरे बाडवो बडवानलो यस्य प्रतापतपनस्य प्रतिविम्वमेव शङ्क इत्युत्प्रेक्षायाम् । व्योमव्यापिन्यो याः विपक्षस्य विरोधिनो राजकस्य राजसमूहस्य यशांस्येव तारा नक्षत्राणि ताः पराभावुकः परिभविता, लषपतेत्यादिना उकञ्प्रत्यये न लोके-त्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया । सर्वव्यापी अस्य राज्ञः प्रताप एव तपनः कासाङ्गिरां पारं परभागं न गाहते सर्वासामपि गाहते न कासामपि गोचर इत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वेष्येति ॥ यद्यस्मादस्य राज्ञो दोर्द्वयी कीर्तिश्रेणिमयी भुजयुग यशः-परम्परारूपा गङ्गा भागीरथी रणप्राङ्गणे द्वेष्याणां द्विषामकीर्तिरधर्म इति तद्वि-रुद्धार्थत्वादपकीर्तिः सैव कलिन्दतनया कालिन्दी तया नद्या समागममगात् । तत्तस्मात्तस्मिन् गङ्गायमुनासङ्गमे विनिमज्ज्य बाहुजभटैः क्षत्रियभटैः । 'बाहुजः

तत्तस्मिन्विनिमज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरी-
रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥

इति श्रुतिस्वादिततद्गुणस्तुतिः सरस्वतीवाङ्मयविस्मयोत्थया ।
शिरस्तिरःकम्पनयैव भीमजा न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥१३॥

युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा स्वरामृतन्यक्कृतमत्तकोकिला ।
शशंस संसक्तकरैव तद्दिशा निशाकरज्ञातिमुखीमिमां प्रति ॥१४॥

क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । रम्भायाः परीरम्भानन्दं आनन्दसुख, उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये वहुलमिति दीर्घः । तस्य निकेते स्थाने नन्दनवने क्रीडादराडम्बरो विहारेच्छाविजृम्भणमारम्भि आरब्धः । "रभेरशब्लिटोः" इति नुमागमः । एतद्विरोधिनां मरणमेव शरणमिति भावः । अत्र कीर्त्यपकीर्त्योर्गङ्गायमुनारोपाद्रूपकालङ्कारः " सितासिते सरितौ यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति । ये वैतन्वां विसृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते" इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥

इतीति ॥ भीमजा भैमी दमयन्ती इतीत्थं श्रुतिस्वादिता श्रोत्रगृहीता तस्यर्तुपर्णस्य गुणानां स्तुतिः यया सा सती सरस्वत्या देव्या वाङ्मये वाग्जाले विषये यो विस्मयः तदुत्थया शिरसस्तिरःकम्पनयैव मनोरन्वयं मनुसन्तानं तमृतुपर्णं नान्वमन्यत न्यषेधीत् इत्यर्थः । विस्मयाभिनयशिरःकम्पनयैव प्रसङ्गान्निषेधार्थोऽपि संवृत्त इति भावः ॥ १३ ॥

युवेति ॥ स्वर एवामृतं तेन न्यक्कृतमत्तकोकिला सा वचसामधीश्वरा वाग्देवता अन्यं युवानं युवान्तरम् । सुप्सुपेति समासः । तस्य यूनो दिशा दिग्भागेन संसक्तकरा प्रसारितहस्तैव सती, हस्तेन तं निर्दिशन्त्येवेत्यर्थः । निशापतिज्ञातिमुखीं तत्सदृशमुखीमित्यर्थः । ज्ञातिसोदरबन्ध्वादिशब्दाः सादृश्यवाचका इत्याहुः । इमां भैमीं प्रति शशंस, तामामन्त्र्याचख्यावित्यर्थः ॥ १४ ॥

न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने ! विलोचनेनापि नृपं पिपाससि ।
शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं तरङ्गयाऽपाङ्गदिशा दृशस्त्विषः ॥ १५॥

भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्बमम्बरे विहर्तुमभ्यासपरम्परापरा ।
अहो ! महावंशममुं समाश्रिता सकौतुकं नृत्यति कीर्तिनर्तकी ॥

इतो भिया भूपतिभिर्वनं वना-
दटद्भिरुच्चैरटवीत्वमीयुषी ।
निजापि साऽवापि चिरात्पुनःपुरी
पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥ १७ ॥

नेति ॥ हे एणलोचने ! मृगाक्षि ! पाण्ड्यानां भूमण्डनं चूडामणिं तेषु श्रेष्ठं नृपं विलोचनेनापि न पिपाससि पातुं नेच्छासि मुखेन तु कुत इति भावः । किन्तु शशिप्रकाशाननमिन्दुसुन्दराख्यं एनमीक्षितुमपाङ्गदिशा कटाक्षमार्गेणापि दृशस्त्विषो दृक्कान्तीस्तरङ्गय प्रवर्तय ॥ १५ ॥

भुवीति ॥ कीर्तिरेव नर्तकी लासिकी शिल्पिनि ष्वुन् इत्यत्र नृतिखनिरञ्जीनां परिगणनान्नृत्यतेः ष्वुन्प्रत्ययः । "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीप् । भुवि भूतले भ्रमित्वा भूचारीः कृत्वेत्यर्थः । अथाम्बरे अनवलम्बमनवष्टम्भं विहर्तुं नर्तितुमभ्यासानां परम्परा परं प्रधानं यस्याः सा सती, अम्बरचारीरभ्यस्येत्यर्थः । महावंशं महाकुलीनं महावेणुञ्च, 'वंशो वेणौ कुले वर्गे' इति विश्वः । अमुं पाण्ड्यमाश्रिता सती सकौतुकं नृत्यति । अहो ! रूपकालङ्कारः ॥

इत इति ॥ इतोऽस्माद्भिया वनाद्वनमटद्भिः भ्रमद्भिः प्रतिभूपैः उच्चैरटवीत्वं कालवशान्महाटवीत्वमीयुषी प्राप्ता सा पूर्वानुभूता निजा स्वीया पुर्यपि चिरात् पुनरवापि प्राप्ता स्वं स्वकीयं विलासमन्दिरं क्रीडागृहञ्च पुनरध्यासि अध्यासितम् । आसेरधिपूर्वात् कर्मणि लुङ् । बवयोरभेदः । विलेष्वासत इति विलासा विलेशयास्तेषां मन्दिरमिति विशेषणत्वेनापि योज्यम् । अत्रैकस्यारि-

आसीदासीमभूमीवलयमलयजालेपनेपथ्यकीर्तिः
सप्ताकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ।
वीरादस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्पातिभूपातिभूय-
श्चूडारत्नोडुपत्नीकरपरिचरणामन्दनन्दन्नखेन्दुः ॥ १८ ॥

भङ्गाकीर्तिमषीमलीमसतया प्रत्यर्थिसेनाभट-
श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।
अस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं
भालोद्भूतभवाक्षिभानुहुतभुग्जम्भारिदम्भोलयः ॥ १९ ॥

वर्गस्य क्रमादनेकास्वटवींष्वटवीभूतपुरीषु च वृत्तेन तथा पुरीष्वपि पुरीत्वाटवीत्वयोः क्रमसम्बन्धोक्त्या च एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन्वा क्रमेण पर्याय इत्युक्तलक्षणं पर्यायभेदद्वयं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

आसीदिति ॥ वीरादस्मात्पाण्ड्यात् परोऽन्यः को वीर आसीमा सीमान्तात्, अभिविधावव्ययीभावः। भूमीवलयस्य मलयजालेपनेपथ्यं चन्दनचर्चा प्रसाधनभूता कीर्तिर्यस्य सः सप्तानामकूपारपाराणां समुद्रपरतीराणां समाहारः सप्ताकूपारपारी । "तद्धितार्थ" इत्यादिना समाहारद्विगौ ङीप् । 'समुद्रोऽब्धिरकूपारः' इत्यमरः । सैव सदनं येषां तैस्तत्रस्थैर्जनैः घनं निरन्तरमुद्गीतश्चापप्रतापो यस्य सः पदयुगे युगपत्पातिनां भूपानामतिभूयांसि अधिकप्रचुराणि चूडारत्नान्येवोडवस्तासामेव पत्नीनां करा अंशवो हस्ताश्च, 'वलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः ! तेषां परिचरणेन परामर्शेनामन्दमतिमात्रं नन्दन्तः उल्लसन्तः नखा एवेन्दवो यस्य स आसीत्, दिगन्तविश्रान्तप्रतापः समस्तराजवन्द्यश्चायमेव नान्यः कश्चिदित्यर्थः ॥ १८ ॥

भङ्गेति ॥ अस्य पाण्ड्यस्य प्रताप एवानलः भङ्गेन पराजयेन या अकीर्तिः सैव मषी तया मलिमसतया प्रत्यर्थिसेनाभटश्रेण्य एव तिन्दुककाननानि कालस्कन्धवनानि । 'तिन्दुकः स्फुर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारकः' इत्यमरः ।

एतद्दन्तिबलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं
सङ्ग्रामाङ्गणसीम्नि जङ्गमगिरिस्तोमभ्रमाधायिभिः ।
पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनम्रामर-
श्रेणीमध्यचरः पुनःक्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥ २० ॥

शशंस दासीङ्गितविद्विदर्भजामितो ननु स्वामिनि ! पश्य कौतुकम् ।
यदेष सौधाग्रनटे पटाञ्चले चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः ॥२१॥

तेषु विलसति प्रज्वलति भालोद्भूतभवाक्षि हरनिटलनेत्रन्तच्च भानुश्च सूर्यश्च हुतभुगग्निश्च जम्भारिदम्भोलिः कुलिशश्च ते अस्मात्तिन्दुकाग्नेः उत्पतिता उत्थिताः स्फुलिङ्गाः अग्निकणाः जगदुत्सङ्गे जगदुपरि स्फुरन्ति स्फुटं असंशय-मित्युत्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णा । तिन्दुककाष्ठेभ्यो दह्यमानेभ्यो महान्तः स्फुलिङ्गाश्च टचटाशब्दं कुर्वन्तः उत्तिष्ठन्तीति प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

एतदिति ॥ एतस्य पाण्ड्यस्योग्रस्य भयङ्करस्य समरस्य प्रेक्षायै प्रेक्षणाय । गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्यये टिप् । उपनम्राणामुपगतानां अमराणां श्रेण्यां मध्ये चरतीति तथोक्तः स्वयमपि तद्द्रष्टुमागत इत्यर्थः । पृथुर्वैन्यनाम पृथ्वीन्द्रः सङ्ग्रामाङ्गणसीम्नि रणाजिरभूमौ जङ्गमाः सञ्चारिणो गिरीणां स्तोमाः समूहा इति भ्रममादधत इति तैस्तथोक्तैस्तथाभ्रान्तिजनकैरित्यर्थः । अत एव भ्रान्तिमदलङ्कारः । एतस्य पाण्ड्यस्य दन्तिबलैर्गजघटाभिः आलिङ्गिताङ्गी-माक्रान्तस्वरूपां निखिलां भुवं विलोक्य पुनः क्षितिधराणां क्षेपाय धनुषा प्रोत्सारणाय धियं धत्ते नूनमिति शेषः । अतो गम्योत्प्रेक्षा पूर्वोक्तभ्रान्तिमद-लङ्कारोत्थितेति सङ्करः । तेनैतत्सेनागजाः गिरिसमानसङ्ख्यापरिमाणा इति गम्यते । अत्र पराशरः—तत उत्सारयामास शैलान् शतसहस्रशः । धनुष्कोट्या तथा वैण्यस्तेन शैलाविवर्जिता ॥ इति ॥ २० ॥

शशंसेति ॥ इङ्गितवत् त्वराभिज्ञा दासी किङ्करी विदर्भजां भैमीं शशंस बभाण । किमिति ननु हे स्वामिनि ! इतोऽत्र कौतुकं विनोदं पश्य । किं तत् ?

ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः सदस्तदश्वेति हसैः सदःसदाम् ।
स्फुटाऽजनि म्लानिरतोऽस्य भूपतेः सिते हि जायेत शितेःसुलक्षता ॥

ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभूपुरन्दरे सा जगदेकवन्द्यया ।
तदार्जवावर्जिततर्जनीकया जनी कयाचित्परचित्स्वरूपया ॥ २३ ॥

स्वयम्वरोद्वाहमहे वृणीष्व हे! महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतम् ।
कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयश्रिया कलिङ्गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः २४

तदाह—सौधाग्रे नटे नर्तके अत एव चले चञ्चलेऽपि पटाञ्चले ध्वजपटाग्रे काकस्यैष पदार्पणग्रहः पादन्यासाभिनिवेश इति यत् तत्कौतुकमिति पूर्वेणान्वयः। एतेन भैम्यास्तस्मिन् पाण्ड्ये महाननादरः सूचितः ॥ २१ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं तस्या अप्रस्तुतभाषितेनोत्थितैः सदःसदां सभासदां हसैर्हासैः । "स्वनहसोर्वा" इति विकल्पादप्रत्ययः । तत्सदः संसदश्वेति धवलितं, श्वितिधातोर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अतः सदःश्वैत्याद्धेतोरस्य पाण्ड्यस्य भूपतेः म्लानिः विवर्णता स्फुटा व्यक्ता अजनि जाता । जनेः कर्तरि लुङ् । दीपजनेत्यादिना कर्तरि विकल्पाच्चिण् प्रत्ययः । तथाहि सिते धवलिम्नि शितेर्नीलिम्नः असितं, 'शिति कृष्णे च कालं नीलञ्च मेचकम्' इति हलायुधः । सुलक्षता सुग्रहत्वं जायेत हि स्फुटं दृश्यत इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ २२ ॥

ततोऽन्विति ॥ ततोऽनु तदनन्तरं महेन्द्रभूपुरन्दरे महेन्द्रपर्वताधीश्वरे विषये तं लक्षीकृत्वेत्यर्थः । तदार्जवेन तत्प्रावण्येनावर्जिता नमिता तर्जनी प्रदेशिनी यया तया तादृक्तर्जनिकया तमङ्गुल्या निर्दिश्येत्यर्थः । "नद्यृतश्च" इति कप् । कयाचिदनिर्वाच्यया परचित्स्वरूपया परज्योतिरात्मिकया जगदेकवन्द्यया देव्या सरस्वत्या सा जनी वधूर्जगदे गदिता ॥ २३ ॥

स्वयम्वरे इति ॥ हे इति सम्बोधने । अथ सम्बोधनार्थकाः—'स्युः प्याटपाडङ्ग हे है भो' इत्यमरः । हे भैमि! स्वयम्वरेण स्वयम्वरकर्मणा य उद्वाहमहो विवाहोत्सवस्तस्मिन्नागतं महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमधीशं वृणीष्व । तत्र

अयं किलायात इतीरिपौरवाग्भयाद्यादस्य रिपुर्वृथा वनम् ।
श्रुतस्तदुत्खापगिरस्तदक्षराः पठद्भिरत्रासि शुकैर्वनेऽपि सः ॥२५॥

इतस्त्रसद्विद्रुतभूभृदुज्झिता प्रियाऽथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।
शशंस पृष्टाद्भुतमात्मदेवजं शशित्विषः शीतलशीलतां किल ॥ २६

महेन्द्रशैले कलिङ्गजानां कलिङ्गदेशोद्भवानां गजानां कुम्भयोः स्वस्य ते कुचद्वय-श्रिया सह कलिं कलहं शृणु । तद्देशस्य गजप्रायत्वात् त्वत्कुचकुम्भयोः करि-कुम्भयोश्च साम्यं व्यक्तीभविष्यतीति भावः ॥ २४ ॥

अयमिति ॥ अयं महेन्द्रनाथ आयातः किल इतीरिणामितिवादिनां पौराणां वाग्भ्यो जनवादेभ्यः भयादस्य रिपुर्वृथा वनमयात् । वृथात्वमेवाह—श्रुता आकर्णितास्तान्येवाक्षराणि अयमायातः किलेत्येवंरूपाणि यासु तास्तदक्षराः तेषां पौराणां उत्खापगिरो वासनायातानुत्खापयितप्रलापान् पठद्भिरुच्चारयद्भिः शुकैर्वने विपिनेऽपि सः रिपुरत्रासि त्रासितः । त्रसेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अत्र सत्यपि त्रासनिवृत्तिकारणे त्रासकारणशुकवाक्यनिमित्तेन तदनुत्पत्तेरुक्तनिमित्त-रूपो विशेषोक्तिभेदोऽलङ्कारः । कारणसामग्र्यां कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिरिति सामान्यलक्षणात् ॥ २५ ॥

इत इति ॥ इतोऽस्मात् महेन्द्रनाथात् त्रसता बिभ्यता, अत एव विद्रुतेन पलायितेन भूभृता प्रतिभूभुजोज्झिता वने त्यक्ता प्रिया तत्कान्ता वनमानवीजनैः किरातीजनैः दृष्टा । अथ दर्शनानन्तरमात्मदेशजं त्वद्देशे किमद्भुतमस्ति ? इति पृष्टा सती । अप्रधाने दुहादीनामित्यत्र प्रधाने कर्मणि क्तः । शशित्विषश्चन्द्रिकायाः शीतलशीलतां शिशिरस्वभावतां शशंस किल ? कथयामास खलु ? इदं पूर्वविरहाया मुग्धायाश्चन्द्रकिरणानां विरहे दुःसहत्व-मजानन्त्यास्तत्र शीतलत्वमत्रोष्णत्वमिति भ्रान्तिरिति भावः ॥ २६ ॥

इतोऽपि किं वीरयसे न कुर्वतो नृपां धनुर्बाणगुणैर्वशंवदान् ।
गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं तमेनमुर्वीवलयोर्वशी वशम् ॥२७॥

एतद्भीतारिनारी गिरिबिलविगलद्वासरा निःसरन्ती
स्वक्रीडाहंसमोहग्रहिलशिशुभृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्रा ।
आक्रन्दद्भूरियत्तन्नयनजलमिलच्चन्द्रहंसानुबिम्ब-
प्रत्यासत्तिप्रहृष्यत्तनयविहसितैराश्वसीन्न्यश्वसीच्च ॥ २८ ॥

इतोऽपीति ॥ हे भैमि ! उर्वीवलयोर्वशी भूलोकाप्सरोविशेषस्त्वं शुद्धेनानवद्येन गुणेन सौन्दर्यगुणेन मौर्व्या च एकैनैवेति भावः । तमेनं महेन्द्रनाथं निर्भरं नितान्तं वशं विधाय वशीकृत्य धनुर्बाणगुणैः त्रिभिरपि नृपान्वशंवदान् वश्यान् । प्रियवशे वदः खच् । कुर्वतः कुर्वाणादितोऽस्मादपि । पञ्चमी । किं न वीरयसे न पराक्रमसे । "वीरशूरविक्रान्तौ" इति चौरादिकाल्लट् ॥ २७

एतदिति ॥ एतस्मान्महेन्द्रनाथाद्भीतस्यारेर्नारी गिरिबिलेषु गुहासु विगलन्वासरो यस्याः सा तत्रैव नीतदिनेत्यर्थः । निःसरन्ती ततः सायं निष्क्रामन्ती स्वक्रीडाहंसमोहेन तद्भ्रान्त्या ग्रह आग्रहः तद्वान् ग्रहिलः । पिच्छादित्वादिलच् प्रत्ययः । तेन शिशुना कथं प्रार्थितो ग्रहीत्वा दीयतामिति याचित उन्निद्रश्चन्द्रः पूर्णेन्दुः यस्याः सा सती भूरि भूयिष्ठमाक्रन्दत् । यद्यस्मादाक्रन्दनात्तस्या मातुर्नयनजले मिलन् सङ्क्रामन् चन्द्र एव हंसस्तस्यानुबिम्बस्य प्रत्यासत्त्या प्रतिबिम्बप्राप्त्या प्रहृष्यतस्तनयस्य विहसितैः अट्टहासैराश्वसीत् स्तम्भितहृदयासीत् । किन्तु न्यश्वसीच्चेति दुर्दशानुभावदुःखानुभावोक्तिः । ह्यान्तक्षणश्वसेत्यादिना सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । अत्र नारीशिशोश्चन्द्रबिम्बे तत्प्रतिबिम्बे च कविसम्मतसादृश्याद्धंसभ्रान्तिनिबन्धनात् भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ २८ ॥

अस्मिन्दिग्विजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायिनी
कम्पं सात्त्विकभावमञ्चति रिपुक्षोणीन्द्रदारा धरा ।
अस्यैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्भिरूर्ध्वं निजः
पन्था भास्वति दृश्यते बिलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥

विद्राणे रणचत्वरादरिगणे त्रस्ते समस्ते पुनः
कोपात्कोऽपि निवर्तते यदि भटः कीर्त्या जगत्युद्भटः ।
आगच्छन्नपि सम्मुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ
द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पच्छिराः ॥ ३० ॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन् महेन्द्रनाथे दिग्विजयोद्यते सति रिपुक्षौणीन्द्राणां दाराः कलत्रभूता धरा अयं महेन्द्रनाथ एव मे मम पतिः स्तात् अस्तु । अस्तेर्लोटि सिपि तातङादेशः । श्नसोरल्लोप इति अकारलोपः । इति ध्यायिनी सङ्कल्पयन्ती कम्पं कम्पाख्यं सात्विकभावमञ्चति प्राप्नोति । औत्पातिके भूकम्पे सात्विकोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । किञ्चास्यैव समरे अभिमुखं निपत्यागत्योर्ध्वमूर्ध्वलोकं यास्यद्भिः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः भास्वति सूर्यमण्डले बिलमयच्छिद्ररूपः निजः पन्था दृश्यते । आसन्नमृत्योरादित्यमण्डलं सच्छिद्रमिव दृश्यत इत्यागमः । अत्रात्मीयोर्ध्वगमनमागत्वोत्प्रेक्षा पूर्ववद्गम्या । "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥" इति ॥ २९ ॥

विद्राण इति ॥ समस्तेऽरिगणे त्रस्ते रणचत्वराद्रणाङ्गणाद्विद्राणे विद्रुते सति । द्रातेः कर्तरि क्तः । संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठातकारस्य नत्वे णत्वम् । कीर्त्या जगत्युद्भटः प्रसिद्धः कोऽपि भटः कोपात् पुनर्निवर्तते यदि सम्मुखमभिमुखमागच्छन् अप्यसौ भटो द्राक् सपदि एतस्य छुरिकायाः शस्त्रविशेषस्य रयेण । ठणिति च्छेदनशब्दानुकारः छिन्नमपसर्पदपगच्छच्छिरो यस्य स सन् विमुखतां पराङ्मुखत्वमेवाधिगच्छतीति विरोधः । विगतमुखत्वमिति तद्विरोधपरिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

ततस्तदुर्वीन्द्रगुणाद्भुतादिव स्ववक्त्रपद्मेऽङ्गुलिनालदायिनी ।
विधीयतामाननमुद्रणेति सा जगाद वैदग्ध्यमयेङ्गितैव ताम् ॥ ३१

अनन्तरं तामवदन्नृपान्तरं तदर्थदृक्तारतरङ्गरिङ्गणा ।
तृणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती स्वतीव्रतेजः परिभूतभूतलम् ॥ ३२ ॥

तदेव किन्तु क्रियते न का क्षतिर्यदेष तद्दूतमुखेन काङ्क्षति ।
प्रसीद काञ्चीमयमाच्छिनत्तु ते प्रसह्य काञ्चीपुरभूपुरन्दरः ॥

तत इति ॥ ततस्तद्वर्णनानन्तरं तस्योर्वीन्द्रस्य महेन्द्रनाथस्य गुणेष्वद्भुतादाश्चर्यावेशादिव वस्तुतस्त्वनादरादिति भावः । स्ववक्त्रपद्मे अङ्गुलिमेव नालं ददातीति तद्दायिनी पद्मस्य नालाविनाभावादिति भावः । सा दमयन्ती वैदग्ध्यमयं तत्प्रचुरमिङ्गितं यस्याः सैव सती तां सरस्वतीमाननमुद्रणा मौनं विधीयतामिति जगाद अङ्गुलिदानरूपा निजमुखमुद्रैव तस्या मौनोपदेशोऽभूदित्यर्थः । विदग्धा हि स्वेङ्गितेनैव परं बोधयन्तीति भावः ॥ ३१ ॥

अनन्तरमिति ॥ अनन्तरं सरस्वती तस्मै तदर्थो नृपान्तरार्थो दृशोस्तारतरङ्गरिङ्गणा प्रौढोर्मिरचना यस्याः सा सती तं दृशा निर्दिशन्तीत्यर्थः । तां दमयन्तीं तृणीभवन् पुष्पशरो यस्य तत् तृणीकृतमन्मथं स्वस्य तीव्रेण तेजसा परिभूतं भूतलं येन तत् नृपान्तरमन्यं नृपम् अवदत् । ब्रूञ् समानार्थकत्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ ३२ ॥

तदिति ॥ हे भैमि ! एष काञ्चीपुरभूपुरन्दरः काञ्चीनगरालङ्कृतदेशाधीश्वरो दूतस्य मुखेन यदेव काङ्क्षति तत्काङ्क्षितं किं नु न क्रियत एव कर्तव्यमेव तदित्यर्थः । का क्षतिः? तत्करणे का हानिः? प्रत्युत श्रेय एवेति भावः । अथ तदाकाङ्क्षितमेव प्रार्थयते अयं काञ्चीपतिस्ते काञ्चीं मेखलां प्रसह्य बलादाच्छिनत्तु आच्छिद्य गृह्णातु काञ्चीपतेरुचितत्वादिति भावः । अत एव प्रसीद प्रसन्ना भव अनुमन्यस्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते दिगेव तु स्तब्धतया विलङ्घ्यते ।
इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नयं नयं सम्यगुपादिशद्द्विषाम् ॥३४॥

अदःसमित्सम्मुखवीरयौवतत्रुटङ्कुजाकम्बुमृणालहारिणी ।
द्विषद्गणस्त्रैणदृगम्बुनिर्झरे यशोमरालावलिरस्य खेलति ॥ ३५ ॥

सिन्दूरद्युतिमुग्धमूर्धनि धृतस्कन्धावधिश्यामिके
व्योमान्तःस्पृशि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोद्धुरे धावति ।
जानीमो नु यदि प्रदोषतिमिरव्यामिश्रसन्ध्याधिये
वाऽस्तं यान्ति समस्तबाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥ ३६ ॥

मयीति ॥ अयं काञ्चीपतिश्चापं दधद्धारयन्नाशुगं बाण क्षिपन् द्विषां शत्रूणां मयि विषये नम्रतया अवनत्या प्रणत्या च स्थितिर्हस्तेऽवस्थानं प्रतिष्ठा च लभ्यते । स्तब्धतया अनम्रतया तु दिगेव विलङ्घ्यते । न कुत्रापि स्थीयत इति नयं नीतिमुपादिशदिव । व्रु व्यर्थत्वाद्द्विकर्मकः । धनुर्बाणदृष्टान्तेन द्विषां नम्रत्वे स्थितिरन्यथा क्षेप एवेत्युपादिशदिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

अद इति ॥ अस्य काञ्चीपतेर्यशसामेव मरालानां हंसानामावलिः अमुष्य भूपतेः समित्सु युद्धेषु सन्मुखानां वीराणां यौवतानि युवतीसमूहाः, 'गार्भिणं यौवतञ्चण' इत्यमरः । भिक्षादिपाठात् समूहार्थेऽण्प्रत्ययः । भस्याढे तद्धित इति प्राक्पुंवद्भावाभावश्च । तेषां त्रुटन्ति भ्रश्यन्ति भुजासु कम्बूनि शङ्खवलयानि 'शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियाम्' इत्यमरः । तान्येव मृणालानि तानि हरतीति तद्धारिणी सती द्विषद्गणस्य एतदीयारिवर्गस्य स्त्रैणे स्त्रीसम्बन्धिनि दृगम्बुनिर्झरे नेत्रजलप्रवाहे खेलति क्रीडति । 'स्त्रीणां पुंसाञ्च यत्किञ्चित् स्त्रैणं पौंस्नम्' इति क्रमादित्यमरः । "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्" इति नञ् । रूपकालङ्कारः ॥

सिन्दूरेति ॥ 'सिन्दूरं नागसम्भवम्' इत्यमरः । तस्य द्युतिभिः मुग्धमूर्धनि सुन्दरमस्तके धृतः स्कन्धोऽवधिर्यस्याः सा श्यामिका यस्य तस्मिन् स्कन्धपर्यन्तं श्यामले तत उपरि सिन्दूरारुण इत्यर्थः । व्योमान्तस्पृशि अभ्रङ्कषे

हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-
सीदन्मर्कटकीटकृत्रिमसितच्छत्रीभवत्कौस्तुभम् ।
उज्झित्वा निजसद्म पद्ममपि तद्व्यक्तावनद्धीकृतं
लूतातन्तुभिरन्तरद्य भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥ ३७ ॥

सिन्धोर्जैत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्तिपूर्तोद्भुतं
यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न वाचंयमाः ।

तद्वर्तिनि च अस्य काञ्चीपतेः सिन्धुरे गजे समरारम्भेषूद्धुरे निर्भरे अनर्गल इत्यर्थः । ऋक्पूरब्धूरित्यादिना समासान्तः । धावत्यभिमुखागते सति अन्वनन्तरं समस्तबाहुजानां समस्तक्षत्रियाणां भुजातेजांसि भुजप्रतापा एव सहस्रांशवः सूर्याः प्रदोषतिमिरेण व्यामिश्रसन्ध्याधियैवास्तं यान्ति यदि श्यामारुणसिन्धुरे तिमिरमिश्रसन्ध्याभ्रान्त्यैवास्तं यान्ति किमिति जानीमः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥३६॥

हित्वेति ॥ श्रीर्लक्ष्मीः स्वभवनं निजनिवासं दैत्यरिपोर्विष्णोरुरः शून्यत्वदोषेण रिक्ततादोषेण स्फुटमासीदन्तः प्रत्यासीदन्तः ये मर्कटकीटास्तन्तुवायकीटाः । 'लूना स्त्री तन्तुवायोर्णनाभिमर्कटकाः समाः' इत्यमरः । तेषां सम्बन्धि यत्कृत्रिमसितच्छत्रं सितछत्राकारं लूतातन्तुवितानमण्डलं तथाभवन् कौस्तुभो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा हित्वा निजसद्म नित्यनिवासभवनं तत्प्रसिद्धं पद्ममप्यन्तर्लूतातन्तुभिर्व्यक्तमवनद्धीकृतं बद्धं यथा तथोज्झित्वा अद्य सम्प्रत्यस्य भुजयोरन्तर्विश्राम्यति । अत्रैकस्याः श्रियः क्रमेणानेकाधारवृत्त्युक्त्या पर्यायालङ्कारः । तेनैव तद्भुजयोरन्तरस्य श्रीरञ्जने विष्णूरःपद्माभ्यामप्यधिकं वस्तु व्यज्यते ॥ ३७ ॥

सिन्धोरिति ॥ अयं काञ्चीपतिः सिन्धोरब्धेः जैत्रञ्जेतृ जयशीलं ततोऽप्यधिकमित्यर्थः । जेतृशब्दात् तृन्नन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । पवित्रं पावनं तत्तथा प्रसिद्धं कीर्तिरेव पूर्तं खातकर्म । "नध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम्" इति निष्ठानत्वप्रतिषेधः । तदेवाद्भुतमसृजत् यत्र पूर्ते जगन्ति लोकाः

यद्बिन्दुश्रियमिन्दुरञ्चति जलञ्चाविश्य दृश्येतरो
यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागर्ति यागेश्वरः ॥ ३८ ॥

अन्तः सन्तोषवाष्पैः स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्णयिष्य-
न्नङ्गेनानस्तिलोमाऽऽरचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम् ।
न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विद्मः
शृण्वन्नेतस्य कीर्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥

स्तान्ति । यत्र यस्मिम् विषये कवयः कवयितारो वाचं यच्छन्तीति वाचंयमा न सन्ति सर्वेऽपि मौनिनो भवन्ति, वर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । वाचि यमो व्रत इति खच्प्रत्ययः । "वाचंयमपुरन्दरौ च" इति निपातनान्नुमागमः । इन्दुर्यस्य पूर्तस्य बिन्दुश्रियमञ्चति प्राप्नोति । असाविन्दुर्यस्य जलञ्चाविश्य दृश्येतरः सावर्ण्याददृश्यो जलदेवता आप्यशरीरदेवताविशेषः सन् जागर्ति । प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षते । स्फटिकाद्भवतीति स्फटिकभूः स्फटिकोद्भवो यागेश्वरः सन् जागर्ति । स्फटिकलिङ्गे यागेश्वर इति प्रसिद्धिः ॥ ३८ ॥

अन्तरिति ॥ एतस्य राज्ञः कीर्तीः शृण्वन् उरगपतिः शेषः दृशो दृष्टयस्ताभिः दृग्भिः आकर्णयिष्यन् श्रोष्यन् अत एवान्तः सन्तोषवाष्पैः न स्थगयति नाच्छादयति अन्यथा चक्षुः श्रवसोऽस्य रूपग्रहणवच्छब्दग्रहणस्यापि तैः प्रतिबन्धादिति भावः । नाङ्गेनेति देशान्तरपाठः । अङ्गेन वपुषा, येनाङ्गविकार इति तृतीया। अङ्गेनेति पाठे अङ्गे वपुषि अस्तिलोमा न भवतीति अनस्तिलोमा अविद्यमानलोमा सन् । अस्तीत्यव्ययं विद्यमानपर्यायः । तस्य सुबधिकारे अस्तिक्षीरादिवचनाद्बहुव्रीहिः । अत एवानन्दकन्दामानन्दकारिणीं पुलकश्रेणीं न आरचयति, तथाक्षौणी भङ्गभीरुः, च पृथिवीविदारणभीतः शिरःकम्पनं च न कलयति । तत्तस्मात् कथं केन प्रकारेण प्रीतिमाविष्करोति न विद्मः । वाक्यार्थः कर्म ॥ ३९ ॥

आचूडाग्रममज्जयज्जयपटुर्यच्छल्यकण्डानयं
संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।
सा सेवास्य पृथुः प्रसीदसि तया नास्मै कुतस्त्वत्कुच-
स्पर्धागर्धिषु तेषु तान् धृतवते दण्डान् प्रचण्डानपि ॥ ४०

स्मितश्रिया सृक्कणि लीयमानया वितीर्णया तद्गुणशर्मणेव सा ।
उपाहसत् कीर्त्यमहत्वमेव तं गिरां हि पारे निषधेन्द्रवैभवम् ॥

निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशावकामसाऽवभाणीदपरं परन्तपम् ।
पुरेव तद्दिग्वलनश्रियो भुवा भ्रुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितम् ॥

आचूडेति ॥ जयेपटुः समर्थोऽयं राजा सङ्ग्रामे रिपुराजकुञ्जरघटानां कुम्भस्थलेषु स्थिरान् निश्चलान् शल्यकाण्डान् शरकाण्डान् आचूडाग्रमापुङ्खमुखं अमज्जयत् निखातवानिति यत् सा अस्य राज्ञः (कर्तुः) पृथुर्महती सेवा तया सेवया त्वत्कुचाभ्यां सह स्पर्धागर्धिषु मत्सरगृध्नुषु तेषु कुञ्जरकुम्भेष्वपराधिषु प्रचण्डानुग्रान् तान् दण्डान् धृतवतेऽपि अस्मै राज्ञे कुतो न प्रसीदसि, एनं वृणीष्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्मितेति ॥ सा भैमी तस्य काञ्चीपतेः गुणशर्मणा गुणप्रीत्येव वस्तुतस्त्वनादरादिति भावः । वितीर्णया विसृष्टया सृक्कण्यधराञ्चले लीयमानया सङ्कुचन्त्या स्मितश्रिया मन्दहासप्रभया कीर्त्यमहत्वमेव वाच्यमानमहत्वमेव अत एव तं काञ्चीपतिं उपाहसदुपहसितवती । तथा हि निषधेन्द्रवैभवं नलमाहात्म्यं गिरां पारे हि वाचामगोचरमित्यर्थः । अत्र नलगुणानुरागाख्येन कारणेनैतदपरागरूपकार्यसमर्थनात् तद्रूपार्थान्तरन्यासः ॥ ४१ ॥

निजेति ॥ असौ सरस्वती सभासु सभाजितं पूजितं परन्तपं रिपुतापम् । द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्प्रत्ययः । खचि ह्रस्वः, अरुर्द्विषजन्तस्य मुम् । अपरमन्यं नृपं पुरेव पूर्ववत् तस्य राज्ञो दिशि वलने या श्रीस्तस्या भुवा स्थानेन तद्दिग्वलितयेत्यर्थः । भ्रुवा दगूर्ध्वावयवेन । 'ऊर्ध्वदग्भ्यां भ्रुवावस्त्रियाम्'

कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते नतेन हाहा शिरसा रसादृशाम् ।
भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्चला निपेयनेपालनृपालपालयः ॥४३॥

ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता यदीयमेयत्परमेव हिंसितुम् ।
अतीव विश्वासविधाति चेष्टितं बहुर्महानस्य स दाम्भिकः शरः ॥

रिपूनवाप्यापि गतोऽवकीर्णितामयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।
भृशं विरक्तानपि रक्तवत्तरान् निकृत्य यत्तानसृजासृजद्युधि ॥४५

इत्यमरः । विनिर्दिश्य निजाक्षिलक्ष्म्या स्वनेत्रशोभया हसितैणशावकां मृगाक्षीं भैमीमभाणीत् बभाण ॥ ४२ ॥

— **कृपेति** ॥ हे भैमि! नतेन अवनतेन शिरसा रसां भुवं पश्यन्तीति रसादृशां अधःपश्यतामित्यर्थः । नृपाणामुपरि क्वचित् कुत्रापि ते कृपा न हाहेति खेदे । तावत्तव लोचनाञ्चलाः कटाक्षाः निपेया ग्राह्या नेपालनृपालस्य नेपालभूपतेः पालिः कोटिः तद्दिग्भागो येषां ते भवन्तु, कटाक्षदृष्ट्या तं पश्येत्यर्थः । 'स्त्रियः पाल्यस्त्रिकोटयः' इत्यमरः ॥ ४३ ॥

ऋजुत्वेति ॥ यस्येदं यदीयं ऋजुत्वं अवक्रता परच्छन्दानुकूलता मौनं निःशब्दता वाचंयमत्वञ्च श्रुतिपारगामिता कर्णान्तगामित्वं वेदपारगत्वञ्च ता एतदेवंरूपं अतीवात्यन्तं विश्वासान् विगतासून् अन्यत्र विश्वासं प्रत्ययं विदधत्ते इति विश्वासविधायि चेष्टितं चरित्रं परमरिमन्यञ्च हिंसितुं हन्तुमपकर्तुं चैव सोऽस्य राज्ञो बहुरनेकः शरः । जातावेकवचनम् । महानधिकः दम्भः कपटं प्रयोजनमस्येति दाम्भिको लोकवञ्चक इत्यर्थः । प्रयोजनमिति ठक् । 'कपटोऽस्त्रीव्याज दम्भा' इत्यमरः । अत्र शूरे दाम्भिकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥

रिपूनिति ॥ यावत् साकल्येन जनानां रञ्जनमेव व्रतमस्यास्तीति तद्व्रती सर्वधन्वीतिवदिनन्तो बहुव्रीहिः। अयं नेपालभूपो रिपूनवाप्याप्यवकीर्णितां क्षतव्रतत्वन्न गतः । कुतः यद्यस्माद्भृशं विरक्तानरक्तानपि रिपून् युधि निकृत्य छित्वा । कृन्ततेः क्त्वो ल्यप् । असृजा रक्तवत्तरानतिशयेन रक्तवर्णाननुरक्तांश्च ।

पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद्यदि तदा
पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।
यशोऽमुष्येवोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना
कथञ्चित् क्षीराम्भोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

यावत्पौलस्त्यवास्तूभवदुभयहरिल्लोमरेखोत्तरीये
सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्तिः ।
यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिवृढनगरारम्भणस्तम्भमुद्रा-
वद्री सन्ध्यापताकारुचिरचितशिखाशोणशोभावुभौ च ॥

रञ्जेः क्तवत्वन्तात्तरप् । असृजदकरोत् रिपूनपि रञ्जयतः कुतो जनरञ्जनव्रतभङ्ग इति भावः ॥ ४५ ॥

पततीति ॥ पतङ्गः सूर्यः एतस्य राज्ञः तेजोहुतभुजि प्रतापाग्नौ कदाचित्पतति यदि तदा अङ्गीकृततमो भृशंस्वीकृतः पतङ्गस्य शलभस्य य आपदुदयः स येन स्यात् शलभतामियादित्यर्थः । 'पतङ्गः शलभे साधौ मार्जारेऽर्के खगेश्वर' इति वैजयन्ती । किं च अमुष्य राज्ञ एव यश उपार्जयितुमसमर्थेन विधिना ब्रह्मणापि कथञ्चित्तस्य यशसः प्रतिनिधिस्तत्प्रख्यः क्षीराम्भोनिधिः कृतः । न तु तादृग्यशो लब्धमित्यर्थः । सूर्यादधिकप्रतापः क्षीराब्धेरधिकयशाश्चेत्यर्थः ॥४६॥

यावदिति ॥ पौलस्त्ययोर्विभीषणवैश्रवणयोर्वास्तूभयन्त्यौ, 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्' इत्यमरः । उभे च ते हरितौ उभयहरितौ दक्षिणोत्तरदेशावित्यर्थः । "उभादुदात्तो नित्यम्" इत्यत्र पृथग्योगकरणादेवायजादेशस्य नितत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहण वृत्तिविषये उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगनियमज्ञापनार्थमिति कैयटः । तयोर्यथासङ्ख्यं रोमरेखा रोमराजिरुत्तरीयञ्च ते सन्तौ सेतुप्रालेयशैलौ यावत् यावद्दूरस्थिताविति शेषः । किं च प्राचीप्रतीच्यावाशे प्राक्प्रत्यगाशे । "स्त्रियाः पुंवत्" इत्यादिना पुंवद्भावः । तयोः परिवृढौ प्रभू इन्द्र-

युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्येवादसीयस्य वा
बुद्धान्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य बाणावलीः ।
छिन्नं वावनतीभवन्निजभियः खिन्नं भरेणाथवा
राज्ञाऽनेन हठाद्विलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥ ४८ ॥

न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं
समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि ।
नृणां पश्यत्यस्य क्वचन विशिखान् किन्तु पतित-
द्विषद्वक्षःश्वभ्रैरनुमितिरमून् गोचरयति ॥ ४९ ॥

वरुणौ । प्रभौ परिवृढ इति निपातः । तयोर्नगरयोरारम्भणे यौ स्तम्भौ मूलस्तम्भौ तयोर्मुद्रेव मुद्रा सन्निवेशो ययोस्तौ सन्ध्ययोरेव द्वयोः पताकयोः रुचिभिर्भाभीरचितयोः शिखयोरग्रयोः शोणशोभा ययोस्तावुभौ अद्री उदयास्तशैलौ यावत्पर्यन्तमेतस्य नरपतेः कीर्तिश्चरति चतुर्दिगन्तविश्रान्तकीर्तिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

युद्धेति ॥ युद्धा युद्धं कृत्वा रणस्य वा अन्तरन्तःकरणे स्वेषां परेषां चान्तरं तारतम्यं बुद्धा बाणावलीरुन्मुच्यायुधान्युत्सृज्यादसीयस्य अमुष्य सम्बन्धिनश्चरणस्यैव वाभिमुखं निपततामागच्छतामरीणां हठाच्छिन्नं वा । अथवा निजभियो भरेण भारेण खिन्नं श्रान्तमत एव अवनतीभवन्नम्रीभवत् शिरोऽनेन राज्ञा भूमौ विलोठितं परिवर्तितमभूत् । एतच्छत्रूणां मरणमेतच्छरणं वा गतिर्नान्येति भावः ॥ ४८ ॥

नेति ॥ नृणां रणद्रष्टॄणां पुंसां नृ चेति विकल्पान्नामीति दीर्घप्रतिषेधः । दृष्टिरस्य राज्ञो विशिखान् शरान् तूणात् निषङ्गादुद्धारे उद्धरणकाले न पश्यति गुणो मौर्वी, 'मौर्वी गुणो ज्या' इति धनञ्जयः । तेन घटने न सन्धाने न, आश्रुतिशिखमाकर्णान्तं समाकृष्टौ गुणाकर्षणे, न वियत्याकाशे न लक्ष्ये वेध्ये न च भुवि एवं क्वचन कुत्रापि न पश्यतीति सर्वत्रानुषङ्गः । किन्तु पतितानां

दमस्वसुश्चित्तमवेत्य हासिका जगाद देवीं कियदस्य वक्ष्यसि ।
भण प्रभूते जगति स्थिते गुणैरिहाप्यते सङ्कटवासयातना ॥५०॥

ब्रवीति दासीह किमप्यसङ्गतं ततोऽपि नीचेयमतिप्रगल्भते ।
अहो ! सभा साधुरितीरिणः क्रुधा न्यषेधदेतत्क्षितिपानुगान् जनः॥

अथान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी मुखेन तद्दिङ्मुखसम्मुखेन सा ।
दमस्वसारं वदति स्म देवता गिरामिलाभूवदतिस्मरश्रियम् ॥ ५२

द्विषतां वक्षस्सु श्वभ्रैः रन्ध्रैः, 'रन्ध्रं श्वभ्रं वपासुषिः' इत्यमरः । अनुमिति-रानुमानिकज्ञानं अमून् विशिखान् गोचरयति विषयीकरोतीति वेगातिशयोक्तिः ॥

दमस्वसुरिति ॥ हासयतीति हासिका हासयित्री काचित् दमस्वसु-श्चित्तमवेत्य बुद्ध्वा देवीं सरस्वतीं जगाद । किमिति । हे देवि ! अस्य राज्ञः सम्बन्धि कियद्वक्ष्यसि कियत्प्रपञ्चयसीत्यर्थः । किंतु प्रभूते महति जगति स्थितै-र्गुणैरिहास्मिन् राज्ञि सङ्कटवासेन सङ्कीर्णस्थित्या यातना तीव्रवेदना आप्यते अनुभूयत इति भण । सर्वगुणाकरोऽयमस्तु नैनं दमयन्ती वृणुत इति भावः ॥

ब्रवीतीति ॥ इह सभायां दासी किङ्करी किमप्यसङ्गतं ब्रवीति नीचा तुच्छा इयं दासी । ततो देवीतोऽपि अतिप्रगल्भते उच्छृङ्खलते ब्रूते अहो आश्चर्यं सभा साधुर्धर्म्यैति सोल्लुण्ठोक्तिः । इतीरयतीति ईरिण आक्रोशत एतस्य क्षितिपस्यानुगाननुचरान् जनः तटस्थजनः क्रुधा क्रोधेन न्यषेधत् न्यवारयत् ॥ ५१ ॥

अथेति ॥ अथ कृपामयी सा गिरां देवता इलानुभा ऐलेन पुरूरवसा तुल्यं इलाभूवत् । तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः । क्रियात्र स्मरातिक्रमः । अतिस्मर-श्रियं अतिक्रान्तमदनलावण्यमन्यं नृपमुद्दिश्य तस्य नृपस्य दिङ्मुखसम्मुखेन तद्दिग्भागाभिमुखेन मुखेन करणेन तेनोपलक्षिता सती दमस्वसारं दमयन्तीं वदति स्म ॥ ५२ ॥

विलोचनेन्दीवरवासवासितैः सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः ।
त्रपामपाकृत्य निभान्निभालय क्षितिक्षितं मालयमालयं रुचः ॥५३

इमं परित्यज्य परं रणादरिः स्वमेव भग्नः शरणं मुधाविशत् ।
न वेत्ति यत्त्रातुमितः कृतस्मयो न दुर्गया शैलभुवाऽपि शक्यते ॥

अनेन राज्ञाऽर्थिषु दुर्भगीकृतो भवन् घनध्वानजरत्नमेदुरः ।
तथा विदूराद्रिरदूरतां गमी यथा स गामी तव केलिशैलताम् ॥

विलोचनेति ॥ विलोचने एवेन्दीवरे तयोर्वासेन स्थित्या वासितैः सुरभितैः लब्धप्रकर्षैरित्यर्थः । सितैरवदातैरपाङ्गैरध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः कटाक्षमार्गप्रवृत्तकान्तिशिखाभिः (करणैः) रुचः कान्तेरालयं आकरं मालयाख्यन्तं क्षितिक्षितं क्षितीशं, क्षितिं क्षिणोतीति क्षितिक्षित् क्षितीशः । क्षिधातोरैश्वर्यार्थात् क्विप् । तं त्रपामपाकृत्य निभात् कुतश्चिद्व्याजान्निभालय विलोकय ॥ ५३ ॥

इममिति ॥ अरिरेतच्छत्रू रणाद्भग्नः सन् परमरिमुत्कृष्टं वा इमं नृपं परित्यज्य शरणमप्राप्य मुधा वृथा स्व स्वकीयं शरणं गृहमेव शरणं रक्षकमविशत् प्रविष्ट इत्यावृत्त्या सम्बन्धः कथं वृथा । वृथात्वे कथं तत्करणं तदाह— यद्यस्मात् कृतस्मयः कृताहङ्कारः सोऽरिदुर्गया दुर्गमया शैलभुवा शैलपृष्ठेन गिरिदुर्गेणापीत्यर्थः । तथा शैलोद्भवया दुर्गया दुर्गादेव्यापि इतोऽस्माद्राज्ञः त्रातुं न शक्यते । किं पुनः स्वगृहेणान्येन वा पुरुषेणापीत्यपिशब्दार्थः । इति न वेत्ति । प्राणाशक्त्या वैयर्थ्यमज्ञानात् प्रवेशः स्मयादज्ञानञ्चेति भावः ॥ ५४ ॥

अनेनेति ॥ अनेन राज्ञा अर्थिषु विषये दुर्भगीकृतः तुच्छीकृतः यथेच्छमर्थिभिरुपादीयमानरत्नोऽपि कियदेतदित्युपेक्षेत इत्यर्थः । तथा घनध्वानजैः नवमेघशब्दोत्थैरत्नैः मेदुरः पूर्ण एव भवन् अतिव्ययेऽप्यक्षीणरत्न इत्यर्थः । विदूराद्रिः वैदूर्याचलः तथा तेन प्रकारेण अदूरतामासन्नतां गामी गमिष्यन् यथा सोऽद्रिस्तव केलिशैलतां गामी गमिष्यन् । "भविष्यति गम्यादयः" इति गमिगाम्योः साधुत्वम् । "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ॥

नम्रप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमुखकमलम्लानताभृङ्गजात-
छायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरैणेयनेत्रे ! ।
दृप्तारिप्राणवातामृतरसलहरीभूरिपानेन पीनं
भूलोकस्यैष भर्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं बिभर्ति ॥५६॥

अध्याहारः स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-
स्याहेर्भूयः फणसमुचितः काययष्टीनिकायः ।
दुग्धाम्भोधेर्मुनिचुलुकनत्रासनाशाभ्युपायः
कायव्यूहः क्व जगति न जागर्त्यदः कीर्तिपूरः ॥ ५७ ॥

नम्रेति ॥ एण्या इमे ऐणेये, 'एणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु' इत्यमरः । एण्या ढञ् । ते च ते नेत्रे च ते इव नेत्रे यस्यास्तस्याः सम्बुद्धि-रैणेयनेत्रे! उपमानपूर्वपदवहुव्रीहावुत्तरपदलोपः । नम्राणां प्रत्यर्थिपृथिवीपतीनां मुखान्येव कमलानि तेषु या म्लानता सैव भृङ्गजातन्तस्य च्छाया नीलच्छाया तस्या अन्तःपातेन मध्यगतत्वेन चन्द्रायिता चन्द्रवदाचरिता कलङ्कसंसक्तेरिति भावः । सा चरणनखश्रेणिर्यस्य सः भूलोकस्य भर्ता एष राजा दृप्तारिप्राणवाता एव अमृतरसस्य लहर्यं ऊर्मयस्तासां भूरिणा भूयसा पानेन पीन मांसलमत एव संयुगे साधु सांयुगीनं भुजभुजगयुगं बिभर्तीति रूपकालङ्कारः ॥ ५६ ॥

अध्याहार इति ॥ स्मरहरशिरसि चन्द्रशेषस्य चन्द्रखण्डस्याध्याहारः शेषपूरकः शेषस्याहेरनन्तोरगस्य भूयसां फणानां समुचितः काययष्टीनां निकायः समूहः यावत्फणं कायैर्भवितव्यमिति भावः । दुग्धाम्भोधेः क्षीराम्भोधेः मुने-रगस्त्यस्य चुलुकनाच्चुलुकग्रहणात् त्रासस्तस्य नाशे अभ्युपाय उपायभूतः कायव्यूहः कायसङ्घातः क्षीराब्धेः प्रतिनिधिरित्यर्थः । अदः कीर्तिपूरोऽमुष्य यशोराशिः क्व जगति न जागर्ति त्रैलोक्येऽपि जागर्तीत्यर्थः । अत्र कीर्तिपूरस्य त्रैलोक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्वन्धोक्तेस्तद्रूपातिशयोक्तिः । सा चास्य चन्द्रे शेषा-ध्याहारत्वादिरूपकोत्थापितेति सङ्करः ॥ ५७ ॥

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेतिं शतघ्नीं कृतं
लक्षैर्लक्षभिदो दृशैव जयतः पद्मानि पद्मैरलम् ।
कर्तुं सर्वपरच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्धेन वा
तत्सङ्ख्यापगमं विनाऽस्ति न गतिः काचिद्वतैतद्द्विषाम् ॥

वयस्ययाऽऽकूतविदा दमस्वसुः स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।
इतः परेषामपि पश्य याचतां भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वराम् ॥५९

राज्ञामिति ॥ शतघ्नीं नाम हेतिमायुधम् । 'शतघ्नी तु चतुःशल्या लोहकण्टकसूचिता' इति यादवः । शतं हन्तीति शतघ्नीति च गम्यते । "अमनुष्यकर्तृके च" इति ठक्प्रत्यये ङीप् । तां शतघ्नीं कलयतो वधतोऽस्य राज्ञां शतेन किं किञ्चित्करमित्यर्थः । लक्षभिदो लक्षभेदिनो लक्षसङ्ख्यारिहन्तुश्च । लक्षं शरव्ये सङ्ख्यायाम्' इति च विश्वः । राज्ञां लक्षैः कृतं अलमित्यर्थेऽव्ययम् । दृशा दृष्ट्यैव पद्मान्यब्जानि सङ्ख्याविशेषांश्च । 'पद्मं स्यात् पन्नगे व्यूहे निधौ सङ्ख्यान्तरेऽम्बुजे' इति विश्वः । जयतोऽस्य पद्मैः पद्मसङ्ख्याभिरलं किं वहुना सर्वपरच्छिदः शत्रुच्छिदोऽस्य राज्ञां परार्धेन च सङ्ख्यया वा परेषामरीणामर्धेन किं किमपि कर्तुं नो शक्यम् । तत् तस्मादेतद्द्विषां सङ्ख्यापगमं अपगमसङ्ख्यात्वं सङ्ख्याद्युद्धादपगममपसरणं विना काचिद्गतिर्नास्ति बत । 'सङ्ख्यं समिति सङ्ख्या स्यादेकत्वादिविचारयोः' इति विश्वः । अत्रैतद्द्विषद्गतिमत्वस्य सङ्ख्योपगमतदपगमयोरुभयोः प्राप्तस्य पूर्वत्वनिषेधस्योत्तरत्र नियमनात्परिसङ्ख्या । तथा च सूत्रम्—"एकस्यानेकप्राप्तावेकत्र नियमनं परिसङ्ख्या" इति ॥ ५८ ॥

वयस्ययेति ॥ अथ दमस्वसुराकूतविदाऽभिप्रायज्ञया वयस्यया सख्या स्मितं वितत्य कृत्वा भारती वाग्देवी अभिदधे अभिहिता । किमिति इतोऽस्माद्राज्ञः परेषामन्येषामपि याचतां राज्ञां भवन्मुखेन त्वद्द्वारैव स्वनिवेदने स्वकथने त्वरां द्रुतकथनास्थां पश्य पर्यालोचय । तामिति गम्यते ॥ ५९ ॥

कृताऽत्र देवी वचनाधिकारिणी त्वमुत्तरं दासि! ददासि का सती।
इतीरिणस्तन्नृपपारिपार्श्विकान् स्वभर्तुरेव भ्रुकुटिर्न्यवर्तयत् ॥ ६०

धराधिराजं निजगाद भारती तत्सम्मुखेषद्वलिताङ्गसूचितम् ।
दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं कुलेन शीलेन च राजसूचितम् ॥ ६१

कुतः कृतैवं नवलोकमागतं प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय वा ।
अपीयमेनं मिथिलापुरन्दरं निपीय दृष्टिः शिथिलास्तु ते वरम् ॥

न पाहि पाहीति यदब्रवीरमुं ममौष्ठ तेनैवमभूदिति क्रुधा ।
रणक्षितावस्य विरोधिमूर्धभिर्विदश्य दन्तैर्निजमोष्ठमास्यते ॥६३॥

कृतेति ॥ हे दासि! अत्र स्वयम्वरे देवी वाग्देवी वचने राजकथने अधिकारिणी कर्त्री कृता नियुक्ता । त्वं का सती कुत्राधिकृता सती उत्तरं ददासि इति ईरिण इति ब्रुवाणान् तस्य नृपस्य परिपार्श्वे वर्तन्त इति पारिपार्श्विकान् सेवकान् । "परिमुखञ्च" इति चकाराट्ठक् । स्वभर्तुः स्वस्वामिन एव भ्रुकुटिर्न्यवर्तयत् । तत्स्वाम्येव तान् भ्रूभङ्गेन निवारितवानित्यर्थः ॥ ६० ॥

धरेति ॥ भारती कुलेन सद्वृत्तेन राजसु मध्ये उचितं सारवत्तरं बलवत्तरं तस्याः सम्मुखं यथा तथा ईषद्वलितेन वक्रितेन अङ्गेन वपुषा सूचितं निर्दिष्टं धराधिराज भूपतिं दमस्वसारं प्रति निजगाद तस्यै कथयामासेत्यर्थः ॥

कुत इति ॥ हे भैमि! आगतं नवलोकमपूर्वजनं प्रति एवमिति हस्तनिर्देशः । अवलोकनाय वा अवलोकितुमेव कुतः प्रतिज्ञा कृता न युक्तमिति भावः । किन्तु एनं पुरोवर्तिनं मिथिलापुरन्दरमपि मिथिलापतिं वा निपीय सम्यक् निरीक्ष्य ते तव दृष्टिः शिथिला शिथिलाऽनादरास्तु वरं अनीक्षणादीक्षित्वोपेक्षणमपि किञ्चित्प्रियमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नेति ॥ हे मदोष्ठ! मदीयाधर! यद्यस्मात् पाहि पाहीत्यमुं नृपं नाब्रवीः दुरभिमानादिति शेषः । ओष्ठयाक्षरप्रायत्वेऽपि इति च गम्यते । तेनैव

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं सहेषुणाऽऽदाय पुरः प्रसर्पिणे ।
धनुःपरीरम्भमिवास्य सम्मदान्महाहवे दित्सति वामबाहवे ॥६४॥

अस्योर्वीरमणस्य पार्वणविधुद्वैराज्यसज्जं यशः
सर्वाङ्गोज्ज्वलशर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासि यत् ।
तत्कम्बुप्रतिबिम्बितं किमु शरत्पर्जन्यराजिश्रियः
पर्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किमु ॥६५॥

पाहीत्यवचनेनैव एवमीदृशी दशाऽभूदिति हेतोः क्रुधा क्रोधेन रणक्षितावस्य । विरोधिमूर्धभिः शत्रुशिरोभिः निजमोष्ठं विदश्यास्यते स्थीयते एतच्छत्रूणामेतच्चरणमेव शरणम् अन्यथा मरणमेवेति भावः । अत्र शत्रुशिरसां प्रत्यर्थिविषयक्रोधहेतुकस्योष्ठदंशनस्योष्ठविषयक्रोधहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्धेतूत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ६३ ॥

भुज इति ॥ महाहवे महारणे अस्य राज्ञो धनुर्दक्षिणे अपसव्ये दक्षे च भुजे इषुणा सह गुणं ज्यामादाय अपसर्पत्यपसरत्यपि पुरः प्रसर्पिणे पुरोगामिने इह गुणसहायभावेऽपीति भावः । वामबाहवे सम्मदात्सन्तोषात्परीरम्भमालिङ्गनम् । उपसर्गस्य घञमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः । दित्सतीव दातुमिच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा वीतभयत्वादिति भावः । ददातेः सनन्ताल्लट् । "सनिमीमा" इत्यादिना इदादेशः । अभ्यासलोपः । दक्षिणोऽप्येष परापकारी न पूज्यते । वामोऽप्यवसरोपकारी पूज्यत इति भावः ॥ ६४ ॥

अस्येति ॥ अस्योर्वीरमणस्य भूपतेः सम्बन्धि पर्वणि भवः पार्वणस्तस्य विधोः राकाचन्द्रस्य द्वैराज्यं तदेकस्वामिके धावल्य इति शेषः । द्विराजशब्दाद्बहुव्रीह्यन्ताद्ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । तत्र सज्जं सन्नद्धं द्वितीयचन्द्रायमाणमित्यर्थः । सर्वाङ्गे उज्ज्वलस्य धवलस्य शर्वपर्वतस्य कैलासस्य सितः सितिमा धावल्यम् । 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यमरः । तस्य श्रिया सम्पदा यो गर्वस्तं निर्वासयति लुम्पतीति तन्निर्वासि कैलासशैलादधिकं यद्यशस्तत् कम्बूनां शङ्खानां

निस्त्रिंशत्रुटितारिवारणघटाकुम्भास्थिकूटाऽवट-
स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्करकिरः कैरस्य नायङ्करः ।
उन्नीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गत्तुरङ्गक्षुर-
क्षुण्णासु क्षितिषु क्षिपन्निव यशः क्षोणीजबीजव्रजम् ॥६६

अर्थिभ्रंशबहूभवत्फलभरव्याजेन कुब्जायितः
सत्यस्मिन्नतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।
आस्ते निर्व्ययरत्नसम्पदुदयोदग्रः कथं याचक-
श्रेणीवर्जनदुर्यशो निबिडितव्रीडस्तु रत्नाचलः ॥ ६७ ॥

प्रतिबिम्बितं प्रतिबिम्बनं प्रतिच्छाया किमु किं वा? शरत्पर्जन्यराजिश्रियः शरन्मेघावलिधावल्यसम्पदः पर्यायो रूपान्तरं किमु? अथ वा दुग्धसिन्धोः क्षीराब्धेः पयसां क्षीराणां सर्वानुवादः सर्वस्यापि पुनरुक्तिः किमु? कृत्स्नं तत् क्षीरमेवेदं किमित्यर्थः । उत्प्रेक्षात्रयस्य संसृष्टिः ॥ ६५ ॥

निस्त्रिंशेति ॥ निर्गतस्त्रिंशताऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः डच्प्रकरणे सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमिति समासान्तो डच्प्रत्ययः । तेन त्रुटितेषु चिह्नितेष्वरिवारणघटाकुम्भेष्वस्थिकूटानामस्थिसङ्घातानां अवटस्थानेषु गर्तप्रदेशेषु स्थायुकाः स्थायिनः । लषपतेत्यादिना उकञ्प्रत्ययः । तेषां मौक्तिकोत्कराणां मुक्तासमूहानां किरतीति किरः क्षेप्ता । इगुपधज्ञेति कः । अस्य नृपस्यायङ्करः चत्वार्यङ्गानि हस्त्यादीनि येषां तेषां सैन्यानां समरेषु त्वङ्गद्भिः सञ्चरद्भिः तुरङ्गैः क्षुरैः क्षुण्णासु कृष्टासु क्षितिषु यशःक्षोणीजस्य कीर्तिवृक्षस्य बीजानां व्रजं क्षिपन् गिरन् वपन्निव स्थित इति कैर्जनैर्नोन्नीतो नोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥

अर्थीति ॥ अस्मिन् राज्ञि अतिदानभाजि दानशौण्डे सति सः प्रसिद्धः कल्पद्रुमः अर्थिनां भ्रंशेनासम्भवेन बहूभवतः व्ययाभावादुपचीयमानस्य फलभरस्य व्याजेन कुब्जायितः कुब्जीभूतः सन् वस्तुतस्तु लज्जयैवेति भावः ।

सृजामि किं विघ्नमिदं नृपस्तुतावितीङ्गितैः पृच्छति तां सखीजने।
स्मिताय वक्रं यदवक्रयद्वधूस्तदेव वैमुख्यमलक्षि तन्नृपे ॥ ६८ ॥

दृशाथ निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं मधुस्वरा वक्तुमधीश्वरा गिराम् ।
अनूपयामास विदर्भजाश्रुती निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः ॥

स कामरूपाधिप एष हा त्वया न कामरूपाधिक ईक्ष्यतेऽपि यः।
त्वमस्य सा योग्यतमाऽपि वल्लभा सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा ॥

लोहितादेराकृतिगणत्वात् क्यङि कर्तरि क्तः । कथमप्यास्तां लज्जावरणसम्भवादिति भावः । किन्तु निर्व्ययानां विनियोगरहितानां रत्नसम्पदामुदयेनोदग्र उच्छ्रितः तथापि याचकश्रेणीनां कर्णानां वर्जनेन परिहारेण यत् दुर्यशः तेन निविडितव्रीडो घनीकृतलज्जो रत्नाचलो रोहणाद्रिस्तु कथमास्ते कथं तिष्ठति लज्जासम्वरणोपायासम्भवादिति भावः । अत्र द्रुमशैलयोर्लज्जाऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

सृजामीति ॥ अथ सखीजने तां भैमीं इदं नृपस्यैतत् नृपस्य स्तुतौ विघ्नं सृजामि किमितीङ्गितैश्चेष्टितैः पृच्छति सति वधूर्भैमी स्मिताय स्मितं कर्तुं क्रियार्थेत्यादिना चतुर्थी । वक्रमवक्रयत् । वक्रीचकारेति यत् तद्वक्रीकरणमेव तन्नृपे तस्मिन्नृपे वैमुख्यं नैस्पृह्यमलक्षि लक्षितम् ॥ ६८ ॥

दृशेति ॥ अथ मधुस्वरा मधुरकण्ठी गिरामधीश्वरा सरस्वती नरेश्वरान्तरं राजान्तरं वक्तुं वर्णयितुं दृशा विनिर्दिश्य निरूप्य विदर्भजाया वैदर्भ्याः श्रुती श्रोत्रे निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिर्वचनामृतैरित्यर्थः । अनूपयामास सरसीचकार । 'जलप्रायमनूपं स्यात्' इत्यमरः । अनुगता आपोऽस्येत्यनूपं, "ऋक्पूः" इत्यादिना समासान्तः ऊदनोर्देश इत्यूकारः, तस्मात् तत्करोतीत्यादिना ण्यन्ताल्लिट् ॥ ६९ ॥

स इति ॥ एष पुरोवर्ती सः प्रसिद्धः कामरूपाधिपः कामरूपदेशाधीश्वरः कामरूपाधिकः कामात्कन्दर्पादपि रूपेणाधिको यस्त्वया नेक्ष्यते हा बत नैत-

अकर्णधाराशुगसम्भृतां गतां गतैररित्रेण विनास्य वैरिभिः ।
विधाय यावत्तरणेर्भिदामहो ! निमज्य तीर्णः समरे भवार्णवः ॥

यदस्य भूलोकभुजो भुजोष्मभिस्तपर्तुरेव क्रियतेऽरिवेश्मनि ।
प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ॥ ७२

युक्तमिति भावः । कुतः ययोर्युवयोः प्रतिमल्ला समाना भा कान्तिर्यस्याः सा यत्प्रतिमल्लभा परा अन्या व्यक्तिः सुदुर्लभा अतिदुर्लभा । सा त्वमस्य राज्ञो योग्यतमा अत्यन्तानुरूपा वल्लभा दयितासि समानसौन्दर्यतया समागमयोग्योयं त्वया वीक्षितव्य एवेत्यर्थः ॥ ७० ॥

अकर्णेति ॥ कर्ण इव कर्णः प्रतिमुखशल्यं तद्रहिता अकर्णा, न कर्णिभिर्नापि दिग्धैरिति निषेधादिति भावः । अकर्णा धारा आश्रयो येषां तैः आशुगैर्विशिखैः सम्भृतानि स्यूतान्यङ्गानि येषां ते तदङ्गास्तत्तां गतैरस्य वैरिभिः अरिभ्यस्त्रायत इत्यरित्रं वर्मादि तेन विना तद्विहाय समरे निमज्य मृत्वा तरणेर्भिदां विधाय यावत् सूर्यमण्डलं भित्वैव भवः संसार एवार्णवस्तीर्णः अहो ! किं च कर्णधारं नाविकमाशुगमनुकूलवायुमरित्रेण केनिपातकेन च विना तरणेर्नावो भेदे जले निमज्यापि सम्भृताङ्गैरविकलाङ्गैरेवार्णवस्तीर्णः अहो भाग्यमित्यर्थान्तरं गम्यते ॥ ७१ ॥

यदिति ॥ यद्यस्मादस्य भूलोकभुजो भूभुजो भुजोष्मभिर्भुजप्रतापैररिवेश्मनि तपर्तुः ग्रीष्मर्तुरेव क्रियते नित्यसन्तापः क्रियत इत्यर्थः । तत्तस्मात् तत्रारिवेश्मनि तपस्विनी शोच्या धर्मशीला चारिवधूर्नेत्रोत्पलयोर्वसन्तीति तद्वासिभिरुत्पलवासनार्वाद्भिश्च जलैः प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपां पानीयशालिकां, घडर्थे कविधानम् । न ददातीति काकुः ददात्येवेत्यर्थः । धार्मिका हि धर्मकाले वासितोदकप्रायाः प्रपाः प्रवर्तयन्तीति भावः ॥ ७२ ॥

एतद्दत्तासिघातस्रवदसृगसुहृद्वंशसार्द्रेन्धनैत-
दोरुद्दामप्रतापज्वलदनलमिलद्धूमधूमभ्रमाय ।
एतद्दिग्जैत्रयात्रासमसमरभरं पश्यतः कस्य नासी-
देतन्नासीरवाजिव्रजखुरजरजोराजिराजिस्थलीषु ॥ ७३ ॥

क्षीरोदन्वदपाः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते
स्वाक्रम्यं सृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनम् ।
केषां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कवित्वामृत-
स्रोतःप्रोतपिपासुकर्णकलशीभाजाभिषेकोत्सवः ॥ ७४ ॥

एतदिति ॥ आजिस्थलीषु रणभूमिष्वेतस्य राज्ञो नासीरे सेनामुखे वाजिव्रजानां खुरैः जाता रजसां राजिरेतस्य दिशो जैत्रेषु । तृन्नन्तत्वात् षष्ठी-प्रतिषेधः । यात्रास्वसममसदृशं समरभरं समरसम्पदं पश्यतः कस्य जनस्य एतेन राज्ञा दत्तैः प्रयुक्तैरसिघातैः खड्गप्रहारैः स्रवदसृजः स्रवद्रक्ताः असुहृद्वंशाः शत्रुवर्गाः त एव वंशा वेणवः । 'वंशो वर्गे कुले वेणौ' इति विश्वः । त एव सार्द्रेन्धनानि सरसानीन्धनानि यस्य तस्मिन्नेतस्य राज्ञो दोष्णो भुजस्य उद्दामः गम्भीरः प्रताप एव ज्वलदनले मिलति वर्तमाने धूमभून्नि धूमसङ्घाते भ्रमाय भ्रान्त्यै नासीत् सर्वस्याप्यासीदेवेत्यर्थः । अत्र रजोराजौ कविसम्मतसादृश्या-द्धूमभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ७३ ॥

क्षीरेति ॥ अमरैः क्षीराणामुदन्वतः क्षीराब्धेरापः क्षीरोदन्वदापाः । ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः । ताः प्रमथ्य विलोड्य मथितं मथनोद्धूतो निर्जलो दधिक्षीरविकारः । 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बुनिर्जलम्' इत्यमरः । तद्रूपे आदेशे इवादेशे रूपान्तरे निर्मिते सम्पादिते सति रूपान्तरापादनेन क्षीराब्धावभावङ्गमिते सतीत्यर्थः । तत्तथा प्रसिद्धमुदकं यस्य सः क्षीरोदः क्षीराब्धिः, "उदकस्योदः संज्ञायाम्" इत्युदादेशः । तस्य सिंहासनं स्वेनाक्रम्य-माक्रमणीयं सृजतः कुर्वतः स्वयमाक्रमत इत्यर्थः । अस्य राज्ञो यशसः एतस्य

समिति पतिनिपाताकर्णनद्रागदीर्ण-
प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षवक्षःशिलासु ।
लिखितलिपिरिवोरस्ताडनव्यस्तहस्त-
प्रखरनखरटङ्कैरस्य कीर्तिप्रशस्तिः ॥ ७५ ॥

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्कगां बभाण ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ।
दमस्वसुर्भावमवेत्य भारतीं नयाऽनया वक्त्रपरिश्रमं शमम् ॥ ७६

राज्ञः सम्बन्धि कवित्वमेतद्विषयङ्कवित्वमित्यर्थः । तदेवामृतन्तस्य स्रोतसा प्रवाहेण प्रोते पूरिते पिपासूनां पातुमिच्छूनां अत्यादरेण शृण्वतां कणावेव कलश्यावभिषेचनकुम्भौ भजतीति तद्राजा केषां वा जगतां सम्बन्धिना जनेन कविजनेन अभिषेकोत्सवो नाजनि न जनितः । जनेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । लोकान्तरस्था अपि कवयः क्षीराब्धिकल्पमेतद्यशः सर्वत्रानन्दकरं कथयन्तीत्यर्थः । अत्र क्षीरोदसिंहासनाध्यासीनः एतद्यशःक्षीरोदस्याखिलाः कवय एवाभिषेक्तारः । कवित्वमेव जलं श्रोतृजनकर्णा एव कलशाः तत्सम्भृतस्यैवास्य परितः प्रसर्पणात् स्तुतिरेवाभिषेक इति रूपकालङ्कारः ॥ ७४ ॥

समितीति ॥ अस्य राज्ञः कीर्तेः प्रशस्तिः प्रशंसा समिति आजौ पतिनिपातस्य भर्तृमरणस्याकर्णने श्रवणेऽपि द्राक् सद्य एवादीर्णा आभिन्ना अक्षरविन्यासयोग्या इति यावत् । तासु प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षाणामरिराजस्त्रीलक्षसङ्ख्यानां वक्षःशिलासु उरस्ताडने व्यस्तानां प्रसारितानां हस्तानां ये प्रखरनखराः तीक्ष्णनखास्तैरेव टङ्कैः पाषाणभेदकैः, 'टङ्कः पाषाणभेदकः' इत्यमरः । रचितलिपिरिव कृताक्षरविन्यास इव इति दुःखातिरेकाद्वक्षःकृतनखव्यालेखनेषु कीर्तिप्रशस्तिलिप्यक्षरत्वोत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

विधायेति ॥ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ताम्बूलपात्रधारिणी दमस्वसुर्भावमवेत्य ज्ञात्वा ताम्बूलपुटीं वीटिकां कराङ्कगां करतलसंस्थांविधाय अनया वीटि-

समुन्मुखीकृत्य बभार भारती रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजम् ।
ततस्त्रसद्बालपृषद्विलोचनां शशंस संसज्जनरञ्जनीं जनीम् ॥ ७७॥

अयं गुणौघैरनुरज्यदुत्कलो भवन्मुखालोकरसोत्कलोचनः ।
स्पृशन्तु रूपामृतवापि! नन्वमुं तवापि दृक्तारतरङ्गभङ्गयः ॥७८॥

अनेन सर्वार्थिकृतार्थताकृताऽऽहृतार्थिनौ कामगवीसुरद्रुमौ ।
मिथःपयः सेचनपल्लवाशने प्रदाय दानव्यसनं समाप्लुतः ॥७९॥

कया वक्त्रपरिश्रमश्चिरतरव्याहारजन्यमास्यशोषं शमं शान्ति नयेति भारतीं बभाण । अम्ब ! नायमस्यै रोचते कृतं वृथा श्रमेणेति तात्पर्यम् ॥ ७६ ॥

समुन्मुखीति ॥ अथ भारती रतीशकल्पे कामप्रख्ये अन्यनृपे नृपान्तरे विषये निजं भुजं समुन्मुखीकृत्याभिमुखीकृत्य बभार । ततो हस्तोद्यमानन्तरं त्रसद्बालपृषद्विलोचनां चकितबालमृगाक्षीं संसज्जनरञ्जनीं सभाजनमनोहरां जनीं वधूं शशंस उवाचेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अयमिति ॥ ननु रूपामृतवापि ! सौन्दर्यसुधारसदीर्घिके ! गुणौघैरनुरज्यन्त उत्कला जनपदा यस्मिन् सोऽयं राजा भवत्यामुखस्यालोकरसेन आलोकनकौतुकेनोत्कलोचन उत्सुकाक्षस्तवापि दृशोस्ताराः स्थूलास्तरङ्गभङ्गयो वीचीविलासा अमुमुत्कलाधिपतिं स्पृशन्तु स्वानुरागिण्यनुराग उचित इति ॥ ७८

अनेनेति ॥ सर्वार्थिनां कृतार्थताकृता पूर्णकामत्वकारिणा अनेन राज्ञा हृतार्थिनावर्थिरहितौ कृतौ कामानां दात्री गौः कामगवी कामधेनुः । गोरतद्धितलुकीति समासान्तष्टच् । सा च सुरद्रुमः कल्पवृक्षश्च तौ मिथोऽन्योन्यं पयःसेचनं क्षीरसेकं पल्लवाशनं पल्लवभोजनञ्च प्रदाय दानव्यसनन्दानासक्तिं समाप्लुतः समापयतः । अर्थ्यन्तराभावादन्योन्यसम्प्रदानकपयःपल्लवमात्रदानेन कथञ्चिद्दानकण्डूत्यपनोदं कुरुत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

नृपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे नृपानयं यान् पततः पदद्वये ।
तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः स्फुटेयमेतत्करपादरञ्जना ॥ ८० ॥

यत् कस्यामपि भानुमान्न ककुभि स्थेमानमालम्बते
जातं यद्घनकाननैकशरणप्राप्तेन दावाग्निना ।
एषैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावत्तयोरौचिती
धिक्तं बाडवमम्भसि द्विषि भिया येन प्रविष्टं पुनः ॥८१॥

नृप इति ॥ अयं नृपः निजे पदद्वये पततः प्रणमतः यान्नृपान् कराभ्यामुदतोलयत् कृपया किरीटेष्वास्फालयत् तदीयास्फालितनृपसम्बन्धिनीषु चूडासु ये कुरुविन्दाः पद्मरागाः । 'कुरुविन्दस्तु मुक्तायां कुल्माषव्रीहिभेदयोः । हिङ्गुले पद्मरागे च' इति विश्वः । तेषां रश्मिभिः एतस्य राज्ञः करपादस्य करयोः पदयोश्च रञ्जना इयं स्फुटा स्वाभाविके करपादरागे राजकिरीटमाणिक्य-मयूखरञ्जनात्वमुत्प्रेक्ष्यते । तेनास्यानेकराजविजयित्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८० ॥

यदिति ॥ भानुमान् भास्वान् कस्यामपि ककुभि कुत्रापि दिशि स्थेमानं स्थिरत्वं स्थिरशब्दस्य दृढादिपाठाद्वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्चेति चकारादिमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः । नालम्बत इति यद्दावाग्निना घनं सान्द्रं कानन-मेवैकशरणं प्राप्तेन । द्वितीयाश्रितेत्यादिना समासः । जातमिति यत् । भावे क्तः । एषा एतदुभयमपीत्यर्थः । विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता । एतस्य भुज-तेजसा भुजप्रतापेन विजितयोस्तयोर्भानुदावाग्न्योरौचितो तावदौचित्यमेव तं बाडवं बडवाग्निं धिक् । येन बाडवेन पुनर्भिया द्विषि सहजद्वेषिण्यम्भसि प्रविष्टम् । भावे क्तः । स्वशत्रुसंश्रयणाद्वरं पलायनमेवेति भावः । अत्र स्वाभाविकस्य सूर्यादिपर्यटनादेरेतद्भीहेतुकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ८१ ॥

अमुष्योर्वीभर्तुः प्रसृमरचमूसिन्धुरभवै-
रवैमि प्रारब्धे वमथुभिरवश्यायसमये ।
न कम्पन्तामन्तः प्रतिनृपभटा म्लायतु न त-
द्वधूवक्त्राम्भोजं भवतु न स तेषां कुदिवसः ॥ ८२ ॥

आत्मन्यस्य समुच्चितीकृतगुणस्याहोतरामौचिती
यद्गात्रान्तरवर्जनादजनयद्भूजानिरेष द्विषाम् ।
भूयोऽहं क्रियते स्म येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानमन्
तन्मर्माणि दलं दलं समिदलङ्कर्मीणबाणव्रजः ॥ ८३ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्योर्वीभर्तुः प्रसृमराः प्रसारिणः । सृघस्यदः क्मरच् । तेभ्यश्चमूसिन्धुरेभ्यः सेनागजेभ्यो भवैर्वमथुभिः करशीकरैः । 'वमथुः करशीकरः' इत्यमरः । अवश्यायसमये नीहारकाले प्रारब्धे सति प्रतिभटनृपाः शत्रुभूपा अन्तरन्तःकरणे न कम्पन्तां कम्रेरन् किमित्यादि सर्वत्र काकुः । तद्वधूनां वक्त्रमेवाम्भोजं नम्लायतु तेषां कुदिवसो दुर्दिनञ्च न भवतु भवदेवेत्यर्थः अवैमि जानामि । वाक्यार्थः कर्म । अत्र करशीकरादौ नीहारादिरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ ८२ ॥

आत्मनीति ॥ आत्मनि स्वस्मिन्नेवं समुच्चितीकृतगुणस्य समाहृतगुणस्यास्य राज्ञः औचिती औचित्यमहोतरामत्याश्चर्यम् । किमेतदित्यादिना अध्यघादामुप्रत्ययः । औचित्यमेवाह—समिति युद्धे अलंकर्मणे, 'अलं कर्मीणः कर्मक्षमः । कर्मक्षमोऽलङ्कर्मीणः' इत्यमरः । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्यौति कृतसमासादलङ्कर्मन्शब्दादषडक्षाशिङ्ग्वलंकर्मेत्यादिना खप्रत्ययः । सामिदलंकर्मीणो बाणव्रजो यस्य स तथोक्तः अमोघबाणव्रज इत्यर्थः । अयं भूर्जाया यस्येति भूजानिः भूपतिः । जायाया निङ् । द्विषां सम्बन्धिना येन च हृदा हृदयेन भूयो भूयिष्ठमहं क्रियते स्म अहङ्कृताम् । अहङ्करोतेर्भावे लट् । "लट् स्मे" इति भूते लट् । यः स्कन्दो भुजशिरो नानमत् न प्राणमत् । गात्रान्तराणां अवयवान्तराणां वर्जनाद्वर्जनं कृत्वेत्यर्थः । तेषामनपराधित्वादिति भावः ।

दूरं गौरगुणैरहंकृतिभृतां जैत्राङ्ककारे चर-
त्येतद्दोर्यशसि प्रयाति कुमुदं बिभ्यन्न निद्रां निशि ।
धम्मिल्ले तव मल्लिकासुमनसां माल्यं भिया लीयते
पीयूषस्रवकैतवाद्धृतदरः शीतद्युतिः स्विद्यति ॥ ८४ ॥

एतद्गन्धगजस्तृषाम्भसि भृशं कण्ठान्तमज्जत्तनुः
फेनैः पाण्डुरितः स्वदिक्करिजयक्रीडायशःस्पर्धिभिः ।
दन्तद्वन्द्वजलानुबिम्बनचतुर्दन्तः कराम्भोवमि-
व्याजादभ्रमुवल्लभेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥

ल्यब्लोपे पञ्चमी । तस्य हृदयस्कन्धस्य मर्माणि दलं दलं दलयित्वा, "आभीक्ष्ण्ये णमुल् च" इति णमुल्प्रत्ययः । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसङ्ख्यानाद्द्विर्भावः । यदजनयत् यद्दण्डनमकरोदित्यर्थः । तदेतद्दण्ड्यमात्रदण्डनं राज्ञ उचितमाश्चर्यतरं चेत्यर्थः । अहङ्कारादनम्रमरिं समूलघातं हन्त्ययमिति भावः ॥ ८३ ॥

दूरमिति ॥ एतस्य राज्ञो दोष्णो भुजस्य यशसि गौरैर्धावल्यैरेव गुणैः । 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यमरः । दूरमत्यन्तमहङ्कृतिभृतां असाधारणाभिमानवतां कुमुदादिधवलवस्तूनां जैत्राङ्ककारे चरति तदहङ्कारखण्डनाय जित्वरयुद्धकारिणि भ्रमति सति । 'अङ्क इत्यनुवृत्तौ च चित्रयुद्धे विभूषणे' इति विश्वः । कुमुदं बिभ्यद्भीत सत् निशि निद्रां स्वापं मुकुलनञ्च न प्रयाति न प्राप्नोति । मल्लिकासुमनसां माल्यं माला भिया तव धम्मिल्ले संयतकेशपाशे । 'धम्मिल्लाः संयताः कचा' इत्यमरः । लीयते अन्तर्धत्ते । शीतद्युतिश्चन्द्रोऽपि धृतदरः धृतत्रासः सन् पीयूषस्रवकैतवादमृतस्रावव्याजात् स्विद्यति निद्रापरिहारादीनि भीतिचिह्नानीति भावः । अत्र दोर्यशःप्रभृतीनामहङ्काराद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ८४ ॥

एतदिति ॥ तृषा पिपासयाऽम्भसि भृशं कण्ठान्तं कण्ठपर्यन्तं मज्जन्ती तनुः शरीरं यस्य स स्वस्य यानि दिक्करिजयक्रीडा यशांसि तत्स्पर्धिभिः तत्सदृशैः

अथैतदुर्वीपतिवर्णनाद्भुतं न्यमीलदास्वादयितुं हृदीव सा ।
मधुस्रजा नैषधनामजापिनी स्फुटीभवद्ध्यानपुरःस्फुरन्नला ॥ ८६॥

प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जनं श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम् ।
गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता ॥ ८७

तथाधिकुर्या रुचिरे ! चिरेप्सिता यथोत्सुकः सम्प्रति सम्प्रतीच्छति ।
अपाङ्गरङ्गस्थललास्यलम्पटाः कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८

फनैः पाण्डुरितः पाण्डुवर्णीकृतः दन्तद्वन्द्वस्य जले अनुबिम्बनेन प्रतिबिम्बेन चतुर्दन्तो दन्तचतुष्टयवान् एतस्य राज्ञो गन्धगजो दुष्टगजः कराम्भसां वमिर्वमथुः करशीकर इत्यर्थः । 'प्रच्छर्दिका वमिः स्त्री स्यात्' इत्यमरः । औणादिक इकारः । तस्या व्याजादम्बुधेरभ्रमुवल्लभेनैरावतेन विरहं विरहतापन्निर्वापयति शमयतीति सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ८५ ॥

अथेति ॥ अथ मधुस्रजा वरणार्थया मधूकमालया तयैवाक्षमालयेति भावः । 'मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ' इत्यमरः । नैषधस्य नलस्य नाम जपतीति तज्जापिनी, अत एव स्फुटीभवता साक्षात्कारपरिणामिध्यानेन पुरोऽग्रे स्फुरन् प्रत्यक्षीभवन् नलो यस्याः सा सती सा दमयन्ती एतस्योर्वीपतेरुत्कलेश्वरस्य वर्णनमेवाद्भुतमाश्चर्यरसं हृदि हृदये आस्वादयितुमनुभवितुमिव न्यमीलन्निमीलिताक्षी जाता । परमार्थतस्तु नलसाक्षात्कारसुखास्वादनार्थमेवेत्यर्थः ॥

प्रशंसितुमिति ॥ दिनान्तसन्ध्यासमयस्य सायंसन्ध्याकालस्य देवता सा सरस्वती, सन्ध्यावित्यर्थे सरस्वतीति श्रुतेः । संसदुपान्तरञ्जनं सर्वास्थानरञ्जकमित्यर्थः । श्रिया सौन्दर्येण जिनं जिनाख्यं देवं सोऽतिसुन्दर इति प्रसिद्धेः। तं जयन्तं ततोऽपि सुन्दरमित्यर्थः । जगतीश्वरं पृथिवीपतिं प्रशंसितुं स्तोतुं पुरावत् पूर्ववदेव ताः प्रसिद्धा गिरः प्रतस्तार प्रपञ्चयामास ॥ ८७ ॥

तथेति ॥ हे रुचिरे! सुन्दरि! उत्सुक उत्कण्ठितः कीकटाधिपो मगधेश्वरश्चिरेप्सिताश्चिरात् प्रभृत्याकाङ्क्षिताः अपाङ्गो नेत्रान्तः स एव रङ्गस्थलं

इदं यशांसि द्विषतः सुधारुचः किमङ्कमेतद्द्विषतः किमाननम् ।
यशोभिरस्याखिललोकधाविभिर्विभीषिता धावति तामसीमसी ॥

इदं नृपप्रार्थिभिरुज्झितोऽर्थिभिर्मणिप्ररोहेण विवृध्य रोहणः ।
कियद्दिनैरम्बरमावरिष्यते मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुद्ध भूधरम् ॥९०॥

भूशक्रस्य यशांसि विक्रमभरेणोपार्जितानि क्रमा-
देतस्य स्तुमहे महेभदशनस्पर्धीनि कैरक्षरैः ।

तत्र लास्ये नर्तने लम्पटा लालसाः । 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि च' इति यादवः । तव कटाक्षधाराः कटाक्षपरम्परा यथा सम्प्रति इदानीं सम्प्रतीच्छति प्रतीच्छते तथाधिकुर्याः प्रसारय । कटाक्षदृष्ट्याप्येनं पश्येत्यर्थः ॥

इदमिति ॥ अखिललोकान् धावन्ति गच्छन्तीति तद्धाविभिरस्य कीकटेश्वरस्य यशोभिः विभीषिता वित्रासिता तमस इयं तामसी मसी तमोमालिन्यं इदं यशांस्येतत्कीर्तीर्द्विषतो विरुन्धानस्य । द्विषोऽमित्र इति शतृप्रत्ययः । "द्विषः शतुर्वा वचनम्" इति विकल्पात् षष्ठीप्रतिषेधे कर्मणि द्वितीया । सुधारुचः सुधांशोरङ्कं किं धावति ? गच्छति किम् ? तथा एतत्कीर्तिर्द्विषत एतद्द्विषत एतच्छत्रोराननञ्च धावति किम् ? एतद्यशश्चन्द्रिकाभयात्तमश्चन्द्रकलङ्कमेतच्छत्रुमुखञ्च प्रविष्टमित्युत्प्रेक्षते । अन्यथा कथमनयोरजस्रमीदृङ्मालिन्यमिति भावः ॥ ८९ ॥

इदमिति ॥ इदं नृपप्रार्थिभिरिमं नृपमेव प्रार्थयमानैरर्थिभिरुज्झितो रोहणो रोहणाद्रिः मणिप्ररोहेण । नवरत्नाङ्कुरोद्भेदेन विवृध्य अव्ययीभावाद्वर्धित्वा कियद्दिनैः कतिपयदिनैरेवाम्बरमाकाशमावरिष्यते आच्छादयिष्यति । मुनिरगस्त्यो मुधा वृथैव विन्ध्यं भूधरमरुद्धस्तम्भयामास । रोहणस्य तत्कार्यकारित्वादिति भावः । अत्र रोहणाद्रेरीदृग्वृध्द्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

भूशक्रस्येति ॥ भूशक्रस्य भूदेवेन्द्रस्य एतस्य राज्ञः सम्बन्धीनि विक्रमभरेण पराक्रमातिशयेन क्रमादुपार्जितानि महेभदशनस्पर्धीनि गजेन्द्रदन्तसवर्णानि यशांसि कैरक्षरैर्वाग्भिः स्तुमहे स्तोतुंशक्यानीत्यर्थः । तथाहि लिम्पद्भिः

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै-

रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः ॥ ९१ ॥

यद्भर्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा ध्रुवं

दिग्दाहैरिव भस्मभिर्मघवता सृष्टैर्धृतोद्धूलना ।

शम्भोर्मा बत सन्धिवेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति

क्षोणी नृत्यति मूर्तिरष्टवपुषोऽसृग्वृष्टिसन्ध्याधिया ॥९२॥

प्रागेतद्वपुरामुखेन्दु सृजतः स्रष्टुः समग्रस्त्विषां

कोशः शोषमगादगाधजगतीशिल्पेऽप्यनल्पायितः ।

रञ्जद्भिः राज्ञामरिराजानां यशोभिरेव पारदैः रसैः । 'रसः सूतश्च पारदः' इत्यमरः । कृतकं कृत्रिमं रजतं कृतोऽपि स्वर्णगिरिः हेमाद्रिरस्य प्रतापदहनैः पुनः स्वर्णं निर्मितः कृतः । रसलिप्तसुवर्णं रजतसुवर्णं भवति तत्पुनरग्निदाहात् प्रकृतिस्थं भवतीति प्रसिद्धमेव । अत्राप्युक्तरूपासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ९१ ॥

यदिति ॥ भुवः शक्रो भूदेवेन्द्रोऽयं राजा यस्याः क्षोण्याः भर्तुरभिषेणनं सेनया अभियानं कुरुते । 'यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम्' इत्यमरः । अष्टवपुषोऽष्टमूर्तेः शम्भोर्मूर्तिरष्टान्यतमा मूर्तिः सा क्षोणी असृग्वृष्ट्ययामौत्पातरक्तवर्षे सन्ध्याधिया सन्ध्याभ्रान्त्या, सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलं, सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । तच्च तन्नटनञ्च तदेव व्रतं सन्ध्यानाट्यं व्रतं मा भाजि माभञ्जि । भञ्जेः कर्मणि लुङ् । भञ्जेश्च चिणीति विकल्पान्नलोपे उपधावृद्धिः । इति मत्वेति शेषः । इतिकरणादेव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । मघवता इन्द्रेण सृष्टैरभिवृष्टैर्दिग्दाहैर्दिग्दाहोद्भवैरिव स्थितैः भस्मभिः धृतोद्धूलना कृतभस्मानुलेपना सती द्राक् सपदि नृत्यति ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । एतद्यातव्यराष्ट्रेषु दिग्दाहपांशुवर्षरक्तवृष्टिभूकम्पादयो जायन्ते । तत्रेयमुत्प्रेक्षा ॥ ९२ ॥

प्रागिति ॥ एतस्य राज्ञो वपुः प्राक् प्रथममामुखेन्दोरामुखेन्दुमुखावधिकमित्यर्थः । अभिविधावव्ययीभावः । सृजतः स्रष्टुः सम्बन्धी अगाध-

निःशेषद्युतिमण्डलव्ययवशादीषल्लभैरेष वा
शेषः केशमयः किमन्धतमसस्तोमैस्ततो निर्मितः ॥ ९३ ॥

तत्तद्दिग्जैत्रयात्रोद्धुरतुरगखुराग्रोद्धतैरन्धकारं
निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येष राजा रजोभिः ।
भूगोलच्छायामायामयगणितविदुन्नेयकायो भियाभू-
देतत्कीर्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे राहुराहूयमानः ॥ ९४ ॥

जगतीशिल्पेऽप्यखिलजगन्निर्माणेऽप्यनल्पायितोऽनल्पीभूतोऽक्षीण इत्यर्थः । लोहितादेराकृतिगणत्वात्क्यषि कर्तरि क्तः । प्रत्युत समग्रः त्विषां कोशस्तेजोराशिः शोषं रिक्ततामगात् । ततोऽनन्तरं निःशेषद्युतिमण्डलव्ययवशात् तेजोमात्रनाशवशाल्लभैः सुलभैः तद्धेतुकत्वादुत्पत्तेरिति भावः । ईषद्दुरित्यादिना खल्प्रत्ययः । अन्धयन्तीत्यन्धानि तमांस्यान्धतमसानि गाढान्धकाराः अवसमन्धेभ्यस्तमस इति समासान्तः । तेषां स्तोमैरेष केशमयः केशपाशात्मकः शेषो वपुःशेषो निर्मितः किं वेत्युत्प्रेक्षालङ्कारः । तेन चास्य लोकातिशयतेजो व्यज्यते ॥ ९३ ॥

तत्तदिति ॥ एष राजा तासां दिशां जैत्रीषु यात्रासूद्धुराणामुच्छृङ्खलानां तुरगाणां खुराग्रैरुद्धतैः उत्थापितैः रजोभिः (करणैः) निर्वाणाच्छान्तादरिप्रतापानलाज्जातं तज्जमिव शत्रुप्रतापाग्निनिर्वाणजन्यमिव स्थितमित्यर्थः । तदभावहेतुकत्वादन्धकारस्येति भावः । अन्धकारं सृजति रात्रिं कल्पयतीत्यर्थः । अथ राहुरेतस्य कीर्तिप्रतानैः कीर्तिपटलैरेव विधुभिश्चन्द्रैः युधे युद्धायाहूयमानः सन् भिया भूगोलस्य भूविम्बस्य च्छाया तच्छायम् । विभाषा सेनासुरेत्यादिना नपुंसकत्वम् । तदेव माया कपटं तन्मयः स चासौ गणितविदुन्नेयो गणितशास्त्रैकवेद्यः कायो यस्य सोऽभूत् । ज्योतिःशास्त्र्यमाणकं यद्राहोर्भूच्छायात्मकत्वं तदेतत्कीर्तिचन्द्रभियेत्युत्प्रेक्षा । तया च राहुभीषकत्वेन कीर्तिचन्द्राणां प्रसिद्धचन्द्राद्व्यतिरेको व्यज्यते ॥ ९४ ॥

आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं याधिशय्य त्रिलोकी
सम्मातुं शक्तिमन्ति प्रथिमभरवशादत्र नैतद्यशांसि ।
तामेतां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-
छद्मापन्नानि तानि द्विपदशनसनाभीनि नाभीपथेन ॥ ९५

अस्यासिर्भुजगः स्वकोशविवराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा
कम्पोन्मीलदराललीलवलनस्तेषां भिये भूभुजाम् ।
सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धौषधीवीरुधः
पर्वास्ये विनिवेश्य जाङ्गुलिकता यैर्नाम नालम्बत ॥९६॥

आस्त इति ॥ या इयं त्रिलोकी दामोदरस्येमां वैष्णवीमुदरदरीं कुक्षिकुहरमधिशय्याधिष्ठायास्ते तानि प्रसिद्धानि द्विपदशनसनाभीनि गजदन्तसंनिभानि एतद्यशांसि प्रथिमभरवशान्महिमातिशयवशात्तत्र त्रिलोक्यां सम्मातुं वर्तितुं न शक्तिमन्त्यशक्तानि सन्ति तामेतां दामोदरदरीं पूरयित्वा मधुध्वंसिनो विष्णोः पाण्डूनि पद्मछद्मापन्नानि नाभिपुण्डरीकव्याजापन्नानि सन्ति तानि नाभीपथेन निरगुरिव निर्गतानीव । अत्र पद्मछद्मना निरगुरिवेति सापह्नवोत्प्रेक्षा । सा च त्रिलोकीयशसोराधाराधेययोरानुरूप्यलक्षणाधिकालङ्कारोत्थापितेति सङ्करः॥

अस्येति ॥ स्वकोशान्निजपिधानादेव विवराद्बिलादाकृष्ट उद्धृतः स्फुरत्कृष्णिमा व्यक्तकृष्णवर्णः कम्पेन धूननेनोन्मीलन्ती अराललीला वक्रविलासा यस्य तद्वलनं सङ्गतिः यस्य सः प्रकटकुलगतिरित्यर्थः । अस्यासिरेव भुजगस्तेषामेव भूभुजां राज्ञां भिये भीतये भवति । यैर्नाम यैः किल सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलिमयी स्वाङ्गुलीरूपा महती सिद्धा अमोघा ओषधिवीरुत् ओषधिलता तस्याः पर्व ग्रन्थिमास्ये विनिवेश्य जाङ्गुलिकता विषवैद्यता नालम्बत । यथा मुखान्तर्गतौषधं गारुडिकः सर्पो न हन्ति, तद्वद्दष्टाङ्गुलीकं न हन्तीत्यर्थः। 'ग्रन्थिर्ना पर्व परुषी, विषवैद्यो जाङ्गुलिकः' इति चामरः । रूपकालङ्कारो व्यज्यत एव ॥ ९६ ॥

य: पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रता-
मस्मिन्नेव बिभर्ति यश्च किरति क्रूरध्वनिं निष्ठुरः ।
दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणं
विख्यातः स्फुटमेक एष नृपतिः सीमा गुणग्राहिणाम् ॥

अस्यारिप्रकरः शरश्च नृपतेः सङ्ख्ये पतन्तावुभौ
सीत्कारञ्च न सम्मुखौ रचयतः कम्पञ्च न प्राप्नुतः ।
तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जागर्ति यन्मुक्तयो-
रेकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरश्चामित्रमित्यद्भुतम् ॥ ९८ ॥

य इति ॥ यश्चापः युधि अरिभटयोः श्रेणीषु पृष्ठं कायपश्चाद्भागं दर्शयति । योऽस्मिन्नेव स्वस्वामिन्येव विषये वक्रतामनार्जवं बिभर्ति ताभ्य इत्यर्थः । योऽस्मिन्नेव निष्ठुरः परुषः सन् क्रूरध्वनिं कर्णकठोरमशब्दञ्च किरति दोषं भुजं भजत आश्रयतः । 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । दोषमकार्यमाचरतश्च तथाविधस्य तस्य चापस्य गुणं ज्यां जैत्रत्वादिकञ्च गृह्णन् स्वीकुर्वन्नेष नृपतिः कीकटेन्द्रः एक एव गुणग्राहिणां सीमा अवधिः स्फुटं व्यक्तं विख्यातः । अत्र गुणग्राहिसीमात्वस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥

अस्येति ॥ अस्य नृपतेररिप्रकरः शत्रुसङ्घः शरश्चोभौ सङ्ख्ये युगपत् सम्मुखौ परस्पराभिमुखौ पतन्तौ सीत्कारञ्च न रचयतः । दुःखनिर्गत्यो-रभावादिति भावः । कम्पञ्च न प्राप्नुतः । भयदुष्प्रयोगयोरभावादिति भावः । किञ्च मुक्तयोः एकत्र संसारादन्यत्र शापाच्चेति भावः । उभयोः अरिशरयोः न पुनर्निवृत्तिर्जागर्ति भवतीति यत् तद्युक्तम् । एकत्रागमादपरत्र प्रत्यक्षाच्चेति भावः । किन्तु तत्र तयोः मध्ये एकोऽरिसङ्घो मित्रं सूर्यं भिनत्ति । अपरः शरस्त्वमित्रं भिनत्तीत्यद्भुतम् । अत्रामित्रं भिनत्तीत्युक्तम् । मित्रं न भिनत्तीति च प्रतीयते । तद्रणे अभिमुखपतितस्तस्य विरोधादद्भुतम् । द्वावेतौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः" इति

धूलीभिर्दिवमन्धयन् बधिरयन्नाशाः खुराणां रवै-
र्वातं संयति खञ्जयन् जवजयैः स्तोतॄन् गुणैर्मूकयन् ।
धर्माराधनसन्नियुक्तजगता राज्ञाऽमुनाधिष्ठितः
सान्द्रोत्फालमिषाद्विगायति पदा स्प्रष्टुं तुरङ्गोऽपि गाम् ॥

एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाटाद्भुतानां
कष्टं द्रष्टैव नाभूद्भुविसमरसमालोकिलोकास्पदेऽपि ।
अश्वैरस्वैरवेगैः कृतखुरखुरलीमङ्क्षुसंक्षुभ्यमान-
क्ष्मापृष्ठोत्तिष्ठदन्धङ्करणरणधुरारेणुधारान्धकारात् ॥ १००

स्मृतेः । मित्रमण्डलभेदनस्य वीरपुरुषायत्तत्वेन अमित्रं शत्रुं भिनत्तीत्यविरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ९८ ॥

धूलिभिरिति ॥ संयति युद्धे धूलीभिः खुराणां धूलिभिः दिवमन्धयन् अन्तरिक्षचारिणां दृष्टीः प्रतिबध्नन्नित्यर्थः । खुराणां रवैः शब्दैः आशास्तत्रत्यान् प्राणिन इत्यर्थः । बधिरयन् बाधिरीकुर्वन् जवजयैः वेगातिशयैः वातं खञ्जयन् पङ्गूकुर्वन् वायोरप्यधिकवेग इत्यर्थः । गुणैर्लक्षणैः स्तोतॄन्मूकयन्मूकीकुर्वन् स्तोतुमशक्यगुण इत्यर्थः । धर्माराधनसन्नियुक्तजगता जगतो धर्मैकसाधनकारिणाऽमुना राज्ञा अधिष्ठितोऽधिरूढस्तुरङ्गोऽपि सान्द्रोत्फालमिषात् आयतप्लुतव्याजान्निरन्तरमूर्ध्वचरणनिक्षेपव्याजादित्यर्थः । पदा एकेनापि चरणेनेति वेगातिशयोक्तिः । गां भुवं धेनुञ्च विगायति विगर्हते । किमुतान्ये जना इत्यर्थः। गोब्राह्मणानलान् भूमिं गोच्छिष्टं न पदा स्पृशेदिति निषेधादिति भावः ॥ ९९ ॥

एतेनेति ॥ समरसमालोकिलोकास्पदे युद्धप्रेक्षकजनालयेऽपि भुवि भूतले अस्वैरवेगैरमन्दवेगैः । 'मन्दसच्छन्दयोः स्वैरम्' इत्यमरः । अश्वैः कृताभिः खुरखुरलीभिः खुरसञ्चारैः मङ्क्षु सपदि संक्षुभ्यमानात् सञ्चूर्ण्यमानात् क्ष्मापृष्ठाद्भूतलादुत्तिष्ठतामुत्पततां अनन्धाः अन्धाः क्रियन्ते एभिरित्यन्धङ्करणाः तेषां आढ्यसुभगेत्यादिना ख्युन्प्रत्ययः । रणस्य धूरग्रं रणधुरा । ऋक्पूरित्या-

उन्मीलल्लीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्विपूर-
क्रोडक्रीडद्विजालीगरुदुदितमरुत्स्फालवाचालवीचिः ।
एतेनाखानि शाखानिवहनवहरित्पर्णपूर्णद्रुमाली-
व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः १०१

वृद्धो वार्द्धिरसौ तरङ्गवलिभं बिभ्रद्वपुः पाण्डुरं
हंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावद्वयो बंहिमा ।
बिभ्रच्चन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्सङ्गतं
स्थाने स्नानविधायिधार्मिकशिरोनत्यापि नित्यादृतः ॥१०२

दिना समासान्तः । तस्यां रेणूनां धारा सन्ततिः सैवान्धकारस्तस्माद्धेतोरेतेन राज्ञा उत्कृत्तकण्ठैः छिन्नकण्ठैः प्रतिसुभटैः परवीरैरेव नटैर्नर्तकैरारब्धानामाचरितानां नाट्याद्भुतानां कबन्धनृत्यानामित्यर्थः । कष्टं वत द्रष्टैव नाभूत् न विद्यते स्म ॥ १०० ॥

उन्मीलदिति ॥ उन्मीलल्लीलानां स्फुरद्विलासानां नीलोत्पलदलानां दलनेन विकासेन य आमोदस्तेन मेदस्विनि पूरक्रोडे जलराशेरुपरि क्रीडन्तीनां द्विजालीनां पक्षिगणानां गरुदुदितस्य पक्षोत्थस्य मरुतः स्फालेनास्फालनेन वाचालवीचिर्मुखरतरङ्गः शाखानिवहेषु नवैर्हरिद्भिः हरितवर्णैः पर्णैः पूर्णाभिः द्रुमालीभिर्व्यालीढैरुपान्तैः प्रान्तैः शान्तव्यथानां शमितसन्तापानां पथिकदृशां दत्तरागो जनितह्लादस्तडाग एतेन राज्ञा अखानि खात इति पूर्तधर्मोक्तिः ॥१०१

पुनस्तडागमेव वर्णयति—**वृद्ध इति** ॥ तरङ्गैर्वलिभं वलियुक्तम् । "तुन्दिवलिवटेर्भ" इति मत्वर्थीयो भप्रत्ययः । हंसाल्येव पलितं शुक्लकेशत्वम् । 'पलितं जरसा श्लौक्यं केशादौ' इत्यमरः । तेन पाण्डुरं वपुर्बिभ्रत् यष्टिः प्रणालीस्तम्भः आलम्बदण्डश्च तया कलितोऽवष्टब्धस्तावान् वयोबंहिमा पक्षिबाहुल्यं बाल्याद्यवस्था बाहुल्यञ्च यस्य सः । प्रियस्थिरेत्यादिना बहुलशब्दस्य बंहादेशः । 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । विकचया स्फुटया विलुप्तकेशया

तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकेलिवेलासु बाले !
नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिफलनभिदा तत्र नीलोत्पलानाम् ।
तत्पाथो देवतानां विशतु तव तनुच्छायमेवाधिकारे
तत्फुल्लाम्भोजराज्ये भवतु च भवदीयाननस्याभिषेकः ॥

एतत्कीर्तिविवर्तधौतनिखिलत्रैलोक्यनिर्वासितै-
र्विश्रान्तिः कलिता कथासु जरतां श्यामैः समग्रैरपि ।

च चन्द्रिकया ज्योत्स्नया शिरोरोगविशेषेण च सह योग्यं स्फुरच्च सङ्गतं सम्बन्धो यस्य तत् । एकत्र तत्सदृशमन्यत्र तद्युक्तश्चेत्यर्थः । कं जलं शिरश्च बिभ्रत् । 'मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः । स्नान-विधायिनां स्नानाद्यनुष्ठातॄणां धार्मिकाणां धर्मचारिणां धर्मम् । चरतीति ठक् । शिरसां नत्या नमनेन निमज्जनेन नमस्कारेण च नित्यमादृतः तत्कृतोऽसावयं वार्धिस्तडागो वृद्धः स्थविरोऽतिपूर्णश्च स्थाने युक्तं, 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । रूपकालङ्कारः ॥ १०२ ॥

तस्मिन्निति ॥ हे बाले ! तस्मिंस्तडागे यूना एतेन राज्ञा सह विहर । पयःकेलिवेलासु जलक्रीडाकालेषु तत्र तडागे नीलोत्पलानां त्वदक्ष्णोः प्रति-फलनात् प्रतिबिम्बनात् भिदा भेदः । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । नालेनास्तु नालमेव भेदकमस्त्वित्यर्थः । तव तनोः च्छाया तनुच्छायं कायकान्तिः । विभाषा सेने-त्यादिना नपुंसकत्वम् । तस्य तडागस्य पाथोदेवतानां जलदेवतानामधिकारे आधिपत्ये विशतु आधिपत्यं करोत्वित्यर्थः । भवदीयाननस्य तस्य फुल्लाम्भो-जानां राज्ये अभिषेको भवतु । त्वन्नेत्रादिकं त्वदीयोत्पलादिकमतिशय्यवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

एतदिति ॥ एतस्य राज्ञः कीर्तिविवर्तैः यशोविलासैः धौतात् क्षालिता-न्निखिलत्रैलोक्यात् निर्वासितैः निष्कासितैः समग्रैः समस्तैरपि श्यामैः श्याम-वस्तुभिर्जरतां वृद्धानाम् । 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि'

जज्ञे कीर्तिमयादहो भयभरैरस्मादकीर्तेः पुनः
सा यन्नास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया बबन्ध स्थितिम् ॥

अथावदद्भीमसुतेङ्गितात् सखी जनैरकीर्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।
मयापि सा तत् खलु नेष्यते परं सभाश्रवःपूरतमालवल्लिताम् ॥

अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्षीकृताः सङ्ख्यया
प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्तयः ।
गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन वन्ध्योदरा-
न्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणी दुग्धोदधे रोधसि ॥ १०६ ॥

इत्यमरः । "जीर्यतेरतृन्" इत्यतृन्प्रत्ययः । कथासु विश्रान्तिः कलिता । एतद्यशोव्याप्त्या श्यामवस्तुजातं कथामात्रशेषमासीदित्यर्थः । अकीर्तेः पुनः अपकीर्तेस्तु कीर्तिमयात् कीर्त्यात्मकादस्मान्नृपाद्भयभरैः भयराशिभिर्जज्ञे जातम् । भावे लिट् । अकीर्तिरस्मादभैषीदित्यर्थः । कुतः यद्यस्मादस्य सम्बन्धिनी मलिनछाया अपकीर्तिः कथापथेऽपि वाङ्मार्गेऽपि स्थितिं न बबन्ध यतोऽकीर्तिकथापि न श्रूयते । तदियमेतद्भयात् क्वापि गतेत्युत्प्रेक्षते । अकीर्तिलेशोऽप्यस्य नास्तीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

अथेति ॥ अथ सखी भीमसुताया इङ्गितात् इङ्गितज्ञानादवदत् । किमित्याह—अस्याकीर्तिजनैर्नेष्यते नाङ्गीक्रियते यदि । इषेः कर्मणि लट् । तत्तर्हि मयाऽपि सा तदकीर्तिः सभायाः श्रवःपूरः कर्णावतंसो या तमालवल्लिता तां परं भृशं नेष्यते प्रापयिष्यते खलु? नयतेः कर्मणि लट् । अहमस्यापकीर्तिं सभां श्रावयिष्यामीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

स्वयं श्रावयति—**अस्येति** ॥ परार्धं चरमा सङ्ख्या ततोऽपि परया सङ्ख्यया लक्षीकृता विषयीकृताः तत्सङ्ख्याता इत्यर्थः । प्रज्ञैव चक्षुर्येषां ते प्रज्ञाचक्षुषो जात्यन्धाः तैर्लक्ष्यमाणं तदेकग्राह्यं यत्तिमिरं तत्प्रख्यास्तत्सङ्काशाः अस्य क्षोणीपतेः अकीर्तयः अष्टमं स्वरं षड्जादिस्वरसप्तकात्परं स्वरं कलयता

तदक्षरैः सस्मितविस्मिताननां निपीय तामीक्षणभङ्गिभिः सभाम् ।
इहास्य हास्यं किमभून्न वेति तं विदर्भजा भूपमपि न्यभालयत् ॥

नलान्यवीक्षां विदधे दमस्वसुः कनीनिकागः खलु नीलिमालयः ।
चकार सेवां शुचिरक्ततोचितां मिलन्नपाङ्गः सविधे तु नैषधे ॥

प्रयुञ्जानेन वन्ध्याया अनपत्याया उदराज्जातेन मूकानां प्रकरेण सङ्घेन कूर्मरमणीनां कूर्मस्त्रीणां दुग्धानि क्षीराणि तेषामुदधेरब्धेः रोधसि तीरे गीयन्ते किल ? तत्कथं जनैर्नाकर्ण्यन्तेत्यर्थः । एतेनास्याकीर्तिलेशोऽपि खपुष्पकल्प इति स्तुतेः परा काष्ठा किन्त्वफलत्वादलमिति भावः । अत्र निन्दया स्तुतिप्रतीतेर्व्याजस्तुतिभेदालङ्कारः ॥ १०६ ॥

तदिति ॥ विदर्भजा वैदर्भी तस्या अक्षरैर्वाक्यैः सस्मितानि विस्मितानि आननानि यस्यास्तां सभामीक्षणभङ्गिभिर्दृष्टिप्रकरैः निपीय सस्पृहं दृष्ट्वा इहैतद्वाक्ये अस्य कीकटेश्वरस्यापि हास्यं स्मितमभूत् किं वानाभूत् इति अयमपि हसति न वेति तं भूपमपि न्यभालयत् आलोकयत् ॥ १०७ ॥

नलेति ॥ नीलिम्नो नैल्यस्य मालिन्यस्य चालय आश्रयो दमस्वसुः दमयन्त्याः कनीनिका तारका । 'तारकाक्ष्णः कनीनिका' इत्यमरः । नलादन्यस्य पुंसः वीक्षां वीक्षणम् । गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्यये टाप् । तदेवागोऽपराधः पापञ्च विदधे । 'आगः पापापराधयोः' इत्यमरः । मलिनात्मनो हि मलिनकृत्यमेवाचरन्तीति भावः । अपाङ्गस्तु सविधे समीपस्थे नैषधे अलीकनले मिलन् सक्तः शुचिरक्तः श्वेतरक्तो निर्मलोऽनुरक्तहृदयश्च तस्य भावस्तत्ता तदुचितां सेवां भजनं चकार । साधवः साध्वेवाचरन्तीति भावः । एतेन कीकटपतावृजुदृष्टिपातादनुरागाभावो नैषधे तद्वैपरीत्यादनुरागश्चेति गम्यते । अत एव कीकटवीक्षणमपि सखीवाक्यनिमित्तहास्यानुसन्धानलौल्यादित्यदोषः ॥

दृशा नलस्य श्रुतिचुम्बिनेषुणा करेऽपि चक्रछलनम्रकार्मुकः ।
स्मरः पराङ्गैरनुकल्प्य धन्वितां जनीमनङ्गः स्वयमार्दयत्ततः ॥

उत्कण्टका विलसदुज्ज्वलपत्रराजि-
रामोदभागनपरागतराऽतिगौरी ।
रुद्रक्रुधस्तदरिकामधिया नले सा
वासार्थितामधृत काञ्चनकेतकीव ॥ ११० ॥

तत्रालीकनले चलेतरमनाः साम्यान्मनागप्यभू-
दप्यग्रे चतुरः स्थितान्न चतुरा पातुं दृशा नैषधान् ।

तदा नलोऽपि तां सानुरागमवैक्षत इत्याह—**दृशेति** ॥ स्वयमनङ्गोऽङ्गरहितः स्मरो नलस्य दृशा दृष्ट्वैव श्रुतिचुम्बिना कर्णान्तकृष्टेनेषुणा (करणेन) तथा करे नलस्यैव करे चक्रछलेन चक्ररेखाव्याजेन नम्रकार्मुकः कुटिलकोदण्डो यस्य सः । अत एव पराङ्गैर्नलाङ्गैः परकीयसाधनैरेव धन्वितां धानुष्कत्वमनुकल्प्य काशकुशवद्धानुकल्पं सम्पाद्य ततो जनीं वधूमार्दयदपीडयत् ॥ १०९ ॥

उत्कण्टकेति ॥ उत्कण्टका उद्गतपुलका अन्यत्रोद्गप्रसूचिका विलसन्ती उज्ज्वला पत्रराजिः पत्ररचना अन्यत्र दलपङ्क्तिः यस्याः सा आमोदं गन्धं हर्षं च भजतीति आमोदभाक् । भजो ण्विः । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति विश्वः । अपगतरागा न भवतीत्यनपरागा, अन्यत्राविद्यमानरागा न भवतीत्यनपरागा । उभयत्राप्यतिशयार्थे तरप् । गौरीमतिक्रान्ता गुणैरित्यतिगौरी अत्यन्तगौरवर्णेति चोभयत्रापि योज्यम् । सा दमयन्ती रुद्रक्रुधः रुद्रे क्रोधात् गौरी स्वपरित्यागरोषात्तदरिकामधिया रुद्रशत्रुकामभ्रान्त्या आगता काञ्चनवर्णा केतकी काञ्चनकेतकीवेत्युत्प्रेक्षा । नले वासार्थितां निवासाकाङ्क्षां अधृत धृतवती । धृतेः कर्तरि लुङ् स्वरितेत्त्वात्तङ् ॥ ११० ॥

तत्रेति ॥ चतुरा प्रवीणापि सा दमयन्ती तत्र तस्मिन्नलीकनले साम्यादात्यन्तिकसत्यनलसादृश्याच्चलेतरमना निश्चलचित्ता सती आनन्दाम्बुनिधौ

आनन्दाम्बुनिधौ निमज्य नितरां दूरङ्गता तत्तला-

लङ्कारीभवनाज्जनाय ददती पातालकन्याभ्रमम् ॥ १११ ॥

सर्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दृशे प्रीतिदायं प्रदाय

प्रापत्तदृष्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गोत्तरङ्गाम् ।

आनन्दान्ध्येन वन्ध्यानकृत तदपराकूतपातान् स रत्याः

पत्या पीयूषधारावलनविरचितेनाशुगेनागुलीढः ॥ ११२ ॥

निमज्य नितरां दूरं गता तलं प्राप्ता तस्य तलस्य अलङ्कारीभवनादाभरणीभावात्तत्रावस्थानादित्यर्थः । जनायालोकजनाय पातालकन्याभ्रमं ददती सागरतलस्यैव पातालत्वात्तत्रस्था तल्लोकस्त्रीति भ्रान्तिं जनयतीत्युक्तम् । अग्रे स्थितानपि चतुरो नैषधानिन्द्रादिमायानलान् सत्यनलस्तु तदन्त उपवेशनादपुरोवर्तीति भावः । मनागीषदपि दृशा पातुं द्रष्टुं नाभूत् नाकल्पत । शकधृषेत्यादिना अस्त्यर्थयोगात्तुमुन् । निरन्तरध्यानासादितनलसाक्षात्कारानन्दपारवश्यादिषुकारवत् पुरोवर्तिनोऽपि पुरन्दरादिमायानलानद्राक्षीदित्यर्थः ॥ १११ ॥

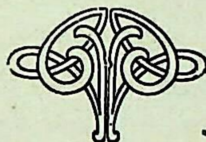
एवं दमयन्त्या अलीकनलसाक्षात्कारमुक्त्वा नलस्याप्यलीकदमयन्ती साक्षात्कारमाह—**सर्वस्वमिति** ॥ अथ नृपतिः अलीकनलोऽपि चेतसो हृदयस्य सर्वस्वं सर्वधनभूतां हृदयादनपेतामित्यर्थः । तां दमयन्तीं दृशे स्वचक्षुषे प्रीतिदायं पारितोषिकदानम् । 'दायो दाने यौतकादिधने वित्ते च पैतृक' इति वैजयन्ती । प्रदाय निरन्तरध्यानेन तां साक्षात्कृत्वेत्यर्थः । अथामरैरपि दुरापां दुष्प्रापामपाङ्गैरुत्तरङ्गां तरङ्गितां तस्याः (कन्यायाः) दृष्टिं तद्दृष्टिमेवेष्टातिथिं प्रियबन्धुं प्रापत् लब्धवान् । स्वयं च तया कटाक्षेण वीक्षित इत्यर्थः । अथ स नृपो रत्याः पत्या कामेन पीयूषधारावलनविरचितेन अमृतधारानिष्यन्दलिप्तेनाशुगेन तद्दृष्टिरूपेणेत्यर्थः । आगुलीढः विद्धः सन् आनन्देनान्ध्यं मोहं पारवश्यमिति यावत् । तेन तदपरान् प्रथमदृष्टिपातानन्तरभाविन आकूतेन

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तस्य द्वादश एष मातृचरणाम्भोजालिमौलेर्महा-
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

सहितान् साकूतदृष्टिपातान् वन्ध्यानफलानकृत कृतवान् । प्रथमदृष्टिपातजनितानन्दपारवश्यादनन्तरदृष्टिपातान्न विवेदेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ॥ मातृचरणाम्भोजयोरलिमौलेर्भृङ्गायमाणमौलेरित्यर्थः ॥ ११३ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने
द्वादशः सर्गः समाप्तः ।

॥ वैदिकसाहित्यचरितम् ॥

A First Book of its kind in Sanskrit

— BY —

P. P. S. SASTRI, B.A. (Oxon), M.A. (Madras), M.R.A.S.

— AND —

Pandit K. L. V. SASTRI, Mahopadhyaya, Etc.

Ordinary Edition 2-4-0] [Library Edition 3-12-0

Extract opinions of the above :

.........वैदिकसाहित्यचरितमामूलाग्रमतिदुरूहविषयपूर्णमत्यावश्यकं चेदमाधुनिकानां माणवकाणां शिरोमण्यादिपरीक्षामुत्तितीर्षूणां पाश्चात्यसिद्धान्तं खण्डयतां पण्डितानां च...

महामहोपाध्याय विद्यानिधि विरूपाक्षशास्त्री

वैदिकसाहित्यचरितम् अक्षरसौष्ठवादिगुणभूयिष्ठम् अतिसरलवाक्यरचनया रोचमानं प्रमोदयति नश्चेतोवृत्तिम्। अलसानामपि वेदप्रतिपाद्यार्थसङ्ग्राहकतया स्वादिदृक्षामुत्पादयति।

शास्त्ररत्नाकर यज्ञस्वामिशास्त्री

अयं ग्रन्थः अत्यन्तोपकारकः। अत्र विषयाः पुनः संस्कृतभाषायामेतावत्पर्यन्तं न केनापि संगृहीताः।

पण्डितराज पुन्नश्शेरि नम्पि नीलकण्ठशर्मा

Cover only printed at St. Joseph's I. S. Press, Tri[illegible]